

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

2017

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Упраўленне культуры Віцебскага аблвыканкама
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

МАТЭРЫЯЛЫ
VII МІЖНАРОДНАЙ НАВУКОВАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ
(Полацк, 1—2 лістапада 2017 г.)

Полацкае
кніжнае выдавецтва
2019

УДК [94+902/94](476.5)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43
Г51

Укладальнік: Т. У. Явіч, нам. дырэктара па навуковай рабоце
Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Г51 **Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі** : матэрыялы VII Між-
народнай навуковай канферэнцыі (Полацк, 1—2 лістапада 2017 г.) / уклад.
Т. У. Явіч. — Полацк : Полацкае кніжнае выдавецтва, 2019. — 339.

ISBN 978-985-6936-92-3.

У зборніку змешчаны навуковыя артыкулы па выніках работы VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», якая была арганізавана і праходзіла 1—2 лістапада 2017 г. на базе Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі, археалогіі, культуры Полацка і Полаччыны ад старажытнасці да нашых дзён, а таксама шырокі спектр пытанняў музейнай справы. Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, спецыялістаў музейнай справы, студэнтаў гістарычных і культуралагічных спецыяльнасцей і ўсіх тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Беларусі.

УДК [94+902/94](476.5)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43

ISBN 978-985-6936-92-3

© Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, 2019
© Афармленне. ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва», 2019

Змест

Падсумаванне	5
М. М. Баўтовіч. Дамінік Мора: хрысціянскі рыцар на Полацкім замку.....	7
І. А. Бортнік. Месца Пятра Стаброўскага ў гісторыі грамадска- палітычнай думкі ВКЛ канца XVI — пачатку XVII ст.	23
В. А. Варонін. Полацк на мяжы XV і XVI стагоддзяў: падзеі, працэсы, рысы штодзённасці	33
А. В. Войтехович. Междуречье Березины Днепровской и Вилии в конце I — начале II тысячелетий (по материалам раскопок кургановых могильников)	41
В. У. Галубовіч. Канфлікт полацкага ваяводы Януша Кішкі з полацкім магістратам адносна магдэбургскага прывілея 1633 г.	55
Т. А. Джумантаева, Т. Д. Рудава. Полацкаму музею-запаведніку — 50	67
Д. В. Дук. У истоков новой идентичности: Франциск Скорина	77
В. А. Емяльянчык. Новыя матэрыялы да антрапалогіі сярэднявечнага насельніцтва Полацка	83
П. Л. Зыков, Е. Н. Торшин. Исследования северного помещения на хорах Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке.....	93
И. Л. Калечиц. Граффити о ремонтах в Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка	109
Д. В. Кепин. Типология музеев-заповедников	120
М. В. Клімаў. Новыя археалагічныя даследаванні фартэцый перыяду Інфлянцкай вайны на Полаччыне	129
А. И. Корсак. Социально-экономическое положение г. Полоцка в условиях немецкой оккупации (1941—1944 гг.)	143
В. І. Кошман. Новыя археалагічныя даследаванні малых гарадоў Полацкай зямлі. Летапісны Барысаў	151
С. В. Кулинок. Архитектура Полоцка в отражении документов Белорусского государственного архива научно-технической документации	163
І. У. Магалінскі, А. Л. Коц. Новыя знаходкі плавільнага посуду полацкіх ювеліраў	169

А. У. Мацук. Полацкі кашталян Валяр'ян Жаба ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ у першай палове XVIII ст.	178
А. А. Огородников. Материальный ущерб, нанесённый Полоцку в результате войны и нацистской оккупации	193
А. Ф. Оськин, В. Б. Талдыкин. Аудиогид «Прогулка по Нижне-Покровской»	205
С. В. Подлевский. Символические граффити Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове	210
А. И. Селицкий. Род Селицких в истории Полоцкого воеводства в XVI—XVIII вв.	219
В. В. Снагощенко. Роль краеведческого музея в сохранении и презентации культурного наследия города (на примере г. Сумы)	258
А. А. Соловьёв. Ремонты зданий бывшего кадетского корпуса в 1919—1924 гг. по материалам Зонального государственного архива в г. Полоцке	269
Е. В. Сумко. Комплектование и кадровый состав Полоцкой уездной советской рабоче-крестьянской милиции (1918—1924)	283
С. В. Тарасаў. Полацк у часы Ефрасінні. Археалагічна-тапаграфічная замалёўка	294
А. А. Трусаў. Гісторыя будаўнічай тэхнікі полацкай архітэктурнай школы	305
В. У. Чарайко. Пахавальны абрад познесярэднявечага могільніка каля в. Івесь Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці (па матэрыялах археалагічных даследаванняў у 2010—2015 гг.)	325
Звесткі аб аўтарах	338

Падсумаванне VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі»

1—2 лістапада 2017 г. у г. Полацку адбылася VII Міжнародная навуковая канферэнцыя «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі». Мы, удзельнікі канферэнцыі з Беларусі, Расіі і Украіны, адзначаем, што дадзеная канферэнцыя, якая традыцыйна праходзіць кожныя пяць год, стала выключнай з'явай у навуковым і культурным жыцці Беларусі і сумежных краін. Тэматыка канферэнцыі ахоплівае разнастайны спектр пытанняў археалогіі, гісторыі, культуры і мастацтва Полацка і Полацкай зямлі, яе суседзяў, а таксама музейнай справы. У выступленнях і дыскусіях былі прадстаўлены вынікі навуковых пошукаў і дасягненняў, напрацаваных за час, што прайшоў ад папярэдняй VI канферэнцыі (2012 г.). Навуковыя даклады паказалі, што гісторыка-культурная спадчына Полацка і Полацкай зямлі мае багаты, практычна невычарпальны патэнцыял, які патрабуе і надалей глыбокага і рознабаковага вывучэння і папулярызацыі.

Удзельнікі канферэнцыі канстатуюць, што Полацк, найстаражытнейшы горад Беларусі, калыска беларускай дзяржаўнасці, становіцца буйным навуковым, культурным і турыстычным цэнтрам краіны і Еўропы.

Таму мы лічым неабходным:

- Ухваліць ідэю ўключэння матэрыяльна-культурных каштоўнасцяў (помнікаў) Полацка (у першую чаргу Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст. з унікальным аўтэнтычным фрэскавым роспісам) у Спіс сусветнай культурнай спадчыны ЮНЕСКА. Звярнуць увагу Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь на неабходнасць забеспячэння спрыяльных умоў пры правядзенні рэстаўрацыі для захавання помніка архітэктуры XII ст., Спаса-Праабражэнскай царквы, і недапушчэння ніякіх дзеянняў, якія могуць прывесці да змянення тэмпературна-вільготнаснага рэжыму, што можа стварыць пагрозу існаванню ўнікальнага фрэскавага роспісу XII ст.
- Звярнуцца да Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь з прапановай аб музеефікацыі ўнікальных помнікаў археалогіі XII ст.

у г. Полацку: Бельчыцкага манастыра, царквы-пахавальні ў Спа-са-Еўфрасіннеўскім манастыры, царквы на Верхнім замку.

- Выдаць матэрыялы VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі» асобным зборнікам.
- Ухваліць і падтрымаць працу Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка па развіцці ў горадзе сеткі музеяў і падтрымаць планы па стварэнні новага музея археалогіі Полацка.
- Зварнуць увагу адміністрацыі Полацкага раёна на неабходнасць аднаўлення работы Пастаяннай археалагічнай экспедыцыі ў г. Полацку.

М. М. Баўтовіч

Дамінік Мора: хрысціянскі рыцар на Полацкім замку

У артыкуле даследуецца жыццёвы шлях і творчасць італьянскага афіцэра на каралеўскай службе, спецыяліста ў абарончай архітэктуры, каменданта полацкага замку ў 1580—1590-х гадах Дамініка Мора. Асаблівая ўвага надаецца творам, напісаным у Полацку: «Il Cavaliere» (1589) і «Sit pesne Turcae bellum inferendum» (1595).

Ключавыя словы: Полацк, Дамінік Мора, Вялікае Княства Літоўскае, сярэднявечча, Італія.

У другой палове 1589 году ў сталічнай Вільні з-пад варштату друкара Даніэля Лянчыцкага выйшла незвычайная кніга пад назвай «Il cavaliere in risposta del gentil'huomo del sigr. Mutio Iustinopolitano, nella precedenza del armi, et delle lettere» (Рыцар, у адказ на «Шляхціча» сін'ёра Муцыя Юстынапольскага¹ аб вышэйшасці зброі і літаратуры). Неардынарнасць ейная насамперш была ў мове выдання, бо болей у Вялікім Княстве Літоўскім у XVI-м стагоддзі ніводнае кніжкі ў італьянскай мове пэўна ня выйшла [1, сс. 13—29]. Аўтар падаў пра сябе звесткі даволі разлегла: «Рыцар балонскі Дамінік Мора, шляхціч грызонскі² і палкоўнік непераможнага і найяснейшага Жыгімонта трэцяга, караля Польскага і Вялікага князя Літоўскага, Рускага, Прускага, Мазавецкага, Жамойцкага, Валынскага, Кіеўскага, Падляскага, Ліфляндскага, і караля электа Швэцкага ды князя Фінляндскага». Але галоўная неспадзяванка чакае нас на апошняй старонцы твора, дзе палкоўнік Мора адзначае, што кніга напісаная «ў Полацку ў Белай Русі першага красавіка 1585 году» [2, с. 289]. Як ні гучыць парадаксальна, але гэта першая напісаная дакладна ў Полацку кніга. Якія ж абавязкі выконваў у Полацку італьянскі афіцэр на каралеўскай службе. Пра гэта даснаемся з наступнага ягонага выдання пад назвай «Належыць

¹ Джыралама Муцый (1496—1576) — італьянскі прыдворны і літаратар. Сям'я паходзіла з Кападустрыі (Копер, Славенія), якая ў VI—X ст. мела назву Юстынаполь.

² Грызон — у ламбардыскай гаворцы назва швайцарскага кантона Граўбюндэн.

або не весьці вайну супраць туркаў», дзе на тытуле аўтар падаў сябе як «*praefecti militum Polociae*» [3]. У тагачасных дзяржаўных лацінамоўных дакумэнтах гэтак менавалі начальнікаў замкавых гарнізонаў. Такімі былі аршанскі стараста Філон Кміта ў Вялікіх Луках і вугорскі ротмістар Дзёрдзь Шыбрык у Неўлі і Завалоччы.

Якім жа быў шлях балонскага рыцара да горада на Дзвіне? Нарадзіўся Дамінік Мора ў 1536 годзе, што вынікае з заўвагі, пакінутай аўтарам на старонцы ягонага «*Il cavaliere*», дзе той піша, што пачаў працу над кнігай маючы 49 гадоў [2, с. 151]. Бацькі да шляхецкага стану не належалі, а былі месцічамі [4, с. 52]. Шляхецтва ж Мора імаверна атрымаў за ўдзел у розных вайсковых акцыях найманых швайцарскіх аддзелаў [5, с. 302]. Пра тое сведчыць саманазва «*gentil'huomo grisono*» (шляхціч грызонскі), якой пазначаныя большасць ягоных кніг. Чым займаўся пасля вяртання на радзіму няясна. Адно вядома, што недзе ў 1565—1570 гадах быў сябрам адной з балонскіх, утвораных на ўзор Платонаўскай, акадэміі, што надавала ўвагу найперш абароне хрысціянства, шляхецкаму гонару, навукам. Мела гэтая інтэлектуальная супольнасць назву «*Accademia degli Storditi*» (Акадэмія агаломшаных). Закладальнікам яе быў радца балонскага магістрату і пісьменнік, аўтар кнігі пра землятрус Луцый Маджы [6]. Духоўным настаўнікам напачатку быў філосаф, камэнтатар Арыстоцеля і біскуп казэрцкі³ Антоніё Барнардзі, які пры вялікай урачыстасці ў 1565 годзе быў пахаваны акадэмікамі ў балонскай базыліцы Св. Пятронія [7, с. 35]. Да згаданае супольнасці належалі рыцары, духоўныя асобы, выкладчыкі Балонскага ўніверсітэту. На сходах акадэмікі чыталі прыродазнаўчыя, філасофскія даклады, ставілі п'есы. Гэтак выкладчык маральнай тэалогіі Клаўдыё Бэці на адным з паседжанняў меў прамову аб гонары, якая ў 1567 годзе ўбачыла святло ў балонскай друкарні Алесандра Бэначы [8]. На іншым паседжанні прысутныя сталіся сведкамі пастаноўкі духоўнай трагедыі «Святы Юры», напісанай сябрам акадэміі Ларэнцам Валеры [9]. У гэтым жа часе распачаў сваю дзейнасць як пісьменнік і Дамінік Мора.

Верагодна, першым друкаваным выданнем балонца з'яўляецца пакуль не адшуканая кніга «*Discorso di Domenico Mora degli antichi strumenti di Guerra*» (Прамова Дамініка Мора аб старажытных прыладах вайны). Назва гэтая ўмоўная, бо выданне згадана ў тлумачальным слоўніку да кнігі пра вайну Атылы, што ўбачыла святло ў Венецыі ў 1569 годзе і дзе ўкладальнік Алеманіё Фіна паведамляе наступнае: «... усе гэтыя старажытныя прылады вайны сцісла апісаныя ў адной цудоўнай прамове таленавітага балонскага шляхціча Дамініка Мора» [10, с. 114b]. Паводле логікі, гэтая кніга Мора

³ Казэрта — горад у 30 км на поўнач ад Неапаля.

мусіла папярэднічаць іншым ягоным творам, што надаюць ўвагі спосабам вядзення вайны ўжо XVI стагоддзя. Балонскі даследчык Джавані Фантуцы меркаваў, што выйшла кніга ў нейкай іншай краіне, таму знайсці яе надта цяжка [11, с. 104].

У 1567 годзе ў Венецыі выходзіць праца ў вайскавай справе «Тры пытанні ў дыялогу пра збудаванне батарэі, умацаванне горада, і ладжанне бою ў карэ, з адной спрэчкай аб перавазе між зброяй і пісьменствам» [12]. Яна мае прысвячэнне Казіма Мэдычы, князю Фларэнцыі і Сіены, заснавальніку ўгрунтаванага на бенедыктынскіх нормах рыцарскага закону Святога Сцяпана. Адным з абавязкаў закону было змаганне з турэцкай агрэсіяй. Другое прысвячэнне адрасаванае «да высакародных сінёраў акадэмікаў Стардыці», дзе аўтар паведамляе, што абяцаную працу «Ваяр» выдасць у наступным 1568 годзе. Дыялогі адбываюцца між Атылам, які выкладае погляды самога аўтара, і Таркватам. Дыялог другі «аб умацаваннях» багата аздоблены малюнкамі розных варыянтаў фартыфікацыяў.

Праанансаваная аўтарам у «Трох пытаннях...» кніга «Ваяр» з'явілася ў 1569 годзе. Поўная ейная назва: «Ваяр сп. Дамініка Мора, балонца, шляхціча грызонскага і рыцара Акадэміі Стардыці, у якім ёсць усё, што сапраўдны ваяр, і высакародны рыцар мусіць ведаць, і дасканаліцца ў вайсковым майстэрстве» [13]. Кніга гэтая запачаткавала задуманую, але да канца не рэалізаваную Морам ідэю выдання трылогіі, дзе выкладаюцца погляды афіцэра на арганізацыю вайсковых дзеянняў, місію і месца вайсковага стану ў грамадстве.

Ужо амаль паводле традыцыі Мора прысвячае твор яшчэ адной асобе, якая сымбалізуе змагара за веру, сапраўднага рыцара Хрыстовага. Асобай гэтай быў князь Пармы, П'ячэнцы і Кастры, сцяганосец Святое Царквы⁴ Атавіё Фарнэзэ. Другое прысвячэнне адрасаванае акадэміку Стардыці і сябру балонскага магістрату Маркантонію Ф'юбі, дзе аўтар тлумачыць,

Выва тытуловае старонкі
«Тры пытанні ў дыялогу ...»
Венецыя, 1567

⁴ Вайсковая і палітычная пасада ў Папскай дзяржаве. Часта стаяў на чале папскіх войскаў.

Вываа тытуловае старонкі «Ваяра»
Венецыя, 1569

Рыцар* з выдання «Ваяра»
Венецыя, 1570

чаму ён ня выбраўся на вайну да Францыі⁵. Мора паведамляе, што яго ніхто не запрашаў, хаця ён і прапаноўваў некалькі карысных рэчаў, што да вайсковае справы. У адказе чуюцца пэўная крыўда, якая пазней будзе паўтораная ў ягоным віленскім «Рыцары», дзе ён крыўдуе на духоўных асобаў, якія прыймаюць рашэнні нічога не разумеючы ў вайскавай справе. У кнізе шмат напісана пра тактыку вядзення бою рознымі аддзеламі, будаванне абарончых пабудоваў.

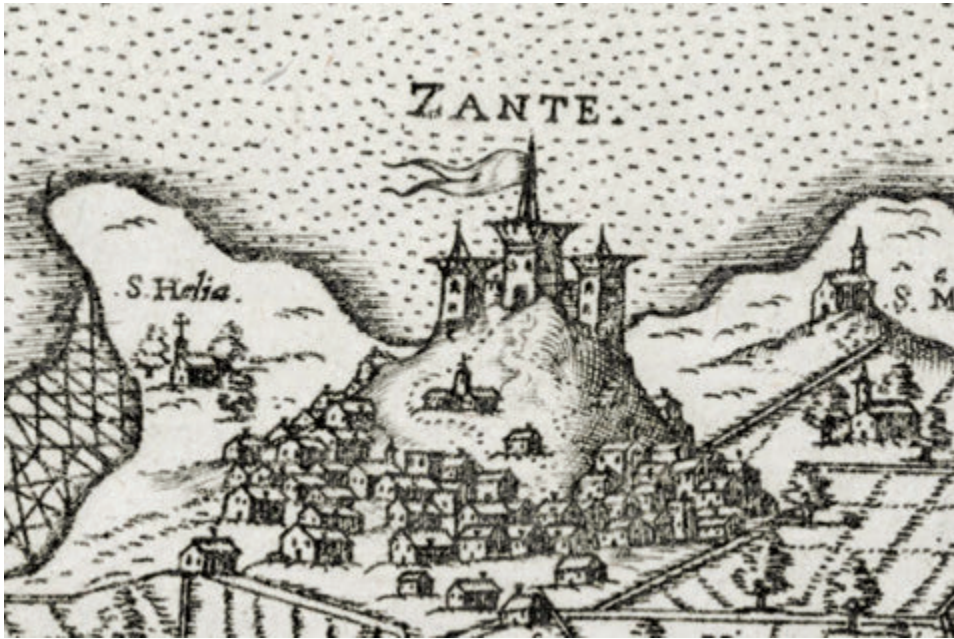
Прысвячэнні, напісаныя 23 чэрвеня 1569 году ў Венецыі, куды Дамінік, пэўна, прыехаў, каб паступіць на вайсковую службу Венецыянскае рэспублікі. Пэўныя раздзелы кнігі з'яўляюцца развіццём або разгорнутым тлумачэннем таго, што сцісла выкладзена ў папярэдняй працы.

У гэты час Венецыя інтэнсіўна рыхтавалася да вайны з Турэччынай і набірала вайскоўцаў дзеля ўмацавання сваіх калоніяў у Адрыатыцы. Мора якраз быў прыдатным да гэтае справы. Накіраванне балонскі капітан атрымаў на востраў Дзантэ⁶, што суседзіць з адыесеевай Ітакай, атрымаўшы пасаду каманданта тамтэйшага замкавага гарнізону [14, с. 126]. Улетку

* Ня выключана, што на ёй адлюстраваны аўтар.

⁵ Тут маецца на ўвазе трэцяя гугенотская вайна ў Францыі, што доўжылася з 1568 да 1570 г.

⁶ Адзін з Іянічных астравоў (гр. Закінтас).

Выява фартэцыі Дзантэ на карце Джавані Камоча
Венецыя, 1571

1571 году туркі цягам 30 дзён намагаліся заняць замак, але ня здолелі. Пасля бітвы пад Лепанта⁷ паўстаў канфлікт між Морам і праведытарам⁸ і губарнатарам Дзантэ Паўлам Кантарыні, які хацеў вызваліць месца для свайго стаўленіка. У выніку Мора змушаны быў звольніцца з венецыянскае службы і вярнуцца на радзіму [15, с. 683].

Не маючы чым заняцца ў Балонні, Мора вырашыў прааналізаваць прамінулую антытурэцкую кампанію, удзельнікам якой быў. Вынікам стала невялікая кніжка па назвай «Думкі капітана Дамініка Мора аб тым, якім чынам весці вайну супраць турка, і што ён лічыць неабходным зрабіць, каб перамагчы яго» [16]. Не зважаючы на ўдалую для Святой Лігі марскую баталію пад Лепанта, пяхотны капітан Мора цвёрда трымаўся думкі, што турак можа быць спынены толькі пераможнай кампаніяй на зямлі. Твор прысвечаны Джакому Бонкампанні, сыну тагачаснага папы Рыгора XIII, кашталяну замка Святога Анёла ў Рыме, а пазней сцяганосцу Святое Царквы.

⁷ Марскі бой эскадраў Святое Лігі і Атаманскае імперыі 07.X.1571 г. ля ўваходу ў Патраскую затоку.

⁸ Цывільная пасада ў Венецыянскай рэспубліцы, на якую ўскладзеныя абавязкі нагляду за дзеяннямі капітана наймітаў.

*

Між тым у Францыі ад 1562 году доўжыўся канфлікт між каталікамі і гугенотамі, і калі ў 1568 годзе капітан Мора ня трапіў на трэцюю вайну, дык дакладна прыймаў удзел у пятай і шостай войнах. Скіраваны ён быў да графства Венесэн, якое разам з горадам Авіньёнам з'яўлялася часткаю Папскае дзяржавы. Адбылося гэта недзе ў сярэдзіне 1573 году, бо генэрал-намеснік Маркантоні Мартыненга граф дэ Вілак'яра, пад часам якога служыў Мора, прыбыў у Авіньён як вайсковы прадстаўнік папы 2 ліпеня 1573 году. Пасля сканчэння актыўных баявых дзеянняў балонскі афіцэр апісаў у дыялогах падзеі, што мелі месца на поўначы графства пры ягоным асабістым удзеле. Кніга мае назву «Адваёва Камарэта і Баўмы»⁹, і як кіраваць батарэяй, ды погляд на малое мястэчка Авіньёнскага графства, з адной спрэчкай між гарністам і гугенотамі адносна іх рэлігіі ў дыялогу» [17]. Аўтар прысвячае кнігу каралеўскаму генэралу-намесніку ў суседняй з Венесэнам правінцыі Лангедок пэру Францыі Жаку дэ Кру-соллю графу дэ Юзэс. Нават змяшчае невялікі прысвечаны Крусоллю санэт. Прыведзеныя ў кнізе дыялогі больш разгорнутыя, чым у «Трох пытаннях...», маюць розных дзейных асобаў, розныя месцы дзеяння, розны час. Размовы адбываюцца цягам пяці дзён баёў за Камарэта і Баўму. Гэта адпавядае рэальнай хадзе падзеяў, бо баі за згаданыя мястэчкі сапраўды мелі месца 3—8 траўня 1575 году [18, с. 175]. У дыялогах бяруць удзел гістарычныя асобы: генэрал Мартыненга, графы Ліньяні, Мандзола, дэ Сюз, дэ Со і шмат іншых асобаў, між якіх і сам капітан Мора. Сканчаюцца дыялогі вяртаннем 15 траўня 1575 году Мора да мястэчка Палюдэ¹⁰, дзе ён займае пасаду губарнатара. Апавядаючы пра гугенотаў, аўтар не хавае пагарды, бо тыя ня толькі бунтаўнікі супраць сваіх гаспадароў, але найперш разбуральнікі Царквы Хрыстовай.

Невядома, як доўга знаходзіўся Мора ў наваколлі Авіньёну, але з захаванага ліста Ерусалімскага патрыярха Джавані Факінэці¹¹ да князя Пармы Атавіё Фарнэзэ ад 21 лістапада 1579 году вынікае, што ў той час капітан быў вольным і шукаў працы пры княскім двары [19, с. 409].

Да Рэчы Паспалітай Мора трапіў, пэўна, праз Трансільванію, дзе на княскім пасадзе ў Альба Юліі¹² сядзеў брат Сцяпана Батуры Крыштап

⁹ Мястэчкі ў былым графстве Венесэн (35 і 55 км на поўнач ад Авіньёну адпаведна). Сёння маюць назвы Камарэ-сюр-Эг і Бом-дэ-Транзі.

¹⁰ Мястэчка ў былым графстве Венесэн (45 км на поўнач ад Авіньёну). Сёння мае назву Лалю.

¹¹ З паходжання балонец Джавані Факінэці ў 1572—1585 гг. быў Ерусалімскім патрыярхам, а з 29.X да 30.XII.1591 г. Рымскім папам пад імем Інакенці IX.

¹² У вугорскай мове горад мае назву Дзюлафэхервар.

і дзе адбываўся набор наймітаў на маскоўскія кампаніі 1579—1582 гадоў. Натуральна, што ў Полацкай кампаніі 1579 году балонец прыняць удзелу не паспеў. Але ўдзел у Вялікалуцкай кампаніі 1580 году выглядае даволі рэальным, бо пачалася яна з канцэнтрацыі войскаў 5 ліпня ў Чашніках і скончылася 23 кастрычніка заняццём войскам Яна Замойскага Завалочча. Італьянскі гісторык Карла Проміс піша, што Мора «быў прысутны пры ўзяцці горадоў Лукі, Невель, Езярышча, Завалочча, Варонеч і Востраў», аднак пра крыніцу інфармацыі не паведамляе [15, с. 683]. Дакументальна ж засведчаны ўдзел капітана ў Пскоўскай кампаніі 1581—1582 гадоў. Легат папы Рыгора XIII у справе замірэння Рэчы Паспалітай з Масковіяй Антоні Пасэвіна ў лісце да дзяржсакратара Папскае дзяржавы кардынала Таламеа Галі 13 лістапада 1581 году з-пад Пскова пісаў: «Я знайшоў тут некалькі італьянскіх капітанаў, адзін з іх Андрэа Пульезэ ўдзельнічаў у баях за Полацк, быўшы начальнікам артылерыстаў». І далей працягвае: «Але з прычыны таго, што полацкі ваявода з'яўляецца ерэтыком, я прасіў караля, каб зрабіў ягоным намеснікам капітана Мору, які ня толькі каталік, але з глыбокай пашанай ставіцца да Святога Пасаду» [20, № 102, с. 106]. Гэтаксама ў справе балонца звяртаўся да канцлера кароннага Яна Замойскага апостальскі нунцы ў Рэчы Паспалітай Альбэрта Балан'еці, які быў земляком Мору і добра ведаў яго.

На пачатку вясны 1582 году пасля вяртання Пасэвіна з Масквы Мора суправаджаў яго ў плаванні па Дзвіне ад Віцебска да Рыгі на сустрэчу з каралём Батурам. З красавіка яны ўжо былі ў Рызе. Мора прысутнічаў на першай пасля вялікае пярэвы каталіцкай імшы ў манастыры, якую адпраўляў Пасэвіна і на якой прысутнымі былі тры манахі, што памяталі Рыгу яшчэ да лютэраўскай рэфармацыі. Старэйшай з іх абатэсе фон Тэпель было 100 гадоў.

З прычыны вялікіх высяленняў, якія ў часе акупацыі Ліфляндцы ўчыняла маскоўская вайсковая адміністрацыя, значныя тэрыторыі абязлюдзелі. Кіраўніцтва Рэчы Паспалітай меркавала засяліць апусцелыя землі каталікамі з Заходняй Еўропы, каб зрабіць памежжа бяспечным. Праектаў каланізацыі было некалькі: нейкі ліфляндзец збіраўся заагітаваць людзей у Нідэрландах, Пасэвіна — у Баварыі, а Мора — у Італіі, аднак арганізаваць масавага засялення яны ня здолелі [21, № 250, с. 106]. Адносіны Мору з Пасэвінам не былі сяброўскімі, хаця балонец уважаў езуіта за асобу «на самой справе народжанаю, каб вырашаць найскладанейшыя і важныя справы» [2, с. 51]. Даведаўшыся пра ідэю пабудовы ў Полацку фартэцыі паводле праекту Мору езуіт ацаніў яе негатыўна, адзначыўшы, што «найвялікшае ўмацаванне, якое ў стане збудаваць у Полацку, мусіць складацца з казанняў і частага спажывання святых сакрамантаў, у адва-

Выява тытуловае старонкі «Рыцара»
Вільня, 1589

ротным выпадку ўсё знікне» [21, № 42, с. 88]. Верагодна, гэтае меркаванне было выказанае і каралю, што магло стацца прычынай для адыходу ад ідэі ўмацавання Полацка.

Пры канцы 1582 году італьянскі афіцэр застаўся без пэўных заняткаў і сродкаў да існавання. Трохі дапамогі яму грашыма нунцы Балан'еці. Мора пачынае думаць пра вяртанне на радзіму. З гэтай мэтай дасылае ў лістападзе 1582 году кардыналу коменскаму Таламеа Галі праект рэканструкцыі порту Анкона на Адрыатыцы. Калі верыць Гэйдэнштэйну, не зважаючы на значную затрымку заробкаў, у снежні 1582 году — красавіку 1583 году шмат ваяроў рушыла з Янам Замойскім у паход на ніз Дняпра супраць туркаў і татараў [22, с. 133—135]. Верагодна, і Мора прыймаў у ім удзел, што дадало яму матарыялу для кнігі «Належыць

або не весці вайну супраць туркаў». У лютым 1583 году пры спрыянні Балан'еці Мору прапанаваны заробак у 32 флорыны і пасада полацкага каманданта. У другой палове красавіка 1583 году капітан Мора прыязджае з каралеўскага аboзу да Варшавы, дзе сустракаецца з нунцыям. Далей пачынаецца полацкі перыяд у жыцці грызонаскага шляхціча, самы працяглы, але і найменш даследаваны. У гэтым часе ў лістах Альбэрта Балан'еці згадак пра Мору няма.

Толькі ў 1589 годзе на гістарычным даляглядзе зноў паўстае постаць рыцара Дамініка, калі ў Вільні выходзіць з друку згаданая напачатку кнігі «Il cavaliere». Гэта самая аб'ёмная і самая амбітная кніга Мору. Прысвячэнне ў ёй адрасаванае канцлеру і вялікаму кароннаму гетману Яну Замойскаму, пад часам якога Мора ваяваў у часе пскоўскай кампаніі 1581—1582 гадоў. Завадовай прычынай для напісання гэтага твору, як адзначае сам аўтар, сталася кніга літаратара Джыролама Муцыя «Шляхціч» [23], дзе той абгрунтоўваў перавагу літаратуры над зброяй, апавядаючы, што літаратура патрэбная і ў спакойным часе і ў часе вайны, а зброя толькі ў ваенным часе. Муцый без увагі на вайсковыя заслугі менаваў Юлія Цэзара нягоднікам, і толькі адно апраўдвала імператара ў вачах аўтара —

ягонья «Занатоўкі аб Гальскай вайне». Ваяроў жа прыраўноўваў ён да сабак, што пільнуюць хаты. Трымаўся Муцый пункту гледжання Цыцэрона, што «зброя павінна саступіць тозе»¹³. Спрэчка аб перавазе зброі або літаратуры пачалася задоўга да Муцыя і не спынілася на адказе Мора, але значна пазней. Маладзейшы за Мору удзельнік бітвы пад Лепанта і знакаміты літаратар Мігель дэ Сэрвантэс Савэдра таксама не прамінуў тэмы, уклаўшы ў вусны свайго Рыцара Жаласнага Выгляду гэтакія словы: «Цяпер ужо ня можа быць сумневу, што рыцарскае майстэрства вышэйшае за ўсе іншыя, вынайздзеныя людзьмі, бо павязанае з найбольшай небяспекай. Хай мне не кажуць, што літаратура вышэйшая за зброю, хто б ні былі тыя людзі, я кажу, яны ня ведаюць што кажуць» [24, с. 355]. Звяртаўся да гэтай тэмы і сам Мора яшчэ ў 1567 годзе ў працы «Тры пытанні ў дыялогу...». Напачатку, як піша аўтар, кніга падалася яму чытвом прыдатным у часе лютых зім у Полацку. Аднак чым болей чытаў, тым становіўся злейшым. Урэшце вырашыў напісаць адказ, каб абараніць сяброў па зброі. Пазначаная пры канцы кнігі дата першага красавіка 1585 году хутчэй азначае пачатак працы над кнігай. Мора крытыкуе Муцыя паслядоўна па пунктах. Ён сцвярджае, што навучанне і літаратура з'яўляюцца заняткамі бяздзейных мужчынаў, і што вайсковую дзейнасць і кіраванне дзяржавай лепш пакінуць для людзей дзеяння з практычнымі ведамі вайсковых рашэнняў і падтрымання міру. Мора каламбурна мянуе муцыявага героя Цыцэрона (гр. *Kikérôn*) балбатуном (іт. *Chiacchierone*) [2, с. 223—245] і прызнае за ім адну заслугу, што той кіраваў і войскамі. Паводле Мора, рыцары — людзі справы, мужнасці, дзённага святла і ўлады, а літаратары — людзі словаў, жаноцкасці, цемры ночы і падпарадкавання. Вайна не з'яўляецца людзкім вынаходніцтвам, кажа Мора, бо Анёлы вялі вайну адзін з адным у барацьбе за старшынства. Гэтакім чынам, вайна мае пачатак у Богу гэтак сама як і мір. І няма большае дабрадзейнасці, чым выкананне пад эгідай праўдзівае Веры абавязкаў, якія вызначаныя ў гэтым свеце Рымскай Царквою.

Мора атакуе Муцыя за крытыку Мак'явэлі, які разглядаў вайну ў якасці законнага інструмента палітыкі. Ён цалкам пагаджаецца з думкамі фларэнтыйскага сакратара аб тым, што «бяз добра арганізаванага войска ў дзяржавах не могуць падтрымлівацца добрыя законы, і дзе ёсць добра арганізаванае войска, там звычайна існуюць і добрыя законы» [25, с. 36], уладары ж, якія прысвячаюць свой час больш вытанчаным рэчам, часта губляюць свае дзяржавы. Але што да вайсковых справаў, балонец не падзяляе захаплення Мак'явэлі антычнымі аўтарамі і перакананы, што сучаснікі болей за іх ведаюць пра вайну.

Палкоўнік падсумоўвае паходы Сцяпана Батуры ў апошняй фазе

¹³ Тут у сэнсе падпарадкавання вайсковага стану волі палітыкаў (*Cicero. De Officiis I:77*).

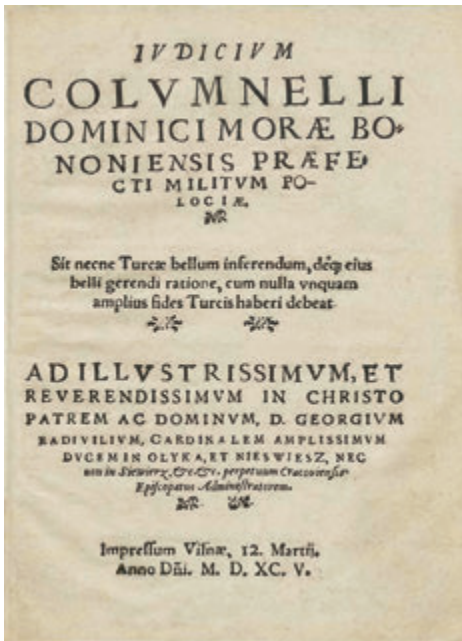
Ліфляндскае вайны [2, с. 48—51] і дадае свае ўласныя сведчанні відавочцы, што да асабістай мужнасці і палітычнай кемлівасці караля [2, с. 137—138]. Ён ухваляе клопат Батуры і Жыгімонта III аб каталіцкай веры і іх патранажы езуітаў. Паводле аўтара, гэтыя кіраўнікі мелі культурныя паўнамоцтвы, пацверджаныя іхняй вайскавай мужнасцю. Мора таксама ўхвальна адзначае, што высакародныя польска-літоўскія выбарцы ніколі пры элекцыі манарха не бралі пад увагу навучання, толькі засведчаныя вайсковыя здольнасці [2, с. 48]. Мора аб'яўляе, што чалавекам найбольш здольным ацэньваць адносныя вартасці зброі і пісьма з'яўляецца Ян Замойскі, бо мае найбольшую кваліфікацыю, гэта значыць з усіх людзей, якіх ён сустраў у сваіх падарожжах. І гэта, піша Мора, «пасля таго, як абыйшоў большую частку Францыі, Леванта, усю Італію, імперскую Германію, а таксама цалкам прасторы Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага, дзе я зараз знаходжуся ў той частцы Белай Русі званай Полацкім княствам». Мора з захапленнем дае партрэт каманднага складу літоўскага войска і параўноўвае яго з італьянскай практыкай, цалкам на карысць вайскоўцаў ВКЛ [2, с. 39—40]. Жаўнеры, на дзіва, выдатна цярпелі ўсё і вытрымлівалі не толькі нягоды вайны, але і экстрэмальныя кліматычныя ўмовы [2, с. 250—253]. Працягваючы аповед пра ўнікальны клімат далёкай ад Італіі поўначы, ён прапаноўвае чытачу дзве гісторыі пра прывідаў [2, с. 262—265]. Адна адбываецца ў цёмных лясах заходняй Масковіі, а другая на дарозе з Полацка ў Вільню, у неверагодным прыцемках летняе начы. У абодвух выпадках Мора сцвярджае, што сустракаўся са сведкамі гэтых прывідных падзеяў. Ён прыпісвае прысутнасць зданяў таму, што Масковія і Літва, як і некаторыя вулканічныя раёны Італіі, з'яўляюцца землямі размешчання Богага провіду, дзе агонь і лёд, чыснец і пекла ўздымаюцца блізка да зямлі жывых. Суровыя зімы і дзіўныя леты, а таксама прывідныя з'явы з'яўляюцца папярэджаннямі аб пякельных пакутах, прызначанымі жывым, каб пакаяліся ў сваіх грахах [26, с. 71]. Аўтар дадае рэалізму экстрэмальным кліматычным звесткам (і апавяданням пра зданяў таксама), падаючы вызначаны ім дакладны кут летняга сонца ў Полацку (58°) і іншыя дэталі падарожжаў.

Мора крытыкуе італьянскае грамадства за згубную дэмілітарызацыю, што сталася вынікам дзейнасці літаратараў і навукоўцаў, якія крычаць аб перавазе літаратуры і пісьменства над вайсковым майстэрствам і гэтым здраджваюць рыцарскаму кодэксу гонару, у якім спалучаныя хрысціянская пабожнасць і сацыяльны абавязак. Ён відавочна аддае перавагу прадпрыемальным гараджанам (бо сам мяшчанскага паходжання) над збыднелымі, але бяздзейнымі арыстакратамі, і нават больш за тое «філосафамі, якія збядняюць свае сем'і дзеля філасофствавання» [2, с. 128]. Паводле Мора,

гарадская эліта, асабліва гандляры, добрыя і карысныя для дзяржавы людзі, бо яны вырабляюць багацці і спрыяюць росквіту. Мора перакананы, што хрысціянская Еўропа знаходзіцца на мяжы катастрофы з прычыны ўласнага заняпаду, атакаў пратэстанцкіх ерэтыкоў у сябе дома і паганцаў і бязбожнікаў з-за мяжы. Ён не падзяляе між сабой лютэранаў, гугенотаў, анабаптыстаў і гусітаў, а абвясчае іх усіх ганіцелямі праўдзівай веры і забойцамі езуіцкіх місіянераў. «Гэтыя ерэтыкі звялі Фландрыю, Францыю, Вугоршчыну, Чэхію і іншыя вялікія народы да галечы» [2, с. 58].

Далей Мора малюе карціну грамадства будучыні. Ён прымае як тэрміналогію, так і асаблівасці хрысціянскай традыцыі міленарызма. Міленарызм, ідэя якога ў тым, што апошні імператар або анёльскі папа пераможа антыхрыста і ўступіць у перыяд зямной славы, у якім усе народы зямлі будуць жыць ва ўмовах спакою і духоўнай дасканаласці адзіныя ў Хрысце цягам тысячы гадоў, падабаўся рыцарству знаёмымі рысамі ідэяў крыжовых паходаў. Пасля таго, як хрысціянская Еўропа будзе падрыхтаваная ў ваенных і маральных адносінах, кажа ён, рыцарскія аддзелы, на чале з законнымі князьмі і імператарам, раздушаць пратэстанцкіх ерэтыкоў, а затым правядуць крыжовы паход у Азіі, у Афрыцы і ў іншых частках Еўропы супраць ворагаў Бога. Будзе вельмі доўгая вайна, але скончыцца яна заваёвай і навяртаннем няверных мусульманаў. Пасля мусульманскага навяртання свет будзе адзіны, «будзе адзін статак і адзін Пастыр»¹⁴, і будзе вечны спакой. Каталіцтва пераможа, але будзе ачышчанае ад шматслоўных казаняў і тэалагічных складанасцяў: простае евангелізацыі будзе дастаткова. Мора прапаноўвае распачаць працу па рэстытуцыі, спальваючы ўсе юрыдычныя і філасофскія кнігі, бо філасофія з'яўляецца «загубай чалавецтва». У агонь таксама пойдучы і ўсе тэалагічныя працы. З кніжным навучаннем будзе скончана, людзі больш ня будуць патанаць у хітрасцях кніжнікаў. Шкоднае паветра, выкліканае дымам літаратуры разыйдзецца, і верх возьмуць мір і спакой. Кожны горад заменіць усё гэтае бескарыснае навучанне простым зборам законаў на роднай мове, лёгка зразумелых і лёгка выкананальных [2, с. 91]. Там, дзе літаратура не будзе пры ўладзе, там будзе залаты век. Свайго роду рэспубліка рыцарства заменіць згубную рэспубліку літаратуры. Натуральная дабрыня будзе пераважаць, і людзі будуць жыць у вернасці, гонары і веры. Рыцары цягам 6—7 гадоў будуць практыкавацца ў турнірах, скачках, кіданні дзіды і іншых падобных практыкаваннях і развіваць свае рыцарскія здольнасці, выконваючы «дабрадзеіныя абавязкі» і жорсткія і цяжкія заданні. Ваенныя або рэлігійныя групы, паменшаныя версіі рыцараў мальтыйскага закону або закону Святога Сцяпана, будуць створаныя ў розных рэгіёнах Еўропы, у кожнай

¹⁴ Евангелле ад Яна 10 : 16.

Выява тытуловае старонкі
«Належыць або не весьці вайну
супраць туркаў...»
Вільня, 1595

з якіх па 300 рыцараў, і кожная названая ў гонар святога або Багародзіцы ў знак баявой адданасці каталіцкай веры. Фінансавая падтрымка гэтых груп прыйдзе не з прыватных ахвяраванняў, бо існуючыя законы дэманструюць адкрыццё дзвярэй шмат якім людзям, што ня вартыя звання і прывілеяў рыцарства. Замест гэтага яны будуць падтрыманыя царкоўнымі сродкамі. Падпарадкоўвацца рыцары будуць толькі рыцарскаму закону, карыстаючыся адмысловымі прывілеямі. Спалучэнне ў Мору духоўнага і ваеннага ў ідэальным грамадстве з'яўляецца незвычайным, калі не ўнікальным. У адрозненне ад выключна духоўных памкненняў сярэднявечнага міленарызма, канцэпцыя Мора больш адпавядае секулярызацыйнай тэндэнцыі культуры Адраджэння, у

прыватнасці ўтапізму [27, с. 607].

Да часу знаходжання Мора ў Вялікім Княстве, апрача падарожжа па Дзвіне, належыць яшчэ адно, пра якое пазней згадаў ён сам: «...плаваў <...> ...па Дняпры ўздоўж мяжы Масковіі ўніз на некалькі міляў...» [28, с. 7]. З якой мэтай і куды мог плыць спецыяліст па абарончай архітэктуры? Прыемем да ўвагі, што ў 1590 годзе пасля нападу «нізавых казакоў» гетмана Мацюшы Федаровіча значна былі пашкоджаныя драўляныя сцены Быхаўскага замку, і ўладальнік Быхава вялікі гетман Ян Караль Хадкевіч атрымаў ад караля Жыгімонта дазвол на пабудову новых мураваных умацаванняў. Не выключаем, што Мора быў запрошаны ў якасці эксперта для накіду плану і вызначэння аб'ёму працы. Магчыма, ягоныя замалёўкі і зацёмкі пазней сталіся асновай праекта пабудовы замка, які быў рэалізаваны ў 1610—1619 гадах.

Праз шэсць гадоў пасля «Il cavaliere» ў той самай Вільні выйшла чарговае выданне Дамініка Мора «Належыць або не весьці вайну супраць туркаў...» [3]. Ubачыла яно святло, падобна, у друкарні Віленскай езуіцкай акадэміі. Змест гэтай, напісанай у лацінскай мове кніжкі, ёсць

актуальным абнаўленнем ідэяў, выкладзеных у 1572 годзе ў балонскім выданні «Думкі капітана Дамініка Мора...». Кніга прысвечаная першаму кардыналу з ВКЛ Юрыю Радзівілу, які быў прыхільнікам утварэння каталіцкае антытурэцкае лігі.

Твор напісаны ў форме звароту «да славурых і адважных, высакародных сенатараў і рыцараў Польскага Каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага». Мора заклікае іх да Святога вайны супраць туркаў, якія на захопленых землях не захоўваюць ані веры, ані нацыянальнай адметнасці. У сваіх поглядах на патрэбу арганізаванага супраціву турэцкай навалі Мора не памыляўся. Толькі больш як праз стагоддзе ў выніку перамог кааліцыйных войскаў пад пачаткам Яна III Сабескага ў 1683 годзе пад Венай і габсбургскіх войскаў на чале з Яўгенам Савойскім у 1697 годзе ля Зэнты турэцкая экспансія ў Еўропе была спыненая канчаткова.

Неўзабаве палкоўнік Мора вяртаецца ў Італію. У 1600 годзе ў Рыме выходзіць ягоная апошняя кніга «Пра паводку Тыбра ў Рыме ...» [28]. Сваю працу балонец прысвяціў сябрам кардынальскае камісіі, утворанай для вызначэння захадаў, патрэбных для абароны Вечнага Горада ад свавольнае ракі. Кніга сталася рэакцыяй на твор Джакама Кастыльёні «Даследаванне паводкі Тыбра» [29], у якім аўтар распавядаў, што Тыбр з'яўляецца ракой унікальнай і пазбегнуць такіх разбуральных паводак, як у снежні 1598 году, наўрад ці магчыма. Мора раскрытыкаваў аўтара, кажучы, што ён не дае веры гэтым сцверджанням, бо сам «плаваў па По ад П'ячэнцы да Венецыі, па Роне ад Ліёну да мора, па Арно ад Фларэнцыі да Пізы, па Дунаі ад Ала да Вены, па Дзэвіне на Русі, ад Віцебску да Швэдскага мора, якая цягнецца на 400 італьянскіх міляў, па Дняпры ўздоўж мяжы Масковіі ўніз на некалькі міляў...» [28, с. 7]. Паколькі на ўзровень вады ў часе паводкі ўплывае і людская дзейнасць (забруджанне рэчышча, пабудова млыноў), дык гэтая праблема цалкам вырашальная.

Яшчэ на адной са старонак свайго «Рыцара» Мора пісаў, што хутка выйдзе ягоная чарговая кніга «Імператар», якая ахопіць усё неабходнае

Выява тытуловае старонкі
«Пра паводку Тыбра ў Рыме ...»
Рым, 1600

вайсковай прафэсіі, як у наступе, гэтак і абароне. Яна мелася стаць апошняй часткай трылогіі разам з «Ваяром» і «Рыцарам». Аднак з невядомых прычынаў гэтая напісаная недзе каля 1590 году таксама ў Полацку кніга святла ня ўбачыла. Сёння ў Bibliothèque Nationale de France захоўваецца рукапіс пад назвай «Strategiemi, et inventioni di guerra atti alla conservatione, augumento et espugnatione d'uno Imperio» (Прылады і вайсковыя вынаходніцтвы, зробленыя дзеля захавання, умацавання і заваёваў Імперыі) [19, с. 411]. Твор прысвечаны імператару Святой Рымскай імперыі Рудольфу II, змагару з пратэстанствам у Аўстрыі, Чэхіі і Вугоршчыне. Італьянскі даследчык Джамп'ера Брунэлі лічыць рукапіс фрагментам апошняе часткі трылогіі нязвыклага на тле беларускіх рэаліяў полацкага каманданта.

Апрача таго ў бібліятэцы Турынскага ўніверсітэту захоўваюцца два рукапісы: «Tractatus de militia regni Poloniae» (Агляд войска Польскага каралеўства) у лацінскай мове і «Ordine della milizia Polacca» (Уладкаванне Польскага войска) — у італьянскай [30, с. 36—37]. Паводле гісторыка Карла Проміса, выглядае на тое, што другі рукапіс ёсць перакладам першага. Даследчык, зважаючы на манеру апавядання і погляды, аддае аўтарства Мору. На старонцы дзясятай згаданага рукапісу паведамляецца пра экспедыцыю ў Ліфляндую ў 1601 годзе, і гэта дазваляе думаць, што былы полацкі камандант палкоўнік Дамінік Мора вярнуўся да сваёй другой радзімы.

Бібліяграфія

1. Čepienė, K. Vilniaus akademijos spaustuves leidiniai, 1576—1805: bibliografija / K. Čepienė, I. Petrauskienė.— Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinė biblioteka, 1979.— 543 p.

2. Mora, Domenico. Il cavaliere in risposta del gentil'huomo del sigr Mutio Iustinopolitano, nella precedenza del armi, et delle lettere. Del caualiere Domenico Mora bolognese gentil'huomo grisono, et colonello del' inuitiss.mo et ser.mo Sismundo terzo, re di Polonia, et gran duca di Lituania, Russia, Prussia, Masovia, Samogitia, Volinia, Chiovia, Podlachia, Livonia, et eletto re di Suetia, et principe di Finlandia / Domenico Mora.— In Vilna: appresso Danielle Lanciense, 1589.— 326 p.

3. Mora, Domenico. Iudicium columnelli Dominici Morae bononiensis, praefecti militum Polociae. Sit necne Turcae bellum inferendum, deq[ue] eius belli gerendi ratione, cum nulla unquam amplius fides Turcis haberi debeat / Domenico Mora.— Impressum Vilnae: [Typis Academicis], 1595.— 21 p.

4. Dal Fiore, Abate. Blasone bolognese / Abate Dal Fiore.— In Bologna: Presso Floriano Canetoli, 1792.— T. III.— Part. I. Arme gentilizie delle famiglie bolognesi cittadinesche.— 102 p.

5. Bongi, Salvatore. Annali di Gabriel Giolito de' Ferrari da Trino di Monferrato stampatore in Venezia, descritti e illustrati da Salvatore Bongi / Salvatore Bongi.— Roma: Presso i principali librai, 1895.— Vol. II.— 543 p.

6. *Maggio, Lucio*. Del terremoto dialogo del signor Lucio Maggio gentil'huomo Bolognese / Lucio Maggio.— In Bologna: per Alessandro Benacci, 1571.— 57 f.

7. *Orlandi, Pellegrino Antonio*. Notizie degli scrittori bolognesi e dell' opere loro stampate e manoscritte, raccolte Fr. da Pellegrino Antonio Orlandi / Pellegrino Antonio Orlandi.— In Bologna: per Costantino Pissari, 1714.— 356 p.

8. *Betti, Clavdio*. De l'honore: consideratione de l'eccll.mo filosofo M. Clavdio Betti modonese, de la morale, & ordinaria, filosofia publico lettore ne lo studio di Bologna / Clavdio Betti.— In Bologna: appresso Alessandro Benacci, 1567.— 24 f.

9. *Valeri, Lorenzo*. Giorgio Santo. Tragedia Spirituale di Lorenzo Valeri, Romano nell'Accademia degli Storditi detto il Volubile / Lorenzo Valeri.— In Pesare: appresso Flaminio Concordia, 1619.

10. *Fino, Alemanio*. Dichiaratione d'Alcune Voci oscure che nell'opera sono sparse, aggiuntai da M. Alemanio Fino, per ordine d'Alfabeto / Alemanio Fino // La Gverra d'Atila Flagello di Dio. Tratta dall' Archiuio de' prencipi d'Este. Di nuovo ristampata con gli argomenti inanzi a ciascun libro, & con la tauola delle cose più notabili, poste parimente nel margine, aggiuntai da M. da Alemanio Fino.— In Venezia: Appresso Domenico Farri, 1569.— F.113—115.

11. *Fantuzzi, Giovanni*. Notizie degli scrittori bolognesi, raccolte da Giovanni Fantuzzi / Giovanni Fantuzzi.— In Bologna: Stamperia di S. Tommaso d'Aquino, 1788.— T. VI.— 399 p.

12. *Mora, Domenico*. Tre quesiti in dialogo sopra il fare batterie, fortificare una città, et ordinar battaglie quadrate, con una disputa di precedenza tra l'arme & le lettere, di m. Domenico Mora, bolognese, gentilhuomo grisone, & caualliere academico Storditi / Domenico Mora.— In Venetia: per Giovanni Varisco, 1567.— 68 p.

13. *Mora, Domenico*. Il soldato di M. Domenico Mora, bolognese, gentilhuomo grisone, & caualliere academico Storditi: nel quale si tratta di tutto quello, che ad un uero soldato, & nobil caualliere si conuiene sapere, & esercitare nel mestiere dell'arme / Domenico Mora.— In Venetia: per Giovan. Griffio, 1569.— 264 p.

14. [*Bianchi, Filippo*]. Trattato Degli Huomini Illustri di Bologna diviso in tre parti. Nella prima parte si contengono i Prelati, Nella seconda i Titolari, Nella terza i Dottori, i Cavalieri, i Capitani, et il Senato. Raccolto per Bartolomeo, di Galeotti Bolognese / [Filippo Bianchi].— In Ferrara: Appresso Vittorio Baldini, 1590.— 135 p.

15. *Promis, Carlo*. Domenico Mora / Carlo Promis // Miscellanea di storia italiana. Regia deputazione di storia patria.— Torino: Stamperia Reale, 1863.— T. IV.— P. 682—689.

16. *Mora, Domenico*. Parere del capitano Domenico Mora da Bologna, sopra l'ordine di guerreggiare la potenza del Turco, & quello, che in ciò egli giudica necessario di fare per superarlo / Domenico Mora.— In Bologna: per Alessandro Benacci, 1572.— 16 p.

17. *Mora, Domenico*. Racquisto di Camereto, e Bauma, e come si deve fare una Batteria, e guardare le piccole ville del Contado di Avignone, con una Disputa fra il Trombeta, et Ugonoti intorno la loro Religione in Dialogo / Domenico Mora.— In Avignone: per M. Pietro Rosso, 1576.

18. *Perussis, Louis de*. Histoire des guerres du Comté Venaissin, de Provence, de Languedoc, &c. / Louis de Perussis // Pieces fugitives, pour servir a l'histoire de France avec des notes historiques et geographiques.— Paris: Hugues-Daniel Chaubert et Claude Herissant, 1759.— T. 1.— Partie 1.— 693 p.

19. *Brunelli, Giampiero*. Mora, Domenico / Giampiero Brunelli // Dizionario Biografico degli Italiani.— T. 76. Montauti — Morlaite.— Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 2012.— P. 408—411.

20. Monumenta Poloniae Vaticana — Cracoviae: Academiae Polonae Litterarum et Scientiarum, 1922—1933.— T. V. Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1581—1585. Pars I aa. 1581—1582.— 748 p.

21. Monumenta Poloniae Vaticana — Cracoviae: Academiae Polonae Litterarum et Scientiarum, 1938.— T. VI. Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Polonia epistolae et acta 1581—1585. Pars II a. 1583.— 850 p.

22. *Hejdensztejn, Rajnold*. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594 / Rajnold Hejdensztejn.— Petersburg: Nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857.— 484 s.

23. *Muzio, Girolamo*. Il gentilhuomo: In questo volume distinto in tre dialoghi si tratta la materia della nobiltà, & si mostra quante ne siano le maniere, qual sia la vera, onde ella habbia havuto origine, come si acquisti, come si conservi, & come si perda: si parla della nobiltà de gli huomini, & delle donne, delle persone private, & de' signori: et finalmente tra la nobiltà delle arme, & delle lettere si disputa qual sia la maggiore: con la tavola delle cose notabili / Girolamo Muzio.— In Venetia: Appresso gli heredi di Luigi Valvassori, & Gio. Domenico Micheli, 1575.— 286 p.

24. *Cervantes Saavedra, Miguel de*. El ingenioso Hidalgo don Quijote de la Mancha / Miguel de Cervantes Saavedra.— Barcelona: Biblioteca Salvatella, 1895.— T. 1.— 487 p.

25. *Machiavelli, Niccolo*. Il principe: e discorsi sopra la prima deca di Tito Livio / Niccolo Machiavelli.— Firenze: Felice le Monnier, 1857.— 426 p.

26. *Gehl, Paul F*. Military Courtesy in Sixteenth-Century Lithuania: Il Cavaliere of Domenico Mora / Paul F. Gehl // Archivum Lithuanicum.— 2001.— № 3.— Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.— P. 55—76.

27. *Weinstein, Donald*. Crusade, chivalry, millennium and utopia: the vision of Domenico Mora (ca. 1540-ca. 1595) / Donald Weinstein // Acta Histriae.— 2002.— T. 10.— № 2.— Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.— P. 601—610.

28. *Mora, Domenico*. Del colonello Domenico Mora bolognese Sopra l'inondatione del Teuere di Roma, della fortificatione di Castel S. Angelo, & del porto da farsi alla foce del Teuere / Domenico Mora.— In Roma: Appresso Guglielmo Facciotto, 1600.— 23 p.

29. *Castiglione, Giacomo*. Trattato dell'inondatione del Tevere. Di Iacomo Castiglione Romano. Dove si discorre delle caggioni, e rimedij suoi, e si dichiarano alcune antichità, e luoghi di autori vecchi. Con una relatione del diluio di Roma del 1598. Raccolta da molti diluuij dalla fondatione sua, & pietre poste per segni di essi in diuerse parti di Roma; con le sue altezze, e misure. E con vn modo stypendo col quale si salvarono molte famiglie in Castel Sant'Angelo / Giacomo Castiglione.— In Roma: Appresso Guglielmo Facciotto, 1599.— 88 p.

30. *Peyron, B*. Codices italici manu exarati qui in Bibliotheca taurinensis Athenaei ante diem XXVI ianuarii M.CM.IV asservabantur / B. Peyron.— Taurini: apud Carolum Clausen, 1904.— 690 p.

І. А. Бортнік

Месца Пятра Стаброўскага ў гісторыі грамадска-палітычнай думкі ВКЛ канца XVI — пачатку XVII ст.

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці поглядаў Пятра Стаброўскага ў кантэксце грамадска-палітычнай думкі Вялікага Княства Літоўскага канца XVI — пачатку XVII стст. Паказана сувязь паміж поглядамі Стаброўскага і яго палітычнай дзейнасцю. Фундаментальным пытаннем сістэмы яго поглядаў з’яўляецца ідэя суверэнітэту шляхты. Яна ідзе разам з ідэяй супраціву ўладзе, калі яна парушае правы шляхты. Супольнасць шляхты атаясамліваецца з дзяржавай, а кароль і сенатары разглядаюцца як слугі Рэчы Паспалітай. Яшчэ адным пастулатам у поглядах П. Стаброўскага з’яўляецца ідэя рэлігійнай талеранцыі ў межах акту Варшаўскай канфедэрацыі. Аўтар артыкула прыходзіць да высновы, што Стаброўскі стаяў на прынцыпах дваранскай дэмакратыі.

Ключавыя словы: Стаброўскі, Вялікае Княства Літоўскае, суверэнітэт шляхты, Варшаўская канфедэрацыя.

На развіццё грамадска-палітычнай думкі Вялікага Княства Літоўскага канца XVI — пачатку XVII стст. мелі вызначальны ўплыў, з аднаго боку, агульнаеўрапейскія палітычныя канцэпцыі разглядаемай эпохі, з другога боку, спецыфічныя элементы палітычнай культуры Рэчы Паспалітай. Станаўленне грамадскай думкі было цесна звязана з палітычнай практыкай. Адной з выбітных постацяў палітычнай дзейнасці ВКЛ канца XVI — пачатку XVII стст. з’яўляўся прадстаўнік полацкай шляхты Пётр Стаброўскі.

Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца выяўленне асаблівасцяў грамадска-палітычных поглядаў Пятра Стаброўскага ў кантэксце грамадска-палітычнай думкі ВКЛ канца XVI — пачатку XVII стст.

Пётр Стаброўскі нарадзіўся каля 1556 г. у сям’і пісара польнага і цівуна вайшвянскага (Жамойць) Войцеха Стаброўскага. Паводле веравызнання належаў да евангелісцка-рэфармацкай (кальвінісцкай) царквы. Згодна са сцвярджаннем даследчыка У. А. Падалінскага, П. Стаброўскі належаў у маёмасным плане да сярэдняй шляхты [1, с. 157]. З 1590 г. П. Стаброўскі займаў пасады старасты трэйданскага і цівуна вайшвянскага. У 1590

і 1592 г. ён удзельнічаў у працы соймаў, хаця не вядома, ад якіх паведаў ён абіраўся. На сойме 1590 г. П. Стаброўскі быў прызначаны камісарам інфлянцкай рэвізіі [2, с. 399].

К канцу XVI ст. П. Стаброўскі становіцца адным з найбольш актыўных парламенцкіх дзеячаў. Ён удзельнічаў у працы соймаў 1596, 1597, 1598, 1600, 1605 гг., на якіх прадстаўляў полацкую, аршанскую і слоніўскую шляхту (на сойм 1598 г. у Варшаве не паехаў з-за кепскага стану здароўя). На соймах 1600 і 1605 гг. апазіцыйныя паслы высоўвалі кандыдатуру П. Стаброўскага на пасаду соймавага маршалка, але беспаспяхова [3, с. 180, 205]; 1 верасня 1601 г. ён быў намінаваны на сенатарскую пасаду парнаўскага кашталяна; 13 лютага 1602 г. прысутнічаў на Галоўным з'ездзе ВКЛ у Новагарадку, дзе асудзіў свавольныя паводзіны польскага войска [2, с. 399].

У працы соймаў канца XVI — пачатку XVII стст. П. Стаброўскі прытрымліваўся паслядоўных апазіцыйных поглядаў. Вялікае месца ў ягонай парламенцкай дзейнасці займала абарона правоў пратэстантаў і праваслаўных. У палітычным плане ён быў цесна звязаны з віленскім ваяводам Крыштафам Радзівілам. Аднак у той жа час польскі даследчык Л. Ярміньскі адзначае, што ў сваіх палітычных дзеяннях П. Стаброўскі выступаў пераважна як самастойная фігура і яго ніякім чынам нельга разглядаць як інструмент радзівілаўскай палітыкі [4, с. 161].

Палітычная пазіцыя П. Стаброўскага канца XVI ст. выразна відаць з ягонага выступлення ў якасці пасла ад слоніўскай шляхты на генеральным сойміку ВКЛ у Слоніме 30 студзеня 1597 г., напярэдадні склікання сойму. Сярод шляхецкіх патрабаванняў, якія ім узгадваліся, былі як агульнапалітычныя справы («Rzpltaporzadkiem, prawemicnotabyłaugruntowana»; «Ekscesywrozdawaniudygnitarstw, urzędów»), так і справы, якія датычылі полацкай шляхты. Гэта звязана з тым, што да гэтага часу П. Стаброўскі становіцца адным з нефармальных лідараў полацкай шляхты, таму нават будучы абраным на сойм ад іншага паведа, ён не забываецца адстойваць інтарэсы свайго рэгіёна. У выступленні П. Стаброўскага ішла гаворка пра права полацкай шляхты самастойна абіраць ваяводу («Oelekcyą nar. Wojewodę Połockiego») [5, с. 422]. Гэтае ж патрабаванне падтрымаў і пасол ад полацкай шляхты Я. Сямашка. У выніку на сойме ад пасольскай ізбы была пададзена каралю петыцыя, у якой утрымлівалася просьба аб тым, каб Полацкае ваяводства само абірала сабе ваяводу [1, с. 162].

Патрабаванне выбараў полацкага ваяводы мясцовай шляхтай гучала ў соймавай практыцы ў 1597 г. упершыню. Больш разгорнута гэтае патрабаванне сфармулявана пазней, у інструкцыі паслам на Люблінскі з'езд 1606 г., у складанні якой вялікую ролю адыграў П. Стаброўскі: «... oto się starac maia, aby ten przywilej nasz wcale był trzymany, a co by przeciw

nego prawu naszemu było aby tozniesiono moca zjazdu tam tesznego było, a osobliwieiż mamy wolne obiranie wojewody y insze wolności tem unależące, tedy aby po śmierci każdego wojewody wolna electia nam zostawała»¹ [6, k. 3].

Яшчэ два патрабаванні ў выступленні П. Стаброўскага на слонімскім з'ездзе датычыліся непрызнання Берасцейскай царкоўнай уніі і пазбаўлення пасада тых епіскапаў, якія падпісалі ўнію («Synod brzeski stał się na oppresyją sumnienia ludzkiego»; «O degradacyą Władyków») [5, s. 422]. Барацьба супраць уніі вялася П. Стаброўскім у кантэксце палітычнага саюзу праваслаўных і пратэстантаў ва ўмовах наступу контррэфармацыйнага каталіцызму. У лістах да К. Радзівіла напрыканцы 1597 г. палітык заклікаў яго да пратэкцыі ў дачыненні да праваслаўных [3, s. 135]. Менавіта П. Стаброўскі быў пасярэднікам у перамовах паміж Крыштофам Радзівілам і лідарам праваслаўнай шляхты Рэчы Паспалітай киеўскім ваяводам Канстанцінам Астрожскім напярэдадні Віленскага сіноду 1599 г. Сам П. Стаброўскі быў удзельнікам сіноду і ягоны подпіс знаходзіцца пад рашэннямі сіноду [3, s. 142, 150, 155, 163; 4, s. 235].

На ўсіх соймавых пасяджэннях П. Стаброўскі актыўна выступаў у абарону акту Варшаўскай канфедэрацыі. Так, на самым пачатку сойму 1597 г. ён выступіў з прамовай у пасольскай ізбе, у якой заклікаў паслоў не прыступаць да вырашэння якіх-небудзь спраў, пакуль не будуць дадзены гарантыі выканання акту Варшаўскай канфедэрацыі [3, s. 121; 4, s. 179—180; 5, s. 427]. 10 сакавіка 1597 г. група пратэстанцкіх паслоў на чале з П. Стаброўскім заявіла, што без улічвання іх патрабаванняў у рэлігійнай сферы яны не пагодзяцца на ўхвалу прапанаваных дваром канстытуцый [3, s. 127; 4, s. 186].

Аднак найбольш драматычны характар палітычная дзейнасць П. Стаброўскага набывае падчас рокашу 1606—1609 гг. Парнаўскі кашталян быў адным з нешматлікіх сенатараў Рэчы Паспалітай, які адкрыта далучыўся да рокашу і стаў адным з яго лідараў. У гэтай якасці ён прымаў актыўны ўдзел у люблінскім, сандамірскім, енджэеўскім з'ездах у 1606—1607 гг. У ліпені 1606 г. быў паслом да Берасцейскай вайскавай канфедэрацыі на чале з Адам Кендзерскім, прадстаўнікоў якой няўдала спрабаваў схіліць да падтрымкі рокашу [2, с. 399]. Подпіс П. Стаброўскага пазначаны пад актамі аб дэтранізацыі Жыгімонта Вазы 24 чэрвеня 1607 г. Раней, 12 чэрвеня 1607 г. ён быў прызначаны гетманам рокашавых войскаў і, верагодна, быў удзельнікам Гузоўскай бітвы 6 ліпеня 1607 г. [2, с. 399]. Пры

¹ «<...> ...павінны імкнуцца да таго, каб прывілей наш быў цалкам захаваны, а тое, што супярэчыць нашаму праву, каб было ліквідавана на бягучым з'ездзе, а асабліва маем на ўвазе вольнае абіранне ваяводы і іншыя вольнасці з гэтым звязаныя, каб пасля смерці кожнага ваяводы была б вольная элекцыя». (Тут і да канца артыкула пераклад аўтара. — Аўт.).

гэтым неабходна адзначыць, што пазіцыя П. Стаброўскага падчас рокашу ў значнай ступені вызначала грамадскую думку полацкай шляхты, пра што сведчаць інструкцыі полацкіх соймаў на люблінскі і енджэеўскі з'езды.

Пасля паражэння рокашу П. Стаброўскі быў арыштаваны, пасаджаны ў турму, пазбаўлены маёмасці і пасад. Нават пасля вызвалення з турмы П. Стаброўскі доўгі час не мог атрымаць прабачэння караля і вярнуць сабе канфіскаваныя маёнткі, нягледзячы на тое, што полацкая шляхта абірала яго ў 1611 г. у чарговы раз паслом на сойм і ў сваёй перадсоймавай інструкцыі патрабавала ад караля поўнай амністыі для П. Стаброўскага [3, s. 251, 266—267]. У 1613 г. аналагічныя патрабаванні ў сваіх перадсоймавых інструкцыях сфармулявалі вількамірскі і люблінскі соймікі [3, s. 276—277]; у 1615 г. — люблінскі, віленскі, берасцейскі і менскі соймікі [3, s. 284–285, 287]. П. Стаброўскага абвінавачвалі ў кантактах падчас рокашу з Ілжэдзімтрыем II, якога ракашане нібыта разглядалі як прэтэндэнта на каралеўскі пасад у Рэчы Паспалітай. Урэшце, на сойме 1613 г. адбыўся суд над П. Стаброўскім, у якім абвінаваўчы бок не здолеў прадставіць неабвержныя факты віны парнаўскага кашталяна. Справа была перанесена на наступны сойм 1615 г., але там ужо больш не ўзнімалася. У 1615 г. П. Стаброўскаму ўдалося вярнуць свае канфіскаваныя маёнткі, і ў тым жа годзе ён быў абраны паслом на сойм. У дзейнасці апошняга ён ўжо, аднак, не прымаў вялікай актыўнасці [3, s. 278, 289—290]. Памёр П. Стаброўскі ў 1619 г.

У якасці помнікаў грамадска-палітычнай думкі неабходна разгледзець прамовы П. Стаброўскага на люблінскім (10 чэрвеня 1606 г.) і сандамірскім (18 і 30 жніўня) з'ездах.

Прамова на люблінскім з'ездзе адметная тым, што там упершыню быў артыкуляваны тэрмін «рокаш». У сваёй прамове П. Стаброўскі адзначае крызісную сітуацыю ў Рэчы Паспалітай, якая склалася ў выніку блакавання пракаралеўскімі сіламі патрабаванняў апазіцыі на сойме 1606 г. У якасці сродкаў вырашэння гэтай сітуацыі ён бачыць тры спосабы.

Першы, традыцыйны спосаб — гэта скліканне новага сойму. П. Стаброўскі ідэалізавана ілюструе дзейнасць соймаў у ранейшыя часы, асабліва ў XV ст., у эпоху каралевання Ягайлы і Казіміра Ягелончыка. У гэтым выпадку мы маем справу з тыповым для палітычнай культуры традыцыйнага грамадства шанаваннем традыцыі. Аднак у актуальных умовах П. Стаброўскі даводзіў, што паколькі сенат не знаходзіцца ў адзінстве са станам шляхецкім, таму з дапамогай сойму марна спадзявацца на рэалізацыю патрабаванняў «абывацеляў» падобным шляхам. Як сведчанне гэтаму разглядаецца няўдалы сойм 1606 г., у дзейнасці якога ўглядаецца спроба сенатараў адхіліць ад прыняцця парламенцкіх

рашэнняў шляхецкіх паслоў: «Pp. Senatorowie powiedzieli posłom, że was tu więcej wzywać nie będą i sejmy przez was konkludować bedziem, to się teraz na tym sejmie skutecznie wypełniło»² [7, s. 22]. Тая ж думка змяшчаецца і ў інструкцыі полацкай шляхты на люблінскі з'езд 1606 г.: «Gdyż nasey miech przez pany posły sweotrzy macnic nie mogą, insze sprawy potrzeby jako wszystko RzeczyPospolitej tak osobliwie woiwodztwa naszego zachodzącefidei forum поручamy, będącpewni żewswemostrzegą prawy wolności naszych...»³ [6, k. 3—4]. Там жа легітымнасць шляхецкага з'езду абгрунтоўваецца тым, што ён закліканы вярнуць раней зацверджаныя парушаныя правы: «...znieważenie prawy wolności naszych przysięga K J M potwierdzony chyopresją głosow wolnych panow posłow woiwodztwy powitow na seym posłanych zniesieniem praw starych takim nie słychanym zawiraniem seymow w tum ulciech...»⁴ [6, k. 2].

Падобныя дэкларацыі ў той час былі характэрныя і для многіх іншых павятовых соймаў. Такім чынам, на думку П. Стаброўскага, сойм, які па сваёй сутнасці павінен быць органам прадстаўнічай дэмакратыі шляхецкага стану, пераўтварыўся ў дысфункцыянальны інстытут у грамадска-палітычнай сістэме, а таму неабходны пошук іншых сродкаў вырашэння канфліктных сітуацый.

Расчараванне шляхты ў магчымасцях рэалізаваць свае патрабаванні з дапамогай сойму актуалізавала ідэю непасрэднай шляхецкай дэмакратыі ў форме рокашу. Гэтая ідэя вылучаецца П. Стаброўскім у прамове на люблінскім з'ездзе як трэці, найбольш пажаданы спосаб вырашэння крызіснага стану Рэчы Паспалітай. Рокаш разумеўся ў дадзенай сувязі як з'езд усёй шляхты Рэчы Паспалітай, а таксама сенатараў на чале з каралём, на якім павінны адбыцца абмеркаванне найважнейшых дзяржаўна-палітычных пытанняў, а таксама суд над тымі (у першую чаргу сенатарамі), хто парушае права і шляхецкія вольнасці [7, s. 22—23]. З прамовы зразумела, што на такім сходзе вярхоўным носьбітам улады выступае ўся супольнасць шляхты, а кароль і сенатары павінны з'яўляцца на яго для таго, каб апраўдвацца перад шляхецкімі прэтэнзіямі. П. Стаброўскі сцвярджаў: «Do rokoshu należy osoba królewska, tak mi sie zda, aby deputaci z województw referowali urazy prywatne i publiczne, gdyż ex privatis personis res constat, i posłać wszystkie do króla i wokować go w pośrodek nas, aby sie nam z tego

² «Панове сенатары паведалі паслам, што не будуць іх больш слухаць, што з поспехам і адбылося на мінулым сойме».

³ «Паколькі на соймах з дапамогай нашых паноў паслоў нічога атрымаць не можам, справы патрэбныя як усёй Рэчы Паспалітай, так і асабліва нашаму ваяводству, даручаем бягучаму з'езду, будучы ўпэўненыя, што ён стане ва ўсім апырышчам нашых правоў і вольнасцяў...».

⁴ «...знявага правоў і вольнасцяў нашых, пацверджаных прысягай Каралеўскай Яго Мосці, і няўвага да галасоў вольных паноў паслоў з ваяводстваў і паведаў на сойм пасланных парушэннем старых правоў такім нечуваным завяршэннем соймаў у тумультах...».

wszytkiego justifikował, a tych którzy mu tej rady dodawali, nam tu wydał. Nadto zabezpiecz temu, iż rzeczplita daje królom skrypta do panowania, w mocy je też ma, in tali praesertim casu zatrzymać i odchylić trochę <...> Także i ze strony pp. Senatorów, jeśli ta perturbacyja za ich niedbalstwem, czy za radą i pomocą stała się, aby stanęli i nam się justifikowali...»⁵ [7, s. 23].

Як папярэджанне каралю гучаў іншы магчымы варыянт дзеянняў шляхты (зафіксаваны ў прамове як другі спосаб вырашэння крызісу): «...swiadczą annales, zewiele panów degradowano, gdyprawanie trzymali»⁶ [7, s. 22]. Разам з тым польскі даследчык Я. Мацішэўскі выказаў меркаванне, што П. Стаброўскі на той момант не разглядаў рокаш як бунт супраць караля, а акцэнтаваў перадусім яго антысенатарскую скіраванасць [8, s. 187].

У якасці больш яскравага пацвярджэння гэтаму названы даследчык разглядае прамову П. Стаброўскага на сандамірскім сойме, у якой віна за палітычны крызіс у Рэчы Паспалітай адназначна ўскладаецца на сенатараў [8, s. 284]. Як і ў люблінскай прамове, рокаш як агульнашляхецкі з'езд супрацьпастаўляецца сойму, які сенатары імкнуцца пераўтварыць у інструмент алігархічнага праўлення: «Wszytki cheś my sposobów zażywali na sejmach dowolności naszych należących, nicnie otrzymaliś my, nikog ojednak wtym winowacsię niemoże, jednopp. (senatorów). Coij. k. m. dał znać w responsie, że nic nie zwykł czynić bez rady pp. Senatorów»⁷ [7, s. 50]. Акцэнтацыя віны перадусім сенатараў, а не караля вынікала з асаблівай пашаны да асобы манарха ў палітычнай культуры Рэчы Паспалітай [9, s. 53—57]. Таму нават калі палітыка караля выклікала незадоволенасць, шляхта імкнулася ўстрымлівацца ад яго непасрэднай асабістай крытыкі. У сандамірскай прамове П. Стаброўскага, як і ў люблінскай, ізноў акцэнтавалася неабходнасць паклікання караля і сенатараў на ракашавы з'езд для выслухоўвання крыўд з боку шляхты, а таксама выяўлення і пакарання вінаватых у парушэнні шляхецкіх правоў [7, s. 50—51]. Гэтае патрабаванне змяшчалася ва ўніверсале сандамірскага з'езду ад 12 кастрычніка 1606 г.

Але ўжо ў сваёй прамове ад 30 жніўня 1606 г. П. Стаброўскі больш востра крытыкуе караля. У гэтай прамове ён адзначае, што ўсе мінулыя

⁵ «На рокашу павінна быць каралеўская асоба, як мне падаецца, каб дэпутаты з ваяводстваў агаловалі свае прыватныя і супольныя крыўды. Трэба запрасіць да нас караля, каб ён нам усё гэта патлумачыў, а тых, хто даваў яму парады, нам выдаў. Трэба разумець, што калі Рэч Паспалітая дае каралям права да кіравання, то ў яе моцы таксама некаторым спосабам яго трохі абмежаваць і затрымаць <...>. Таксама калі якая-небудзь пертурбацыя адбылася з-за нядальства або парад і дзеянняў паноў сенатараў, каб яны перад намі сталі і растлумачылі...».

⁶ «... анализы сведчаць, што шмат уладароў дэтранізавана, калі яны не прытрымліваліся права».

⁷ «Для абароны нашых вольнасцяў мы выкарыстоўвалі ўсе належныя сродкі, але нічога не атрымалі. Вінаватыя у гэтым мы не можам нікога, апрача паноў сенатараў. Бо і яго каралеўская моць у сваім адказе даў зразумець, што не прывычаўся нічога рабіць без парадаў паноў сенатараў».

дзесятнаццаць гадоў каралювання Жыгімонта Вазы адзначыліся беспаспяховай барацьбой шляхты ў абарону сваіх правоў. А таму дамагчыся гэтых правоў можна толькі шляхам рашучай барацьбы ракашан, а не шляхам кампрамісу, які, як паказвае папярэдняя палітычная практыка, па сутнасці немагчымы: “Spólnie proszę ztymi Ich Mciami, aby nie oglądają csie ani na osoby, ani na koszty, ani na majetności, jakoscie poczęli, aby ście kończyli tak wielka sprawę zdźwig nie nia prawi wolności naszych”⁸ [7, s. 82; 8, s. 337]. Як адзначае Я. Мацішэўскі, на той час развіцця рокашу гэта была найбольш радыкальная сфармуляваная пазіцыя [8, s. 337].

Аднак у першай палове 1607 г. адбывалася далейшая радыкалізацыя рокашу. Так, у інструкцыі полацкай шляхты паслам на енджэеўскі з’езд у сакавіку 1607 г. пазітыўна ацэньваецца досвед люблінскага і сандамірскага з’ездаў, адзначаецца невыкананне каралём патрабаванняў ракашовай шляхты і рашучае жаданне працягу рокашу. Характэрна, што адным з трох паслоў на з’езд быў абраны Пётр Стаброўскі, які, відавочна, меў вялікі ўплыў на складанне тэксту інструкцыі. У той жа час шляхта выказала недавер сойму, адмовіўшыся высылаць на яго паслоў. Легітымнасць рокашу ў дадзенай інструкцыі абгрунтоўваецца наступным чынам: «...prawa, wolności obowiązki iako dawne, tak i teraznieyszenie od stepu ią cichniwczem, przynichsię opowiadamy y statecznietrwaćchcemy...»⁹ [10, k. 1—3]. Праўда, дадзеная інструкцыя не адлюстроўвала ўсеагульнага настрою полацкай шляхты. Напярэдадні сойму 1607 г. сярод яе адбыўся раскол. Частка шляхты арганізавала новы сойм і накіравала паслоў на сойм. Разам з тым, нават інструкцыя гэтага сойма патрабавала ўлічыць пажаданні ракашовай шляхты, выказаныя ў «Сандамірскіх артыкулах» [11, k. 190—191]. Як вышэй адзначалася, у кульмінацыйнай фазе рокашу П. Стаброўскі падтрымаў рашэнне аб дэтранізацыі Жыгімонта Вазы.

Яшчэ адным важным элементам грамадска-палітычных поглядаў П. Стаброўскага з’яўляецца падтрымка рэлігійнай талеранцыі, замацаванай у акце Варшаўскай канфедэрацыі, а таксама абарона палітычнага саюзу пратэстантаў і праваслаўных у Рэчы Паспалітай. Вышэй узгадваліся шматлікія факты з парламенцкай дзейнасці П. Стаброўскага, прысвечаныя дадзеным пытанням, яго роля ў правядзенні Віленскага сіноду 1599 г. Адной з важнейшых задач рокашу парнаўскі кашталян лічыў вырашэнне праблемы рэлігійнай талеранцыі. Яшчэ пасля таго, як П. Стаброўскі атрымаў інфармацыю пра тое, што стэнжыцкі з’езд прыняў рашэнне аб

⁸ «Разам з іншымі месцымі прашу, каб вы, не азіраючыся ні на асобы, ні на выдаткі, ні на маёмасць, якой валодаеце, скончылі гэтую вялікую справу барацьбы за нашыя правы і вольнасці».

⁹ «...правоў, вольнасцяў і абавязкаў як даўнейшых, так і цяперашніх, ні ў чым не адыходзячы, прытрымліваемся і жадаем пры іх цвёрда стаяць...».

скліканні з'езда ў Любліне, у адным са сваіх лістоў ад 11 мая 1606 г. ён пісаў аб тым, што для пратэстантаў і праваслаўных наступіў найбольш спрыяльны момант для барацьбы за свае правы: «gdyszieslitheraztheywol noscina bożeństwanienaprawim, pewniewniewolibyć musiemy»¹⁰ [12, с. 487].

На сандамірскім з'ездзе парнаўскі кашталян актыўна падтрымліваў прыняцце «Артыкулу аб супакаенні ў розным набажэнстве», які прадугледжваў прыняцце шэрагу захадаў для сапраўднай рэалізацыі прынцыпаў Варшаўскай канфедэрацыі (праграма, якую беспаспяхова імкнулася рэалізаваць пратэстанцкая шляхта на соймах папярэдніх двух дзесяцігоддзяў). Разам з іншымі пратэстанцкімі дзеячамі рокашу П. Стаброўскі падтрымаў уключэнне ў «Сандамірскія артыкулы» патрабаванні праваслаўнай супольнасці аб аднаўленні яе правоў, якія дзейнічалі да Берасцейскай уніі 1596 г. Так, П. Стаброўскі сцвярджаў: «Weyrzycie Wmcwzałosną sprawę utrapioney Relligiey Graeckiey, niemozebydz Biskupaszwe zmiesakrę od Papieza. Władyka y Metropolit asz będzie miał od Patriarchy dozwoleńie y błogosłowieństwo. Tęn Władyka niema błogosłowieństwa od Patriarchy Constantinipolskiego, przeto nie moze bydz Władyką, y ma beneficium puszcіć»¹¹ [3, s. 230; 7, s. 89; 12, с. 500].

Падсумоўваючы, можна сцвярджаць, што ў грамадска-палітычных поглядах Пятра Стаброўскага, асабліва ў перыяд рокашу, знайшлі сваё ўвасабленне элементы шэрагу ідэй, узніклых у еўрапейскай антыабсалютыстычнай думцы ранняга Новага часу¹². Вядучым пастулатам у поглядах П. Стаброўскага з'яўляецца ідэя шляхецкага суверэнітэту (як варыянт канцэпцыі народнага суверэнітэту, адаптаванай да сацыяльна-палітычных умоў Рэчы Паспалітай). З гэтым пастулатам цесна спалучаецца ідэя супраціўлення дзяржаўнай ўладзе ў выпадку парушэння ёю правоў шляхты і пераўтварэння ў тыранію. Супольнасць шляхты атаясамліваецца з дзяржавай, а кароль і сенатары разглядаюцца як слугі Рэчы Паспалітай (у гэтым паняцці аб'ядноўваюцца шляхецкае грамадства, дзяржава і найвышэйшая ўлада), якія могуць быць адхілены ў выпадку парушэння правоў або дрэннага выканання сваіх абавязкаў. Разам з тым, пытанне аб канкрэтных формах дзяржаўна-палітычнага і прававога ладу П. Стаброўскім непасрэдна не разглядаліся. Яшчэ адным пастулатам у поглядах П. Стаброўскага, абумоўленым рэлігійна-палітычнай барацьбой, з'яўляецца ідэя рэлігійнай талеранцыі ў межах акту Варшаўскай канфедэрацыі.

¹⁰ «Калі зараз не выправім сітуацыю са свабодай культу, то, напэўна, застанемся ў няволі».

¹¹ «Вашы моцці! Звярніце ўвагу на гаротны стан прыгнечанай грэчаскай рэлігіі. Не можа быць епіскапам той, хто атрымаў сакру ад папы. Уладыка і мітрапаліт павінен мець прызначэнне і блашавенне ад патрыярха. Той уладыка (маецца на ўвазе Іпацій Пацей) не мае блашавення ад канстанцінопальскага патрыярха, а таму не можа быць уладыкам і карыстацца адпаведным беніфіцыем».

¹² Пра сувязь рокашовай думкі ў Рэчы Паспалітай з дадзенымі ідэямі гл. [9, с. 66—67].

З усяго вышэйадзначанага вынікае, што ў межах грамадска-палітычнай думкі ВКЛ П. Стаброўскі выступае прадстаўніком накірунку, які найбольш паслядоўна адстойваў прынцыпы шляхецкай дэмакратыі.

Літаратура

1. Падалінскі, У. А. Соймавае прадстаўніцтва Полацкага ваяводства ў канцы XVI ст. Спраба аналізу / У. А. Падалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2010 г.) / уклад. Т. А. Джумантаева, А. У. Шумовіч, Т. Р. Смірнова. — Полацк: НППКМЗ, 2011. — С. 155—164.
2. Якубаў, В. У. Стаброўскія / В. У. Якубаў // Вялікае Княства Літоўскае: у 3 т. / рэдкал. Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш]. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі. — 2010. — Т. 3 : Дадатак А—Я. — С. 399.
3. Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. — Toruń: Adam Marszałek, 2007. — 624 s.
4. Jarminiński, L. Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku / L. Jarminiński. — Warszawa: Semper, 1992. — 269 s.
5. Dyaryusze seymowe r. 1597: w dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego Sejmu / wyd. E. Barwiński. — Kraków: Akad. Umiej., 1907. — XXVIII, 545 s.
6. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów (AR). — Dział II. — Nr 450.
7. Rokosz Zebrzydowskiego. Materiały historyczne poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem Konfederacya i rokosz w dawnym prawie państwowem polskim; wyd. A. Rembowski. — Warszawa: Druk. E. Lubowskiego i S-ki Mazowiecka, 1893. — XXX, [315], 535 s.
8. Maciszewski, J. Wojna domowa w Polsce (1606—1609): studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji. Cz. 1: Od Stężycy do Janowca / J. Maciszewski. — Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1960. — VI, 368 s.
9. Opaliński, E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652 / E. Opaliński. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995. — 347 s.
10. Archiwum Główny Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów (AR). — Dział II. — Nr 510.
11. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności (BPAU-PAN) w Krakowie. — Sygn. 360.
12. Жукович, П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 года) / П. Жукович. — СПб.: Типогр. Главнаго Управления Уделов, 1901. — XXI, 594 с.

I. A. Bortnik. Place Peter Stabrovsky
in the history of social and political thought
on the end of XVI — beginning of XVII century

The article dwells on the peculiarities of the views of Piotr Stabrowski in the context of the social and political thought of the Grand Duchy of Lithuania of the end of XVI — the beginning of XVII cc. The connection between the views of Stabrowski and his political activity is shown in the article. The fundamental issue in the system of his views is his idea of sovereignty of the nobility. This idea goes together with the idea of resistance to authority if governmental authorities outrage the rights of the nobility. The nobility is considered to be the state, and the king with senators are shown as servants of The Polish—Lithuanian Commonwealth. One more postulate of Stabrowski's views is the idea of religious tolerance within the the Warsaw Confederation. The author of the article comes to the conclusion that Stabrowski stood up for the principles of Nobles' Democracy.

В. А. Варонін

Полацк на мяжы XV і XVI стагоддзяў: падзеі, працэсы, рысы штодзённасці

У артыкуле разглядаюцца падзеі і працэсы, што адбываліся ў Полацку на мяжы XV і XVI стагоддзяў. Гэтаму перыяду ўласціва вельмі прыкметная вестэрнізацыя самых розных бакоў грамадскага жыцця ў сувязі з наданнем гораду магдэбургскага права. Адным з каналаў пранікнення элементаў заходняй еўрапейскай культуры і звычайу у Полацк стаў вялікі гарнізон з найманых чэшскіх, польскіх і нямецкіх жаўнераў, што знаходзіўся у горадзе ў перыяд вайны 1500—1503 гг. на працягу прыкладна года. Звесткі, звязаныя з побытовымі акалічнасцямі жыцця Полацка на мяжы XV і XVI стст., займаюць вельмі прыкметнае месца ў рахунках двара вялікага князя літоўскага і караля Аляксандра.

Ключавыя словы: Полацк, кароль Аляксандр, магдэбургскае права, бернардзіны, вайна 1500—1503 гг.

На пераходзе ад Сярэднявечча да Новага часу Полацк перажываў адзін з самых яскравых і адметных перыядаў сваёй гісторыі. Менавіта ў гэты час у жыцці горада ўпершыню фіксуюцца з’явы і працэсы, якія вызначылі накірунак развіцця горада на вельмі працяглую гістарычную перспектыву. Прыкметна змяніліся яго знешнія аблічча і штодзённае жыццё.

Адным з самых выразных акцэнтаў у развіцці Полацка на мяжы XV—XVI стст. стала вельмі прыкметная вестэрнізацыя самых розных бакоў яго жыцця. Да яе прывялі самыя розныя падзеі і працэсы, але большасць з іх так ці інакш была звязана з дзеяннямі цэнтральнай ўлады і асабіста вялікага князя літоўскага Аляксандра. Бадай, першым крокам у гэтым накірунку стала наданне Полацку магдэбургскага права ў 1498 г. [1, с. 479—481]. Увогуле, магдэбургскае права ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы атрымлівалі перш за ўсё гарады з суцэльным нямецкім насельніцтвам ці гарады, дзе існавалі значныя нямецкія абшчыны. Уласна, менавіта яны і атрымлівалі гэта права. Так было, напрыклад, у Чэхіі, Венгрыі, Польшчы, Прусіі, Лівоніі. Менавіта з гэтай прычыны магдэбургскае права нярэдка называлі тут нямецкім. Так жа яго называлі і ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Але тут у парадку функцыянавання магдэбургскага права існавалі свае асаблівасці. Яны былі абумоўлены ў першую чаргу тым, што ў абсалютнай большасці гарадоў гэтай дзяржавы не было нямецкага насельніцтва. Не было яго і ў Полацку. Гэты горад быў практычна цалкам заселены мясцовым усходнеславянскім жыхарствам. Такім чынам, магдэбургскае права было нададзена ўсяму насельніцтву Полацка, незалежна ад яго нацыянальнасці і канфесіі. З яго ж прадстаўнікоў фарміраваўся і галоўны орган гарадской улады — магістрат.

Наданне Полацку магдэбургскага права мела шэраг важных наступстваў. Так, горад быў аддзелены ад вёскі і вылучаны ў асобную адміністрацыйную адзінку. Для яе стваралася новая сістэма кіравання, суда і фінансавага забеспячэння. Адбыліся сур'ёзныя змяненні ў структуры гарадскога соцыума. Раней ён не быў жорстка акрэслены і меў даволі складаную структуру. У Полацку жылі прадстаўнікі самых розных сацыяльных груп, якія істотна адрозніваліся паміж сабой і прававым, і маёмасным статусам. Сярод іх трэба назваць, у прыватнасці, гарадавых дваран і путных слуг. Мяркуючы па ўсім, яны адыгрывалі даволі істотную ролю ў жыцці горада. З наданнем Полацку магдэбургскага права сітуацыя змянілася. Пачало фарміравацца адзінае ў юрыдычных адносінах мяшчанскае саслоўе. Адбыліся змены і ў знешнім абліччы і планіровачнай структуры горада. Пачаў фарміравацца новы (другі, пасля замка) гарадскі цэнтр, які ўключаў рынкавую плошчу, ратушу і іншыя будынкі грамадскага і гандлёвага прызначэння.

Ацэньваючы наданне Полацку і іншым беларускім гарадам магдэбургскага права, мы, аднак, не павінны перабольшваць значэння гэтай падзеі. Яна была важнай у першую чаргу для ўсталявання пэўнай сістэмы кіравання гарадам, а таксама для фарміравання мяшчанскага саслоўя. Але што датычыцца іншых аспектаў развіцця гарадоў, дык уплыў на іх магдэбургскага права быў не такім відавочным. Так, напрыклад, узнікненне цэхаў і іншых рамесніцкіх аб'яднанняў не было напрамую звязана з наданнем гарадам магдэбургскага права — прынамсі да другой паловы XVI ст. Цэхі пачалі з'яўляцца ў магдэбургскіх прывілеях толькі з гэтага часу. Прыблізна тое самае можна сказаць і пра значэнне магдэбургскага права для развіцця гандлю. Гандлёвыя прывілеі, якія нярэдка фіксаваліся ў магдэбургскіх граматах, па вялікім рахунку, не ўваходзілі ў комплекс юрыдычных норм, якія складалі магдэбургскае права. Гэта добра відаць на прыкладзе магдэбургскага прывілея Полацку. Поўны заглавак гэтага дакумента ў 5-й кнізе запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, дзе змешчана яго афіцыйная копія, гучыць наступным чынам: «Привилей месту Полоцкому на право майдеборское и иные вольности». Відавочна,

што, напрыклад, выключныя правы і ільготы палачан у сферы гандлю адносіліся не да магдэбургскага права як такога, а менавіта да гэтых самых «іншых вольнасцей». Дарэчы, многімі з іх палачане карысталіся задоўга да 1498 г., хаця тэкст прывілея можа пакінуць уражанне, што яны былі нададзены Полацку ўпершыню.

Тым не менш, магдэбургскае права зусім не было абавязковай умовай паспяховага развіцця гарадоў — напрыклад, эканамічнага і дэмаграфічнага. Гарады цалкам паспяхова развіваліся і ў тых краінах Еўропы, дзе яго ніколі не было. Гэта датычыцца як усходу кантынента — Расіі, так і яго захаду і поўдня — Францыі, Брытаніі, Італіі, Іспаніі.

Увогуле, набыццё Полацкам магдэбургскага права патрабавала ад службоўцаў больш высокага адукацыйнага ўзроўню, мела той ці іншы ўплыў на культуру гарадскога насельніцтва ўвогуле. Дастаткова важным накірункам дзейнасці магістрата было справаводства. Канешне, і раней у Полацку былі свае гарадскія пісары (дзякі). Але цяпер запатрабаванасць іх працы, безумоўна, павялічылася. Узраслі і патрабаванні да іх адукацыйнага ўзроўню. Магістрацкая канцылярыя вяла справаводства ў асноўным па-старабеларуску, аб чым сведчыць, у прыватнасці, перапіска полацкага магістрата з гарадскімі ўладамі Рыгі. Але ўжо ў першым дзесяцігоддзі XVI ст. у гарадской канцылярыі Полацка з'явіліся пісары, якія валодалі лацінскай мовай. Адзін з іх, Георгій, у 1507 г. падпісаў па-лацінску праджную грамату — і гэта нягледзячы на тое, што яе асноўны тэкст быў напісаны па-старабеларуску [1, с. 567]. Падобна на тое, што ён папросту не ведаў асноўнай мовы справаводства. Як бы там ні было, але веданне іншых моў службовымі асобамі магістрата становілася ўсё больш і больш неабходным.

Вельмі паказальнымі былі таксама змены ў сістэме гарадскіх геральдычных і сфрагістычных сімвалаў, якія з'явіліся ў сувязі з наданнем Полацку магдэбургскага права. Так, напрыклад, адбылася замена гарадской пячаткі. Замест вельмі стабільнай старой пячаткі, на якой не было выявы, а толькі лінейная легенда: «ПЕЧАТЬ ПОЛОЦЬКАЯ И СВЯТОЕ СОФЬИ», з'явілася новая. На ёй быў змешчаны новы гарадскі герб: постаць епіскапа на караблі пад ветразем, а таксама лацінамоўная легенда, выкананая гатычным шрыфтам. Заўважым, што гэтая змена адбылася вельмі хутка: новая пячатка была прыкладзена да ліста, які палачане адправілі ў Рыгу ўжо 27 жніўня 1499 г. [1, с. 490—491]. Гэта пасланне мела яшчэ адну новую і вельмі адметную рысу — яно было напісана па-нямецку. Па-нямецку і на лаціне быў складзены і яшчэ шэраг полацкіх лістоў, датаваных 1509—1521 гг., якія былі адрасаваны ў Рыгу. Раней гэтага амаль што ніколі не бывала, бо на працягу ўсяго XV ст. палачане заўсёды пісалі ў Рыгу на сваёй

мове. Праўда, гэта моўнае новаўвядзенне аказалася не вельмі даўгавечным. Прыкладна з сярэдзіны 1520-х гг. палачане вярнуліся да старой практыкі і сталі пісаць свае пасланні ў Рыгу выключна па-старабеларуску. Самы ранні магдэбургскі герб Полацка таксама праз некалькі гадоў быў скарэктаваны — на ім засталася толькі выява карабля з разгорнутымі ветразямі.

Другім крокам у накірунку вестэрнізацыі Полацка можна лічыць заснаванне тут у тым жа 1498 г. бернардынскага кляштара. Адпаведны фундацыйны прывілей быў выдадзены Аляксандрам крыху пазней — у 1504 г. [1, с. 518—520]. Па ўсёй бачнасці, пасяленне каталіцкіх манахаў-бернардынаў у Полацку было прама звязана з наданнем гораду магдэбургскага права. Супадае не толькі год гэтых падзей. Сама дзённая дата выдання Полацку прывілея на магдэбургскае права — 4 кастрычніка — была ў значнай ступені сімвалічнай. У гэты дзень Каталіцкі касцёл адзначае памяць св. Францішка Асізскага, заснавальніка францішканскага ордэна. Бернардыны ж былі яго адгалінаваннем — «малодшымі братамі». У Вялікім Княстве Літоўскім бернардынаў часта сялілі ў суцэльна праваслаўных гарадах ці ў тых гарадскіх раёнах, якія былі заселены праваслаўным насельніцтвам. У гэтых выпадках іх галоўнай дзейнасцю становілася распаўсюджанне каталіцтва, у тым ліку ў форме царкоўнай уніі.

Храніст бернардынскага ордэна Ян з Камарова паведамляе шмат цікавых звестак пра дзейнасць братоў-манахаў у Полацку. Між іншым, ён распавядае, што тут бернардынам давялося сутыкнуцца не толькі са «схізматыкамі»-русінамі, але і з язычнікамі. На жаль, дакладна невядома, каго менавіта храніст меў на ўвазе. Нельга выключыць, што ён веў гаворку пра язычнікаў-літоўцаў, якія маглі яшчэ захоўвацца на тэрыторыі Полацкай зямлі, і асабліва на яе заходніх і паўднёва-заходніх ускраінах. Але нейкія перажыткі язычніцтва, напэўна, працягвалі існаваць і сярод жыхароў самога горада Полацка, а таксама яго ваколіц. У гэтым сэнсе вельмі паказальным з'яўляецца пасланне, якое ігумен Елізарава манастыра Панфіл накіраваў у 1504/1505 г. да пскоўскага намесніка князя Дзмітрыя Растоўскага. У гэтым сваім лісце Панфіл яскрава і з многімі падрабязнасцямі апісвае «радость и веселие сотонинское», якое ахоплівае жыхароў Пскова і яго ваколіц у дзень Ражства Іаана Прадцечы — 24 чэрвеня (Купалле) [2, с. 90—91]. Наўрад ці сітуацыя ў суседнім Полацку ў гэтым сэнсе нечым прынцыпова адрознівалася ад пскоўскай.

Вялікія перамены адбыліся ў Полацку ў сувязі з вайной, якую Вялікаму Княству Літоўскаму давялося весці са сваім усходнім суседам у 1500—1503 гг. Відаць, ужо ў першы год вайны (вясной ці летам) Полацку давялося вытрымаць цяжкую аблогу маскоўскіх войск. А ўжо восенню 1500 г. у горад на чале вялікага войска прыбыў вялікі князь літоўскі Аляксандр.

У Полацку ў гэты час былі сканцэнтраваны вялікія рэсурсы рабочай сілы: гэта былі і мясцовыя жыхары, і вайсковыя адзінкі, якія прывёў з сабой вялікі князь. Дзякуючы гэтаму ў Полацку былі праведзены маштабныя фартыфікацыйныя работы. На жаль, мы не ведаем, якія менавіта змены адбыліся, але, мяркуючы па ўсім, была праведзена сур'ёзная перабудова полацкага замка.

Пачатак вайны быў вельмі няўдалым для Вялікага Княства Літоўскага. 14 ліпеня 1500 г. яго войска пацярпела сур'ёзнае паражэнне на рацэ Вядрошы, былі страчаны вялікія тэрыторыі на ўсходзе дзяржавы. Каб выправіць сітуацыю, Аляксандр вырашыў узмацніць сваё войска наёмнікамі. На службу было прынята некалькі тысяч замежных жаўнераў: чэхаў, немцаў і палякаў. Іх гетманам (*campiductor*) быў прызначаны чэшскі ротмістр Ян Чэрны (*Czerny, Czirny, Czernyn, Hirnin*) [7, р. 88, 90, 92, 94, 96, 98 *etc.*; 6, с. 125, 165; 5, с. 168]. Найпазней летам 1501 г. наёмнікі на чале з Янам Чэрным ужо знаходзіліся ў Полацку [7, р. 192].

У сваіх ваенных планах на 1501 г. вялікі князь літоўскі Аляксандр адводзіў Полацку ролю плацдарма для наступлення на Пскоўскую рэспубліку, якая была саюзнікам вялікага князя маскоўскага Івана III. Менавіта з Полацка войска Вялікага Княства павінна было ўварвацца на тэрыторыю Пскоўскай зямлі. З захаду на Пскоўшчыну павінны былі наступаць войскі Лівонскага ордэна, які выступаў у альянсе з Вялікім Княствам Літоўскім. У далейшым саюзныя войскі павінны былі злучыцца і наступаць на горад Пскоў.

Няма ніякіх сумненняў у тым, што ў войску Вялікага Княства Літоўскага было нямала полацкай шляхты і іншага мясцовага ваеннаслужылага люду: мяшчан, путных баяр. У сваім пасланні ад 20 ліпеня 1501 г. вялікі князь літоўскі Аляксандр паведамляў лівонскаму магістру, што загадаў далучыцца да войска ўсёй полацкай шляхце і паставіў на яго чале полацкага намесніка (старасту) Станіслава Глябовіча. Апрача таго, ён пісаў: «Што ж датычыцца сцягоў русінаў, якія [русіны] знаходзяцца ў войску, дык мы сваімі лістамі паведамлілі полацкаму старасту, якое адрозненне ён будзе павінен мець на іх» (*Quantum vero attinet ad signa Ruthenorum in exercitibus consistencium, nos suis literis capitaneum Polocensem informabimus, qualem discrecionem in eis habere debet*) [8, р. 96]. З гэтага ўнікальнага паведамлення вынікае, што аж да пачатку XVI ст. палачане выкарыстоўвалі сімволіку, якая моцна адрознівалася ад агульнадзяржаўнай і, відаць, мела падабенства да маскоўскай. Каб сцягі Полацкай і іншых «рускіх» зямель Вялікага Княства Літоўскага адрозніваліся ад маскоўскіх, вялікі князь літоўскі і загадаў змяніць іх, унесшы ў выявы нейкія адрозненні. На жаль, дакладна невядома, які герб насілі раней на сваіх сцягах

палачане і якія адрозненні былі ўнесены па загадзе Аляксандра. Але звычайна «русіны» змяшчалі на сваіх ваенных харугвах выявы святых. Па ўсёй бачнасці, гэта было ўласціва і харугвам палачан.

Першымі пачалі наступленне на Пскоўскую зямлю немцы, і пачалі вельмі ўдала. У ноч з 7 на 8 верасня 1501 г. яны ўзялі горад Востраў [2, с. 86]. У гэты час «пан Черняк», як называе Яна Чэрнага пскоўскі летапісец, як раз стаяў пад Апочкай. Аднак авалодаць горадам яму так і не ўдалося, хоць даверанае яго камандаванню войска і прыклала дзеля гэтага вялікія намаганні. Той жа пскоўскі летапісец адзначае: «литва мало не взяли Опочки» [2, с. 86]. Працяглая аблога Апочки не дазволіла Чэрнаму злучыцца з немцамі, у выніку чаго іх супольны паход на Пскоў не адбыўся. Войска Вялікага Княства адступіла ў Полацк. Аднак ужо ў красавіку 1502 г. адзін з відных прадстаўнікоў мясцовай шляхты пан Петраш Епімахавіч прыходзіў «з жолныри ис Полоцка» на воласць Пуповічы, «и дети боярьские великого князя многих желнырь избиша, а иных поимаша» [4, с. 175; 3, стб. 367]. Пуповічы здаўна належалі да Полацкай зямлі, але ў ходзе баявых дзеянняў 1500—1501 гг. былі захоплены маскоўскімі ваяводамі.

У 1502 г. наёмнікі, ці прынамсі іх частка, пакінула Полацк і накіравалася да мясцовасці Горы на ўсходзе Беларусі [7, р. 198]. Там тады стаяла лагерам войска Вялікага Княства Літоўскага. У сувязі з гэтым варта адзначыць, што Хроніка Быхаўца, вельмі аўтарытэтная і сапраўды важная для дадзенай эпохі крыніца, падае падзеі ў адваротнай паслядоўнасці. Нібыта наёмнікі ў 1500 (?) г. ішлі да тэатра баявых дзеянняў разам з усім войскам Вялікага Княства праз Мінск і Оршу, а адтуль вырушылі «ко Горам». «На Горах» яны прастаялі ўсю восень 1500 (?) г. і толькі ў канцы года былі адпраўлены «до Полоцка в заставу»¹ [5, с. 168]. Відавочна, што такое выкладанне з'яўляецца памылковым. Хутчэй за ўсё, блытаніна ўзнікла ў сувязі з тым, што Хроніка Быхаўца была напісана праз дастаткова вялікі час пасля гэтых падзей.

Такім чынам, на працягу прыкладна года ў Полацку размяшчаўся вялікі гарнізон з найманых чэшскіх, польскіх і нямецкіх жаўнераў. Ён стаў адным з каналаў пранікнення элементаў заходняй еўрапейскай культуры і звычайу ў Полацк. Магчыма, чэшская прысутнасць у Полацку на пачатку XVI ст. мела ўплыў і на тады яшчэ вельмі маладога Францішка Скарыну. У прыватнасці, чэхі маглі мець пры сабе друкаваныя кнігі, у тым ліку Біблію на роднай мове, першае выданне якой выйшла ў 1488 г. у Празе,

¹ Практычна ва ўсіх выданнях Хронікі Быхаўца выразы «kohoram», «pahorach» пішуцца з малой літары. На самой жа справе тут ідзе гаворка пра населены пункт Горы — цяпер вёску, цэнтр сельсавета Горацкага раёна Магілёўскай вобласці.

а другое ў 1489 г. у Кутнай Горы. Скарына мог падтрымліваць кантакты з гэтымі чэшскімі жаўнерамі і ў далейшым. Наяўнасць чэшскіх знаёмых магла стаць адной з прычын пераезду Скарыны ў Прагу.

Пра многія побытавыя акалічнасці жыцця Полацка на мяжы XV і XVI стст. мы даведваемся з рахункаў двара вялікага князя і караля Аляксандра. Звесткі, звязаныя з Полацкам, займаюць у гэтых рахункавых запісах вельмі прыкметнае месца. Дзякуючы гэтай новай крыніцы Полацк паўстае перад намі ў зусім новым святле — ён напоўнены людзьмі, мы атрымліваем унікальную магчымасць зірнуць на яго штодзённае жыццё. І многія рэчы выяўляюцца менавіта дзякуючы прысутнасці ў Полацку найманых жаўнераў. Як высвятляецца, яны жылі там на шырокую нагу і набіралі шмат даўгоў, якія давялося аплачваць гаспадарскаму скарбу. Сярод тых, каму наёмнікі былі вінны грошы, былі, напрыклад, мясцовы парыкмахер Якаў (Iacobus) [7, р. 196, 200, 204], залатар Конрад (Conradus) [7, р. 192] і дудар (fistulator) Шэйнаў [7, р. 194, 200]. Цікава, што імёны двух першых асоб лацінскія ці лацінізаваныя, а адно з іх яўна нямецкае. Гэта можа быць проста спосабам запісу імёнаў, але можа гаварыць і пра замежнае (нямецкае?) паходжанне гэтых асоб. Наяўнасць у Полацку рамеснікаў-залатароў не з'яўляецца навіной — яны тут вядомыя здаўна. Больш таго, як раней, так і ў гэты час залатары займалі ў Полацку вельмі высокае грамадскае становішча. Нечаканасцю з'яўляецца нямецкае імя залатара. Падобна на тое, што наёмнікі замаўлялі сабе рэчы менавіта ў залатара-немца з той прычыны, што жадалі мець вырабы, якія былі б выкананы менавіта ў заходнім стылі.

Немалыя сродкі (сорак грошаў і нават паўтары капы) пакідалі жаўнеры ў полацкіх корчмах [7, р. 192, 194, 196, 198]. Буйныя сумы яны плацілі і згаданаму парыкмахеру Якаву. Так, напрыклад, нейкі Ракіта заплаціў яму за свайго слугу ажно паўкапы грошаў доўгу. Па тых часах гэта была дастаткова буйная сума, якая не магла быць заплачана толькі за стрыжку. Відаць, як і ў іншых краінах, у Полацку парыкмахеры не толькі стрыглі сваіх кліентаў, але і прадстаўлялі ім іншыя паслугі — у прыватнасці, медыцынскія.

На мяжы XV і XVI стст. жыццё Полацка вельмі прыкметна змянілася. За дастаткова кароткі час яно набыло новыя рысы, якія былі так ці іначай абумоўлены працэсамі вестэрнізацыі. На сутыку розных культур, навацый і традыцый тут узнікла асяроддзе, якое дало краіне выдатных асоб і, нягледзячы на ўсе цяжкасці, спрыяла паспяховаму развіццю грамадства, гаспадаркі, культуры.

Крыніцы і літаратура

1. Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. Т. 1 / подг. к изд. В. А. Воронин, А. И. Груша, А. А. Жлутко, Е. Р. Сквайрс, А. Г. Тюльпин. — Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2015. — 864 с.
2. Псковская первая летопись // Псковские летописи. Вып. 1 / Академия наук СССР. Институт истории; подг. к печ. А. Н. Насонов. — Москва—Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1941. — С. 3—112.
3. Софийская вторая летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 6. Вып. 2 / Российская академия наук. Институт российской истории; науч. ред. С. Н. Кистерев, Л. А. Тимошина. — Москва, 2001. — Стб. 1—416.
4. Софийская первая летопись по списку И. Н. Царского // Полное собрание русских летописей. Т. 39 / Российская академия наук. Институт российской истории; науч. ред. В. И. Буганов, Б. М. Клосс. — Москва, 1994. — С. 6—179.
5. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Т. 32 / Академия наук СССР. Институт истории СССР; науч. ред. Н. Н. Улащик. — Москва, 1975. — С. 128—173.
6. Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i t.d. (1501—1506) / Wyd. Fr. Papée. — Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1927. — XIV+623 s.
7. Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio Dvaro Sąskaitų Knygos (1494 — 1504) / Pilių Tyrimo Centras «Lietuvos Pilys»; par. D. Antanavičius ir R. Petrauskas. — Vilnius: Lietuvos Pilys, 2007. — LXVIII+510 p.
8. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Abt. 2. Bd. 2 / Hrsg. L. Arbusow. — Riga — Moskau: Kommissions-Verlag von J. Deubner, 1905. — XX+760 p.

А. В. Войтехович

Междуречье Березины Днепровской и Вилии в конце I — начале II тысячелетий (по материалам раскопок курганных могильников)

Наиболее ранние погребения в междуречье Березины Днепровской и Вилии выявлены в среднем течении р. Пони, на могильнике Небышино I. Это погребение кремации IX—X вв. Погребальный обряд и инвентарь здесь соответствуют традициям культуры полоцко-смоленских длинных курганов. В X в. в верховьях Березины, на озере Медзозол возникает торгово-ремесленное поселение. В могильнике, связанным с этим поселением, доминируют курганы с остатками кремации, погребения ингумации немногочисленны и появляются в первой половине XI в. Во второй половине X в., в 20 км от оз. Медзозол, в среднем течении р. Поня возникает поселение, вероятно, связанное с поселением у д. Бирули. Погребальный обряд и инвентарь могильников у д. Витуничи и Бирули достаточно схожий. В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации. Во второй половине — конце X в. в верховьях Вилии в могильнике Избище появляются первые курганы с погребениями остатков кремации. Вероятно, это погребения колонистов, которые, продвигаясь вдоль течения Пони, основали поселение на слабо освоенных землях верхнего течения Вилии. В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации, размещенные в подкурганных ямах. Вероятно, в первой половине XI в. поселение у д. Избище становится погостом Полоцкой земли или опорным пунктом славянской колонизации в земли Повиления.

Ключевые слова: курганные могильники, кремация, ингумация, Полоцкая земля, раннее средневековье.

Реки в жизни древних обществ играли значительную роль. Они являлись важными транспортными коммуникациями, по ним проходило освоение незаселённых территорий, осуществлялась торговля и обмен. Реки и озёра служили источником рыбы, на их берегах велась охота на ценных пушных животных бобров и выдр. Верховья рек, расположенные близко друг от друга, давали возможность перехода из одной водной системы в другую. Один из водоразделов Днепровского и Нёманского бассейнов

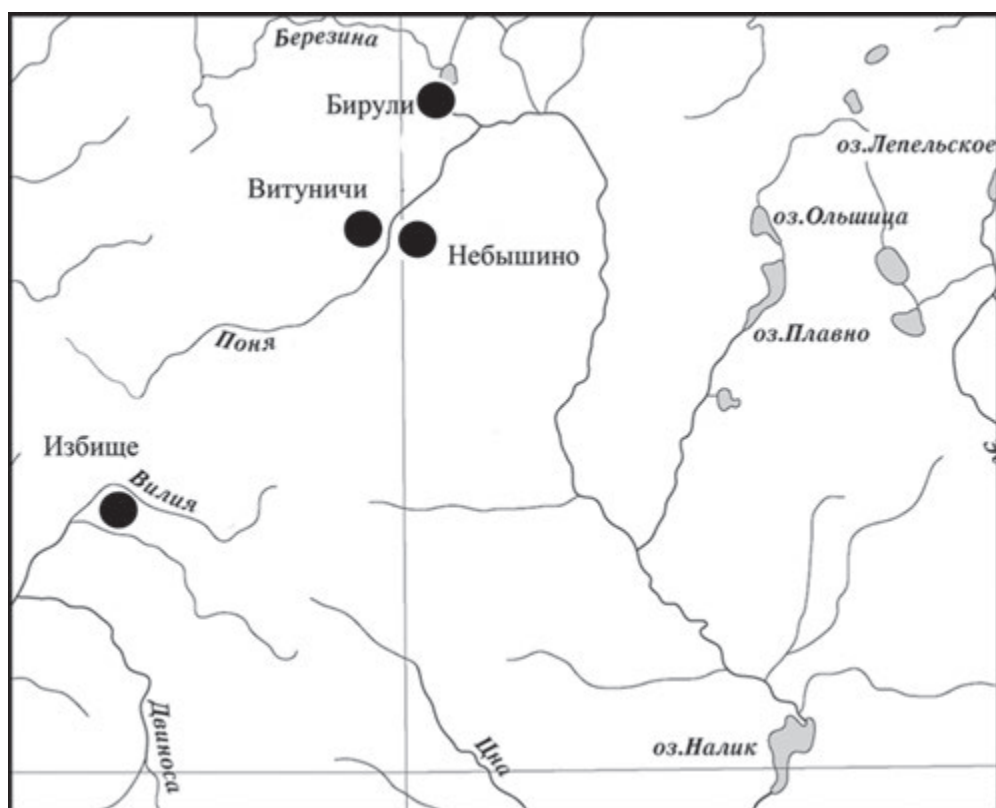

Рис. 1. Карта междуречья Березины и Вилии
с обозначением исследованных курганных могильников

расположен на территории Докшицкого и Логойского районов. Здесь истоки Вилии (притока Немана) и Пони (правого притока Березины) находятся в 4 км друг от друга и берут начала в одной болотистой местности (рис. 1).

Березина в эпоху средневековья, без сомнения, была важной водной артерией Центральной Беларуси. Об этом свидетельствует находка монетно-вещевого клада конца IX в. возле д. Брыли Борисовского района [6], а также поселения и курганные могильники, размещённые на её берегах и притоках. Примером может служить археологический комплекс у д. Бирули Докшицкого района, в верховьях Березины на озере Медзасол, где находится укреплённое городище, несколько селищ и курганный могильник. Археологическое исследование могильника началось в 1938—1939 гг. сотрудниками кафедры археологии Виленского университета Е. Цегак-Голубович и В. Голубовичем [9]; ими было раскопано 17 насыпей. С 2005 по 2014 г. изучение комплекса продолжалось экспедицией Института истории НАН Беларуси [3, 4]. За это время исследованы

36 курганов, археологические работы проводились также на городище, на трёх селищах и распаханной части могильника. В результате были получены материалы эпох каменного и железного веков, раннего и позднего средневековья. Однако главным результатом стало открытие поселения X — первой половины XI в., связанного с торговой деятельностью и ремесленным производством.

Значительная часть курганного могильника распахана, на месте курганов стоит и сама деревня Бирули. На сегодняшний день сохранились 120 насыпей удлинённой и полусферической формы. За всё время изучения выявлены 29 кремаций, 21 ингумация, в 6 курганах следов погребения не выявлено. В большинстве случаев (24 кургана) погребения кремации размещались в насыпи, часто у самой вершины, реже на уровне горизонта. Сам процесс кремации тел умерших происходил в стороне от места погребения. Несколько курганов имели удлинённую форму. В одном из таких курганов (№ 1А), размер которого составлял 10,3х14,3 м при высоте 2,5 м, Голубовичами в погребении была найдена половина дирхема середины X в.

В курганах, имевших круглую форму, также найдены вещи, датируемые временем не ранее X в. Инвентарь мужских погребений включал элементы одежды (фрагменты подкововидных фибул из цветного металла, перстни, поясные пряжки), детали конской упряжи (в том числе набор на уздечку, включающий две разделительные бляхи и 38 накладок, плакированных серебром), оружие (двухшипные наконечники стрел). Инвентарь женских погребений был более разнообразен — многочисленные фрагменты изделий из цветного металла (головных венчиков «вайнага», височных серповидных колец с заходящими концами, браслетовидных височных колец со связанными концами, витых шейных гривен, нагрудных украшений из плетённых цепочек, бус, браслетов и перстней), также найдены наборы разнообразных стеклянных бус, железные ножи, иголки и шило.

В погребениях обоих полов присутствуют лепные и гончарные горшки, иногда одновременно в одном кургане. Почти в каждом кургане отмечается присутствие костей жертвенных животных. В мужских погребениях встречаются кости преимущественно диких животных, в женских — домашних. В начале XI в. появляются погребения ингумации. Показательным является погребение в кургане № а из раскопок Голубовичей. Курган имел диаметр 14 м и высоту 2,5 м. Под насыпью на горизонте был найден скелет мужчины, ориентированный головой на запад. В погребении найден набор вооружения — топор, наконечник копья, двухшипный наконечник стрелы, а также бронзовая спиралеконечная фибула, нож, кресало и монета дирхем с процарапанной руной. Ещё два кургана с погребением мальчика и женщины можно датировать первой половиной XI в. В погребении

мальчика найдена бронзовая подковообразная спиралеконечная фибула, серебряный пластинчатый перстень, нож, обреза́к дирхе́ма, а в женском — перстневидные височные кольца, бронзовая витая шейная гривна с замком, дрововые браслет и перстень, лепной горшок. У ног женщины была положена передняя часть туши овечки. Остальные курганы с ингумациями в могильных ямах относятся к XII — началу XIII в.

Устье р. Пони расположено в 3,5 км ниже Бирулей. В среднем течении реки по обоим берегам отмечено скопление курганных могильников. Так, на левом берегу у д. Витуничи Докшицкого района расположено городище и могильник. Невдалеке от группы в лесу есть одиночный курган вытянутой формы. На противоположном берегу у д. Небышино Докшицкого района находятся ещё два курганных могильника. С 2002 по 2012 г. археологические исследования в могильниках проводил автор статьи [1, 2].

В могильнике Витуничи сохранились 42 кургана. Раньше курганов было больше, часть из них уничтожили во время мелиоративных работ и строительства дороги. Как выяснилось, курганы были насыпаны и на площадке городища, где до недавнего времени размещался загон для скота. В могильнике изучено 19 насыпей. Погребения остатков кремации были обнаружены в двух курганах. В кургане № 2 диаметром 6,2 м и высотой 1 м на кострище найдено погребение мужчины; кроме костей человека, в погребении присутствовали кости собаки, свиньи, овцы, куницы, болотной черепахи и птицы, общий вес костей 3,4 кг.

Инвентарь представлен набором бронзовых поясных накладок разных типов. I. Прямоугольная, массивная, с 6 углами, на лицевой стороне было изображение цветка в окружении листьев (*рис. 2:1*) (сохранились в относительно хорошем состоянии 16 накладок). II. Квадратная накладка с 5 углами и овальным отверстием в нижней части, орнамент схожий (*рис. 2:2*) (сохранилось 15 накладок). III. Небольшая фигурная накладка с плетёным орнаментом (сохранилось 2 единицы) (*рис. 2:3*). IV. Орнаментированная накладка подтреугольной формы (*рис. 2:4*). V. Фрагмент тонкой фигурной накладки с плетёным орнаментом (*рис. 2:5*). VI. Фрагмент тонкой фигурной накладки с растительным орнаментом (*рис. 2:6*). Кроме этого, найдено 23 фрагмента как минимум от 13 накладок (7 первого и 5 второго типов), сильно повреждённых огнём. Ещё 12 фрагментов превратились в слитки бронзы и определить их тип невозможно. Поясные накладки II типа известны из раскопок Херсонеса, где они датируются второй половиной X в. В. В. Мурашова относит подобные накладки к хазарской группе [5, с. 136].

Кроме этого, в юго-западной части захоронения найдены две половины железного калачевидного кресала (*рис. 2:11*); две скрученные в спираль

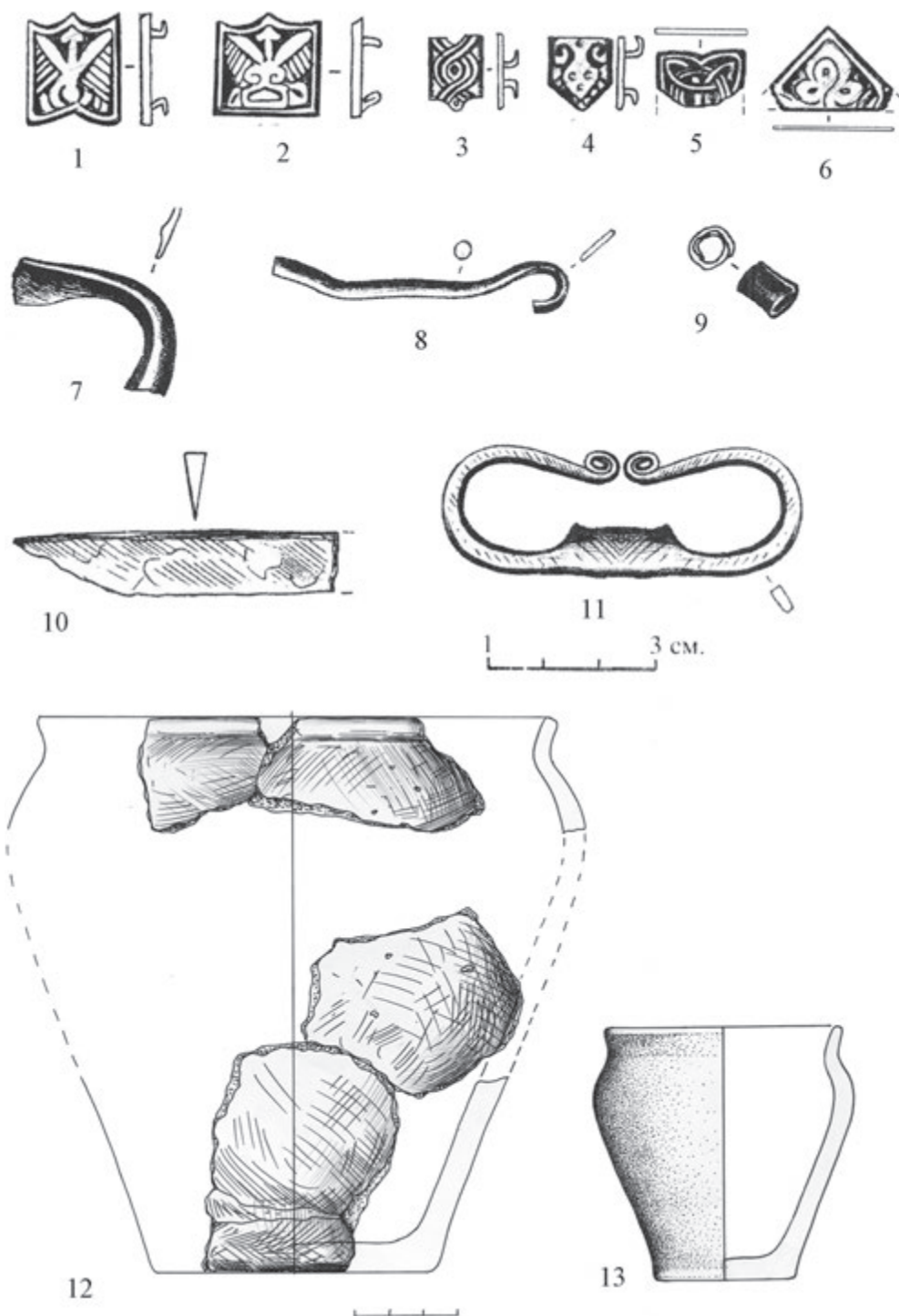

Рис. 2. Погребальный инвентарь из кургана № 2 могильника Витуничи

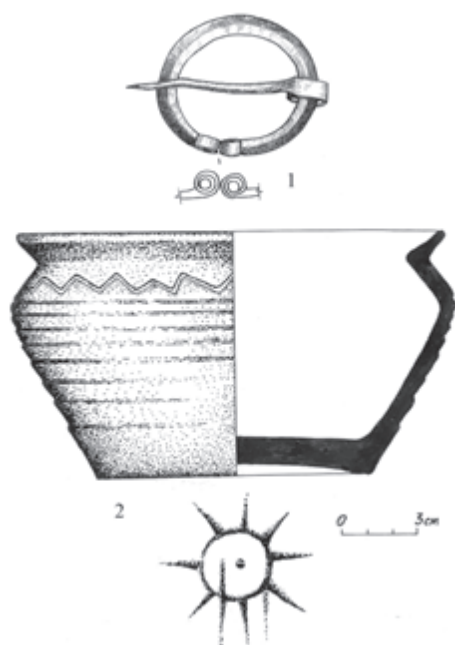

Рис. 3. Погребальный инвентарь из кургана № 4 могильника Витуничи

пластинки (рис. 2: 9); повреждённые огнём два фрагмента бронзовой фибулы плоского сечения с выпуклым ребром (рис. 2:7); бронзовый язычок (рис. 2:9); обрезанный серебряный дирхем деформирован огнём. Фрагмент железного ножа (рис. 2:10). Там же найдены фрагменты лепного горшка (рис. 2:12). Размеры сосуда: диаметр венчика — 15 см, диаметр доньшка — 8 см, высота — примерно 16 см.

У северного края кострища найдены несколько десятков костей, сплавленных с бусами. Среди бус — жёлтые лимоновидные, бисер синего, красного, зелёного цветов, а также чёрные бусины с инкрустацией. Кроме этого, найден маленький лепной горшок (рис. 2:12). Размеры горшка: диаметр венчика — 7 см, диаметр доньшка — 4 см, высота — 9 см.

Курган № 4. Диаметр насыпи — 6 м, высота — 1,3 м. В центре на кострище было найдено погребение останков кремации (вес костей 1,8 кг). Между костями найдена не тронутая огнём бронзовая подковообразная фибула со спиральными концами (рис. 3:1). Найден также бывший в огне лепной горшок. Горшок имел плечики и отогнутый наружу венчик диаметром около 8 см, диаметр доньшка — 7 см. На расстоянии 1 м от центра кургана найден мисковидный гончарный горшок с солярным клеймом на доньшке (рис. 3:2). Венчик короткий, отогнутый, с желобком на внутренней стороне. Донце толстое, вогнутое вовнутрь, на наружной поверхности сохранились следы песчаной подсыпки. На внутренней стороне венчика присутствует чёрный нагар. Размеры сосуда: диаметр венчика — 17 см, плечиков — 17,5 см, доньшко — 11,5 см, высота — 9,5 см. Горшки с идентичными клеймами были найдены в курганах с кремациями на могильнике Бирули, а также на фрагментах доньшек с селища. Исследованные курганы могут датироваться концом X — первой половиной XI в.

В первой половине XI в. происходит переход к обряду трупоположения. Ранние ингумации размещались на уровне горизонта головой на запад. Инвентарь двух мужских погребений представлен наконечником копья

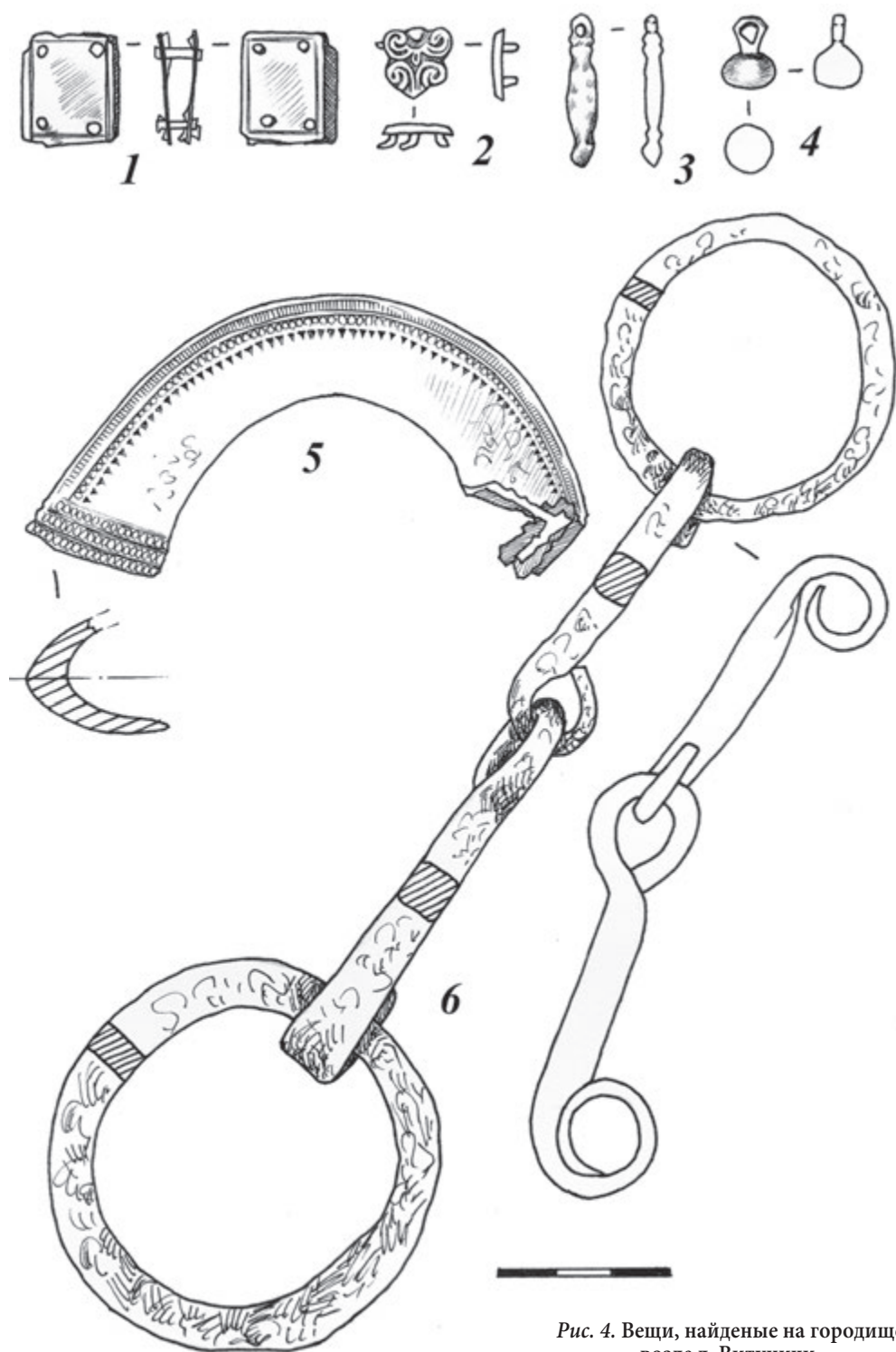

Рис. 4. Вещи, найденные на городище
возле д. Витуничи.

с пером треугольной формы, спиралеконечной подковообразной бронзовой фибулой, бронзовым витым браслетом, лировидными пряжками (железной и бронзовой), ножами, гончарным горшком. Инвентарь женских погребений включал перстневидные височные кольца, цилиндрические стеклянные бусы с металлической фольгой, жёлтый пастовый бисер, «змееголовый» браслет. В XII в. распространяется обряд погребения в подкурганных ямах.

В 2014 г. один из «чёрных копателей» Докшицкого района отдал вещи, найденные им на городище возле д. Витуничи, после того как с городища убрали загон для скота. Среди предметов: бронзовая прямоугольная поясная накладка, изготовленная из двух пластин, скреплённых четырьмя заклёпками (рис. 4:1); бронзовая сердцевидная поясная накладка (рис. 4:2); бронзовая ромбовидная привеска, орнаментированная двойным линейным ободком (рис. 4:3); бронзовая шарообразная пуговица (рис. 4:4); фрагмент бронзового браслета с V-подобными концами, на котором сохранился орнамент из прочеканенных линий, рифления и штампа «волчий зуб» (рис. 4:5); железные двухчленные удила с кольцами разного диаметра на концах (рис. 4:6); монеты: 1 — Саманиды, Наср ибн Ахмад, место чеканки и год не читаются из-за сохранности. 915—925 гг. Вес 2,8 гр; 2 — половинка дирхема Аббасиды, ал-Му'таид 'ала-ллах, место чеканки обрезано, 27[х] г.х. (880-е гг.). Вес 1,1 гр. 3 — половинка дирхема Аббасиды, ал-Му'таид 'ала-ллах (?), место чеканки и год на лицевой стороне, чеканенной слепым штемпелем. Конец 860-х — 880-е гг. Вес 0,9 гр; 4 — половинка дирхема Саманиды (?), выпускные данные и имя правителя обрезаны или не видны. Конец IX — первая четверть X в. Вес 1,2 гр; 5 — четвертинка дирхема. Восточноевропейское подражание Аббасидам. Вторая половина IX в. Вес 0,8 гр. Все вещи и монеты носили следы воздействия огня. Кроме этого, было найдено три железных топора (IV тип согласно типологии А. Н. Кирпичникова), однако копатель их успел продать.

В могильнике Небышино I насчитывается восемь насыпей удлиненной формы, вытянутых цепочкой, и пять круглых насыпей, также расположенных цепочкой параллельно удлиненным курганам. Археологически исследован один удлиненный курган (№ 4) и четыре круглых. Курган № 4 имел размеры: по линии запад-восток — 9 м, север-юг — 7,4 м, высота — 1 м. Под курганом, около юго-восточного края насыпи была обнаружена ямка диаметром 0,65 м и глубиной 0,38 м, заполненная кальцинированными костями, кости также были рассыпаны вокруг ямки. Общий вес костей составил 5 кг.

Кроме костей человека, в погребении выявлены кости лошади, овцы, зайца, представителя семейства куньих, медведя и птицы. Около северо-восточного края ямки найден перевернутый лепной горшок (рис. 5:1).

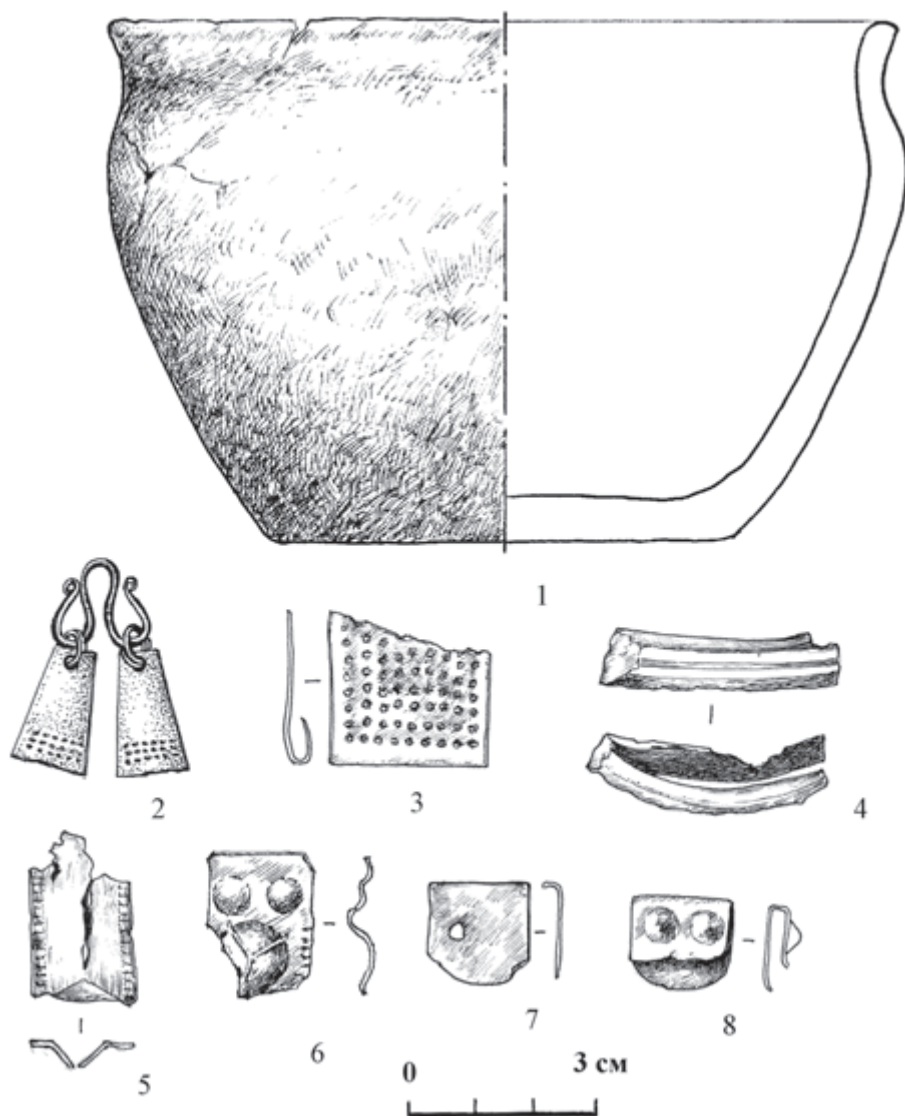

Рис. 5. Погребальный инвентарь из кургана № 4 могильника Небышино I

Его размеры: диаметр венчика — 13 см, диаметр доньшка — 7,5 см, высота — 9 см. Между ямой и горшком находился S-образный держатель с подвешенными к нему двумя трапецевидными подвесками из цветного металла (рис. 5:2). В самой ямке, вместе с костями, были найдены фрагменты повреждённых огнём изделий из цветного металла: фрагмент пластины с загнутым краем, отделанный пунсонным точечным орнаментом (рис. 5:3); литая рифлёная сдвоенная поясная накладка (рис. 5:4), по краям

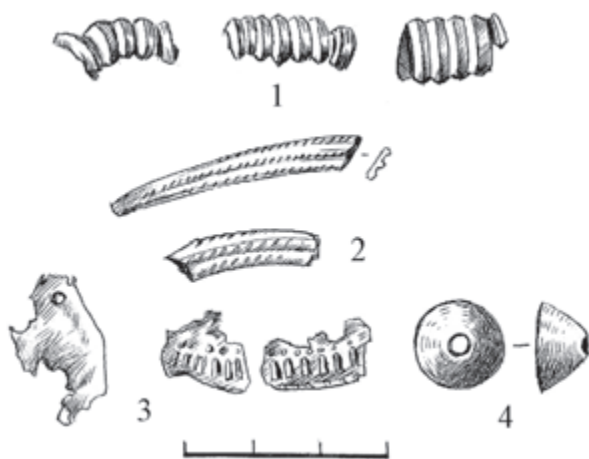

Рис. 6. Погребальный инвентарь из кургана № 10 могильника Небышино I.

пластины закреплены между собой заклёпками; орнаментированная тиснёная, с трапециевидным выпуклым выступом накладка из цветного металла (рис. 5:6); фрагмент подобной накладки, но с тремя полукруглыми выпуклыми выступами с изображением в центре трёх лучей (рис. 5:7). Похожая по технике изготовления и креплению накладка найдена в могильнике VIII в. Полибино, который расположен в бассейне Ловати [7, с. 29, табл. 25]; сломанная на две части оковка из цветного

металла с отверстием (рис. 5:8). Ещё у двух оковок были по два полукруглых выпуклых выступа (рис. 5:9).

В кургане № 10, диаметром 7 м и высотой 1,2 м, погребение останков кремации размещалось в ямке, выкопанной на вершине насыпи. Однако в результате грабительских раскопок часть погребения была разрушена и выброшена на склоны насыпи. Были собраны фрагменты изделий из цветного металла: бронзовые спирали от головного венчика (рис. 6:1), фрагмент литого изделия, по внешнему виду напоминающего серповидное височное кольцо с заходящими концами, внешняя поверхность которого украшена тремя жгутиковыми поясками (рис. 6:2). Диаметр изделия — 14 см, возможно, это украшение шеи; фрагменты трапециевидных подвесок (рис. 6:3); фрагмент колокольчика или бусины (рис. 6:4); фрагмент железного ножа.

Погребение в кургане № 4 можно отнести к IX—X вв., а в кургане № 10 — к X в.

Ещё под двумя насыпями обнаружены могильные ямы с ингумациями первой половины XI в. В мужском погребении, ориентированном на северо-восток, найден железный топор, бронзовая подковообразная спиралеконечная фибула, нож, два лепных горшка. В женском, ориентированном на север — бронзовые браслетообразные височные кольца со спиральным завитком на конце, железная шейная гривна, набор

стеклянных бус, лунницы и монетовидные подвески из оловянистого сплава, два витых бронзовых браслета, нож.

В 100 м от группы I располагается группа II, в которой насчитывается 48 курганов полусферической формы. В группе были исследованы 4 насыпи. В одной на уровне горизонта найдено погребение остатков кремации без инвентаря. В остальных курганах были погребения ингумации второй половины XI — XII вв., размещённые на уровне горизонта и в могильных ямах.

В верховьях Вилии, рядом с устьем Двиносы, у д. Избище Логойского района расположен могильник, в котором насчитывалось 120 курганов. Из них в 1987—1990 гг. В. В. Казей и Г. В. Штыхов археологически исследовали 114 насыпей [8]. В 9 курганах были выявлены погребения остатков кремации, которые размещались на уровне горизонта или невысоких подсыпках. Часть погребений инвентаря не имела или он был представлен только лепными горшками. В курганах № 55, 68, 69, 94 найдены предметы, характерные для мужских погребений: изделия из железа — ножи, серп, скобель, двухшипные наконечники стрел, пряжка, рыболовные крючки, калачевидное кресало; изделия из бронзы представлены только спирале-конечной подковообразной фибулой.

В кургане № 58 найдены несколько оплавленных стеклянных лимоновидных бус, возможно, здесь была погребена женщина. В курганах также были найдены лепные и гончарные горшки. Все погребения можно датировать второй половиной X — началом XI в.

В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации в могильных ямах. Мужчины, как правило, имели северную ориентацию, женщины были также ориентированы на север с отклонением к западу. Инвентарь мужских погребений мало отличается от погребений кремации, только появляются топоры. Инвентарь женских погребений весьма разнообразен и представлен. Среди женских выделяется погребение в кургане № 26, сопровождаемое богатым инвентарём, в том числе изделиями из серебра. С середины XI в. в могильнике появляются захоронения, размещённые на уровне горизонта, этот вид обряда доминировал до начала XII в., когда могильник прекращает функционировать.

Таким образом, наиболее ранние погребения в междуречье Березины Днепровской и Вилии выявлены в среднем течении Пони, на могильнике Небышино I. Это погребение кремации IX—X вв. в кургане № 4. Погребальный обряд и инвентарь здесь соответствуют традициям культуры полоцко-смоленских длинных курганов.

В X в. в верховьях Березины, на озере Медзозол возникает торгово-ремесленное поселение. В могильнике, связанным с этим поселением,

доминируют курганы с остатками кремации, погребения ингумации немногочисленны и появляются в первой половине XI в. Погребения этого времени отличаются разнообразием инвентаря, в котором присутствуют престижные вещи, оружие, качественная гончарная посуда. С середины XI в. поселение прекратило функционировать, захоронения на могильнике уже не совершались. В XII в. недалеко от могильника возникло новое поселение на берегу Березины, с этим поселением связано возобновление погребений в могильнике.

Во второй половине X в., в 20 км от оз. Медзозол, в среднем течении р. Поня возникает поселение, также имеющее отношение к торговой деятельности и, вероятно, связанное с поселением у д. Бирули. Погребальный обряд и инвентарь могильников у д. Витуничи и Бирули достаточно схожий. В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации, однако они, как и погребения более позднего времени, ничем не выделяются на фоне синхронных сельских могильников Полоцкой земли. К таким могильникам относится и могильник Небышино II. Во второй половине — конце X в. в верховьях Вилии в могильнике Избище появляются первые курганы с погребениями остатков кремации, практически все эти погребения мужские. Инвентарь этих погребений имеет утилитарный характер, в наборах присутствуют вещи, связанные с охотой и рыболовством. Вероятно, это погребения колонистов, которые продвигаясь вдоль течения Пони, основали поселение на слабо освоенных землях верхнего течения Вилии. В первой половине XI в. в могильнике появляются погребения ингумации, размещенные в подкурганных ямах. Мужские погребения сопровождалось оружием и орудиями, женские — разнообразными и богатыми украшениями. Такая тенденция в ассортименте инвентаря сохранялась до конца функционирования могильника. Вероятно, в первой половине XI в. поселение у д. Избище становится погостом Полоцкой земли или опорным пунктом славянской колонизации в земли Повиления. Появление в это время ингумаций в подкурганных ямах в могильнике Небышино I также связано с этим процессом. Погребённые здесь мужчина и женщина не являлись местными жителями и поэтому не были захоронены на действующем могильнике (Небышино II). Их похоронили на соседнем могильнике культуры полоцко-смоленских длинных курганов, который уже давно не использовался как кладбище.

Литература

1. *Вайцяховіч, А. В.* Даследаванні курганных могільнікаў у Докшыцкім р-не Віцебскай вобл. / А. В. Вайцяховіч // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2003.— Вып. 7.— С. 114—122.
2. *Вайцяховіч, А. В.* Пахавальны абрад курганнага могільніка канца X—XII стст. каля в. Вітунічы Докшыцкага раёна Віцебскай вобл. / А. В. Вайцяховіч // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2007.— Вып. 14.— С. 86—109.
3. *Вайцяховіч, А. В.* Асаблівасці пахавальнага абраду курганнага могільніка Бірулі (Парэчча) Докшыцкага раёна Віцебскай вобл. / А. В. Вайцяховіч // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2008.— Вып. 15.— С. 218—235.
4. *Кенько, П. М.* Поселение Бирули II в системе синхронных древностей / П. М. Кенько, С. Д. Дернович // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Побоя. В 2 кн.— Мінск, 2016.— Кн. 2.— С. 169—179.
5. *Мурашова, В. В.* Древнерусские ременные наборные украшения (X—XIII вв.) / В. В. Мурашова.— Москва: Эдиториал УРСС, 2000.— 136 с.
6. *Рабцэвіч, В. Н.* Брылёўскі скарб / В. Н. Рабцэвіч, М. А. Плавінскі, А. В. Іоў.— Мінск, 2011.— 112 с.
7. *Седов, В. В.* Длинные курганы кривичей / В. В. Седов. Свод археологических памятников; под общ. ред. Б. А. Рыбакова.— Москва: Наука, 1974.— Вып. Е1—8.— 96 с.
8. *Штыхаў, Г. В.* Курганны могільнік Ізбішча—Дзвінаса / Г. В. Штыхаў // МАБ — 2008.— Вып. 16.— 249 с.
9. *Hołubowiczowa H.* Słowiansko — wareskie cmentarzysko kurhanowe koło Porzecza w powiecie dziśnieńskim / H. Hołubowiczowa // Przegląd archeologiczny.— 1938/39.— Т. 6. S. 178—203..

A. V. Voitekhovich. Mesopotamia Berezina Dnieper and Viliya
in the end I — the beginning of the II millennium
(based on excavations of burial mounds)

The earliest burials of cremations of IX-X centuries. in the interfluvium of the Berezina Dnieper and Viliya were identified in the middle reaches of the Pony River at the Nebyshino I burial ground. In the X century. in the upper reaches of the Berezina, on the lake Medzazol there is a trade and craft settlement. In the burial ground associated with this settlement, the burial mounds with remnants of cremation dominate, burials of inhumation are few and appear in the n / n of the XI century. The burials of this time differ in the variety and richness of the inventory. In the twentieth century. 20 km from the lake. Medzazol, in the middle reaches of the river. Ponya there is a settlement also related to trading activities and probably connected with the settlement near the village of Biruli. The burial rite and inventory of burial grounds near Vitunichi and Biruli are quite similar. In the twentieth century / n - the tenth century. in the upper reaches of Viliya in the cemetery Izbishe there are the first burial mounds with burials of the remains of cremation, probably the burials of the colonists who founded the settlement on the poorly developed lands of the upper course of the Viliya. Probably in the sixties of the XI century. Settlement near the village of Izbishe become a churchyard of the Polotsk land or a stronghold of Slavic colonization in the Land of the Obedience.

В. У. Галубовіч

Канфлікт полацкага ваяводы Януша Кішкі з полацкім магістратам адносна магдэбургскага прывілея 1633 г.

У артыкуле даследуецца канфлікт полацкага ваяводы Януша Кішкі з полацкім магістратам адносна магдэбургскага прывілея 1633 г.

Ключавыя словы: Полацк, магістрат, магдэбургскае права, Януш Кішка.

Кожная змена ўлады звычайна спараджае пэўныя спадзяванні. Недасведчаная частка публікі наіўна чакае, што нешта памяняецца з прыходам чарговага ўладара ці новых эліт, прагматычная — імкнецца выкарыстаць шанец і атрымаць тое, што ў іншых умовах здабыць складана ці ўвогуле немагчыма. У Рэчы Паспалітай такім зручным для зменаў часам было міжкаралеўе. Так, толькі смерць Жыгімонта Вазы ў 1632 г. стварыла магчымасці для рэалізацыі амбіцый знакамітага магната-пратэстанта Крыштапа Радзівіла, які дзякуючы добрым адносінам з Уладзіславам Вазам, будучым манархам, атрымаў так прагна жаданыя ўрады і адпаведны ўплыў у Вялікім Княстве Літоўскім¹. Новаабраны ўладар быў абавязаны стварыць падставы для сваіх уладных паўнамоцтваў праз перазацвярджэнне правоў і вольнасцей нададзеных розным сацыяльным групам, сярод якіх асобна вылучаліся мяшчане. Валоданне правам на самакіраванне было адной з галоўных адметнасцяў гэтай сацыяльнай групы, а фактычным пацвярджэннем гэтага былі адпаведныя прывілеі. Таму пасля каранацыі мяшчанскія грамады імкнуліся атрымаць згоду ад манарха на захаванне за сабой ранейшых правоў. Спецыфікай працэдуры перазацвярджэння было тое, што яна не была механічным актам: новы манарх мог і ўводзіць новыя нормы ў практыку жыцця градаў. Адбывалася гэта пры пільным кантролі з боку мясцовых выканаўчых інстытутаў, якія рэалізоўвалі дзяржаўную палітыку. Але існаваў і іншы шлях абнаўлення парадку жыцця — праз фальсіфікацыю дакументаў. Выкарыстанне такога скрайне рызыкаўнага і вельмі сумніўнага

¹ Wisner, H. Radziwiłł Krzysztof // Polski słownik biograficzny. T. XXX. Wrocław etc., 1987. S. 279—280.

па наступствах спосабу не з'яўлялася правілам, аднак, як ілюструе казус з магдэбургскім прывілеем Полацку, зацверджаным у 1633 г., у пэўных абставінах не немагчымым.

Канфірмацыйны альбо пацвярджальны прывілей Полацку на Магдэбургскае права быў выдадзены Уладзіславам Вазам на каранацыйным сойме ў Кракаве 11 сакавіка 1633 г. Лёс арыгінала гэтага дакумента невядомы, а вось яго копія захавалася дзякуючы запісу ў актавай кнізе архіва канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага². Метрычная копія прывілея неаднойчы выкарыстоўвалася ў гістарыяграфіі. Ці не першы пашыраны пераказ асобных фрагментаў яе зместу вядомы з часоў з'яўлення гістарычнага нарыса пра Полацк³. Аўтар адпаведнага раздзела кнігі З. Капыскі прадставіў прывілей у рэчышчы апісання ўрадавай канфесійнай палітыкі як спробу «паслабіць напружанне» на ўсходзе Беларусі і зменшыць антыўніяцкія настроі. Уласна дзеля гэтага і была зроблена значная саступка «мяшчанам на шкоду феадалам», якая была рэалізавана ў выглядзе зацвярджэння шэрагу норм, што прывялі да заўважнага «пашырэння правоў горада», але адначасова «не змянілі пазіцыі гараджан». У гэтым узаемавыключэнні, на думку аўтарытэтнага гісторыка, нібыта выявілася падвоянасць палітыкі манарха, які, з аднаго боку, абвешчаў прынцып верацярпімасці, а з іншага, падтрымліваў уніятаў⁴. Падобная адзнака прывілея 1633 г. была дадзена і ў апублікаванай у 2002 г. «Гісторыка-дакументальнай хроніцы горада Полацка»⁵.

Першай і, бадай, адзінай на сённяшні дзень асобнай публікацыяй, прысвечанай прывілею 1633 г., з'яўецца выдадзены ў 2004 г. артыкул беларускага даследчыка А. Доўнара⁶. У працы дадзены грунтоўны агляд «генеалогіі» норм магдэбургскага прывілея, які, на думку А. Доўнара, «у цэлым не ўводзіў нейкіх новых норм у жыццё горада»⁷. Такой выснове адпавядае своеасаблівая манера пераказу і каментарыяў да асобных палажэнняў прывілея, які адлюстроўваў наяўную на момант зацвярджэння канфірмацыі структуру арганізацыі мяшчанскага самакіравання. Па ўсім відаць, што аўтар сыходзіў з апыёрнай ідэі скончанасці да 1633 г. працэсу калі не фармавання, то, па меншай меры, удасканалвання магдэбургскіх інстытутаў у Полацку. Так ці іначай, але даследаванне А. Доўнара трэба лічыць каштоўнай спробай ілюстрацыі і аналізу зместу

² НГАБ. КМФ-18. Спр. 106. Арк. 170—177.

³ Полоцк: ист. очерк. Минск, 1986. С. 57.

⁴ Там же. С. 57—58.

⁵ Між іншым адзначалася пра прызнанне ў прывілеі права на існаванне праваслаўнай царквы: Памяць: гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мінск, 2002. С. 169.

⁶ Доўнар, А. Пацвярджальны прывілей Полацку 1633 г. (нарыс з гісторыі Полацка 30-х гадоў XVII ст.) // *Commentarii polocenses historici*. Т. I. 2004. С. 43—49.

⁷ Там сама. С. 49.

прывілея, крыніцай інфармацыі і ўзорам таго, якія магчымасці дае вывучэнне канфірмацыйных прывілеяў Полацку⁸. На жаль, гэты вопыт не быў падхоплены ў нядаўніх абагульняючых працах па гісторыі Полацка, дзе сюжэт пра гарадское самакіраванне абмежаваны 1563 г.⁹

Асноўныя палажэнні магдэбургскага прывілея, пацверджанага Полацку ў 1633 г., былі пераказаны ў манаграфіі С. Стрэнкоўскага¹⁰. Улічваючы тое, што аўтар не аналізуе, не робіць параўнанняў, а проста перадае змест дакумента, можна сцвярджаць, што, паводле С. Стрэнкоўскага, прывілей толькі зацвердзіў існуючы стан рэчаў, прынамсі, так вынікае з тэксту. Разам з тым, у кнізе была звернута ўвага на тыя навацыі, якія сапраўды з'явіліся дзякуючы Уладзіславу Вазу¹¹. Тое ж самае было літаральна паўторана і ў іншай працы таго ж даследчыка¹².

Адзнака канфірмацыйнага прывілея 1633 г. як акта, які зацвярджаў «выпрацаваны ў першай палове XVI ст. парадак», была дадзена ў кніжцы М. Макарава «Месцкія ўлады Полацка (1580—1772 гг.)»¹³. Аўтар цалкам слухна называе прывілей найбольш поўнай захаванай версіяй апісання арганізацыі месцкага самакіравання, пераказвае палажэнні дакумента, якія датычыліся прызначэння войта, абрання бурмістраў, судносінаў прадстаўнікоў розных канфесій у магістраце, архіва канцылярыі ландвойта¹⁴.

Такім чынам, інфармацыя пра розныя аспекты арганізацыі жыцця Полацка з прывілея 1633 г. даволі актыўна выкарыстоўвалася. Як відаць з вышэйадзначанага, фактычна паўсталі два погляды на прыроду гэтага дакумента: 1) прывілей фармальна ўводзіў новыя палажэнні, якія адпавядалі палітыцы ўлады (З. Капыскі); 2) прывілей толькі зацвярджаў наяўную практыку (А. Доўнар, М. Макараў, С. Стрэнкоўскі з нязначнымі агаворкамі). Першы падыход меў выразнае ідэалагічна-арыентаванае абгрунтаванне, другі не прадугледжваў іншай аргументацыі, акрамя таго, што так гістарычна склалася на 1633 г. Але і першы, і другі погляды на

⁸ Напрыклад, артыкул А. Доўнара стаў асновай для пераказу асобных фрагментаў зместу прывілея 1633 г. у наступнай працы: *Дук, Д.* Полацк і Палачане (IX—XVIII стст.). Наваполацк, 2010. С. 58—59.

⁹ Полоцк. Минск, 2012. С. 237—245.

¹⁰ *Стрэнкоўскі, С. П.* Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у канцы XIV — канцы XVIII стст. Мінск, 2008. С. 122—123.

¹¹ «Прывілей пашыраў вызваленне палачан ад выплаты старога мыта на ўсю тэрыторыю Рэчы Паспалітай, вызваляў іх ад нязвыклых павіннасцей на замак»: *Стрэнкоўскі, С. П.* Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у канцы XIV — канцы XVIII стст. Мінск, 2008. С. 123.

¹² *Стрэнкоўскі, С. П.* Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XIV—XVIII стст.): у 2-х ч. Мінск, 2013. Ч. 2. С. 500—501.

¹³ *Макараў, М.* Дз. Месцкія ўлады Полацка (1580—1772): арганізацыя, персанальны склад. Смаленск, 2014. С. 18.

¹⁴ Там сама. С. 22—23, 36, 40, 59.

прывілей патрабуюць істотнай карэкціроўкі ў святле новых архіўных дадзеных.

Падставай для такой заявы з'яўляецца дакумент, які захаваўся ў Архіве Радзівілаў, а дакладней, у той яго частцы, якая складаецца з матэрыялаў магнацкай сям'і Кішкаў¹⁵, апошні прадстаўнік якой па мужчынскай лініі, Януш Кішка, з'яўляўся полацкім ваяводам у 1621—1653 гг.¹⁶ Дакумент з'яўляецца копіяй пратэстацыі (судовай заявы), зафіксаванай 21 лістапада 1636 г. ад імя полацкага ваяводы ў віцебскім гродскім судзе Лукашам Улановічам, слугой Я. Кішкі.

На каго і на што скардзіўся не апошні ў краіне ўраднік, полацкі войт-ваявода і адначасна польны гетман ВКЛ? Са зместу пратэстацыі вынікае, што Я. Кішка быў абураны дзеяннямі сваіх непасрэдных падданных, а дакладней, полацкіх магістрацкіх ураднікаў. Персанальная адказнасць ускладалася на Яна Рудановіча і Дарафея Ахrameевіча¹⁷. У заяве сцвярджалася, што ваявода атрымаў з Метрыкі ВКЛ копію магдэбургскага прывілея, паводле якога перад каранацыйным соймам полацкія мяшчане абралі між сабой двух паслоў (Яна Дзягілевіча, месцкага пісара, і Лукаша Казіміра Дамкевіча, лаўніка) і выправілі іх у Кракаў «для канфірмацыі даўных вольности». Дзеся большай гарантыі пацвярджэння прывілея мяшчане папярэдне звярнуліся да ваяводы і атрымалі рэкамендацыйны («прычынны») ліст, адрасаваны канцлеру ВКЛ. У гэтым лісце Я. Кішка прасіў пацвярджэння магдэбургскіх норм ва ўсіх пунктах, за выключэннем права на пабудову ў Полацку праваслаўнай царквы. Сам жа ваявода не мог прыбыць у Кракаў і пракантраляваць дзеянні паслоў, паколькі знаходзіўся на тэатры баявых дзеянняў: быў вымушаны арганізоўваць абарону ад маскоўскай агрэсіі¹⁸. Цікава, што ў канфірмацыі асобна падкрэсліваецца, што Януш Кішка даў полацкім паслам згоду на зацвярджэнне прывілея¹⁹.

Аднак жа, паводле Кішкі, скарыстаўшыся гэтай нагодай, полацкія паслы наўмысна змянілі пачатковую версію дакумента і здолелі: «кілька паракграфовъ барзо шкодливыхъ над давные вольности тому месту

¹⁵ AGAD w Warszawie. AR. Dz. X. Sygn. 640. S. 5—10.

¹⁶ Wolff, J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. Kraków, 1885. S. 46—47.

¹⁷ Верагодна, скарга была пададзена на актуальных на 1636 г. бурмістараў. На 1633 г. толькі Дарафей Ахrameевіч вядомы як бурмістр, а склад бурмістраў 1636 г. у гістарыяграфіі невядомы: Макараў, М. Дз. Месцкія ўлады Полацка (1580—1772): арганізацыя, персанальны склад. Смаленск, 2014. С. 69—70.

¹⁸ Зімой 1632—1633 г. Кішка займаўся вярбоўкай арміі ВКЛ і арганізацыяй абароны Полацка ад маскоўскіх войск: Wasilewski, T. Kiszka Janusz // Polski słownik biograficzny. T. XII. Z. 4. Wrocław etc., 1966—1967. S. 509.

¹⁹ Згадка пра рэкамендацыйны ліст ад «вяльможнага Януша Кішкі, полацкага ваяводы і войта» сапраўды прысутнічае ў прывілеі: НГАБ. КМФ-18. Спр. 106. Арк. 171.

наданые в прывилей свой вписать и *такий* подступный прывилей ку шкоде его м(илос)ти учыненый с канцелярыи *одержати*»²⁰. Фактычна Кішка абвінавчваў мяшчанаў у падмане асабіста канцлера і ва ўвядзенні ў зман супрацоўнікаў важнейшай дзяржаўнай установы — канцылярыі. Знаменна, што пра падман манарха не было сказана ні слова (!), нібы яго гэта справа не датычылася. Пратэстацыя не толькі называе «злачынцаў», але і ўтрымлівае агляд тых пунктаў, якія былі падробленыя, а таксама засведчанае возным апісанне наведвання полацкага магістрата з прычыны паўстання фальсіфіката і фіксацыі іншых злоўжыванняў слугой ваяводы Лукашам Уланоўскім у лістападзе 1636 г.

Пералік параграфаў, якія не адпавядалі пачатковай версіі прывілея ці з'яўляліся вынікам фактычнага ігнаравання яго норм і злоўжыванняў магістрата, утрымліваў сем пазіцый.

Першае незаконнае выпраўленне датычылася парадку сычэння мёду. Згодна з версіяй ваяводы, пачаткова дазвалялася не больш трох разоў на год у пэўны час сыціць па 50 пудоў. У «новай» рэдакцыі сыціць мёд дазвалялася ў залежнасці ад патрэбы «рокъ от року». Адпаведна змянішаліся адлічэнні ад сычэння, якія ішлі на карысць ваяводы.

Другое выпраўленне датычылася парадку ўступлення бурмістраў на пасады. Раней абраныя бурмістры кожны год мусілі атрымліваць ад воўта-ваяводы пацвярджэнне сваіх паўнамоцтваў, а ў зацверджаным Уладзіславам Вазам прывілеі сцвярджалася, што пасля атрымання згоды воўта бурмістры вызваляліся ад неабходнасці кожны год пацвярджаць свае паўнамоцтвы.

Трэці пункт датычыўся ўласнасці прыпісаных да полацкага замка путных баяр. Раней іх землі знаходзіліся пад кантролем ваяводы, а раз мяшчане атрымалі права набываць баярскія землі без згоды ваяводы і перадаваць пад месцкую юрысдыкцыю.

Чацверты пункт пазбаўляў ваяводу і яго эканома права карыстацца «дармовымі» паслугамі рамеснікаў падчас знаходжання ваяводы ў Полацку.

Пяты пункт датычыўся мяшчан, якія жылі на тэрыторыі замка ў сваіх дамах. Калі раней яны падпарадкоўваліся ваяводскай адміністрацыі, то згодна з новым прывілеем, пераходзілі ў падпарадкаванне магістрата.

Згодна з шостым пунктам, мяшчане ўнеслі запіс, паводле якога кнігі полацкага ландвайтоўскага суда належала забіраць у ландвоўта і перадаваць на захаванне штогадовым райцам, чаго раней не было.

Нарэшце, у сёмы скажоны «параграф» увайшло патрабаванне аб выкананні на практыцы забароны радным панам мець корчмы, праводзіць

²⁰ AGAD w Warszawie. AR. Dz. X. Sygn. 640. S. 5.

суды і фіксаваць заявы ва ўласных дамах. У рэальнасці, паводле ваяводы, адпаведных норм мяшчанскія ўраднікі не прытрымліваліся.

Да пералічаных пунктаў, якія мелі непасрэдныя адносіны да канфірмацыйнага прывілея, дадаліся яшчэ і розныя скаргі на магістрат, які санкцыянаваў новыя зборы, а грошы выдаткоўваў на асабістыя патрэбы мяшчанскай верхушкі.

Усё пералічанае вымусіла ваяводу накіраваць у Полацк «для лепшай інквізіцыі» свайго слугу Лукаша Уланойскага. Апошні ў прысутнасці вознага і сведкаў з ліку шляхты з'явіўся 7 лістапада 1636 г. на сход бурмістраў і ўсяго магістрата. Спачатку Уланойскі спрабаваў дамагчыся ад сабраных тлумачэнняў адносна ўвядзення збораў і адвольнага іх выкарыстання і атрымаў лагічны адказ, што ваявода-войт не мае да гэтай справы адносінаў. Наступна Уланойскі абвінаваціў мяшчан у карыстанні млыном, які, паводле яго, знаходзіўся на замкавых землях, і ў адказ пачуў, што млын не належыць ваяводу. Калі ж слуга Я. Кішкі запатрабаваў ад бурмістраў вяртання гармат, якія нібы былі ўзятыя ў замку, а потым пераплаўленыя на звон для ратушы, то атрымаў адказ, што тыя гарматы пабралі маскоўцы падчас апошняга пагрому імі Полацка.

Не здолеўшы атрымаць ніякага станоўчага для сябе выніку па першых трох пытаннях, Лукаш Уланойскі перайшоў да асноўнай мэты візіту і пачаў казаць пра фальсіфікацыю магдэбургскага прывілея, а таксама запатрабаваў запячатаць пратэстацыю ў магістраце. Гэта выклікала гвалтоўны пратэст бурмістраў і ўсёй рады, якія забаранілі засведчваць пратэстацыю і заявілі, што гатовы судзіцца з ваяводам і бараніць свае правы на падставе зацверджанага каралём прывілея. Нічога не дамогшыся, Уланойскі быў вымушаны «з мірам» пакінуць сход, а прысутны пры ўсёй акцыі возны полацкага ваяводства Ян Пнеўскі склаў квіт з апісаннем усяго бачанага. Такім чынам, робіцца зразумелым тое, чаму скарга Кішкі была зафіксавана ў Віцебску: у полацкай ратушы зрабіць гэта мяшчане проста не дазвалялі. Пратэстацыя, несумненна, была актыкавана ў актавых кнігах полацкага гродскага суда, але яго архіў не захаваўся.

Галоўныя прычыны, якія прымусілі Януша Кішку звярнуцца да папачанаў па тлумачэнні, відавочныя. Канфірмацыйны прывілей, па-першае, значна абмяжоўваў юрысдыкцыю ваяводы, па-другое, скарачаў яго прыбыткі, па-трэцяе, быў атрыманы з парушэннем права. На што спадзяваліся магістрацкія махінатары, сказаць цяжка, але ўпэўненасці ім дакладна не бракавала, як і ўсведамлення таго, што рана ці позна ваявода зразумее, што яго падманулі на даверы. Магчыма, самаўпэўненасць полацкіх мяшчан грунтавалася акурат на тым, што Уладзіслаў у любым выпадку будзе на іх баку, асабліва калі сама сітуацыя не давала

манарху права выбіраць. Складанае знешнепалітычнае становішча Рэчы Паспалітай не было сакрэтам ні для Уладзіслава, ні для палачанаў, адлаяльнасці якіх залежала вельмі шмат. Пэўныя страты полацкага ваяводы не кампенсавалі магчымыя страты ў выпадку страты даверу з боку жыхароў важнейшага памежнага горада на ўсходзе краіны. Гэта вынікала і з тэксту самога прывілея, дзе адзначалася, што ў 1632 г. у Полацку адбыўся вялікі пажар, у выніку якога пагарэлі не толькі дамы, але і новаўзведзены «паркан з Брамнай вежай»²¹. Тое, як Уладзіслаў быў зацікаўлены ў вернасці і паслугах палачанаў, сведчаць выдадзеныя ім пазней распадраджэнні, галоўнай мэтай якіх было затрыманне мяшчан у разбураным Полацку пасля наезду маскоўскіх ваяк²².

Фальсіфікацыя шэрагу пунктаў, якая па ўсіх прыкметах сапраўды мела месца, дазваляе растлумачыць і прычыны з'яўлення разгорнутай версіі магдэбурскага прывілея, зацверджанага Уладзіславам Вазам. Не выключана, што значны аб'ём дакумента (толькі ў метрычнай версіі ён займае пятнаццаць старонак) не быў вынікам выпадковасці, а служыў фонам для ўставак, якія не павінны былі кідацца ў вочы.

Змест пратэстацыі прымушае адмовіцца ад літаральнага ўспрымання прывілея як формы юрыдычнага замацавання элементаў дзяржаўнай палітыкі, так і звычайнай калькі з існаваўшых раней норм. Прывілей Уладзіслава Вазы сапраўды ўтрымлівае шэраг навацый, але адпавядалі яны інтарэсам мяшчанства, яго патрыцыята. Праўдамі ці няпраўдамі, але акурат у 1633 г. полацкія мяшчане здолелі атрымаць новыя правы. Прывілей не быў скасаваны, паколькі нязменнай засталася яго метрычная версія, больш таго, ён быў перазацверджаны наступнымі манархамі²³. Малаверагодна, каб Януш Кішка здолеў давесці распачатую ў 1636 г. справу да пажаданага выніку. Не выключана, што ваявода атрымаў за свае страты нейкую іншую кампенсацыю ад мяшчан ці, што больш верагодна, ад уладара.

²¹ НГАБ. КМФ-18. Спр. 106. Арк. 171.

²² Стрэнкоўскі, С. П. Прывілеі і вольнасці беларускіх гарадоў з нямецкім правам у канцы XIV — канцы XVIII стст. Мінск, 2008. С. 123.

²³ Там сама. С. 123.

Дадатак

21 лістапада 1636 г. / Віцебск.

Копія заявы, актыкаванай у віцебскім гродскім судзе ад імя Януша Кішкі, полацкага ваяводы і польнага гетмана Вялікага Княства Літоўскага, аб падробцы полацкімі мяшчанами некалькіх пунктаў канфірмацыйнага прывілея на Магдэбургскае права Полацку, выдадзенага Уладзіславам Вазам на каранацыйным сойме 1633 г.

[арк. 5]

Выпис с книг справ кгородских | воеводства Витебского

ЛЕта от naroжeнья Сына Божого тисеча шeстсот |
тpыдцaт шoстoгo м(e)с(e)цa нoябpа двaдцaт пepвoгo дня

НА Вpадe г(oспo)д(a)pскoм кгpодскoм витебскoм пepедo мнoю Тe-
oдopомъ Кpыжaкoм Букo|вeцъкимъ пoдвoевoдим витебским oпoвeдaл
тo eгo м(и)л(oстъ) пaнъ Лукaшъ Улaнoвъский | слугa Яcнe Вeлмoжнoгo
пaнa eгo м(илo)cти пaнa Янушa Кишки вoевoды Пoлoцъкoгo | гeтмaнa
пoльнoгo Вeликoгo Князствa Литoвскoгo пepнaвъскoгo старoсты именeм
eгo м(илo)cти | пaнa вoевoды пaнa свoeгo нa пaнoв Янa Рудaнoвскoгo,
Дopoфeя Aхpoмeeвичa | бyрмистpoв, paдeц, лaвникoв и увeс мaистpaт
мeстa г(oспo)д(a)pскoгo пoлoцъкoгo o тoм якo | дoшлa eгo м(илo)cти
пaнa вoевoдy пeвнaя вeдoмoстъ, з видымyсy з мeтpыкъ | кaнъцeляpий
eгo к(o)р(oлeвскoe) м(илo)cти eгo м(илo)cти вьдaнoгo жe пoмeнeный
мaистpaт пeрeд сeймoмъ | щaсливoe кoрoнaцыйнo eгo к(o)р(oлeвскoe)
м(илo)cти пaнa нaшoгo м(илo)cтивoгo зпoлънe paды и нaмo|вы свoee
oбoбpaвшы спocpoдкa сeбe двyxъ пoслoвъ свoихъ мeнoвитe | Янa Дзя-
гилeвичa писaрa мeскoгo и Лукaшa Кaзимepa Дaмъкeвичa лaв|никa для
кoнфирмaции дaвных вoльнoсти oд кoрoлeй ихъ м(илo)cти тoмy мeстy
| нaдaных нa пoмeнeный сeймъ кoрoнaцыйный в poкy пpoшлoмъ тисeчa
шeст coт | тpыдцaтъ тpeтeмъ дo Кpaкoвa тыхъ пoслoвъ свoих вьпpa-
вyючы сaми ж | oни бyрмистpoвe и c пoслaми свoими пpoсили eгo м(илo)
cти пaнa вoевoды | кoтopый пoд oнъ чaс нeбeспeчный oд нeпpиятeля пo-
гpаничънoгo мoстъ|квитинa нa зaмъкy пoлoцъкoмъ рeзидoвaлъ o листъ
зa сoбoю пpычинный | якo жъ eгo м(и)л(oстъ) пaнъ вoевoдa чынeчы нa

прозбу оных лист свой прычынны | до княжати его м(ило)сти Ради-
вила канцлера Великого Князства Литовского | толико в одномъ пун-
кте строны непозволения церкви не в унии бу|дучое помененым посломъ
далъ которые отымавъшы таковой листъ | а чынечы значный подьсту-
пок под канцелярыю его к(о)р(олев)ское м(ило)сти на вели|кую уйму
владзы его м(ило)сти пана воеводы яко войта тамошнего и ку немалой |
шкоде доходовъ его м(ило)сти с Полоцка прыходячих смели и важылисе
| килька паракграфовъ барзо шкодливыхъ над давные вольности тому
| месту наданные в привилей свой вписать и такий подступный приви-
лей | ку шкоде его м(ило)сти учыненный с канцелярыи одержатъ за
которымъ та|ковымъ подступнымъ привилеем его м(и)л(ость) панъ
воевода в доходах своих || [арк. 6] немалую шкоду понеслъ поноситъ
а паракграфы в томъ привилею ку шкоде | его м(ило)сти учыненные та-
ковые суть

✓ **Першы** бракъ полоцъки который не на инъшую | жадную
потребу одно на оправу места есть збудованы в которомъ | перед
тымъ водлугъ давнихъ привилеевъ не большъ *только* трыкрот
| до року на певный часъ по *петдесят* пудовъ меду сычывано
на сес час поме|ненные послове выправили же вжо рокъ од року
и с *этого* потреба укажетъ | вольно медъ сытити в чомъ вели-
кая уйма аренде его милости деетъ|се,

✓ **второй** бурмистръ кождый кгда новый рокъ до засяданя
его прыпадалъ | мусилъ по коньфирмацыю до его м(ило)сти пана
воеводы яко войта своего посылати | а в теперешни привилей
вписано же только разъ коньфирмовавши нового | бракъ бур-
мистра вжо на другой и на третий рокъ аж до смерти его м(и)
л(ость) панъ | войтъ до конфирмованя владзы не мает,

✓ **третий** о добра бояр замъку по|лоцъкого путных кото-
рые и зъ кгрунътами своими прысужоны суть | владзы его м(ило)
сти пана воеводиной помененые послы важылисе в *тот* | пры-
вилей вписат же мешчаномъ полоцъкимъ вольно *таковые* добра
безъ | коньсенъсу его м(ило)сти пана воеводы скуповатъ прода-
ват и под прысудъ | меский потягат,

✓ **четвертый** ремесникъ вшеляки в томъ месте полоцъком
| мешкаючы на прыездъ его м(ило)сти пана воеводинъ до Поло-
цъка водлугъ | звываеъ и листов его к(о)р(олев)ское м(ило)сти
повиненъ былъ робить а *тепер* в томъ | привилию написано же
до жадного ремесника его милост панъ воевода | любъ еоконом
его м(ило)сти потребы не мает,

✓ **пятый** мешчане которые одно|ковъ векъ в замку мешкают

и дома свои мають мимо самую слушность | оддаливши од прысуду замъкового тымъ подступнымъ привилеемъ | под прысудъ меский поддали,

✓ **шостый** книги суду лентвойтовъского которого | его м(ило)ст панъ воевода яко войтъ з раменя своего подает вписали в *тот* | привилей абы по выйстю року лентвойтъ вси книги суду своего не у себе | ховал але до райцов рочныхъ давал чого перед тымъ николи не было, |

✓ **семый** паракграфъ в котором пишет же для поваги лепъшое пановъ | радныхъ тым же привилеем забораняет абы жаденъ з них карчемъ | не мель, судов и зезнания в домах своих не прыймоваль одно в ратушу || [арк. 7] самым оне панове радные сами жъ наступуючы на той привилей кгвалтят шынки | в домах своих мають суды отправуют и дознания прыймуют ку великой шко|де убогих людей посполитых а на немалую уйму аренды его м(ило)сти кгда жъ | под претекъстом бурмистровства и радецтва своего капъщизны з карчемъ | своих платит не хочуть и грошей с ей не дают о которые таковые подступные | пункта ку великой школе его м(ило)сти пана воеводы в тотъ привилей | вложоные

Туде ж тежъ маючы розные суплики од поспольства места | полоцъкого же панове бурмистрове и увес маистратъ вымышля|ючы водлугъ думы своее розные складанки на них вымагали и не на по|требы меские але на свои власные оборочали и оборочают и до знищенья | место прыводя|ют хочечы теды его м(и)л(ость) панъ воевода яко войтъ о таковой | подступокъ и непорадокъ с помененым маистратом мовит з раменя своего | для лепъшое интъквизыции зеслалъ до Полоцка менованого слугу своего | пана Улановского каторы кгда у року теперешнем тисеча шесть сотъ | трыдъцетъ шостомъ м(есе)ца ноябра семого дня урадовне зъ енераломъ | воеводства полоцкого Яномъ Пневъскимъ и стороною шляхтою паном | Яномъ Заблоцкимъ а паномъ Анъдреем Хмелевскимъ пры зъгрома|женю бурмистров и всего маистрату на ратушъ прышоль и водлугъ | воли информации его м(ило)сти пана воеводы пана своего собе даное пановъ | радныхъ пыталъ для чого бы на поспольство такъ великие складанки | вкладали и вкладаютъ кгде то оборочают помененные панове бурми|строве и вся рада не справуючысе того поведили же его м(и)л(ость) панъ воево|да яко войтъ до того ничего не належыт и мы перед его м(ило)стю з прыходовъ | и з росъходовъ нашихъ не повинисе выличать и о томъ кгда панъ | Улановский пытал о млынъ который на кгрунъте замъковомъ стоить | и водлугъ давных привилеев до

замку належыць а оне тепер на себе | вшелякие пожитъки с того млы-
на выбирают панове бурмистро|ве не указуючы жадного права только
словне поведили же то намъ | належыть а не его м(ило)сти пану воеводе
такъ же и о две дела которые | оне панове бурмистрове презъ руки До-
рофея Охромеевича бурми|стра полоцкого взяли зъ замку позычанымъ
способом с которыхъ | собе звонъ на ратушъ улили домавлялсе панъ
Улановский абы тые || [арк. 8] дела до замъку вернены были оне пове-
дили же под час погрому москва | побрала кгда потомъ до подступныхъ
паракграфовъ на шкоду его | м(ило)сти в привилею доложоныхъ по-
чаль мовит напервей о бракъ же | то на великую перешкоду аренды его
м(ило)сти учинили и до розправы | урадовне запечатоват хотелъ и до
певницы в браку прышолъ поме|ненные панове буръмистрове и вся рада
не допускаючи до пе|чатования збунътовавшысе вси гурътомъ поведи-
ли если | якая кривда его м(ило)сти от нас деется нехай насъ правом
позывает | а мы водлугъ теперешнего привилею од его к(о)р(олев)ское
м(ило)сти тому | тому месту наданого вольностью будемъ щытитсе где
пан Улановский | видечы таковое их спротивенъство противъ владзы
его м(ило)сти | пана воеводы яко войта тамошънего мною енераломъ |
и помененою стороною шляхтою оповедавши и осветчывъ|шы прочъ
з ратуша с покоемъ отышолъ а такъ я енераль | штомъ виделъ и слышелъ
то все вписавшы пры протестацыи | в сес квити мой даю ку записаню
до книгъ кгородскихъ | витебскихъ подъ печатью и с подыписомъ руки
моее такъ | же под печатъми тое стороны шляхъты пры мне былое |

Писанъ у Полоцъку року м(е)с(е)ца и дня вышъписаного у того | кви-
ту реляцыйного печатей прыложоныхъ тры а подпись | руки енераловы
подъписано ест тыми словы

Jan Pniew|ski Jenerał Jego Kr(olewskiey) M(ił)osci J wozny Woiewodstwa
Poł|ckiego ręką swą

Которое жъ тое оповедане такъ же и созна|не енерала звышъречо-
ного пры квите его учыненное | и тотъ квити его до книгъ кгородскихъ
витебскихъ естъ | уписанъ, с которыхъ и сес выпис под печатью моею
| вradoвою Ясне Вельможному пану его м(ило)сти пану || [арк. 8] Янушу
Кишъце воеводе Полоцъкому гетману польному Великого | Князьства
Литовского, пернавъскому старосте естъ | выданъ

Писанъ у Витебъску.

Под небытностью п(а)на писара | Теодор Крыжак Буковецки | подвое-
водзи витебски²⁴

²⁴ Справа ад подпіса падваяводы на выразанай у старонцы кустодзеі прыціснута пячатка.

Фота адбітка пячаткі пад дакументам

|| [арк. 9]

Скопировал Пагоский | dochod dano

AGAD w Warszawie. AR. Dz. X. Sygn. 640. S. 5—10.

Т. А. Джумантаева, Т. Д. Рудава

Полацкаму музею-запаведніку — 50

У артыкуле з музеаграфічнай пазіцыі прасочваецца шлях полацкіх музеяў ад калекцый музейнага характару да сучаснага музея-запаведніка. Прасочваецца працэс генерацыі артэфактаў музеямі і стварэнне ўмоў для музеафікацыі як базавага прынцыпу развіцця музея-запаведніка. Адзначаецца, што багатая гісторыка-культурная спадчына старажытнага Полацка, музейныя традыцыі, у тым ліку і музеафікацыя гістарычнай тэрыторыі, спрыялі станаўленню функцыянальнай мадэлі запаведніка. Сам запаведнік з яго ахоўнай зонай, існуючымі і будучымі музеямі з'яўляецца ядром, вакол якога ствараюцца ўмовы для пераўтварэння гістарычнага Полацка ў горад-музей.

Ключавыя словы: музей, музей-запаведнік, музеялогія, музеафікацыя.

Музей, як сацыякультурны інстытут, з'яўляецца ў грамадстве, якое знаходзіцца на высокім узроўні сацыяльнага і культурнага развіцця. З моманту свайго з'яўлення ў еўрапейскай культуры Новага часу ён не толькі адлюстроўвае важныя тэндэнцыі развіцця культуры і грамадства, але, надзелены асобым сэнсам інстанцыі вечнасці, з цягам часу пачынае аказваць усё большы ўплыў на развіццё сацыякультурнай сферы. Усведамленне ўніверсальнасці і агульначалавечай значнасці культурнай спадчыны Полацкага рэгіёна садзейнічала не толькі развіццю музейнай справы, але і працэсу музеафікацыі асобных помнікаў і гісторыка-культурных тэрыторый [1].

Полацк уяўляе сабой унікальную гістарычную тэрыторыю, помнікі якой ахоўваюцца, вывучаюцца, рэстаўруюцца і прыстасоўваюцца пад музейныя экспазіцыі. Нерухомыя помнікі (архітэктурныя, археалагічныя), якія знаходзяцца на тэрыторыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, — музейныя прадметы. Музейны збор запаведніка ўтрымлівае больш за 100 тысяч адзінак захоўвання. Сам запаведнік з яго ахоўнай зонай, існуючымі і будучымі музеямі з'яўляецца ядром, вакол якога ствараюцца ўмовы для пераўтварэння гістарычнага Полацка ў горад-музей. Развіццё адносінаў традыцыйнага музея з гісторыка-культурнымі каштоўнасцямі (нерухомыя аб'екты, тэрыторыі, ахоўныя зоны, традыцыі

і г.д.) і іх трансфармацыямі нарадзіла інавацыйны тып музея, якім стаў гісторыка-культурны музей-запаведнік, прызваны адыграць асобую ролю ў культурным адраджэнні горада. Ён з'яўляецца часткай культурнай прасторы і адначасова формай яе функцыянавання.

Сваім з'яўленнем у Полацку музей-запаведнік абавязаны Пастанове ЦК КПБ і СМ БССР ад 19.09.1967 г. (№ 318) «О состоянии и мерах улучшения охраны памятников истории, искусства и архитектуры в Белорусской ССР». У дакуменце разглядалася праблема захавання і рэстаўрацыі «памятников истории, искусства, архитектуры и археологии...» [2]. У пункце 8 дадзенай Пастановы было запісана: «Объявить историко-археологическими заповедниками: а) Верхний и Нижний замки в комплексе с Софийским собором; б) Замковую гору в г. Гродно со всеми архитектурными и историческими памятниками; в) Замковую гору и могильник в г. Пинске; г) Древнее городище в комплексе с Преображенской церковью и могилой Рогнеды в г.п. Заславль Минской области». Створаныя такім чынам запаведнікі сёння існуюць у Заслаўі і Полацку. У сувязі з прыняццем у 1992 г. Закона «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны» Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 29 красавіка 1993 г. № 258 прыведзеная вышэй Пастанова была прызнана страціўшай сілу за выключэннем пункта 8 [3]. 19 верасня 1967 г. можна лічыць днём нараджэння Полацкага гісторыка археалагічнага запаведніка, які цягам часу (за 50 гадоў) трансфармаваўся ў гісторыка-культурны музей-запаведнік.

Музейныя традыцыі Полацка бяруць пачатак у XI—XII стст., калі ў Сафійскім саборы і Спасаўскім манастыры пачалі збіраць кнігі і абразы. Умоўна манастырскія скарбы можна назваць калекцыямі музейнага характару. Іх існаванне ў XI—XVIII стст. стала падмуркам, на якім са стварэннем музея ў Полацкім езуіцкім калегіуме (1788 г.) пачалося музейнае будаўніцтва ў горадзе.

Намаганнямі полацкіх езуітаў быў створаны буйны Музей пры езуіцкім калегіуме (1788—1820 гг.), які стаў адным з першых музеяў пры навучальных установах на тэрыторыі Беларусі. Вялікая колькасць музейных рэчаў была падзелена па добра апрацаваных калекцыях і экспанавалася ў залах трохпавярховага корпуса, які быў спраектаваны і пабудаваны генералам Ордэна Габрыэлем Груберам спецыяльна для Музея. Музейны збор пашыраў кругагляд вучняў, далучаючы іх да агульначалавечых каштоўнасцей, выходзяў мастацкі густ, спрыяў засваенню ведаў, абуджаў да даследаванняў гісторыі і прыроды Полацкага краю. Адукацыйна-выхаваўчая функцыя Музея езуіцкага калегіума і акадэміі заклала падмурак традыцый музейнай справы ў Полацку.

Галоўным укладам музеяў іншых навучальных устаноў (піярскага вучылішча і кадэцкага корпуса (у 1820—1918 гг.) [4, с. 6] у музейную справу, разам з выкарыстаннем музейных калекцый у дыдактычных мэтах, стала навуковая і матэрыяльная фіксацыя жыцця і дзейнасці піяраў і кадэтаў. Прэзентацыя калекцый атрымала новае развіццё. Яны экспанаваліся на мастацка-прамысловых выставах, што праводзіліся ў Расіі і за мяжой. Адметнай рысай развіцця музейнай справы стала актыўная выставачная дзейнасць.

У перыяд, калі Полацк знаходзіўся ў складзе РСФСР (1918—1924 гг.), музейным будаўніцтвам займаліся аддзел народнай адукацыі, павятовая камісія па ахове помнікаў даўніны і мастацтва і — з 1925 г. — краязнаўчае таварыства [5]. Падрыхтоўка да стварэння Краязнаўчага музея супала з пачаткам адкрыцця першых савецкіх музеяў і выпрацоўкай асноўных заканадаўчых актаў, якія рэгулявалі музейнае будаўніцтва на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі, БССР і СССР. Адметнымі рысамі было прыцягненне да музейтворчай працы дарэвалюцыйных кадраў мастацкай і навуковай інтэлегенцыі, удала знойдзеныя арганізацыйныя формы ў справе збірання і захавання музейных каштоўнасцей, факт складання феномена гарадскога музея, які ўвасобіўся ў працэсе музефікацыі, і яго вылучэнне з аматарскага краязнаўчага руху.

Наступны перыяд музейнага будаўніцтва ў Полацку (1926—1967 гг.) пачаўся з адкрыцця Краязнаўчага музея. Нягледзячы на імкненне партыйнага кіраўніцтва БССР накіраваць музейную справу ў рэчышча ідэалагічнай падтрымкі сацыялістычнага будаўніцтва, Краязнаўчы музей садзейнічаў захаванню гісторыка-культурных каштоўнасцей і выхаванню самасвядомасці гараджан, кансалідаваў грамадства і стаў формай праяўлення дэмакратычнай самадзейнасці насельніцтва ў адносінах да нацыянальнай спадчыны. Працэс дэмакратызацыі ў галіне культуры, які пачаўся пасля 1956 г., павялічыў інтарэс грамадства да айчыннай гісторыі, што ў сваю чаргу паўплывала на стан музейнай справы і помнікаў архітэктуры. У 1960-х гг. комплексны падыход да вывучэння і захавання гісторыка-культурнай спадчыны стаў адметнай рысай дзейнасці Полацкага краязнаўчага музея, на базе якога ў 1967 г. быў створаны Полацкі гісторыка-археалагічны запаведнік [6].

Дзяржаўны падыход да стварэння музея-запаведніка. Да сярэдзіны 1960-х гг. увага да багатай і разнастайнай архітэктурнай спадчыны старажытнага Полацка заставалася выключна акадэмічнай. Такое становішча змянілася з моманту ўтварэння ў 1965 г. Беларускага добраахвотнага таварыства аховы помнікаў гісторыі і культуры і арганізацыі Спецыяльных навукова-рэстаўрацыйных вытворчых майстэрняў Міністэрства культуры

БССР (з 1985 г. — Беларускае спецыялізаванае навукова-рэстаўрацыйнае вытворчае аб'яднанне «Белрэстаўрацыя»). У 1969 г. полацкі вытворчы ўчастак майстэрняў пачаў работы па рэстаўрацыі помнікаў архітэктуры.

Працягам Пастановы ЦК КПБ і СМ БССР ад 19.09.1967 г. (№ 318) «Аб стане і мерах паляпшэння аховы помнікаў гісторыі, мастацтва і архітэктуры», паводле якой было абвешчана стварэнне гісторыка-археалагічнага запаведніка ў Полацку, стаў яшчэ адзін дакумент, падпісаны 8 кастрычніка 1968 г. Міністрам культуры БССР М. Мінковічам. Гэта было «Палажэнне аб гісторыка-археалагічных запаведніках» [7], у якім падрабязна гаварылася аб мэтах і задачах запаведнікаў, аб вызначэнні граніц, умовах карыстання помнікамі, аб археалагічных даследаваннях і аб гаспадарча-фінансавай дзейнасці запаведнікаў. 20 лістапада 1968 г. Полацкі гарадскі савет дэпутатаў прыняў Пастанову (№ 225) аб ахоўнай зоне вакол Сафійскага сабора. Віцебскім абласным саветам дэпутатаў ахоўная зона была зацверджана 17 кастрычніка 1969 г. (№ 16/8) і склала 31,3 га. [7]. Згодна з Палажэннем аб гісторыка-археалагічных запаведніках, такім ахоўным зонам надаваўся статус філіяла пры мясцовым краязнаўчым музеі. Так з'явіўся Полацкі гісторыка-археалагічны запаведнік — філіял краязнаўчага музея, які ў сваю чаргу быў філіялам Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. Так, пачынаючы з 1967 г., сталі складацца ўмовы не толькі для даследавання, як раней, але і для рэстаўрацыі і музеефікацыі помнікаў архітэктуры і археалогіі Полацка.

Першым на чарзе быў вядомы помнік архітэктуры — Сафійскі сабор. Яго рэстаўрацыя пачалася ў 1969 г. (паводле п. 10 Пастановы ЦК КПБ і СМ БССР ад 19.09.1967 г. (№ 318) «Аб стане і мерах паляпшэння аховы помнікаў гісторыі, мастацтва і архітэктуры» Міністэрству культуры БССР і Віцебскаму абкаму КПБ даручалася ўнесці ў СМ БССР прапановы па рэстаўрацыі Сафійскага сабора [2]), а ў снежні 1975 г., у выніку даследавання, былі выпрацаваны прапановы па кансервацыі і музеефікацыі помніка, аўтарамі якіх сталі вядомыя археолагі П. А. Рапапорт і Вал. А. Булкін. У сваіх прапановах па кансервацыі і музеефікацыі старажытных частак Сафійскага сабора археолагі раілі ўключыць рэшткі сабора сярэдзіны XI ст. у музейную экспазіцыю ў якасці экспанатаў. На іх думку, гэта магло б выклікаць інтарэс для наведвальнікаў. Падчас стварэння музея ў Сафійскім саборы гэтыя прапановы былі ўлічаны. Фрагменты падмуркаў, слупоў, старажытнай муроўкі сцен сталі часткай экспазіцыі. Яны экспануюцца ў ніжняй зале музея як артэфакты першай каменнай пабудовы на тэрыторыі Полацка. Прапанаваны варыянт быў прыняты экспазіцыянерамі і ўдала ўключаны ў аснову тэматыка-экспазіцыйнага плана стварэння музея. Сёння акрамя названых фрагментаў у экспазіцыйным поясе можна

бачыць яшчэ і знаходкі, зробленыя падчас даследавання Сафійскага сабора і пляцоўкі вакол яго (пліткі падлогі XI ст., фрагменты фрэскавага роспісу, рэчы з пахавання XVI ст., віслую пячатку кіеўскага князя Усевалада (Андрэя) XI ст. [8], вапнавы камень з імёнамі сведкаў будаўніцтва сабора ў XI ст., самыя цікавыя фрагменты плінфы са знакамі і надпісамі).

Нельга абмінуць увагай спробу стварэння ў Сафійскім саборы рэспубліканскага музея атэізму. Загад МК БССР (№ 188) ад 4 снежня 1973 г. [7] паведамляў аб адкрыцці ў Полацку ў адпаведнасці з пастановай Бюро ЦК КПБ ад 23 кастрычніка 1973 г. Рэспубліканскага музея атэізму. Розным аддзелам і ўпраўленням Міністэрства культуры і абласных выканаўчых камітэтаў даручалася выпрацаваць прапановы па структуры, штатах і аўтарскім складзе калектыву для распрацоўкі генеральнага рашэння і афармлення экспазіцыі. Упраўленню па справах мастацтваў да 1 ліпеня 1974 г. трэба было падаць прапановы аб магчымасці выкарыстання Сафійскага сабора ў якасці канцэртнай залы. Рэспубліканскім музеем было загадана скласці спісы музейных прадметаў, з якіх можна было б зрабіць копіі і муляжы для экспанавання ў музеі атэізму. Планаваліся стажыроўкі ў вядучых музеях СССР па атэістычным профілі. Быў зацверджаны склад камісіі па стварэнні Рэспубліканскага музея атэізму. Але ніводны з пунктаў загаду не быў выкананы. Людзі, якія ўвайшлі ў склад камісіі, былі заняты сваімі праблемамі, бо працавалі ў рэспубліканскіх музеях ці ва ўстановах культуры абласнога і рэспубліканскага кшталту, далёка ад Полацка. Відавочна, што згаданая пастанова ўтрымлівала толькі агульныя тэзісы, ускладаючы адказнасць за стварэнне музея атэізму на ўжо існуючыя рэспубліканскія музеі (Дзяржаўны музей БССР і Мастацкі музей БССР). Хутка з'явілася прапанова аб пераносе музея атэізму ў горад больш значны ў адміністрацыйным сэнсе, чым Полацк. Так, пачынаючы з другой паловы 1975 г., да чэрвеня 1977 г. калектыв музея (Герман Васільевіч Чарноў — дырэктар, бухгалтар і навуковы супрацоўнік Ніна Ляшчонак) чакаў пераводу музея з Полацка ў Гародню. Побач з тымі, хто спрабаваў стварыць музей атэізму, на другім паверсе Сафійскага сабора працаваў штат гісторыка-археалагічнага запаведніка, які ўзначальваў Іван Антонавіч Мацюшкін, чалавек апантаны, адданы справе стварэння запаведніка.

Ужо ў тыя часы запаведнік меў шмат абразоў, драўляных скульптур, прадметаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Нязменнай памочніцай дырэктара па фондавай і навуковай рабоце была Жанна Сляпцова. Супрацоўнікі запаведніка нястомна працавалі над вывучэннем калекцый і падрыхтоўкай новай экспазіцыі ў Сафійскім саборы, рэстаўрацыя якога падыходзіла да завяршэння. Але, нягледзячы на хуткую працу

рэстаўратараў, у 1980 г. з'явілася Пастанова СМ БССР ад 10 ліпеня 1980 г. (№ 255) «Аб мерах па паляпшэнню аховы, рэстаўрацыі і выкарыстанню помнікаў гісторыі і культуры ў Беларускай ССР» [7], дзе канстатаваўся факт завяршэння стварэння музейнай экспазіцыі і канцэртнай залы ў Сафійскім саборы, але падкрэслівалася дрэнная праца па захаванню і рэгенерацыі забудовы старажытных гарадоў, у тым ліку і Полацка. Названая пастанова раіла разгледзець пытанне «комплекснай забудовы гісторыка-культурнага запаведніка ў горадзе Полацку» [7] і прыняць меры па забеспячэнню якаснага будаўніцтва ў ахоўнай зоне ў адзіным архітэктурна-мастацкім выкананні, а таксама добраўпарадкаваць тэрыторыю, прымыкаючую да гісторыка-культурнага запаведніка.

Самастойным музейным аб'яднаннем і эксперыментальнай музейлагічнай пляцоўкай Полацкі музей-запаведнік стаў у жніўні 1985 г. У выніку тэарэтычных распрацовак стала відавочным, што шляхам музеіфікацыі (галоўнай прыкметай якой з'яўляецца складанне музейных умоў на месцы існавання помніка) і ўключэння ў яе арбіту культурна-гістарычнага і ландшафтнага асяроддзя можна стварыць комплекс музеяў, звязаных адной ідэяй ці канцэпцыяй.

У 1990 г. была прынята пастанова Савета Міністраў БССР № 158 «Аб Полацкім гісторыка-культурным запаведніку» [7] і зацверджана палажэнне «Аб Полацкім гісторыка-культурным запаведніку рэспубліканскага значэння». Яно складалася з чатырох частак: агульныя палажэнні, мэты і задачы, рэжым утрымання запаведніка і зон яго аховы, адказнасць за парушэнне заканадаўства аб ахове і выкарыстанні помнікаў гісторыі і культуры. У палажэнні былі пералічаны асобныя помнікі і комплексы помнікаў на тэрыторыі горада Полацка, якія ўключаны ў склад запаведніка і прызнаны маючымі навуковую, гістарычную, мастацкую і іншую культурную каштоўнасць. Палажэннем фіксавалася наяўнасць ахоўнай зоны запаведніка, зоны рэгулюемай забудовы і зоны ахоўнага прыроднага ландшафту.

Змены ў сацыяльна-палітычным жыцці нашай краіны на працягу 1990-х гг. вымусілі ўнесці значныя карэкціроўкі ў існуючае рэспубліканскае заканадаўства ў галіне аховы спадчыны. Былі прыняты тры законы, якія павінны былі падняць справу комплекснай аховы спадчыны на Беларусі на новы ўзровень (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны» 13 лістапада 1992 г., Закон Рэспублікі Беларусь «Аб асабліва ахоўваемых прыродных тэрыторыях і аб'ектах» 20 кастрычніка 1994 г., Закон «Аб музеях і Музейным фондзе Рэспублікі Беларусь» 5 верасня 1996 г. [9]). Нягледзячы на з'яўленне пэўных крокаў у фарміраванні падмурка комплекснага падыходу да аховы спадчыны,

названыя дакументы не ўжывалі такія неабходныя для захавання спадчыны тэрміны, як «гісторыка-культурны музей-запаведнік», «унікальная гістарычная тэрыторыя», «тэрыторыя музея-запаведніка» і, адпаведна, не рэгламентавалі іх дзейнасць. Толькі ў Законе «Аб музеях» была зроблена спроба даць тлумачэнне паняцця «гісторыка-культурны музей-запаведнік». На сённяшні дзень дзейнасць музеяў-запаведнікаў рэгламентуецца 13-цю пунктамі артыкула 166 «Музеі-запаведнікі. Музеі пад адкрытым небам» Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб культуры [10].

Функцыянальная мадэль музея-запаведніка. Тым не менш, у музейным праектаванні 1980—1990 гг. вядучым стаў эксперыментальны напрамак, а ідэя музейнага аб'яднання на прынцыпах фарміравання цэнтралізаванай сістэмы музеяў розных тыпаў атрымала тэарэтычнае і практычнае абгрунтаванне ў межах Полацкага запаведніка. У 1992 г. Полацкім гарадскім выканаўчым камітэтам быў зацверджаны перспектывыны план музеефікацыі горада, разлічаны на перыяд да 2000 г. Далёка не ўсе пункты гэтага плана здзейсніліся. Новыя эканамічныя ўмовы, якія склаліся падчас перабудовы, унеслі свае карэктывы ў тэрміны заканчэння рэстаўрацыі амаль усіх помнікаў архітэктуры. За гэты час змяніліся і погляды на прыярытэты ў музейнай справе, з'явілася цікавасць да інтэграваных экспазіцый і новых тэхналогій. Акрамя гэтага, былі зроблены карэкціроўкі ў плане рэгенерцыі цэнтральнай часткі старажытнага Полацка.

Традыцыі, якія былі характэрнымі для музейнага будаўніцтва ў Полацку, атрымалі якаснае праламленне ў бытаванні разнастайных тыпаў і відаў музеяў: ад музеяў навучальных устаноў (езуіцкага калегіума, піярскага вучылішча, кадэцкага корпуса) да вузкапрофільных музеяў у складзе запаведніка:

- Музей гісторыі архітэктуры Сафійскага сабора (з 1987 г.)
- Краязнаўчы музей (новая экспазіцыя існуе з 1986 г.)
- Музей беларускага кнігадрукавання (1990 г.)
- Музей-бібліятэка Сімяона Полацкага (1994 г.)
- Музей баявой славы (1985 г.)
- Музей-кватэра Героя Савецкага Саюза З. М. Тусналобавай-Марчанка (1987 г.)
- Музей традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я (1998 г.)
- Стацыянарная выстава «Прагулка па Ніжне-Пакроўскай» (1998 г.)
- Мастацкая галерэя (2002 г.)
- Дзіцячы музей (2004 г.)
- Прыродна-экалагічны музей (2005 г.)

Як паказвае аб'ектывны аналіз гістарычнага развіцця полацкіх музеяў, яны маюць тэндэнцыю да паскоранага развіцця. Сапраўды, калі ад

моманту назапашвання першых калекцый і кнігазбораў пры Сафійскім саборы і манастырах да стварэння першага сапраўднага музея пры езуіцкім калегіуме прайшло каля сямі стагоддзяў, а ад музея калегіума — акадэміі — кадэцкага корпуса да першага гарадскога цывільнага музея — каля стагоддзя, то ад моманту заснавання Полацкага музея-запаведніка да існуючых сёння 11 музеяў — усяго 50 гадоў.

Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік у сваёй структуры ўтрымлівае 11 музеяў і 65 аб'ектаў, унесеныя у Дзяржаўны Спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь, што патрабуе ад яго правядзення шматаспектнай дзейнасці: навукова-даследчай, навукова-фондавай, захавальніцкай, адукацыйнай, выхаваўчай, інфармацыйнай, рэстаўрацыйнай, выставачай, эканамічна-фінансавай, міжнароднай, культуратворчай, рэпрэзентатыўнай.

У Полацку працягваецца працэс музейнага будаўніцтва і музеіфікацыі. Ён адлюстроўвае росквіт музейлогіі як навукі і характарызуецца вылучэннем функцыянальнай мадэлі далейшага развіцця Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка ў сістэме «музей — культура — грамадства» з абавязковым выкарыстаннем як традыцый, так і навуковых метадалогій і новых тэхналогій. Традыцыі, якія былі характэрнымі для кожнага з перыядаў музейнага будаўніцтва ў Полацку, атрымалі якаснае праламленне ў функцыянальнай мадэлі перспектыўнага развіцця Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. Полацк, насычаны помнікамі архітэктуры і музеямі, захаваўшы гістарычную забудову XVIII — пачатку XX стст., здольны выканаць асноўную сацыяльную функцыю — дакументаваць культурна-гістарычнае асяроддзе — і стаць горадам-музеем. Паказальна і тое, што адбываецца не толькі выкарыстанне захаваных традыцый, але і пераход на новы якасны ўзровень асэнсавання неабходнасці музея, як найважнейшага сацыякультурнага інстытута, для самавызначэння нацыі.

Заклучэнне. Але адным з асноўных складальнікаў дынамічнага развіцця музейнай справы была роля выдатных асоб. Удзельнікамі музейнага будаўніцтва ў Полацку былі людзі розных прафесій і сацыяльнага становішча. Вучоныя з еўрапейскай адукацыяй на чале з Г. Груберам стварылі Музей езуіцкага калегіума. Выкладчыкі кадэцкага корпуса прымалі актыўны ўдзел у рабоце свайго музея, вывучалі гісторыю краю, спрабавалі стварыць музей мясцовых помнікаў старасвеччыны, гурток аматараў археалогіі і «падземны музей» у Сафійскім саборы. Цікавасць да гісторыі краю сярод жыхароў Полацка заставалася традыцыйнай і досыць трывалай. Гэты перыяд музейнага будаўніцтва даў шмат імёнаў людзей, якія пакінулі надрукаваныя і рукапісныя ўспаміны пра сваё захапленне гісторыяй

і ідэяй стварэння музея. Сяррод іх: І. І. Даўгоў, А. К. Марэль, М. І. Зорын, А. П. Тыртаў, Я. Стаброўскі, М. Кайгародаў, В. П. Вікенцьеў і інш. Апантаных ідэяй стварэння «ўніверсальнага музея», аматары музейнай справы П. І. Дэйніс, І. П. Дэйніс, С. М. Мялешка здолелі адкрыць у Полацку ў 1926 г. Краязнаўчы музей. Сябры Камісіі па ахове помнікаў былі бліжэй за ўсіх да сучаснага разумення музея і музейнай справы. Пад «музеем» яны разумелі не толькі будынак, але і само гарадское асяроддзе, упершыню звярнуліся да праблемы захавання помнікаў архітэктуры і іх абавязковай музеефікацыі, што мела непасрэдны ўплыў на далейшае развіццё музейнай справы і з'яўленне феномена гарадскога музея ў Полацку. На першых этапах гэта былі аматары-краязнаўцы, у апошні час — прафесіянальныя музеелагі. Усіх іх аб'ядноўвае ідэя стварэння музейнага асяроддзя ў гарадской прасторы і ператварэння Полацка ў горад-музей. Працэсу стварэння адпаведных умоў для рэалізацыі гэтай мэты паспрыяла дзейнасць дырэктараў гарадскога, а потым абласнога (1944—1954 гг.) краязнаўчага музея і музея-запаведніка: Дзідэнка Галіны Цімафееўны (да 1936 г.), Карэлінай Веры Аляксееўны (да 18 жніўня 1937 г.), Гатыха Васіля Аляксандравіча (1947—1953 гг.), Агурка Пятра Аляксандравіча (1953—1955 гг.), Казлёнка Мікалая Міронавіча (1955—1976 гг.), Хазіна Эмануіла Міхайлавіча (1977—1985 гг.), Мацюшкіна Івана Антонавіча (дырэктара гісторыка-археалагічнага запаведніка ў 1970—1974, 1.04.1975—14.06.1976 гг.), Зайцавай Ядзвігі Афанасьеўны (14.06.1976—25.08.1981 гг.), Залілава Ігара Зуферавіча (25.08.1981—1985 гг.), Рудавай Таццяны Давыдаўны (1985—1994 гг.), Ільніцкага Мікалая Мікалаевіча (1994—2006 гг.) [11].

Нягледзячы на складанасці ў сацыяльна-палітычным жыцці краіны на пачатку новага тысячагоддзя, Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік у пэўнай ступені выступае як сімвал стабільнасці развіцця музейнай справы краіны. Абапіраючыся на многавяковую гісторыю і выконваючы сваю сацыяльную функцыю, ён далучаецца да выхавання паўнацэнных грамадзян — будаўнікоў сваёй краіны, творцаў будучыні. Ва ўмовах музеефікацыі цэлых гістарычных тэрыторый, як гэта адбываецца ў Полацку, працэс ідзе тым больш імкліва, чым больш хутка ён спрыяе далучэнню чалавека сённяшняга да спрадвечных гістарычных вартасцей свайго горада, рэгіёна, нарэшце, і краіны. Музей ужо сёння ёсць неад'емнай часткай самаідэнтыфікацыі народа, фарміравання яго самасвядомасці на падмурку спрадвечных агульначалавечых маральных каштоўнасцей і прынцыпаў.

Літаратура

1. Каулен, М. Е. Музеефикация историко-культурного наследия России / М. Е. Каулен. — М.: Этерна, 2012. — 432 с.
2. О состоянии и мерах улучшения охраны памятников истории, искусства и архитектуры в Белорусской ССР: постановление ЦК КПБ и СМ БССР от 19.09.1967, № 318 // Советское законодательство о памятниках истории и культуры. — Минск, 1972. — С. 286—290.
3. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 29 апреля 1993 г. № 258 о признании утратившими силу некоторых постановлений Совета Министров БССР [Электронный ресурс]. 2008. — Режим доступа: <http://laws.newsby.org/documents/sovetm/pos19/sovmin19631.htm>. — Дата доступа: 30.05.2017.
4. Полацк музейны = Полоцк музейный = Museums of Polotsk : фотаальбом / аўт.-уклад.: Т. А. Джумантаева, М. М. Ільніцкі; фота І. У. Супранёнка; пер. на англ. Ю. В. Бажэнава. — Мінск: Беларусь, 2006. — 281 с.
5. Занальны дзяржаўны архіў у г.Полацку(ЗДАП).— Ф. 54.— Воп. 1.— Спр. 342. Справа Полацкага павятовага аддзела народнай адукацыі. Пасяджэнні павятовай камісіі па ахове помнікаў даўніны і мастацтва 1920 г. Даклад 21 ліпеня 1920 г. сябра камісіі І. П. Дэйніса.
6. Гісторыка-археалагічны запаведнік [аб заснаванні Полацк. гіст.-археал. запаведніка] // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. — 1970. — № 1. — С. 28.
7. Булкін, В. А. Кіеўская пячатка ў Полацку / В. А. Булкін // Помнікі гісторыі і культуры. — 1979. — № 4. — С. 19—20.
8. Фонды Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (ФНПГКМЗ): Загад Міністэрства культуры БССР № 188 ад 4 снежня 1973 г. «Аб адкрыцці ў Полацку Рэспубліканскага музея атэізму»; Пастанова Савета Міністраў Беларускай ССР № 255 ад 10 ліпеня 1980 г. «Аб мерах па паляпшэнню аховы, рэстаўрацыі і выкарыстання помнікаў гісторыі і культуры ў Беларускай ССР»; Пастанова Савета Міністраў Беларускай ССР № 158 ад 16 ліпеня 1990 г. «Аб Полацкім гісторыка-культурным запаведніку».
9. Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь: Закон Рэсп. Беларусь, 9 студз. 2006 г., № 98-З: в ред. Закона Рэсп. Беларусь от 18.07.2007 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр» Нац. Центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2008. Аб музеях і Музейным фондзе Рэспублікі Беларусь: Закон Рэспублікі Беларусь. 12 снеж. 2005 г., № 70-З: в ред. Закона Рэсп. Беларусь от 18.07.2007 г. // Консультант Плюс: Беларусь. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр» Нац. Центр правовой информ. Респ. Беларусь. — Минск, 2008.
10. Кодэкс Рэспублікі Беларусь аб культуры 20 ліпеня 2016 г. № 413-З [Электронный ресурс]. 2016. — Режим доступа: <http://www.pravo.by/document/?guid=12551&p0=Hk1600413&p1=1>. — Дата доступа: 30.05.2017.
11. Музеі Полацка = Музеи Полоцка = Museums of Polotsk: фотаальбом / аўт.-уклад.: Т. А. Джумантаева; фота І. У. Супранёнка; пер. на англ. А. А. Далжонак. — Мінск: Беларусь, 2015. — 301 с.

Д. В. Дук

У истоков новой идентичности: Франциск Скорина¹

В статье излагаются археологические доводы в пользу гипотезы о том, что в первой половине XVI века на северо-восточной окраине современного Заполотья, недалеко от устья р. Полоты (район современных улиц Краснова и Михайловской) мог располагаться монастырь ордена бернардинцев, в котором будущий белорусский просветитель и первопечатник Франциск Скорина мог получить начальное образование.

Ключевые слова: бернардинцы, Франциск Скорина, первопечатник, Полоцк.

Полочанин конца XV в. идентифицировал себя с полноправным европейцем, чему свидетельством являются начальные факты биографии известного белорусского просветителя Франциска Скорины.

В семье полоцкого мещанина Лукьяна Скорины около 1490 г. родился будущий белорусский просветитель и первопечатник Франциск Скорина. Творческая судьба этого человека сложилась за пределами родного Полоцка. Это было обусловлено объективными причинами, поскольку во времена расцвета творческого таланта Скорины в первой половине XVI в. Полоцк переживал не лучшие времена по причине частых войн между ВКЛ и Московским княжеством. В начале XVI в. самым серьёзным образом изменился военно-стратегический баланс сил между враждующими сторонами: московским княжеством и ВКЛ. Сильно изменилась линия государственной границы. Присоединение к Московии Пскова в 1510 г. и завоевание Смоленска в 1514 г. резко усилили Москву и одновременно сделали Белорусское Подвинье в полной мере пограничным регионом ВКЛ. Недавно присоединённые к Москве земли стали важнейшими палцдармами для многочисленных походов на Полоцк, Витебск и Браслав [1, с. 203]. Это не могло не сказаться на уровне ремесленного производства. Организовать фактически в пограничном городе для своего

¹ Работа выполнена в рамках задания Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований по теме «Военные конфликты XV—XX вв. на белорусских землях и их влияние на формирование идентичности населения (на примере Полоцкого региона)» № Г17Р-032.

времени «инновационные», а соответственно высокотехнологичные, печатные мастерские было практически невозможно. Таким образом, неблагоприятная военно-политическая обстановка (Полоцк только во время войны 1512—1522 гг. трижды был обложен войсками неприятеля) могла стать решающим фактором в становлении творческой судьбы Франциска Скорины за пределами родного Полоцка.

Тем не менее, есть все основания полагать, что с Полоцком Скорину связывает нечто большее, чем место рождения. Именно тут могли пройти его юношеские годы и здесь, в Полоцке, он мог получить начальное школьное образование. Таким образом, обозначим два ключевых взаимосвязанных вопроса: мог ли Скорина получить начальное (школьное) образование в Полоцке и остались ли определённые материальные свидетельства существования школы, где мог бы учиться Скорина?

Известно, что Франциск Скорина происходил из богатого мещанского рода Скоринов. Этот статус сохранился за родом и в дальнейшем по крайней мере на протяжении первой половины XVI в. (об этом напрямую свидетельствует полоцкая ревизия 1552 года [2, с. 18—19]). Бесспорно и то, что Франциск Скорина получил начальное (школьное) образование на латинском языке. И хотя об этом не сохранилось ни одного письменного источника, без основательного начального образования нельзя было мечтать об обучении в университетах Центральной и Западной Европы. До поступления в университет в Кракове никаких письменных документов о жизни Франциска Скорины не сохранилось. Исследователи биографии Франциска Скорины высказали обоснованное предположение, что школьное образование он мог получить в Полоцке или Вильне [5, с. 15]. Это начальное образование было качественным и основательным, поскольку позволило Скорине получить университетское образование в Кракове за два года.

На рубеже XV—XVI вв. реальную подготовку к поступлению в университет в Великом Княжестве Литовском могли оказать парифиальные школы при католических монастырях (кляшторах). Такой монастырь бернардинцев существовал в Полоцке с 1498 г. Полоцкие бернардинцы имели тесную связь с виленскими [5, с. 16]. Становится понятным, что это обстоятельство могло содействовать переезду Франциска Скорины в Вильню — столицу ВКЛ. С одинаковой долей вероятности можно считать, что и в родном Полоцке, и в столичной Вильне Скорина мог завершить свою школьную учёбу, а успехи в науках дали ему возможность поступить в университет. Но здесь хотелось бы сделать одно наблюдение — поскольку всё творчество Скорины пронизано любовью к родной земле, а именно к «славному» Полоцку, можно

засвидетельствовать данный аргумент как дополнительный в поисках места школярства Скорины, того места, в котором будущий просветитель и первопечатник мог провести юношеские годы.

Тем не менее, бесспорным остаётся один факт — обучаться Скорина мог только в парафиальных школах католического ордена бернардинцев в Полоцке (с 1498 по 1504 г.) или в Вильне (возможно, правда, что вначале в Полоцке, а после — в Вильне). Связь с бернардинцами на начальном этапе становления творческой личности первопечатника была настолько близкая, что даже существует гипотеза о происхождении личного имени Скорины. Согласно С. Темчина, имя Франциск Скорина мог получить в связи с деятельностью францисканцев, поскольку бернардинцы в Польше и ВКЛ являлись ответвлением именно этого ордена и основали в Полоцке костёл Пресвятой Девы Марии Небесных врат [7, с. 151].

Таким образом, в поисках следов жизни и деятельности Скорины в Полоцке для нас важно получить любые сведения про бернардинцев в Полоцке с 1498 по 1504 г. — ко времени его поступления в Краковский университет.

Известно, что начальный монастырь бернардинцев существовал в Полоцке в 1498—1563 гг. и был первым и единственным католическим монастырём в городе в так называемый «доливонский» период. Монастырь был построен на Заполотском посаде. В 1563 г. во время захвата Полоцка войсками Ивана IV бернардинский монастырь прекращает своё существование — он был уничтожен по приказу Ивана IV. Бернардинцы возвращаются в Полоцк только в конце XVII в. и возводят сначала деревянные, а после и кирпичные строения монастыря уже в ином месте, в Задвинье [8, с. 536].

Согласно привилея 1498 г. великого князя Александра бернардинцам разрешалось жить в Полоцке на определённом участке города. Привилей регламентировал место строительства и характер застройки: «*Erigenda ac pro monasterio, domibus, certis residenciis, habitationibus, ortis, officinis, ceteris commoditatibus construendis et constituendis aream, locum atque solum, qui est sub castro nostro in Poloczko secus fluvium Polotha, incipiendo a fluvio Polotha circa latus pontis et tenendo circumferencialiter iuxta viam sive stratam, que ducit de castro versus ecclesiam S. Spiritus*» («Возвести соответственно монастырь с заселёнными административными и жилыми домами, мастерскими со всеми потребностями, построенными в соответствии с местностью, которая расположена под Замком нашим в Полоцке, на берегу реки Полоты, начиная от берега до моста и продолжая по окружности в сторону гостинца или мощёной улицы, что ведёт от Замка к церкви Св. Духа») [9, с. 538]. В тексте оговорён четырехугольник: устье р. Полоты, возле ко-

торого находился мост, — дорога к церкви Св. Духа — снова река Полота и луг. На сегодняшней карте Полоцка данная территория расположена в районе современных улиц Краснова и Михайловской.

В 2003 г. на северо-восточной окраине Заполотья во время археологических раскопок нами были выявлены следы богатой усадьбы XV в. Не исключено, что открытый археологический комплекс являлся частью двора, который держали ганзейские купцы и который с конца XV в. мог принадлежать бернардинскому монастырю [3]. В 2006 г. во время археологического надзора за земляными работами в Заполотье по ул. Краснова, д. 12 был найден набор печных изразцов первой половины XVI в. На одной стороне изразца была отображена монограмма Божьей Матери, что свидетельствует о католической конфессиональной принадлежности владельца печи. Эта печь могла находиться в доме ганзейского торговца или отца-бернардинца [4]. В 2010 и 2011 гг. нами были проведены археологические раскопки в Заполотье на месте участка по адресу ул. Краснова, 9, которое попало в зону возможного расположения бернардинского монастыря. И здесь также были обнаружены движимые и недвижимые артефакты, которые свидетельствуют о расположении именно в указанной части Заполотья католического монастыря бернардинцев.

Таким образом, Франциск Скорина имел возможность (и вероятнее всего успешно реализовал её) для получения начального образования в Полоцке, что позволило ему в дальнейшем обучаться в ведущих университетах Европы. На примере личности Франциска Скорины можно отметить одну из черт формирования новой идентичности² полочанина рубежа XIV—XV вв.: свобода в выборе веры (принимая во внимание католическое вероисповедание Скорины как наиболее вероятное³) и образовательной парадигмы, нацеленность на восприятие общеевропейских духовных ценностей и научных достижений. В дальнейшем эта свобода выбора будет реализована посредством образовательной стратегии ордена иезуитов в «постливонский период», и будет напрямую связана с последствиями Ливонской войны.

Истоки этой свободы уходят вглубь веков и впервые отражены в экumenистской деятельности игумении Спасского монастыря, Преподобной Евфросинии Полоцкой в XII в. Именно в её духовном наследии отразилось

² Под термином *идентичность* (лат. *Identitas*, англ. *Identity*) мы понимаем свойство психики человека выражать свою принадлежность к различным социальным, экономическим, национальным, профессиональным, языковым, политическим, религиозным, расовым и другим группам или иным общностям, или отождествление себя с тем или иным человеком, как воплощением присущих этим группам или общностям свойств.

³ Наиболее полно мнения историков о конфессиональной принадлежности Скорины в полемической форме изложены И. А. Марзалюком [6, с. 88], приведённые автором доводы и аргументы мы полностью разделяем.

влияние источников мудрости восточного и западного христианства, но это — предмет отдельного исследования.

На примере жизни известного полочанина Франциска Скорины необходимо отметить, что именно военное положение Полоцка как приграничной тверди являлось основной причиной реализации творческого потенциала Франциска Скорины вне пределов родного Полоцка. В дальнейшем военный фактор также станет одной из причин эмиграции другого известного просветителя, педагога и поэта — Симеона Полоцкого. Отрыв от полоцких реалий для реализации творческих амбиций Скорины был неизбежен. Университетского образования в то время в Полоцке не было. Более того, войны начала XVI в. сделали Полоцк непригодным для расположения в нем абсолютно для своего времени «инновационных», а соответственно высокотехнологичных, печатных мастерских. Получив начальное образование в Полоцке, и пронеся память о Полоцке как о своей малой Родине, Скорина реализовал на практике создание книги печатным способом, используя для этого умения и навыки, наработанные в Европе. Тем не менее, его ярко выраженная «русинская» идентичность не вызывает сомнения, как и тот факт, что своё «русинское» происхождение Скорина связывал с Полоцком (именно регион Белорусского Поднепровья и Подвинья отождествлялся в рассматриваемый период с хоронимом «Русь», а эндоэтноним «русь» отождествлялся со всеми частями старобелорусского этноса [6, с. 27—28, 66]). Франциск Скорина повлиял на укрепление государственной идентичности и патриотизма жителей ВКЛ, всячески подчёркивая в изданных им книгах Библии неразрывную связь с Родиной, а по-существу в своих трудах Скорина артикулировал национальную концепцию бытия народа, поскольку важнейшим маркером идентичности он считал именно языковую культурно-историческую общность, происхождение и общую территорию [6, с. 89].

Літаратура

1. Варонін, В. Падзеі вайны 1512—1522 гадоў у Беларускам Падзвінні / В. Варонін // *Studia Historica Europae Orientalis* = Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб. — Минск: РИВШ, 2013. — Вып 6. — С. 192—218.
2. Галенчанка, Г. Праблемныя дакументы Скарыніны ў кантэксце рэальнай крытыкі / Г. Галенчанка // 480 год беларускаму кнігадрукаванню: матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытаньняў, [г. Полацк, 9—12 верасня 1987 г. / рэдактары А. Мальдзіс, Н. Давыдзенка, У. Конан]. — Мінск: Беларуская навука, 1998. — С. 9—20.
3. Дук, Д. Археалагічная разведка на Запаляцкім пасадзе Полацка ў 2003 г. / Д. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — 2006. — № 11. — С. 104—113.

4. Дук, Д. У. Новыя знаходкі рэнесанснай кафлі ў Полацку (да пытання аб сацыятаграфічнай структуры Запалоцкага пасада ў першай палове XVI ст.) / Д. У. Дук, А. А. Салаўёў // Памятнікі эпохі жэлезы і сярэневековья Беларусі (К 60-летію О. Н. Левко) / Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Мінск: ГНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2007.— № 14.— С. 215—221.

5. Кісялёў Г. Ці быў Скарына віленскім шкаляром? (Апокрыф Кіркора і сучасныя падыходы) / Г. Кісялёў // Скарыніч: літ.-наук. гадавік. / укл. А. Каўка.— Мінск: Беларускі кнігазбор, 2002.— Вып. 5 — С. 11—17.

6. Марзалюк, І. А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI—XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх гараджан): манаграфія / І. А. Марзалюк.— Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007.— 164 с.: іл.

7. Темчын, С. Тау-крест в треугольнике на гравюрном портрете Франциска Скорины // Францыск Скарына: асоба, дзейнасць, спадчына / Цэнтр. навук. 6-ка імя Якуба Коласа Нац. акад. навук Беларусі; уклад. А. Груша; рэдкал.: Л. А. Аўгуль [і інш.].— Мінск: Беларуская навука, 2017.— С. 146—153.

8. Ярашэвіч, А. Полацкі кляштар бернардзінцаў / А. Ярашэвіч // Энцыкл. гісторыі Беларусі: у 6 т.— Мінск, 1999.— Т. 5.— С. 536.

9. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. T. 1 (1387—1507). Wydalił. Jan Fijałeki Władysław Semkowicz — Kraków: Nakładem Polskiej Akademii umiędności, 1948.— 771 s.

В. А. Емяльянчык

Новыя матэрыялы да антрапалагіі сярэднявечнага насельніцтва Полацка

*У артыкуле публікуюцца вынікі комплекснага антрапалагічнага даследавання матэрыялаў полацкіх сярэднявечных могілак, датаваных XIII—XIV стст. Выбарка складалася з 61 чалавека, з якіх 49 дарослых і 12 дзяцей. Прадстаўлена краніялагічная характарыстыка шэрагу чэрапаў. Праведзены параўнальны аналіз краніялагічных асаблівасцяў розных сярэднявечных груп насельніцтва Полацкага рэгіёна. Зарэгістраваны факт наведлічэння частот сустракальнасці *cribra orbitalia*, а таксама наведлічэння наказчыкаў смяротнасці ў параўнанні з сярэднявечным сельскім насельніцтвам.*

Ключавыя словы: *cribra orbitalia*, сярэднявечча, антрапалагія, Полацк.

Сістэматычныя антрапалагічныя даследаванні старажытнага насельніцтва Полацка праводзяцца пачынаючы з 2005 г. У выніку археалагічных раскопак пад кіраўніцтвам Д. У. Дука, М. В. Клімава, І. У. Магалінскага былі атрыманы астэалагічныя серыі, прадстаўленыя матэрыяламі пахаванняў XVII—XVIII стст. Вынікі комплекснага антрапалагічнага даследавання гэтых матэрыялаў знайшлі адлюстраванне ў шэрагу публікацый [5; 7; 9].

У 2014 г. у выніку раскопак на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку, якія праводзіліся пад кіраўніцтвам Д. У. Дука і А. Л. Коца, упершыню былі атрыманы матэрыялы па сярэднявечнаму насельніцтву Полацка XIII—XIV стст. Выяўленыя ў ходзе раскопак пахаванні паходзяць з двух храналагічна розначасовых могільнікаў, датаваных XIII—XIV і XVII стст. У выніку археалагічнага даследавання была адноўлена гісторыя фарміравання могільнікавых комплексаў [4]. Да XII ст. даследаваная тэрыторыя была занята гарадскімі сядзібамі. У XII ст. тут была пабудавана праваслаўная мураваная царква, каля якой пачынаюць хаваць памерлых. Могілкі дзейнічалі працяглы час, на што ўказвае шматслойнасць пахаванняў. Найбольш ранні пахавальны інвентар з могілак датуецца XII—XIII стст. У выніку тапаграфічных змен, якія адбыліся ў Полацку падчас Лівонскай вайны, калі было пракладзена новае русла Палаты і ўзведзены Ніжні замак, царква апынулася на тэрыторыі Ніжняга замка. Храм працягнуў сваю дзейнасць у паслялівонскі перыяд. У XVII ст. пры храме ўзнікаюць

новыя могількі, якія перакрываюць папярэднія. Традыцый пераемнасці двух могільнікавых комплексаў не зафіксавана. На новых могільках былі пахаваны пераважна маладыя мужчыны, магчыма, вайскоўцы. У XVII ст. царква была разбурана і спыніла сваю дзейнасць. У XVII—XVIII стст. гэтая тэрыторыя ўжо была занята жыллёва-гаспадарчымі пабудовамі [4].

Антрапалагічнае вывучэнне матэрыялаў пахаванняў XIII—XIV стст. дазваляе даць адказ на шэраг важных пытанняў: прасачыць гісторыю фарміравання насельніцтва Полацка ў эпоху сярэднявечча, вызначыць характар узаемасувязяў паміж гарадскім і вясковым насельніцтвам, ахарактарызаваць умовы жыцця і агульны стан здароўя насельніцтва Полацка ў эпоху сярэднявечча.

Вызначэнне полу і ўзросту пахаваных ажыццяўлялася з выкарыстаннем стандартных метадаў [1; 10; 11]. Пол вызначаўся на падставе ацэнкі характэрных для мужчын і жанчын структурных асаблівасцяў чэрапа і тазавых костак. Пры вызначэнні біялагічнага ўзросту дарослых індывідаў ўлічвалася ступень зарастання чарапных швоў у спалучэнні са ступенню сцёртасці зубоў. Узрост дзіцячых шкілетаў вызначаўся паводле ступені развіцця зубной сістэмы па схеме D. H. Ubelaker-а [11, р. 64], ступені акасцянення розных аддзелаў шкілета, а таксама на падставе марфалагічнага крытэрыю, што ўлічвае памеры доўгіх трубчастых костак [10, с. 143]. Вынікі вызначэння полу і ўзросту былі выкарыстаны для палеадэмаграфічнага аналізу. Пры пабудове табліц дажыцця выкарыстоўвалася паняцце ўмоўна стацыянарнай папуляцыі. Сярэдні ўзрост смерці разлічваўся шляхам памнажэння сярэдзіны кожнага ўзроставага класа на долю гэтага класа. Сярэдзіна першай узроставай катэгорыі (15—20 гадоў) прымалася роўнай 17,5 гадоў, сярэдзіна старэчага ўзросту прымалася роўнай адпаведна 52,5 гадоў.

Вымярэнне краніялагічнага матэрыялу з наступным вылічэннем вуглоў і паказальнікаў праводзілася паводле стандартнай metodyкі [1]. Для ацэнкі атрыманых паказчыкаў выкарыстоўваліся табліцы краніяметрычных канстант [1, с. 112—127]. Рэканструкцыя прыжыццёвай даўжыні цела праводзілася на падставе дадзеных вымярэння доўгіх костак па метадах М. Trotter і G.C. Gleser [10].

Падчас даследавання шкілетных рэшткаў рэгістраваліся ўсе выпадкі траўматычных пашкоджанняў, паталогій і дэгенератыўна-дыстрафічных змен костак. Ацэньваліся таксама шкілетныя індыкатары стрэсу, такія, як *cribra orbitalia* і гіпаплазія зубной эмалі.

Краніялагічная характарыстыка.

Мужчыны. Стан захаванасці шкілетнага матэрыялу дазволіў зрабіць вымярэнні васямнаццаці мужчынскіх чэрапаў. Сярэднія памеры і паказальнікі мужчынскай выбаркі XIII—XIV стст. прадстаўлены ў *табліцы 1*.

Табліца 1. Сярэднія памеры і паказальнікі мужчынскіх серый

Прыкмета	Крывічы XI—XIII ст. <i>M(n)</i>	Дрысвяты XI—XIII ст. <i>M(n)</i>	Полацк XIII—XIV ст. <i>M(n)</i>
Мазгавы аддзел чэрапа, мм			
1. Падоўжны дыяметр	188,2 (31)	188,6 (9)	186,4 (18)
8. Папярочны дыяметр	139,2 (31)	139,0 (8)	140,0 (17)
5. Даўжыня асновы чэрапа	104,4 (28)	103,8 (8)	104,0 (17)
9. Найменшая шырыня ілба	98,1 (29)	98,4 (7)	98,3 (18)
10. Найбольшая шырыня ілба	118,6 (27)	118,4 (8)	119,3 (18)
12. Шырыня патыліцы	111,9 (29)	107,9 (9)	109,2 (17)
17. Вышыны дыяметр	137,7 (27)	139,0 (8)	137,8 (17)
Тваравы аддзел чэрапа, мм			
45. Скулавы дыяметр	135,3 (9)	133,0 (5)	132,6 (14)
43. Верхняя шырыня твару	106,4 (25)	106,2 (5)	105,7 (18)
46. Сярэдняя шырыня твару	96,0 (14)	98,8 (4)	95,5 (17)
40. Даўжыня асновы твару	98,3 (22)	100,1 (7)	100,1 (16)
48. Верхняя вышыня твару	68,9 (24)	72,7 (7)	71,7 (17)
51. Шырыня арбіты	43,9 (29)	43,6 (8)	42,5 (17)
52. Вышыня арбіты	32,4 (30)	32,8 (8)	31,7 (17)
54. Шырыня носу	25,0 (24)	25,7 (6)	25,7 (16)
55. Вышыня носу	52,0 (29)	51,6 (7)	51,4 (17)
DC. Дакрыяльная шырыня	23,0 (25)	21,3 (6)	22,0 (15)
DS. Дакрыяльная вышыня	15,8 (17)	14,7 (6)	12,1 (15)
SC. Сіматычная шырыня	9,8 (28)	9,6 (7)	9,5 (16)
SS. Сіматычная вышыня	5,6 (27)	6,1 (7)	4,6 (16)
Індэксы, адз.			
8:1. Чарапны паказальнік	74,1 (29)	73,6 (8)	75,3 (17)
40:5. Паказальнік выступання твару	93,8 (22)	96,5 (7)	96,0 (16)
48:45. Верхнетваравы паказальнік	50,5 (9)	54,8 (5)	54,0 (14)
52:51. Арбітны паказальнік	73,6 (29)	75,1 (8)	74,6 (17)
54:55. Насавы паказальнік	48,4 (24)	49,8 (6)	50,4 (16)
DS:DC. Дакрыяльны паказальнік	69,6 (17)	70,4 (6)	55,5 (15)
SS:SC. Сіматычны паказальнік	58,8 (27)	64,8 (7)	48,2 (16)
Вуглы гарызантальнай прафіліроўкі, град.			
77. Назамалярны вугал	138,3 (23)	136,3 (7)	140,0 (17)
Zm. Зігамаксілярны вугал	125,0 (15)	125,9 (4)	122,8 (15)

Серыя характарызуецца мезакраніяй (чарапны паказальнік 75,3), пры вялікіх памерах падоўжнага і вышыннага дыяметраў, і сярэдніх — папярочнага. Твар артагнатны, сярэдні, як паводле ўсіх абсалютных памераў, так і паводле верхнетваравога паказальніка, артагнатны, некалькі сплюсчаны на ўзроўні арбіт (назамалярны вугал 140,0°) і моцна прафіляваны на ўзроўні скул (зігамаксілярны вугал 122,8°). Арбіты сярэднешырокія, нізкія, паводле арбітнага паказальніка — хамеконхныя, нос сярэдні, як паводле абсалютных памераў, так і паводле насавога паказальніка, з моцна выступаючым пераноссем.

Што датычыць індывідуальных варыяцый формы мазгавога аддзела, то з 17-ці чэрапаў восем характарызуюцца даліхакраніяй, восем маюць мезакранную форму і адзін — брахікранную. Унутры выбаркі сустракаюцца чэрапы як з вузкім, так і з шырокім (паводле скулавога дыяметра) тварам. Назіраецца таксама значнае вар'іраванне вышыні твару: 4 чэрапы маюць высокі і вельмі высокі твар, 5 чэрапаў — нізкі твар, астатнія — сярэднія па вышыні. Паводле верхнетваравага паказальніка да катэгорыі вузкатварых адносяцца 5 чэрапаў, да шыракатварых — 2 чэрапы, астатнія 7 — маюць сярэдні твар. Паводле паказальніка выступання твару большасць чэрапаў артагнатныя, мезагнатнасць прысутнічае на адным чэрапе, у аднаго чэрапа зарэгістраваны прагматызм (паказальнік выступання твару 103,5).

Жанчыны. Стан захаванасці матэрыялу дазволіў здзейсніць вымярэнні 7-мі жаночых чэрапаў. Сярэднія памеры і паказальнікі жаночай выбаркі чэрапаў XIII—XIV ст. з Полацка прадстаўлены ў *табліцы 2*. Паводле прапарцый мазгавога аддзела чэрапа жаночая выбарка выяўляе падабенства да мужчынскай. Як і мужчынская, жаночая серыя характарызуецца мезакраніяй (чэрапны паказальнік 77,4), вялікімі памерамі падоўжнага і вышыннага дыяметраў чэрапа, і сярэднімі — папярочнага. Пры гэтым прапарцыі тваравага аддзела некалькі адрозніваюцца ад мужчынскіх. У той час як у мужчынскай выбарцы ўсе памеры і паказальнікі твару адносяцца да катэгорыі сярэдніх, то для жаночай выбаркі большасць абсалютных памераў (скулавы дыяметр, верхняя шырыня твару, верхняя вышыня твару) адносяцца да катэгорыі вялікіх. Пры гэтым паводле верхнетваравага паказальніку жаночая серыя, як і мужчынская, характарызуецца сярэднім тварам, паводле паказальніка выступання твару — артагнатнасцю.

Індывідуальныя варыяцыі прадстаўлены наступным чынам: з 7-мі чэрапаў два характарызуюцца даліхакраніяй, тры чэрапы маюць мезакранную форму і два — брахікранную. Паводле верхнетваравага паказальніка да катэгорыі вузкатварых адносяцца адзін чэрап, да сярэдніх — тры астатнія. Паводле паказальніка выступання твару большасць чэрапаў артагнатныя, мезагнатнасць прысутнічае на адным чэрапе.

Памеры арбіт, носа, а таксама прыкметы, якія характарызуюць прафіляванасць твару і ступень выступання насавых касцей, дазваляюць канстатаваць антрапалагічнае падабенства паміж жаночай і мужчынскай выбаркамі. Як і мужчынская, выбарка жаночых чэрапаў XIII—XIV стст. характарызуецца сярэднімі паводле абсалютных памераў і арбітнага паказальніка арбітамі, сярэднім паводле абсалютных памераў і насавога паказальніка носам, вялікімі памерамі дакрыяльнага і сіматычнага паказальнікаў. Вуглы прафіліроўкі твару ў жанчын вельмі падобныя да

Табліца 2. Сярэднія памеры і паказальнікі жаночых серый

Памер	Крывічы XI—XIII стст.	Дрысвяты XI—XIII стст.	Полацк XIII—XIV стст.
	<i>M(n)</i>	<i>M(n)</i>	<i>M(n)</i>
Мазгавы аддзел чэрапа, мм			
1. Падоўжны дыяметр	176,6 (29)	182,1 (7)	179,1 (7)
8. Папярочны дыяметр	134,2 (26)	137,4 (7)	138,6 (7)
5. Даўжыня асновы чэрапа	96,3 (27)	98,9 (7)	102,0 (5)
9. Найменшая шырыня ілба	93,8 (29)	99,1 (7)	97,4 (7)
10. Найбольшая шырыня ілба	113,9 (29)	117,0 (7)	120,6 (7)
12. Шырыня патыліцы	106,3 (29)	108,9 (7)	106,3 (7)
17. Вышыны дыяметр	129,7 (27)	130,6 (7)	138,2 (6)
Тваравы аддзел чэрапа, мм			
45. Скулавы дыяметр	126,0 (6)	130,0 (6)	127,5 (6)
43. Верхняя шырыня твару	99,7 (22)	105,1 (7)	104,0 (7)
46. Сярэдняя шырыня твару	88,6 (13)	91,4 (7)	90,8 (4)
40. Даўжыня асновы твару	89,9 (20)	94,8 (6)	96,4 (5)
48. Верхняя вышыня твару	65,2 (18)	69,3 (6)	68,8 (5)
51. Шырыня арбіты	41,3 (21)	42,1 (7)	41,2 (5)
52. Вышыня арбіты	32,2 (21)	33,0 (7)	33,6 (5)
54. Шырыня носу	23,6 (19)	25,4 (7)	24,0 (5)
55. Вышыня носу	48,8 (19)	49,6 (7)	50,2 (5)
DC. Дакрыяльная шырыня	20,5 (20)	21,4 (7)	21,4 (5)
DS. Дакрыяльная вышыня	13,5 (18)	12,7 (7)	11,3 (5)
SC. Сіматычная шырыня	9,4 (20)	8,7 (7)	9,7 (5)
SS. Сіматычная вышыня	5,2 (19)	4,6 (7)	4,7 (5)
Індэксы, адз.			
8:1. Чарапны паказальнік	76,0 (26)	75,4 (7)	77,4 (7)
40:5. Паказальнік выступання твару	93,6 (20)	96,0 (6)	94,6 (5)
48:45. Верхнетваравы паказальнік	53,6 (5)	54,3 (5)	53,6 (4)
52:51. Арбітны паказальнік	78,1 (21)	78,3 (7)	81,6 (5)
54:55. Насавы паказальнік	48,7 (9)	51,4 (7)	47,9 (5)
DS:DC. Дакрыяльны паказальнік	67,0 (18)	59,5 (7)	52,9 (5)
SS:SC. Сіматычны паказальнік	56,5 (19)	52,0 (7)	48,1 (5)
Вуглы гарызантальнай прафіліроўкі, град.			
77. Назамалярны вугал	140,9 (22)	137,8 (7)	140,6 (5)
Zm. Зігамаксілярны вугал	124,1 (11)	129,4 (7)	122,9 (4)

мужчынскіх. Таксама, як і ў мужчын, твар сплюсчаны на ўзроўні арбіт (назамалярны вугал $140,6^\circ$) і моцна прафіляваны на ўзроўні скул (зігамаксілярны вугал $122,9^\circ$).

Для выяўлення месца даследаванай групы сярэднявечнага насельніцтва Полацка сярод іншых груп насельніцтва з тэрыторыі Полацкай зямлі былі прыцягнуты храналагічна блізкія матэрыялы — серыя вясковых курганных пахаванняў XI—XIII стст., а таксама серыя з грунтовага могільніка XI—XIII стст., які належаў насельніцтву памежнай крэпасці Полацкай зямлі Дрысвяты (Браслаўскі раён, раскопкі Г. М. Семянчука). У выніку

археалагічных даследаванняў Г. М. Семянчук даў вызначэнне могільніку як гарадскому некропалю, бескурганнаму па форме і хрысціянска-славянскаму па змесце [8, с. 195]. У ходзе антрапалагічных даследаванняў дрысвяткай серыі намі было ўстаноўлена падабенства мужчынскай серыі да сумарнай серыі курганных чэрапаў, у той час як жаночая серыя выявіла характэрны зрух у бок масіўнасці, што магло быць абумоўлена ўплывам балцкага насельніцтва, прадстаўленага культурай усходне-літоўскіх курганоў. Найбольш верагодна, што ў фармаванні антрапалагічных асаблівасцяў насельніцтва апорных пунктаў славянскай каланізацыі, такіх, як крэпасць Дрысваты, бралі ўдзел выхадцы з Полацкай зямлі. Прышлае славянскае насельніцтва, пераважна мужчыны (прадстаўнікі княскай адміністрацыі, дружыннікі), маглі ўступаць у шлюбныя адносіны з мясцовымі балцкімі жанчынамі [5, с. 57].

Серыя мужчынскіх чэрапаў XIII—XIV стст. з Полацка паводле ўсіх катэгорый памераў выяўляе значнае падабенства да абедзвюх серыі XI—XIII стст., як гарадской, так і вясковай, за выключэннем больш высокага чарапнага паказальніка, што, найбольш верагодна, адлюстроўвае пачатак эпахальнай брахікефалізацыі ў больш позняй серыі з Полацка. Пры гэтым дзве серыі гарадскога насельніцтва (Дрысваты і Полацк) адрозніваюцца ад вясковай курганнай серыі больш высокім тварам, большымі значэннямі паказальніка выступання твару (некаторым зрухам у бок мезагнатнасці). Параўнанне полацкай мужчынскай серыі з курганнай серыяй з ужываннем t-крытэру Ст'юдэнта дазволіла выявіць невыпадковыя міжгрупавыя адрозненні для верхняй вышыні твару, верхнетваравага паказальніка, дакрыяльнай вышыні і дакрыяльнага паказальніка, сіматычнай вышыні і сіматычнага паказальніка. Гарадская мужчынская серыя, такім чынам, адрозніваецца ад вясковай больш высокім тварам з адначасова меншым выступаннем насавых касцей.

Жаночая полацкая серыя адрозніваецца ад курганнай жаночай серыі павелічэннем практычна ўсіх абсалютных памераў мазгавага і тваравага аддзелаў, што набліжае яе да дрысвяткай серыі. Ад дрысвяткай серыі жаночая серыя з Полацка адрозніваецца меншымі велічынямі дакрыяльнага і сіматычнага паказальнікаў, а таксама больш выражанай сплосчанасцю твару на ўзроўні арбіт, што набліжае яе да курганнай серыі. Параўнанне полацкай жаночай серыі з курганнай серыяй з ужываннем t-крытэру Ст'юдэнта дазволіла выявіць невыпадковыя міжгрупавыя адрозненні для папярочнага і вышыннага дыяметраў чэрапа, даўжыні асновы чэрапа і даўжыні асновы твару, а таксама для верхняй шырыні твару.

У цэлым серыя мужчынскіх чэрапаў XIII—XIV стст. з Полацка па асаблівасцях будовы мазгавага аддзела выяўляе падабенства да курганнай

серыі XI—XIII стст. з тэрыторыі Полацкай зямлі. Ад курганнай полацкая серыя XIII—XIV стст. адрозніваецца комплексам прыкмет, што характарызуюць структурныя асаблівасці тваравага шкілету (больш высокі твар з меншым выступаннем насавых костак, большы паказальнік выступання твару). Гэтыя адрозненні могуць быць абумоўлены генетычна і ўказваць на ўдзел у фармаванні сярэднявечнага насельніцтва Полацка прышлага кампанента.

Даўжыня цела дарослых мужчын з Полацка, рэканструяваная на падставе вымярэння доўгіх костак, вагаецца ў межах 162—175 см і складае ў сярэднім 169,5 см. Даўжыня цела дарослых жанчын вагаецца ў межах 147—159 см і складае ў сярэднім 156 см. Гэтыя паказчыкі блізкія апублікаваным раней даным Л. Н. Казей аб даўжыні цела гарадскога насельніцтва Беларусі X—XIII стст. (мужчыны — 169,8 см, жанчыны — 159,7 см) [6]. У параўнанні з больш познім насельніцтвам Полацка XVII—XVIII стст. сярэднявечнае гарадское насельніцтва аказваецца больш высокарослым. Так, рост сярэднявечных мужчын на 2,5 см перавышае рост палачанаў XVII—XVIII стст., сярэднявечныя полацкія жанчыны былі ў сярэднім на 2 см вышэй, чым палачанкі XVII—XVIII стст.

Палеадамаграфічны аналіз. Астэалагічная серыя XIII—XIV стст. з тэрыторыі Ніжняга замка ў Полацку характарызуецца змяшаным паводле полу і ўзросту складам і прадстаўлена шкілетамі рознай ступені захаванасці, якія належалі не менш як 61-му індывіду, сярод якіх 12 дзяцей і 49 дарослых (24 мужчыны, 12 жанчын, пол 13-ці індывідаў не быў вызначаны з-за фрагментарнай захаванасці шкілетаў). Дзіцячыя парэшткі складаюць каля 19,7 % ад агульнай колькасці пахаваных, што, найбольш верагодна, указвае на недаўлік дзіцячых пахаванняў, абумоўлены горшай захаванасцю слаба мінералізаваных дзіцячых костак.

Для даследаванай серыі была разлічана табліца дажыцця (табліца 3). Сярэдняя чаканая працягласць жыцця без уліку дзіцячай смяротнасці (E_{20}) у групе сярэднявечнага насельніцтва Полацка складала 16,2 гады. Сэнс параметра E_{20} заключаецца ў наступным: індывіды, якія дасягнулі ўзросту 20 гадоў, у сярэднім маглі разлічваць пражыць яшчэ 16,2 гады. Сярэдні ўзрост смерці дарослых у даследаванай групе склаў 35,1 год. У сярэднявечнага вясковага насельніцтва, прадстаўленага матэрыяламі курганных пахаванняў XI—XIII стст., сярэдняя чаканая працягласць жыцця і сярэдні ўзрост смерці былі на 6 год вышэй, чым ў гарадскога насельніцтва Полацка. Гэта ўказвае на пагаршэнне ўмоў жыцця ў гарадскога насельніцтва рэгіёна ў параўнанні з вясковым насельніцтвам. Чаканая працягласць жыцця полацкіх жанчын XIII—XIV стст. была на 3 гады меншая, чым у мужчын.

Табліца 3. Табліца дажыцця

Узрост	D_x	d_x	l_x	q_x	L_x	T_x	E_x
0 — 7	5	8,2	100,0	0,082	575,4	2903,3	29,0
7 — 15	7	11,5	91,8	0,125	688,5	2327,9	25,4
15 — 20	2	3,3	80,3	0,041	393,4	1639,3	20,4
20 — 30	18,5	30,3	77,0	0,394	618,9	1245,9	16,2
30 — 40	11,5	18,9	46,7	0,404	373,0	627,0	13,4
40 — 50	10	16,4	27,9	0,588	196,7	254,1	9,1
50+	7	11,5	11,5	1,000	57,4	57,4	5,0
	61	100					

Cribra orbitalia — гіперастозныя змены косці ў верхняй вобласці арбіт — да нядаўняга часу было прынята разглядаць як адно з ранніх праяў жалезадэфіцытнай анеміі. На сённяшні момант *cribra orbitalia* трактуецца як індыкатар стрэсу, абумоўлены непаўнацэнным харчаваннем і павышанай патагеннай нагрузкай. Як і дэмаграфічныя паказчыкі, *cribra orbitalia* з’яўляецца своеасаблівым абагульняючым крытэрыем стану здароўя і адаптыўнага статусу старажытнага насельніцтва. Аналіз сустрэкальнасці *cribraorbitalia* ў розных папуляцыях дазваляе здзяйсняць параўнальную ацэнку агульнага стану здароўя насельніцтва без уліку канкрэтнай палеа-эпідэміялагічнай сітуацыі.

Група сярэднявечнага насельніцтва Полацка характарызуецца павышанымі частотамі сустрэкальнасці *cribra orbitalia*. Сярод дарослых індыкатар прысутнічае ў 32,2 % выпадкаў, сярод дзяцей — у 55,5 % выпадкаў. Гэтыя паказчыкі вышэйшыя, чым у сярэднявечнага курганнага насельніцтва (14,7 % сярод дарослых і 50 % сярод дзяцей). Адрозненні частот сустрэкальнасці *cribra orbitalia* паміж сярэднявечнымі групамі вясковага і гарадскога насельніцтва дасягаюць статыстычнай верагоднасці ($\chi^2=4,6$, $p<0,05$).

Такім чынам, для насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. былі характэрны больш высокія частоты сустрэкальнасці *cribra orbitalia*, а таксама павышаная смяротнасць у параўнанні з сярэднявечным вясковым насельніцтвам. Гэта сведчыць пра пагаршэнне ўмоваў жыцця і агульнага стану здароў’я даследаванай групы гарадскога насельніцтва.

Негатыўныя ўплывы гарадскога асяроддзя былі адзначаны А. П. Бужылавай падчас вывучэння шэрагу старажытнарускіх гарадоў. Гэта праяўляецца, у прыватнасці, у павелічэнні частот сустрэкальнасці *cribra orbitalia* і гіпаплазіі зубной эмалі ў гарадскіх групамі, а таксама ў пашырэнні бактэрыяльных інфекцый, такіх, як туберкулёз і сіфіліс [3, с. 241—242]. Падобныя факты тлумачацца павелічэннем шчыльнасці насельніцтва гарадскіх папуляцый, у некаторых выпадках — недастатковым альбо няякасным харчаваннем. Як адзначае А. П. Бужылава, «горад, асабліва

сярэднявечны, перажывае перыяды вострай залежнасці стану харчовых рэсурсаў ад пастаўшчыкоў прадуктаў, г. зн. гарадское насельніцтва ў большай ступені неабаронена і часцей цярпела галодныя перыяды, чым вясковае» [3, с. 241].

Акрамя адзначанага фактару урбанізацыі, адной з магчымых прычын пагаршэння агульнага стану здароў'я насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. маглі быць змены клімату, якія пачаліся ў Еўропе ў XIV ст. Напярэдадні, у X—XIII стст., назіраўся так званы «сярэднявечны кліматычны оптымум», эпоха параўнальна цёплага і роўнага клімату, аднак з XIV ст. пачынаецца перыяд адноснага пахаладання, якое доўжылася да XIX ст. [2, с. 175]. Прамым наступствам першай фазы гэтага т.зв. «малога ледніковага перыяду» стаў масавы голад першай паловы XIV ст. у Еўропе. Усяго ў XIV ст. у летапісах адзначаецца больш за 100 экстрэмальных прыродных з'яваў, вынікам якіх сталі 30 галодных год [2, с. 179].

Пацверджаннем гіпотэзы ўплыву кліматычнага фактару з'яўляецца зарэгістраваны намі раней факт павелічэння частот сустракальнасці *cribra orbitalia* сярод вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XIII—XVI стст., прадстаўленага раннімі жальнічнымі пахаваннямі, у параўнанні з курганным насельніцтвам X — пачатку XIII стст. [5, с. 110].

У выніку праведзенага даследавання можна зрабіць наступныя высновы. Насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. адрозніваецца да сярэднявечнага вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XI—XIII стст. комплексам прыкмет, што характарызуюць структурныя асаблівасці тваравага шкілету (больш высокі твар з меншым выступаннем насавых костак, большы паказальнік выступання твару). Гэтыя адрозненні могуць быць абумоўлены генетычна і ўказваць на ўдзел у фармаванні сярэднявечнага насельніцтва Полацка прышлага кампанента.

Даўжыня цела полацкіх мужчын складала ў сярэднім каля 169,5 см, даўжыня цела жанчын — каля 156 см. У параўнанні з больш познім насельніцтвам Полацка XVII—XVIII стст., сярэднявечнае гарадское насельніцтва было больш высокарослым (на 2,5 см у мужчын і на 2 см у жанчын).

Для насельніцтва Полацка XIII—XIV стст. былі характэрны высокія частоты сустракальнасці індикатара анеміі *cribra orbitalia*, а таксама павышаная смяротнасць у параўнанні з сярэднявечным вясковым насельніцтвам, што было абумоўлена, з аднаго боку — негатыўнымі фактарамі ўрбанізацыі, з другога боку — пахаладаннем клімата, якое пачынаецца ў Еўропе ў XIV ст. і прыводзіць да пагаршэння ўмоў жыцця значнай часткі насельніцтва рэгіёна.

Літаратура

1. Алексеев, В. П. Краниометрия. Методика антропологических исследований / В. П. Алексеев, Г. Ф. Дебеч.— М.: Наука, 1964.— 127 с.
2. Борисенков, Е. П. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы / Е. П. Борисенков, В. М. Пасецкий.— М.: Мысль, 1988.— 522 с.
3. Бужилова, А. П. Homo sapiens: История болезни / А. П. Бужилова.— М.: Языки славянской культуры, 2005.— 320 с.
4. Дук, Д. У. Справаздача аб археалагічных раскопках на тэрыторыі Ніжняга замка г. Полацка ў 2014 г. / Д. У. Дук // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіву НАН Беларусі.— Спр. № 3308.— 62 с.
5. Емельянчик, О. А. Формирование антропологических особенностей населения Беларуси XI—XIX веков (по данным краниологии): дис. канд. биол. наук: 03.03.02 / О. А. Емельянчик.— Минск, 2013.— 152 с.
6. Казей, Л. Н. Физическое развитие, болезни и врачевание людей на территории Белоруссии по антропологическому материалу (с X по XIX века): автореф. дис. д-ра мед. наук: 07.00.10 / Л. Н. Казей; Всесоюзный науч.-иссл. ин-т соц. гигиены и организации здравоохранения им. Н. А. Семашко.— М., 1986.— 57 с.
7. Палеоантропология Беларуси / И. И. Саливон [и др.]; науч. ред.: И. И. Саливон, С. В. Васильев; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории.— Минск: Беларуская навука, 2015.— 369 с.
8. Семянчук, Г. Раннесярэднявечныя грунтовыя могілнікі Дрысвяты-Пашавічы / Г. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зборнік.— 2002.— № 17.— С. 191—195.
9. Borutskaya, S. B. The Population of Polotsk in the 17—18th Centuries According to Anthropological Data / S. B. Borutskaya, S. V. Vasilyev, V. A. Yemialyanchyk // International Journal of Anthropology.— 2015.— Vol. 30, №.1—P. 27—42.
10. Piontek, J. Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny / J. Piontek.— Poznań: UAM, 1985.— 260 s.
11. Ubelaker, D. H. Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation / D. H. Ubelaker.— Washington: Taraxacum, 1989.— 172 p.

V. A. Yemialyanchyk. New materials to anthropology of the medieval population of Polotsk

The results of the complex anthropological research of the materials from the medieval cemetery from Polotsk dated between the 13th and 14th centuries are presented. The sample consisted of 61 individuals, from which 49 adults and 12 children. The craniological characteristic of the series of skulls is submitted. The comparative analysis of the craniological features among different medieval groups of the population of the Polotsk region is carried out. High frequency of cribra orbitalia as well as the increased mortality rates in comparison with medieval rural population is registered.

П. Л. Зыков, Е. Н. Торшин

Исследования северного помещения на хорах Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

В статье изложены отдельные моменты архитектурно-археологических исследований 2017 г. в ходе которых удалось уточнить и дополнить сформировавшуюся ранее концепцию пространственно-функциональной организации восточных компартиментов хор Спасской церкви Евфросиньева монастыря в г. Полоцке. Южный компартимент представлял собой обособленную капеллу, вероятно, со своим престолом — ктиторийский храм основательницы монастыря; а северный играл сложную роль, где на нижнем ярусе размещался, вероятно, скрипторий и место для хранения книг, а помещение верхнего яруса северного компартимента служило для монашеского уединения.

Ключевые слова: Полоцк, Спасо-Евфросиньевский монастырь, скрипторий, Спасская церковь, преподобная Евфросинья.

Помещения второго яруса в древнерусских храмах — так называемые хоры — элемент широко распространённый в памятниках архитектуры домонгольского периода.

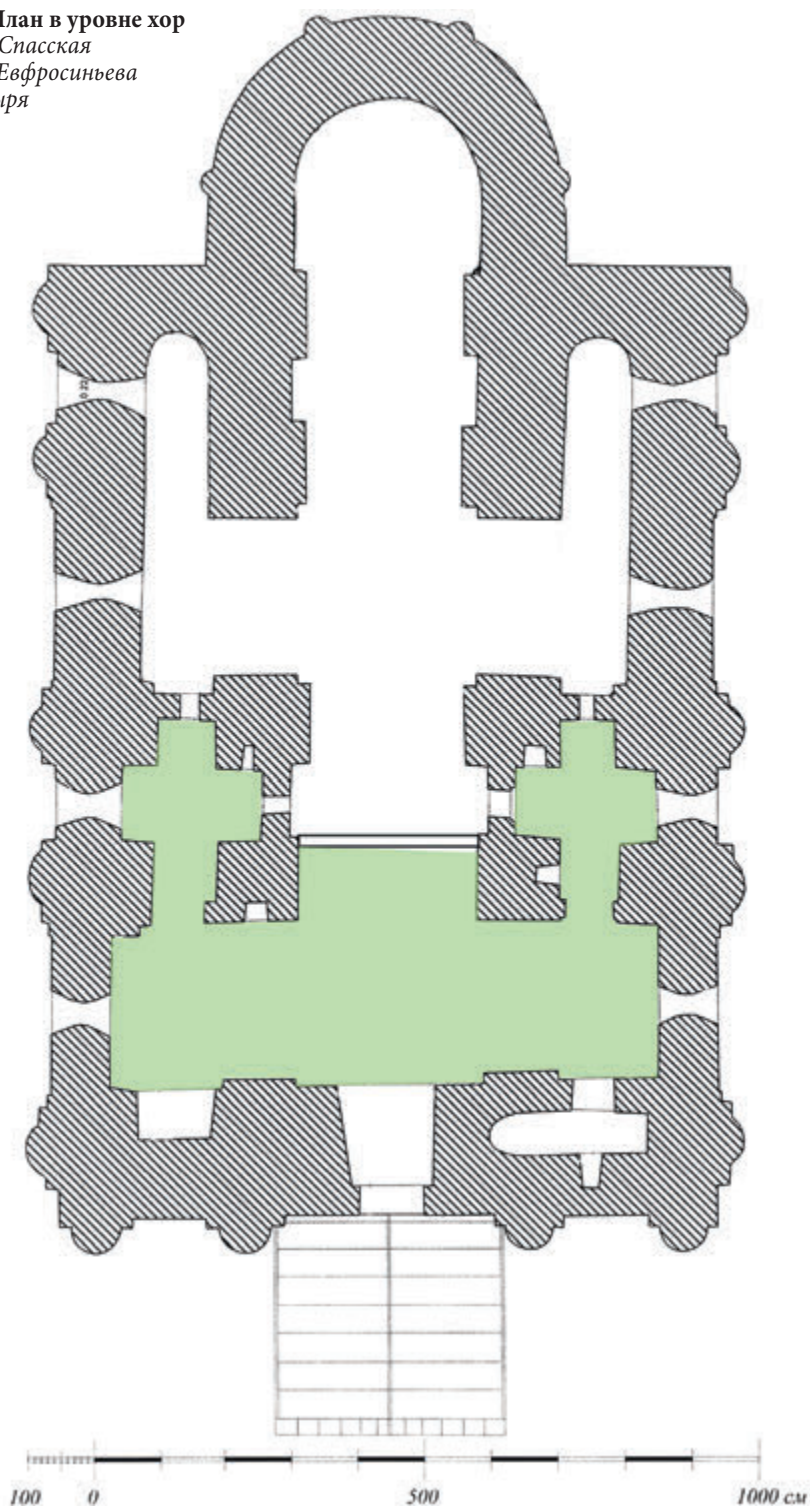
Не является исключением из этого ряда и церковь Спаса Евфросиньева монастыря в Полоцке, возведённая во II четверти — середине XII в.

Хоры Спасской церкви расположены в западной части храма и имеют в плане П-образную форму (илл. 1). Эта композиция сформирована добавлением с восточной стороны к основному объёму хор, расположенного над нартексом, двух компартиментов, находящихся над угловыми ячейками наоса и обособленных от общего пространства.

Наиболее полный обзор функционального значения хор в памятниках древнерусской архитектуры, а также проблемы, связанные с декорацией этих помещений, был сделан В. Д. Сарабьяновым¹. Отдельное место в этой публикации было уделено помещениям второго яруса Спасской церкви

¹ Сарабьянов, В. Д. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография / В.Д. Сарабьянов // В созвездии Льва: сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. — М., 2014. — С. 396—439.

Илл. 1. План в уровне хор
Полоцк. Спаская
церковь Евфросиньева
монастыря

в Полоцке². На основании проведённого анализа живописного убранства и пространственной композиции храма В. Д. Сарабьянов сделал вывод о поставленной перед зодчими задаче по созданию изолированного пространства на хорах, предназначенного для молитвенного уединения основательницы монастыря Евфросинии Полоцкой³. Такое функциональное назначение данных компартиментов было почёркнуто расположением напротив их восточных окон образов столпников Симеона и Даниила, изображённых в жертвеннике и дьяконнике⁴.

Архитектурно-археологические исследования в северной части хор Спасской церкви, проведённые в 2017 г. сектором архитектурной археологии Государственного Эрмитажа, позволили на основании архитектурных материалов внести дополнения в сформированную В. Д. Сарабьяновым концепцию функционального назначения угловых помещений второго этажа, которые расположены над западной частью наоса храма и известны как кельи преподобной Евфросинии и её сестры Евдокии⁵.

Источники XIX в. содержат сведения, что в помещениях-кельях на хорах Евфросиния со своими сёстрами совершали свои обеты⁶. Предание, уточняющее это известие, которое сохранилось в устной традиции Спасо-Евфросиньева монастыря, говорит о том, что южная келья была местом пребывания преподобной Евфросинии, а северная келья — её сестры⁷. Более ранние источники, такие как Житие Евфросинии Полоцкой, датируемые не ранее рубежа XV—XVI вв., и которые, по предположениям исследователей, сохранили ранние сведения⁸, упоминают о пребывании на хорах храма только преподобной Евфросинии. Подобное несовпадение известий, возможно, связано с тем, что для составителей источников, работавших в XIX в., оба компартимента не представляли какого-либо функционального различия. Такой взгляд на тождественность назначения двух помещений и их пространственной композиции прослеживается и у В. Д. Сарабьянова, который называет их приделами-кельями. Восприятие тождественности функции этих компартиментов во многом

² Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 419—423.

³ Там же. С. 421.

⁴ Сарабьянов, В. Д. Спасская церковь Евфросиниевского монастыря в Полоцке / В. Д. Сарабьянов. — 3-е изд. — Полоцк: Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2016. — С. 111—112.

⁵ За этими помещениями закрепилось понятие келья. Как будет показано далее в тексте — функциональное назначение этих помещений не совсем соответствует данному названию.

⁶ Словарь исторический о Святых прославленных в Российской церкви, и о некоторых подвижниках благочестия, местно чтимых. — СПб., 1836. — С. 101.

⁷ Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 419.

⁸ Клосс, Б. М. Житие Евфросинии Полоцкой: проблемы изучения и издания / Б. М. Клосс // Асветніцтва і гуманістычныя каштоўнасці Беларусі ў рэтраспектыве часу: да 900-годдзя з дня нараджэння Еўфрасінні Полацкай. — Мінск, 2002. — С. 9—13.

Илл. 2. Общий вид северного компартимента хора Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

Илл. 3. Своды южного компартимента хора Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

проистекает из их плановой структуры, которая не просто близка, а практически идентична.

Крестообразная форма плана каждого из восточных помещений хора обусловлена их расположением над западными компартиментами наоса. Визуально эти помещения воспринимаются как вырезанные в толще стены. Объём каждого из этих помещений сформирован ограничивающими продольными стенами с развитыми внутренними лопатками и мощными западными столбами, имеющими на этой высоте квадратное сечение, и соединяющими их стенами-перемычками. Во внешней стене и в перемычках между столбами и столбами и стеной прорезаны окна, облегчающие восприятие зажатого объёма компартимента (илл. 2). В плане эта структура из пяти ячеек имеет крестообразный рисунок, образованный четырьмя глубокими нишами, окружающими квадратное центральное пространство компартимента.

Несмотря на близость плановой структуры этих помещений, их объёмные композиции различны. Пространство южного компартимента

имитирует композицию купольного храма (илл. 3). Её конструктивная основа образована четырьмя коробовыми сводами, перекрывающими расположенные крестобразно боковые ячейки-ниши помещения. Щельги сводов находятся на одной отметке. Центральная ячейка перекрыта купольным сводом на небольшом барабане без окон, опирающимся на паруса.

Северное помещение хор имеет намного более сложную пространственную структуру (илл. 4). В восточной и западной ячейках расположены продольные коробовые своды с щельгами на одной отметке. Над ними прорезаны в толще стены две ниши: восточная — с арочным завершением, а западная — перекрыта деревянным настилом. Свод над южной ячейкой помещения поднимается до уровня щельги свода ниши над восточной ячейкой. Центральная и южная ячейки компартимента перекрыты единым поперечным коробовым сводом, расположенным по оси север—юг. Окно в северной стене компартимента находится в неглубокой нише, перекрытой сводом, расположенным на 30 см ниже сводов восточной и западной ячеек. В уровне дна западной и восточной ниш северная стена образует уступ шириной 55 см. Сформированный из разных сводов, объём северного компартимента представляет сложную композицию, которая практически не воспринимается как цельное пространство.

Кроме объёмной композиции, восточные компартименты хор отличаются между собой также и отделкой. В южной келье практически полностью сохранилась фресковая роспись, датируемая большинством специалистов началом XIII в.⁹

Северное помещение на большей части поверхности сохранило отделку цемяночной штукатуркой. В оконных проёмах северного компартимента, обращённых в объём храма, эта цемяночная штукатурка перекрыта

Илл. 4. Своды северного компартимента хор Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

⁹ Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 421.

грунтом под фресковую роспись интерьера церкви, датируемой XII в.¹⁰ Это свидетельствует о том, что северный компартимент хор был оштукатурен ещё до росписи храма. В самых верхних частях помещения на небольших участках штукатурки сохранились фрагменты фресковой росписи, датируемые серединой XII в.

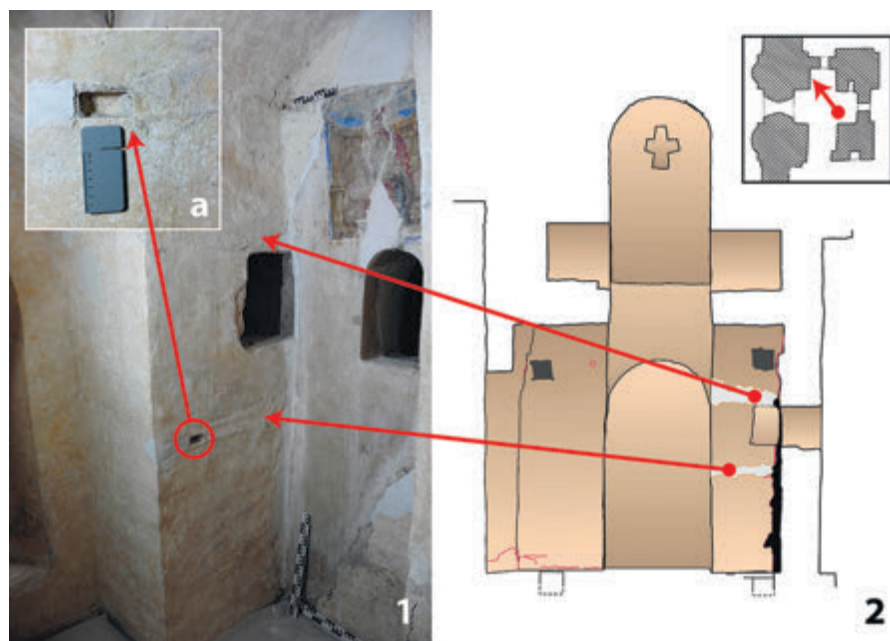
Наблюдения за утратами штукатурной поверхности XII в. и их разновременными восполнениями позволили зафиксировать ряд интересных особенностей. Почти все заделки расположены в восточной и южной ячейках помещения. Утраты штукатурной поверхности северного помещения можно разделить на две основные группы на основании материала их заделок. Основная часть заделок выполнена серым известковым раствором с большими включениями чёрного окатанного песка. Эти заделки относятся к одному из ремонтов XVII в., выполненному во время владения храмом Орденом иезуитов¹¹. Вторую группу заделок составляют реставрационные вставки 90-х гг. XX в.

Утраты, кроме того, можно разделить по характеру причин, вызвавших разрушение штукатурного слоя. Первая группа — утраты штукатурки, связанные с деформационными процессами конструкций. Они расположены на стыках конструктивных узлов или рассекают конструкции под углом. Их границы рваные. В этой группе встречаются как заделки XVII в., так и реставрационные вставки XX в. Вторая группа — это заделка отверстий от внутрстенных связей, которые на отдельных участках выходили из толщи стены и проходили в интерьере помещения. Они прослеживаются на одной отметке, в уровне пят сводов восточной и западной ячейки. Эти утраты имеют форму близкую к прямоугольной и восполнены только серым раствором, который датируется XVII в.

Ещё одна группа утрат носит, на первый взгляд, случайный характер. Их заделка датируется в основном XVII в., а на отдельных участках встречаются поверхностные домазки, относящиеся к XX в. Эти заделки, несмотря на нечёткие формы, имеют преимущественно горизонтальное направление. Кроме того, у заделок, составляющих данную группу, имеются ответные части, расположенные на противоположных стенах, а в некоторых случаях и на сопрягающихся стенах. В ходе исследований на отдельных участках этих заделок были выполнены зондажи, позволившие установить, что ремонтные вставки восполняют утраты существовавших ранее деревянных конструкций. В восточной ячейке северного

¹⁰ Наблюдение Д. А. Скобцовой.

¹¹ Ремонтные работы, выполненные серым известковым раствором, датируются XVII в. исходя из анализа расположения на стенах храма граффити: Калечыц, І. Л. Графіці выхаду на паўднёвую галерэю ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве / І. Л. Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс.— 2016.— № 7.— С.17—22.

Илл. 5. Восточная часть северного компартимента хор
Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

- 1) Следы примыкания деревянных конструкций к северной стене восточной части компартимента; а) отпечатки досок в штукатурке XII в.;
- 2) Схема северной стены компартимента со следами примыкания деревянных конструкций

компартиента было выявлено два яруса следов от деревянных конструкций (настилов) (илл. 5). Нижний ярус располагался на высоте 1,25 м, а второй ярус — на отметке 1,90 м от уровня древнего пола помещения¹².

Следы от деревянных конструкций на северной и южной стенах восточной ячейки компартимента представляли собой штробы глубиной 3—4 см, а на восточной — закраины от примыкавших к штукатурке настилов (илл. 5, 7). В южной ячейке компартимента, на высоте 1,90 м, был зафиксирован след от ещё одного деревянного настила, который соответствовал верхнему ярусу в восточной ячейке.

По характеру отпечатков на штукатурке удалось проследить последовательность работ по устройству деревянных конструкций. После возведения стен в плинфяной кладке XII в. были сделаны штробы шириной около

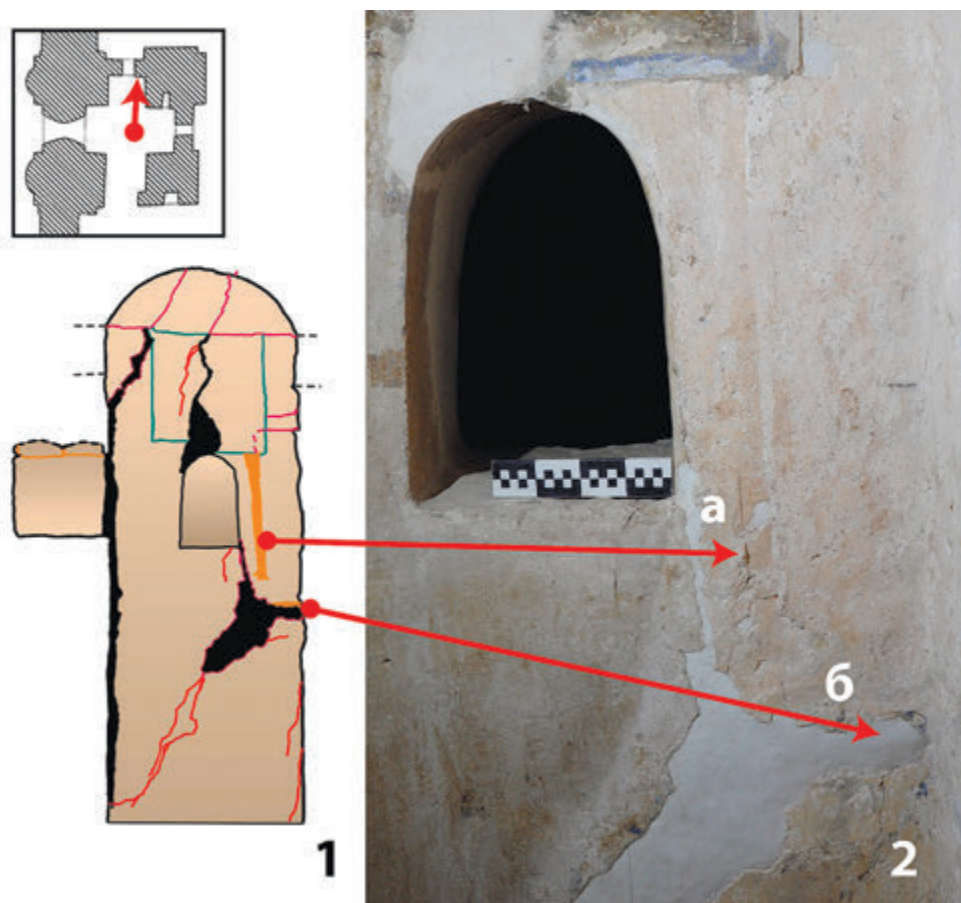
¹² В ходе исследований 2017 г. было установлено, что под деревянным настилом современного пола сохранилась выполненная из плинфы первоначальная подготовка под пол. На отдельных участках аналогичной подготовки под пол в южной части хор были прослежены фрагменты цементного раствора с хорошо заглаженной поверхностью, уложенного на основание из плинфы. Аналогичная конструкция полов, в несколько лучшей сохранности, была прослежена в центральной апсиде храма в 2015 г.

5—10 см, в которые сразу же были установлены деревянные конструкции. Затем поверхность стен была покрыта цемяночной штукатуркой, сохранившей отпечатки настилов. На основании этих отпечатков, можно реконструировать размеры досок, из которых состояли настилы. Они были сделаны из плотно сплочённых в щит досок, толщиной — 3—3,5 см и шириной около 10 см. Как это было показано выше, штукатурную поверхность северного помещения надо датировать не позднее середины XII в., и таким образом, описанные деревянные конструкции необходимо датировать тем же временем. Характер работ по устройству настилов позволяет предполагать, что укладка досок производилась вскоре после окончания строительных работ.

В восточной ячейке северного компартимента хор между двумя ярусами деревянных настилов справа от окна, обращённого в интерьер наоса, были прослежены отпечатки от приложенной к сырой штукатурке вертикальной конструкции — стойки, сделанной из доски или бруска толщиной около 3 см (илл. 6). В нижней части доска имела трапецивидное расширение, связанное, вероятно, с конструкцией опирания стойки на нижний ярус настила восточной ячейки. Со стороны стены в доске было два паза, отчётливо читающиеся по отпечаткам на штукатурной поверхности. Никаких других следов примыкавших к этой доске конструкций не было обнаружено. Можно предположить, что эта конструкция была предназначена для крепления деревянной ставни, закрывавшей окно.

В восточной части северной стены восточной ячейки помещения непосредственно в ходе возведения первоначальных стен храма была устроена ниша шириной 23 см, высотой 37 см и глубиной около 42 см. Дно ниши на 28 см выше нижнего настила, а верхняя перемычка на 12 см ниже верхнего настила. Ниша перекрыта двумя дубовыми досками, шириной 18—20 см и толщиной 5 см. Доски были заведены в кладку стены на 3—5 см. Дно и стенки ниши были оштукатурены цемяночным раствором и зашлифованы. По восточному краю ниши, в месте стыка северной и восточной стен, прослеживаются остатки закраин раствора, которые позволяют предположить наличие ещё одной вертикальной стойки, на которой, вероятно, также могла крепиться створка-ставня, закрывающая нишу.

Всё остальное пространство северной стены между двумя ярусами настила покрыто тонкой белой известковой обмазкой, которая была нанесена только на этот участок стены. По подготовленной таким образом поверхности было выполнено изображение ангела, пишущего пером на пюпитре. В. Д. Сарабьянов отмечал отличную от других изображений в храме манеру и технику данного рисунка, выполненного каллиграфическими приёмами, и датировал его широким диапазоном

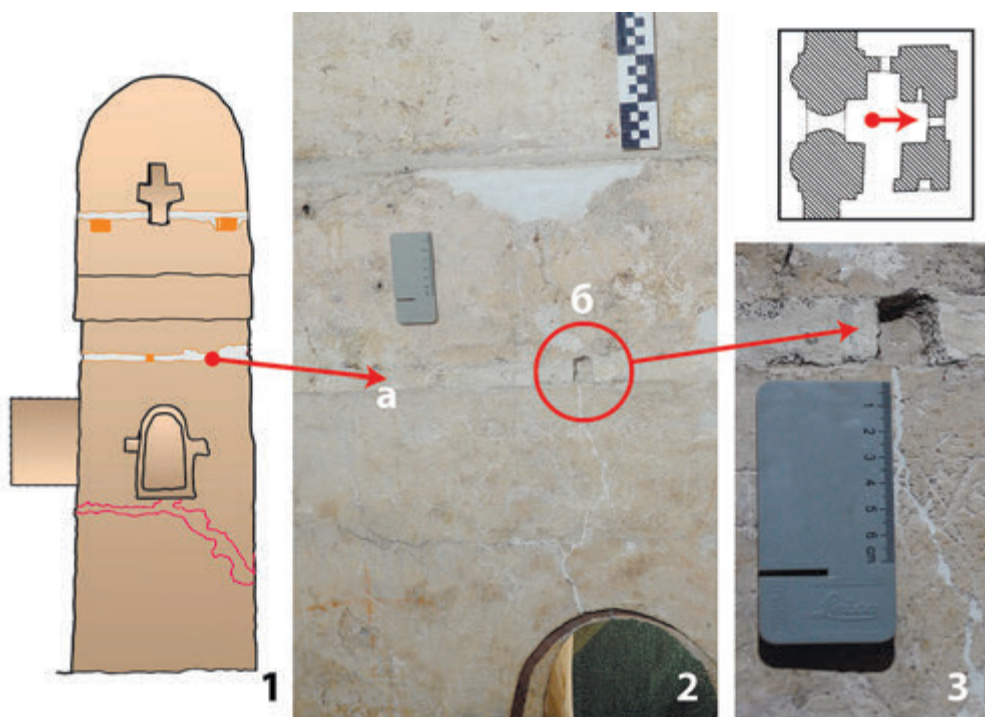
Илл. 6. Восточная часть северного компартимента хор
Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

- 1) Схема восточной стены со следами примыкания деревянных конструкций;
2) Отпечатки в древней штукатурке деревянных конструкций на восточной стене компартимента; а) отпечатки вертикального бруска для ставни; б) отпечатки примыкания нижнего яруса деревянного настила к стенам.

XIII в.¹³ На основании этого рисунка В. Д. Сарабьянов выдвинул гипотезу о возможном существовании в храме места для переписывания книг¹⁴. Это его предположение согласуется с известиями Жития. В одной из первых известных редакции Жития Евфросинии приводится рассказ о раннем периоде её подвижничества, прямо указывающий на занятия Преподобной собственноручным переписыванием книг: «...въ церкви святѣй Софіи въ голбцѣ каменнѣ... Вшедши же, начатъ подвижнѣйши

¹³ Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 423.

¹⁴ Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 423.

Илл. 7. Южная часть северного компартимента хор
Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

- 1) Схема южной стены со следами примыкания деревянных конструкций;
2) Отпечатки в древней штукатурке деревянных конструкций южной стены; а) заполнение поздним раствором штробы от второго яруса деревянного настила; б) отпечатки досок настила в штукатурке XII в.; 3) Отпечатки досок настила в штукатурке XII в.

подвигъ постническій воспримати, и начатъ книги писати своими руками...»¹⁵.

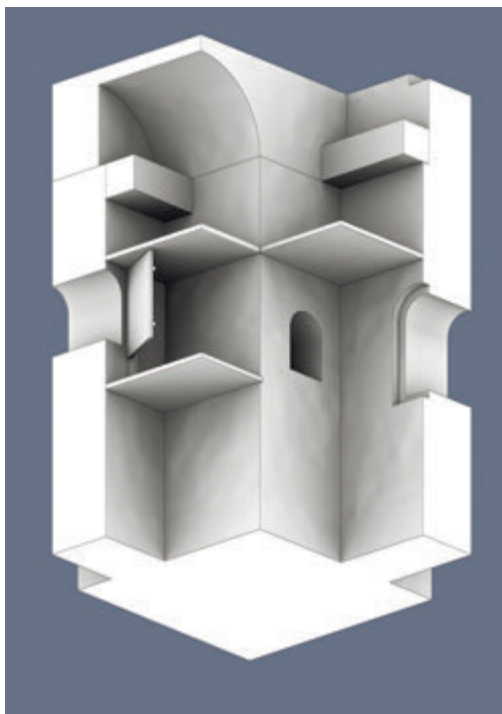
Выявленный нижний ярус деревянного настила в восточной ячейке компартимента находился на уровне выше человеческого пояса и мог использоваться как основание для пюпитра или как сам пюпитр, на котором могли переписываться книги (илл. 8). Поскольку устройство этой деревянной конструкции произошло вскоре после окончания общестроительных работ в храме в XII в., но ещё до отделочных работ и до выполнения фресковой живописи в основном объёме, можно с уверенностью говорить, что устройство выше описанных деревянных настилов входило в первоначальный замысел зодчих и было продиктовано желанием заказчицы строительства — преподобной Евфросинии — иметь

¹⁵ Житие Евфросинии Полоцкой // Памятники старинной русской литературы / изд. Г. Кушелева-Безбородко. — СПб., 1862. — Т. 4. — С. 174.

в храме помещение для переписывания книг — скрипторий. Вероятно, неслучайно в XIII в., в память об этой деятельности Преподобной, именно в этом месте появилось изображение пишущего ангела на фреске.

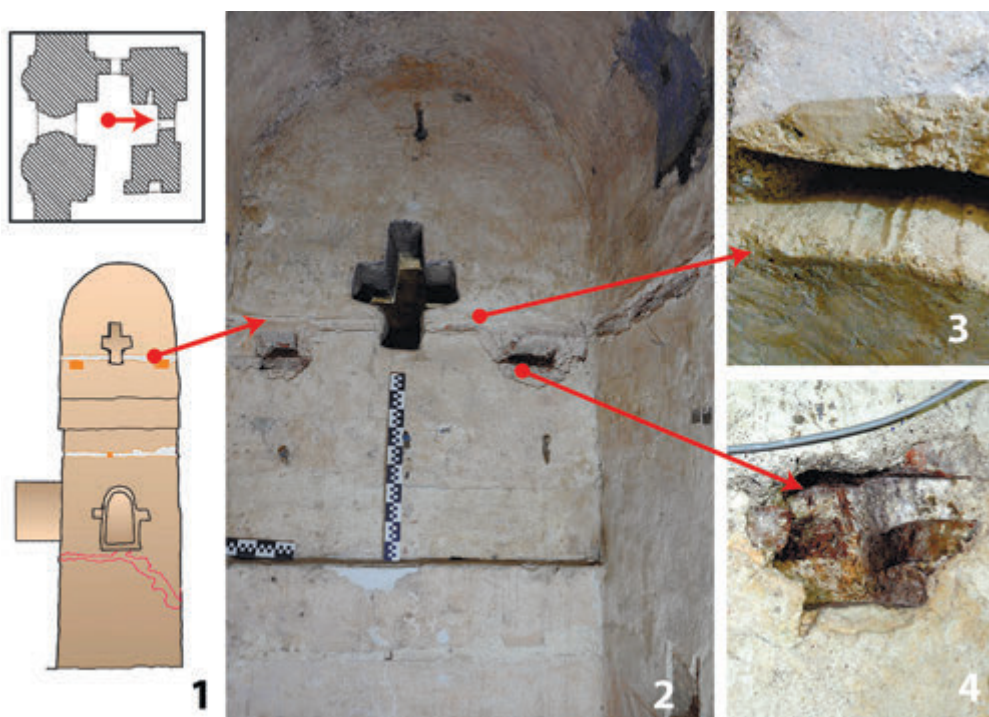
Эта гипотеза позволяет предположить и назначение второго яруса настила в восточной и южной ячейках, который, скорее всего, был связан с функцией этого помещения как скриптория и мог играть роль полок, предназначенных, вероятно, для книг. В свою очередь, это позволяет говорить о том, что северная келья могла использоваться также как монастырская библиотека.

Кроме описанных двух ярусов, в северном компартименте хор были выявлены следы ещё одной деревянной конструкции (илл. 9). В центральной ячейке помещения на уровне 2,75 м от древнего пола были прослежены следы ремонтов штукатурной поверхности, выполненных тем же серым известковым раствором, предположительно датирующемся XVII в. Зондажи, устроенные на этих участках, показали, что под ремонтной штукатуркой сохранились следы примыкания к цеманочной штукатурке XII в. деревянной конструкции. Она представляла собой две деревянные балки, положенные в поперечном направлении по отношению к оси плана храма. От конструкции сохранились только гнёзда для балок, зашторбленные на 5—7 см в плинфяную кладку уже после завершения общестроительных работ. На северной стене гнезда были врублены глубже, чем с южной, вероятно, для того, чтобы иметь возможность завести балки. Форма гнёзд аморфная. Оси балок располагались на расстоянии 10—15 см от стен. Шаг балок составлял около 65 см. Сечение балок (реконструируется по сохранившимся пазам) составляло 4—5 см (h) × 10 см. Пролёт, перекрываемый балками, составлял 1,30 м.

Илл. 8. Северный компартимент хор Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

Деревянные конструкции
в юго-восточном углу кельи. Аксонометрия
Реконструкция П. Зыкова

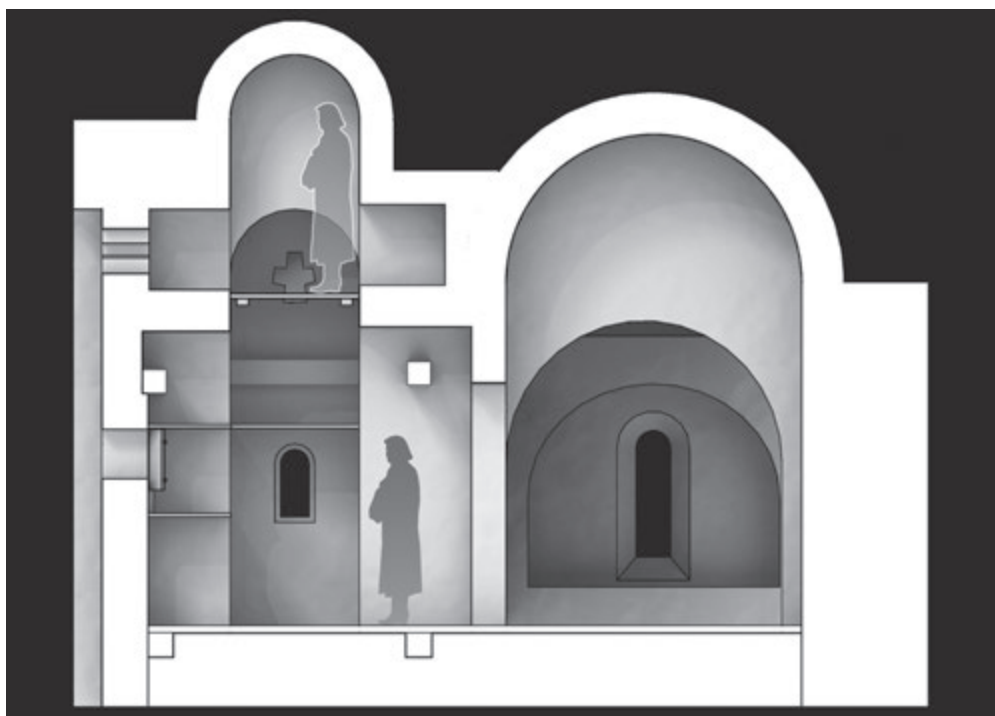
Илл. 9. Южная часть северного компартимента хор и отпечатки деревянных настилов в верхней части компартимента Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке

- 1) Схема южной стены со следами примыкания деревянных конструкций
- 2) Отпечатки в древней штукатурке южной стены деревянных конструкций
- 3) Отпечатки досок настила; 4) Пазы для брусьев перекрытия

Поверх балок был уложен деревянный настил, состоящий из хорошо подогнанных досок, размеры которых легко прочитываются по отпечаткам в цемяночном растворе. Доски, составлявшие настил, имели следующие размеры: толщина — 3—4 см, ширина — 10—12 см. После установки этой конструкции помещение сразу было оштукатурено. Такой вывод можно сделать, исходя из того, что балки, вставленные в разбитые в кладке гнёзда, не могли быть зафиксированы без заполнения гнёзд раствором. В то же время раствор, заполняющий гнёзда, составляет одно целое со слоем цемяночной штукатурки, покрывающей стены.

Настил из досок разделял помещение на два яруса по высоте. Высота верхнего помещения составила около 2,20 м в зените коробового свода, уложенного в поперечном направлении (илл. 10).

Эта своеобразная антресоль была вытянута в поперечном (север—юг) направлении и имела в плане размер 1,70 м на 1,10 м. Чтобы увеличить его размеры в продольном направлении, поверхность северной стены

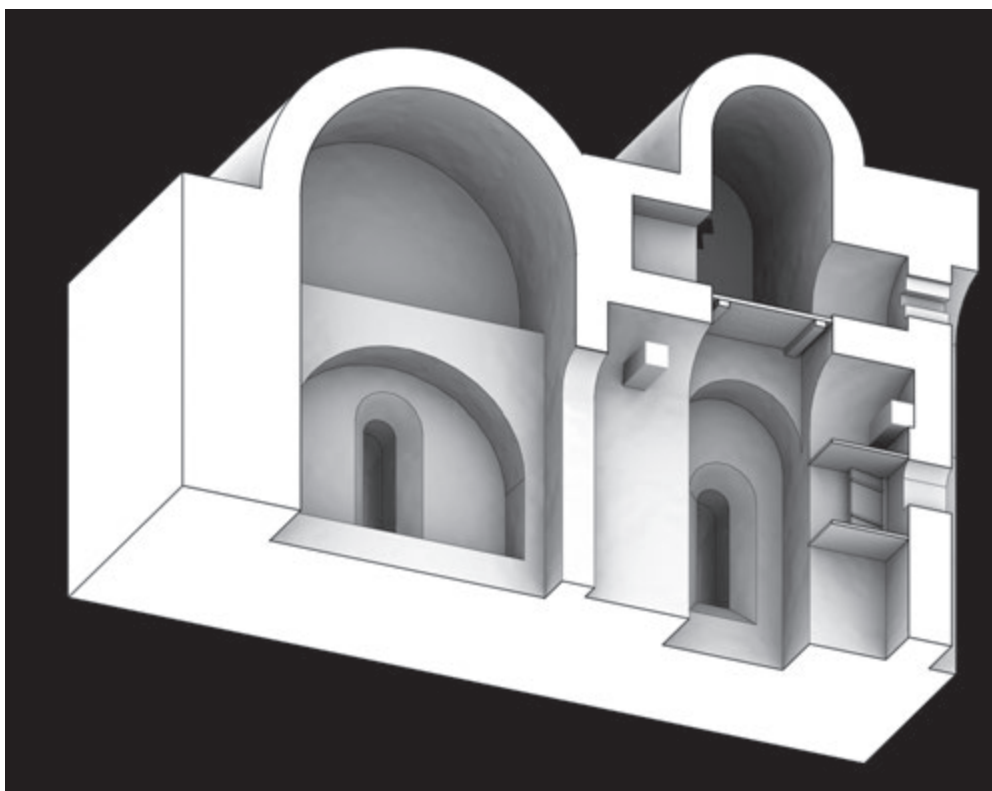

Илл. 10. Северный компартимент хор Спасской церкви
Евфросиньева монастыря в Полоцке
Деревянные конструкции XII в. Продольный разрез с видом на юг
Реконструкция П. Зыкова

храма была стёсана и после этого обложена плинфой на «образок». Помещение имеет три ниши: с восточной и южной — имеющие полуциркульное завершение, а западная ниша — с плоским перекрытием. Размеры помещения, учитывая ниши, составляли по оси восток—запад — 2,45 м, а по оси север—юг — 2,60 м. Свет в это помещение мог попадать через три крестообразных окна, одно из которых располагается в северной стене храма и выходит на улицу, а другие — в восточной и южной нишах — раскрываются в интерьер храма (илл. 11).

Восточная и западная ниши, располагающиеся в верхней части северного компартимента, были сделаны ещё в процессе возведения стен храма в XII в. Это позволяет предполагать, что устройство второго яруса, или антресоли, входило в изначальный замысел строителей храма, а не явилось результатом обустройства храма в процессе отделочных работ.

В ходе исследований 2017 г. не было выявлено каких-либо следов существования постоянной лестницы для подъёма на антресоли северного

*Илл. 11. Северный компартимент хор Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке
Деревянные конструкции XII в. Аксонометрический разрез с видом на север
Реконструкция П. Зыкова*

компартимента хор. Вероятно, для доступа на них могла использоваться приставная лестница, а в деревянном настиле должен был быть предусмотрен открывающийся люк. В древнерусских храмах фиксируется использование деревянных приставных лестниц: например, в соборе Мирожского монастыря такие лестницы использовались для подъёма на хоры, южное помещение которых использовалось как изолированное помещение для монашеского уединения¹⁶.

Мы не располагаем данными, позволяющими точно определить назначение верхнего помещения (антресоли) северного компартимента хор. В памятниках древнерусской архитектуры достаточно часто встречаются случаи создания в верхних частях храмов «тайников» для хранения ценных предметов.

Между тем, сохранившиеся на восточной стене антресоли незначительные фрагменты фресковой росписи позволяют всё-таки сделать

¹⁶ Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 425.

некоторые предположения о функции этого помещения. Эти фрагменты росписи, по заключению Ю. И. Малиновского, сделанному на основании наблюдений за технологическими и живописными приёмами, аналогичны фрескам основного объёма и их надо датировать серединой XII в. К сожалению, в настоящее время фрагментарность выявленных участков фресковой росписи не позволяет делать какие-либо выводы о сюжете и живописной композиции изображения. Однако уже само наличие фрески в верхнем ярусе северного компартимента хор не предполагает хозяйственное назначение этой части помещения.

*Илл. 12. Евфросиньева монастыря. Северная келья
Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке
Общий вид компартимента
Реконструкция П. Зыкова.*

Надо предполагать, что все выявленные в северном компартименте хор деревянные конструкции просуществовали до XVII в., когда в ходе одного из ремонтов их остатки были полностью удалены, а следы их примыкания зашпаклёваны раствором.

Особо выделенная монашеская программа во фресковой росписи храма, по мнению В. Д. Сарабьянова, не имеющая аналогов в других известных памятниках этого времени¹⁷, подчёркнутое размещение образов столпников напротив келий на хорах позволяет высказать предположение, что второй ярус северного компартимента хор мог представлять собой изолированное помещение для монашеского уединения — затвор или столп.

Специфика конструктивного устройства северного помещения позволяет говорить, что такое архитектурное решение было задумано ещё на

¹⁷ Сарабьянов, В. Д. Спасская церковь... С. 111—112, 315.

этапе строительства храма и было осуществлено по настоянию заказчицы строительства преподобной Евфросинии.

Помещения для монашеского уединения достаточно широко распространены в древнерусских постройках XII в. Подобное помещение для затвора было организовано, например, в южном помещении на хорах в соборе Мирожского монастыря в Пскове, а в северном, предположительно, располагалось помещение для переписывания и хранения книг¹⁸. Кроме того, в древнерусских церквях XII в. на хорах часто встречаются ниши, игравшие роль келий-затворов.

Схожие помещения известны также и в византийских памятниках. Аналогичная конструкция, вероятно, располагалась в северо-западном углу основного объёма в Календер Джами в Стамбуле (конец XII в.), где над компартиментом хор располагалось изолированное прямоугольное помещение с нишами¹⁹.

Исследования 2017 г. позволили уточнить и дополнить сформировавшуюся ранее концепцию пространственно-функциональной организации восточных компартиментов хор. Южный компартимент представлял собой обособленную капеллу, вероятно, со своим престолом — ктиторийский храм основательницы монастыря; а северный играл сложную роль, где на нижнем ярусе размещался, вероятно, скрипторий и место для хранения книг, а помещение верхнего яруса северного компартамента служило для монашеского уединения. Такое функциональное назначение северного компартамента позволяет объяснить сложную, на первый взгляд, его конструктивную систему, которая, утратив первоначальные элементы, стала восприниматься как хаотическое нагромождение арочных сводов.

¹⁸ Сарабьянов, В. Д. Помещения... С. 427—428.

¹⁹ Cecil L. Striker, Y. Doğan Kuban, Albrecht Berger and John Lawrence Angel, eds. *Kalenderhane in Istanbul: Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii, 1966—1978.*— Mainz: Philipp von Zabern, 1997.— Vol. 1.— P. 8—1.

И. Л. Калечиц

Граффити о ремонтах в Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка

Среди многочисленных граффити Спасо-Преображенской церкви есть группа надписей, изучив которую можно сделать определённые выводы о проведении ремонтов в храме. Эти надписи не содержат прямого указания на даты, но благодаря тому, что были выполнены в определённом месте и в определённое время, они могут обозначить временные рамки проведения ремонтов в храме. На одном из столпов храма было обнаружено имя одного из строителей — Савва. Найденные граффити дают только фрагментарную информацию о строителе и художнике, работавших в храме во время его постройки и росписи. Большие косвенной информации можно извлечь из более поздних граффити, по которым устанавливаются временные рамки двух ремонтов под руководством иезуитов: 1598—1604 гг. и 168(?)—1703 гг. По этим граффити также определяются ремонтные работы, проведённые на лестнице, хорах и в кельях.

Ключевые слова: Спасо-Преображенская церковь, Полоцк, граффити.

Среди многочисленных граффити Спасо-Преображенской церкви есть группа надписей, изучив которую можно сделать определённые выводы о проведении ремонтов в храме. Эти надписи не содержат прямого указания на даты ремонтов, но, благодаря тому, что были выполнены в определённом месте (например, на новой штукатурке или в недоступном ранее месте) и в определённое время, они могут обозначать временные рамки проведения ремонтов в храме.

Ранних кириллических граффити Спасо-Преображенской церкви довольно много, но пока не найдено ни одной надписи, которая указывала бы на дату постройки, хотя в древнерусских церквях надписи могли появляться во время строительства и росписи храма. Пример тому — граффити строителей Софийского собора в Полоцке [1, с. 176], а также строителей и художников в Новгороде [2, с. 34—61]. В Спасо-Преображенской церкви есть граффито и дипинто, которые не имеют точной датировки, но могут быть отнесены ко времени росписи храма.

Дипинто находится в композиции росписи южного склона свода южного нефа под хорами. Оно располагается за спиной преп. Мартирия

Рис. 1. Дипинто художника
Роспись южного склона
свода южного нефа
под хорами

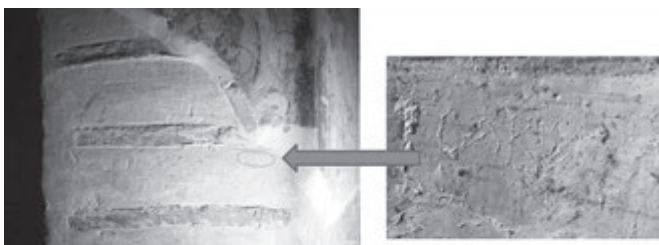

Рис. 2. Граффито Саввы (фото и прорисовка)
Северная грань северо-восточного столба

и включено в орнамент, украшающий здание. Это монограмма из нескольких букв, заключённых в прямоугольник: первая буква — г, через косую чёрточку, возможно, записана лигатура — сочетание перевёрнутых букв т и р (рис. 1). Вполне вероятно, что таким образом один из художников мог «зашифровать» своё имя.

Граффито находится на северной грани северо-восточного подкупольного столба и читается как **Сава** — «Савва» (рис. 2). Учитывая, что надпись располагается на высоте 83,5 см от современного уровня пола, а древний пол находился на высоте приблизительно на 50 см ниже современного, человек вполне мог процарапать граффито на уровне груди, т. е. максимально для него удобно, не вытягивая руку вверх и не опуская её вниз. Надпись была нанесена на штукатурку утопленного ряда и «ушла» под облицовочную штукатурку росписи. Величина граффито невелика, его длина 2,5 см, а высота букв 0,7 см. Надпись не датирована, но по палеографическим данным её можно отнести к XII в. Особенно характерно написание буквы **в**, кузов которой вытянут вниз и как бы «выходит за строку». Таким образом, можно утверждать, что перед нами имя одного из строителей храма.

Первое датированное граффито появляется на южной стене жертвенника. Оно датируется 1189 г. и сообщает о смерти Павла [3, с. 344—345]. Можно предположить, что Павел был священником, хотя утверждать этого мы не можем. В некоторых других поминальных граффити о смерти священника пишется: «преставился поп (имярек)», в данной надписи такого указания нет. Недалеко от данного граффито есть запись о смерти

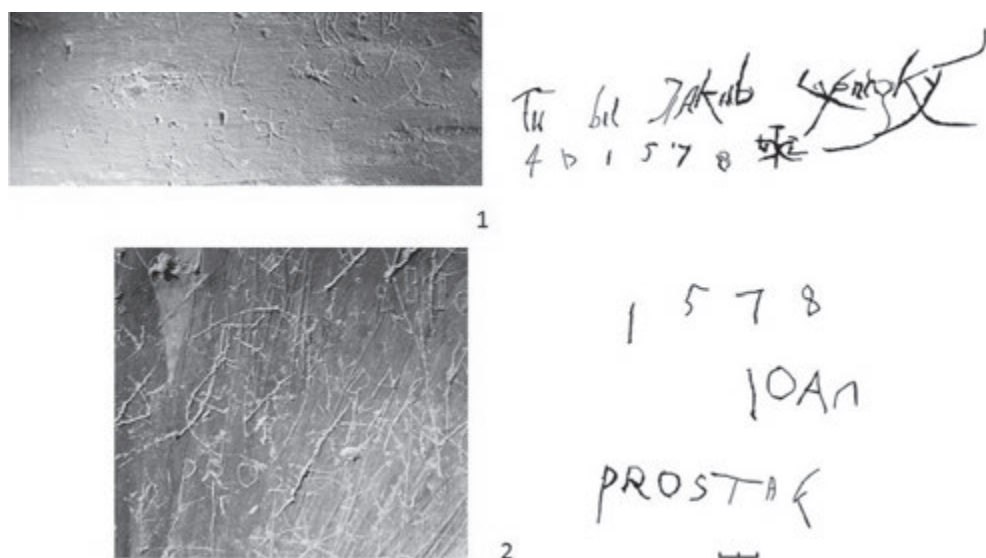

Рис. 3. Автографы Якуба Лапничкого (1) и Иоана Простака (2)

Олены Павловны, предположительно, дочери того самого Павла, о котором говорится в датированной надписи [3, с. 345].

Следовательно, граффити пока ничего не сообщают нам о дате постройки. Граффито строителя и дипинто художника не датированы, а поминальная запись появляется после 1161 г., т.е. после даты, указанной на кресте преп. Евфросинии, когда храм уже существует и упоминается в надписи на кресте. Зато более поздние датированные граффити, нанесённые на ремонтные штукатурки и в определённых местах храма, могут дать нам некоторое представление о «временных постояльцах» и «постоянных владельцах», а также о времени ремонтов в храме.

Вероятнее всего, что храм опустел в связи с приходом в Полоцк Ивана Грозного. Д. И. Довгялло сообщает, что монахини ушли из монастыря под защиту городских стен 31 декабря 1562 г. А 31 января 1563 г. Иван Грозный остановился в опустевшем Спасском монастыре и находился в нём до тех пор, пока не взял город [4, с. 9]. За год до 1579 г., т. е. до взятия Полоцка войсками Стефана Батория, храм, по всей видимости, уже пустовал, т. к. мы нашли два граффити, датируемых 1578 г. (рис. 3). Это надпись Иоана Простака на хорах (1578 Ioan Prostak) и Якуба Лапничкого на хорах и южной стене алтаря (Tubil Jakub Lapniczky; Tubil Jakub Lapniczky AD 1578).

Много надписей на латинице появляется начиная с 1579 г., что, несомненно, связано с приходом войска Стефана Батория и запустением

Рис. 4. Граффито Матиаса Алексиуса
Хоры

храма. Граффити-автографы на латинице в большом количестве встречаются в алтаре, на столбах церкви, на хорах и в кельях. Особый интерес представляют собой так называемые «граффити наёмников». Вероятно, после передачи Баторием Спасского монастыря иезуитам какое-то время на территории монастыря или поблизости располагался воинский гарнизон, в составе которого были наёмные воины. Они оставляли в церкви свои автографы, явно свидетельствующие о немецком и голландском происхождении их авторов: Лудер Роннекен, Иохим Зоненбом, Гердт Фагет и т.д. Некоторые из них отметили время своего пребывания здесь, например, Kasper Beneke An 1579 An 1583. Возможно, они покинули территорию монастыря в 1584 г., о чём свидетельствует последняя датированная надпись, оставленная 20 февраля 1584 г. под списком из тринадцати автографов [5, с. 148]. Одиннадцать автографов заключены в прямоугольную рамку, двенадцатый добавлен сверху, тринадцатый записан в виде монограммы с гербовым знаком «Костеша», а надпись внизу, справа от которой расположен ещё один геральдический знак — более раннее кириллическое граффито, случайно включённое рамкой в список. В списке есть не только вышеуказанные имена, но и другие, например, Мелегер Ламмерс, Карстен Бардевик, Иохим Хеннинк.

Датированные автографы продолжают появляться и после этого времени, но это уже, вероятно, автографы школяров иезуитского колледжума. Последние датированные надписи XVI в. появляются в 1598 г. Это, например, граффито Матиаса Алексиуса (Mathias Alexius // 1598) на хорах (рис. 4).

Затем, по всей видимости, наступает время первого ремонта церкви, проведённого под руководством иезуитов. После него граффити появляются в таких местах, где раньше их просто не могло быть. Балкон на хорах вынесен вглубь храма до уровня начала западных подкупольных столбов (рис. 5.1) [6]. Граффити есть и на столбах, на том уровне, где могла

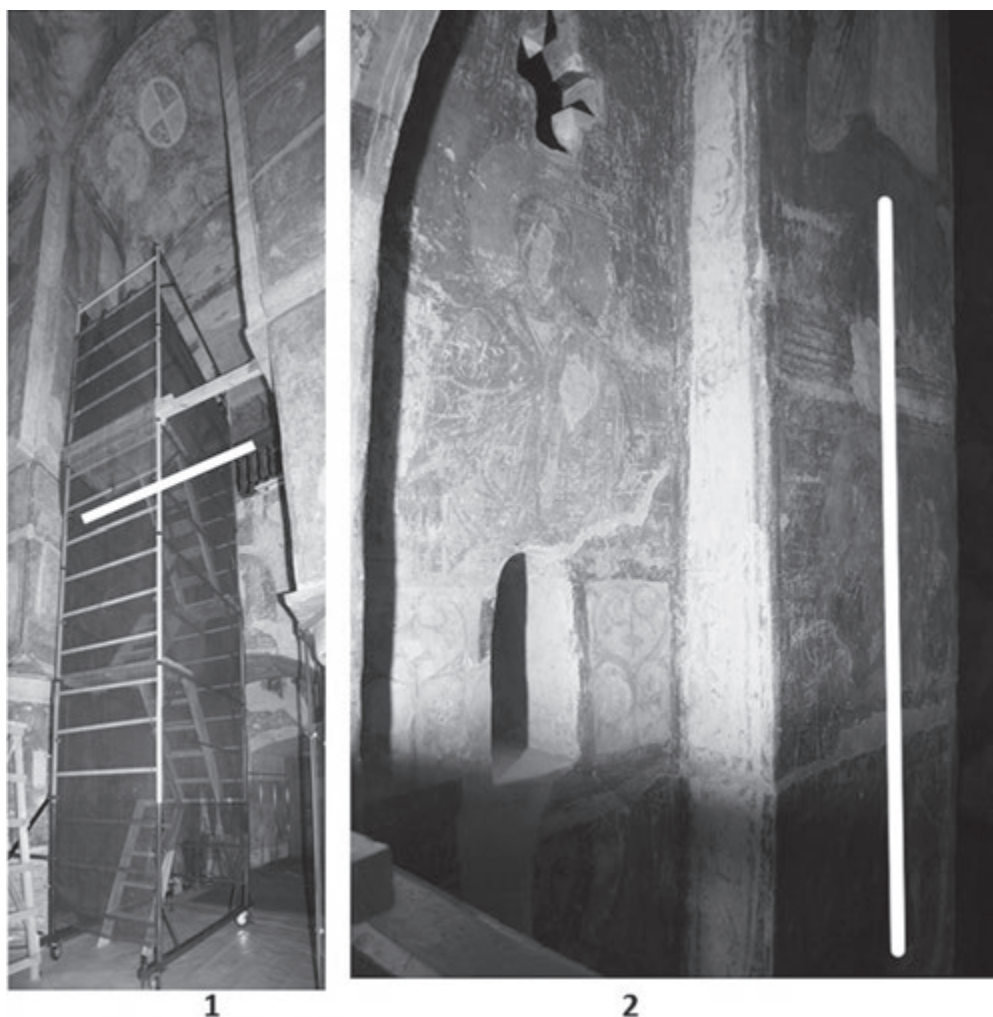

Рис. 5. Уровень нанесения надписей
на выдвинутом во внутреннее пространство храма балконе

достать рука человека, решившего оставить надпись (рис. 5.2). Самые ранние граффити здесь датируются 1604 г. Это «роскошные» граффити Тимофея Михайловского, процарапанные им в 1604 и 1606 гг. на фреске поверх фигуры врача-бессеребренника Мокия (рис. 6.1). В келье есть автографы Матиаса и Сабины, датируемые 1604 г. (рис. 6.2). Следовательно, первый ремонт храма, в то время, когда он принадлежал иезуитам, был проведён в промежутке между **1598—1604** гг.

В отличие от И. З. Залилова, который с уверенностью определил, что Тимофей Михайловский, а также некий Кизов [7; с. 76] являлись мастерами, проводившими работы в храме, и что мастера Тимофей и Михай-

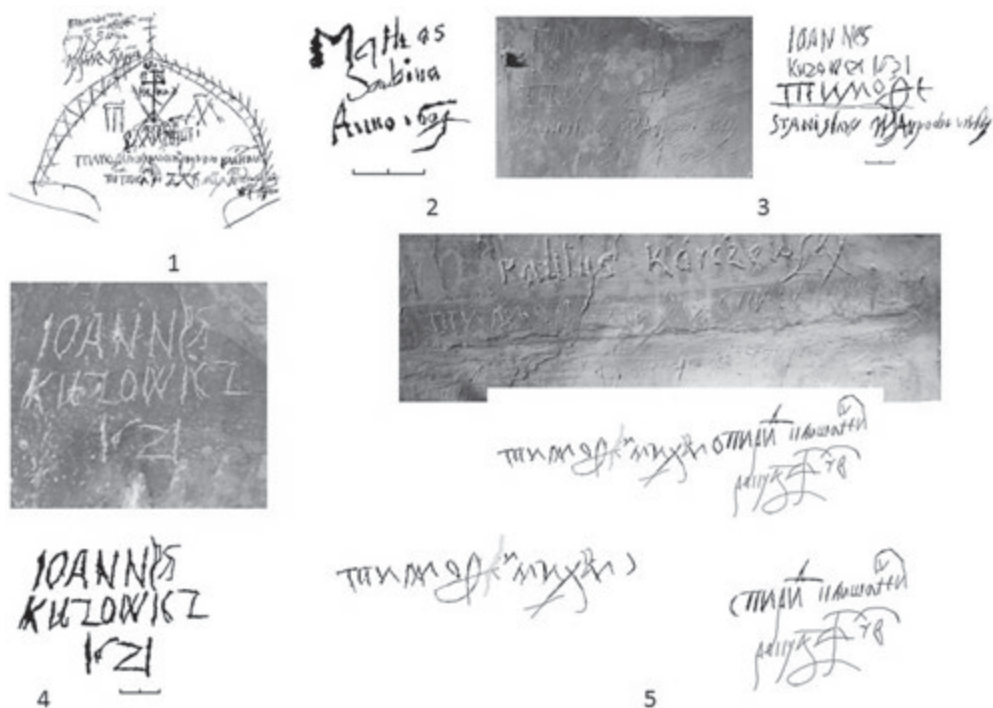

Рис. 6. Граффито Тимофея Михайловского (1); надпись Матиаса и Сабины (2); граффито Иоаннеса Кузовича 1631 г. и часть граффито Михайловского (3); граффито Иоаннеса Кузовича 1621 г. (4); граффити Тимофея Михайловского и Спирида Клишанича (5)

ло пили там напиток под названием «шлишан» [7, с. 73], мы не можем утверждать этого. Во-первых, на то, кем являлся Михайловский, есть только одно указание. Сам о себе он написал над Голгофой — «монах». Во-вторых, странно, чтобы мастер, проводивший работы по восстановлению храма, тут же процарапал по фреске — фигуре и лику святого — граффито огромных размеров. Во-вторых, в храме несколько граффити 1604 г., в них есть женские имена. Если согласиться с утверждением И. З. Залилова, получается, что всех, кто оставил в 1604 г. свои автографы, можно причислить к мастерам, проводившим работы в храме. В-третьих, кто такой Кизов? Это некий школяр, фамилия которого на самом деле Кузович, который имел неосторожность процарапать свое граффито двадцатью пятью годами позже в непосредственной близости от одной из надписей Михайловского (рис. 6. 3, 4).

Следовательно, в граффити нет точной информации об именах мастеров или художников, проводивших ремонт храма в этом временном интервале. «Шлишан» они тоже не пили. К появлению этого слова привело

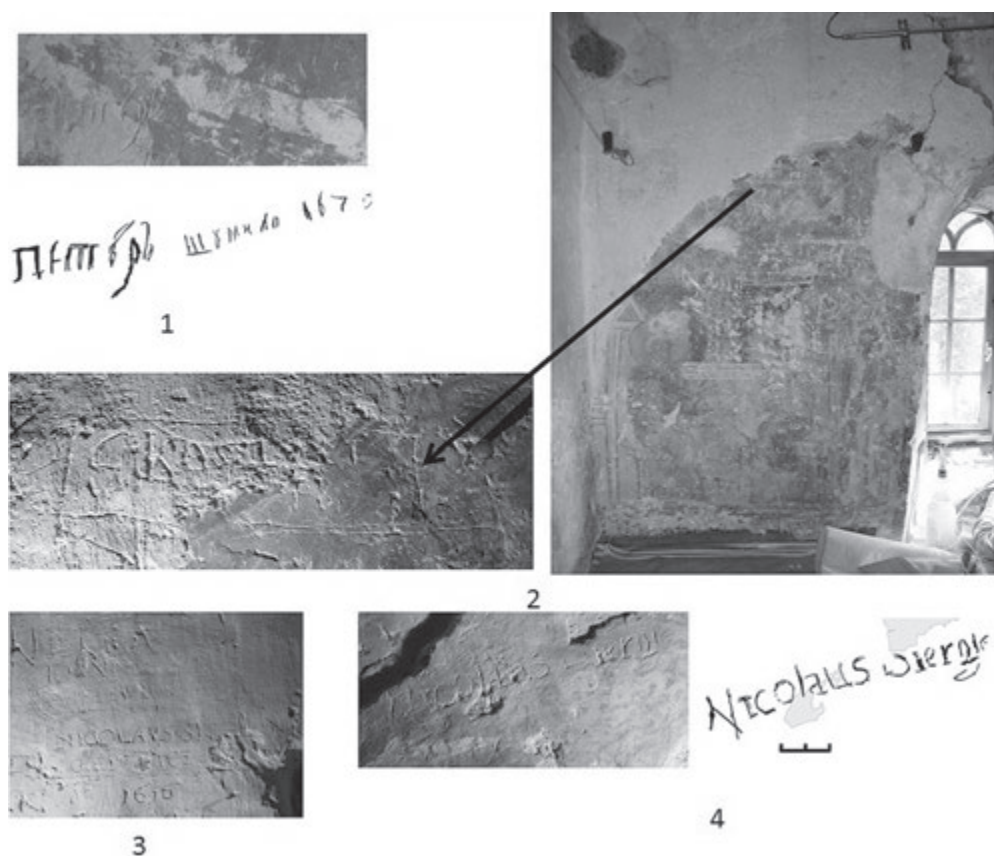

Рис. 7. Автограф Петра Шумило, 1670 г. (1); граффито 1648 г., на границе фрески и штукатурки (2); автограф Николауса Сергеевича, 1616 г., северная стена восточного рукава северной кельи (3); фрагмент граффито Николауса Сергеевича, ремонтная штукатурка на восточной стене лестницы (4)

неправильное прочтение двух граффити, написанных рядом. Это два автографа: недописанный автограф Тимофея Михайловского, процарапанный на западной стене северного рукава южной кельи, вероятно, в промежутке 1604—1607 гг., и автограф Спирида Клишанича, оставленный в 1592 г. («Спирид Клишанич року #афчв — 1592»). Второе граффито было процарапано раньше, и первое, граффито Михайловского, просто «уперлось» в него при написании, первая буква имени «Спирид» - с - была использована для написания о в слове «Михаило(вский)». Слово не было дописано, т. к. далее не было места для написания (рис. 6. 5).

Среди граффити на хорах встречаются не только надписи на латинице, но есть и немало кириллических. Один из автографов может принадлежать владельцу Шумилино — Петру Шумило. Это граффито,

датируемое 1670 г. (рис. 7.1). Ещё один недатированный автограф этого человека есть в южной келье.

Во время «первого иезуитского» ремонта проводились работы над южным окном хор около выхода на лестницу, в результате чего, по-видимому, была снесена арочная полукруглая конструкция. Граффито, датируемое 1648 г., располагается как на штукатурке, так и на живописи (рис. 7.2).

Следы этого «первого ремонта» есть и на лестнице. Так, граффито Николауса Сергеевича находится над восьмой ступенью на восточной стене лестницы на штукатурке, покрывающей живопись. Сергеевичи оставляли свои автографы на хорах и в келье. Иоаннес расписался на хорах в 1604 и 1606 гг., а также оставил свой автограф в келье. Николаус оставил свою подпись ниже. Она датируется 1616 г. (рис. 7.3). На лестнице надпись не датирована, но, судя по почерку, оставлена тем же Николаусом (рис. 7.4).

Представляется возможным, что какой-то ремонт производился и перед переосвящением церкви по повелению Алексея Михайловича. В 1656 г. в Полоцк приходят войска Алексея Михайловича. Дворцовые разряды фиксируют следующую информацию: «того ж году, июля в 5 день из Полоцка ходил государь в Спасский монастырь, что бывал девичий монастырь благоверной великой княжны Евфросинии Полоцкой» [8]. В том же году 9 июля «в Спасском монастыре было священие церкви Преображение Спасово» [8]. Это же название, Спасо-Преображенская, было сохранено за церковью и при её освящении после 1832 г. Однако и после переосвящения церкви до передачи Полоцка в 1667 г. по Андрусовскому миру в ней появляются латиноязычные надписи. Например, на хорах в 1665 г. оставил свой автограф Казимир Буйвински.

Второй ремонт проводился, предположительно, в конце XVII в. По граффити можно проследить следующие работы. Во-первых, это закладка прохода в галерею из южной кельи. Здесь нет датированных надписей, но по некоторым особенностям граффити можно приблизительно установить время написания. На откосах есть поминальные чёрточки, датируемые XII—XIV вв. (с XV в. появляется практика заносить имена в синодики-помянники) [9, с. 17]. Это как нельзя более точно соответствует представлению о том, что в келье, как в миниатюрном храме-мемориале, совершались заупокойные богослужения [10, с. 211]. Здесь также находятся кириллические надписи XV в. Очевидно, что возможность входа в келью имели священнослужители. По крайней мере, одна надпись принадлежит неизвестному дьякону, а вторая, вероятно, дьякону Миките [9, с. 19], чьё граффито есть и на юго-восточном столбе [11, с. 96].

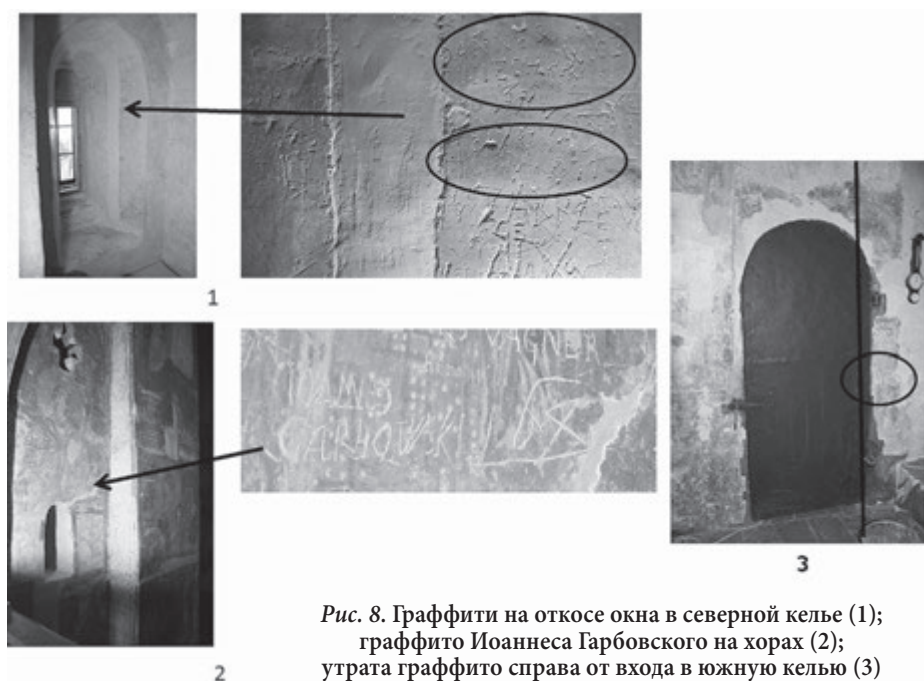

Рис. 8. Граффити на откосе окна в северной келье (1);
граффито Иоаннеса Гарбовского на хорах (2);
утрата граффито справа от входа в южную келью (3)

Последние по времени написания граффити — автографы XVII в. на латинице [9, с. 20]. В отличие от окна южной кельи, которое на самом деле являлось выходом на галерею, окно в северной келье — это «изначально» окно. На его откосе есть молитвенное прошение XIV в.: «Господи помози рабу своему... (имя не сохранилось)» [12, с. 212]. А над ним своё граффито оставил в 1679 Иоаннес Войцехович (рис. 8.1). Эта надпись испорчена следами от вставки оконной рамы, которая, как следует из вышесказанного, была вставлена после 1679 г.

Во-вторых, работы проводились в келье преподобной. Здесь более поздней штукатуркой закрыта надпись 1649 г., принадлежащая Захариасу Пиотровичу (Zacharias // Piotrowicz // 1649) [9, с. 22]. Самая ранняя надпись, найденная на такого рода штукатурке, т. е. верхняя дата ремонта — автограф Марциана Козловского, датируемый 17 мая 1730 г. (Marcian Kozlowsky // R 1730 May 17) [9, с. 22]. Мы допускаем также, что верхнюю дату можно немного опустить, т. к. на штукатурке есть запись Андреаса Любовецкого, она не датирована, но в другом месте кельи его автограф записан под 1703 г. [9, с. 22].

В третьих, следы этого ремонта есть на лестнице. Штукатурка захватывает часть граффито, оставленного Иоаннесом Мацкевичем в 165? г. (последняя цифра испорчена) Но все-таки определяет нижнюю дату

второго ремонта граффито на хорах. Последняя датированная надпись здесь появляется в 168? г. (последняя цифра испорчена). Граффито принадлежит Иоаннесу Гарбовскому (рис. 8.2). Это самая поздняя надпись, которая могла быть нанесена школярами, стоящими на балконе, выдвинутом вглубь храма. Можно предположить, что эта конструкция во время второго ремонта была разобрана. Следовательно, по материалам граффити второй ремонт, проведённый под руководством отцов иезуитов, укладывается во временные рамки **1680-х гг. — 1703 г.**

Ещё два граффити могут дать интересные сведения. Д. И. Довгялло пишет о том, что 23-го мая 1842 г. крест преп. Евфросинии был внесён в келью, для чего месяцем раньше была поставлена железная дверь с запорами [4, с. 23—24]. По граффити, имени Иоаннес, первые две буквы которого утрачены в результате растесывания входа, можно установить, что справа проход был расширен, как минимум, на 10 см (рис. 8.3). Второе граффито — последняя датированная надпись в храме, относится к 8 августа 1838 г. и находится в алтаре.

Таким образом, граффити, найденные в храме, дают очень фрагментарную информацию о строителе и художнике, работавших в храме во время его постройки и росписи. Несколько больше косвенной информации дают более поздние граффити, по которым можно установить временные рамки двух ремонтов под руководством иезуитов: 1598—1604 гг. и 168(?)—1703 гг. По этим граффити также определяются ремонтные работы, проведённые на лестнице, хорах и в кельях.

Литература

1. Калечиц, И. Л. Эпіграфіка Беларусі Х—ХІVстст. / И. Л. Калечиц. — Мінск: Беларус. навука, 2011. — 271 с.
2. Медынцева, А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора, XI—XIV вв. / А. А. Медынцева. — М.: Наука, 1978. — 311 с.
3. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844—1925) / Від. ред. Ю. А. Мицик. — К., 2014. — С. 343—364.
4. Довгялло, Д. И. Крест преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой / Д. И. Довгялло. — Витебск: Губернская типография, 1895. — 25 с.
5. Калечиц, И. Л. Жители Полоцка в XV—XVIII вв. по материалам граффити Полоцкой Спасской церкви / И. Л. Калечиц // Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура : зб. нав. арт. У 2 ч. / Нац. Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад. А. А. Скеп'ян; рэд. кал.: У. Р. Гусакоў [і інш.]. — Мінск: Беларуская навука, 2017. — Ч. 2. — С. 146—155.
6. Калечиц, И. Л. Граффити на хорах Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка: проблема авторства и датировки / И. Л. Калечиц // Беларусскае Падзвінне: вопыт, метадыка

і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў / пад рэд. Д. У. Дука.— Наваполацк: ПДУ, 2014.— Ч. 2.— С. 88—92.

7. Залилов, И. 3. Граффити Спасо-Преображенской церкви в г. Полоцке XII—XVII в. / И. 3. Залилов.— Полоцк: Спасо-Евфросиниевский женский монастырь в г. Полоцке, 2014.— 108 с.

8. Дворцовые разряды, по высочайшему повелению изданные II-м отделением собственной е.и.в. канцелярии.— СПб., 1580.— Дополнения к тому II-му.— 1854.— Стб. 57—58.

9. Калечиц, І. Л. Графіці выхаду на паўднёвую галерэю ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве / І. Л. Калечиц // Беларус. гіст. часоп.— 2016.— № 7.— С. 17—22.

10. Сарабьянов, В. Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески.— М., 2009.— С. 211.

11. Калечиц, І. Л. «Месяца сетенвря сидел Микита...»: граффити выхода на южную галерею в Полоцкой Спасской церкви / И. Л. Калечиц // Беларусскае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў / пад рэд. Д. У. Дука.— Наваполацк: ПДУ, 2016.— Ч. 1.— С. 89—97.

12. Калечиц, І. Л. Граффити кельи Евдокии в Спасо-Преображенской церкви Полоцка / Калечиц И. Л. // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны / пад рэд. С. М. Ходзіна.— 2016.— Мінск: БДУ.— Вып. 11.— С. 210—217.

I. L. Kalechits. Graffiti on the repairs at the Holy Transfiguration Church in Polotsk

Among the numerous graffiti of Holy Transfiguration Church of Polotsk is a group of inscriptions, examining which you can draw some conclusions about the repairs in the temple. These labels do not contain direct reference to the date of repairs. But they were made in a certain place (for example, the new plaster or in a previously inaccessible place) in a particular time and may determine the timing of the repairs in the temple. The name of one of the builders — Sawa was found on the pole. A few more indirect information is given later graffiti, which you can set time limits two repairs under the guidance of the Jesuits: 1598—1604 and 168(?)—1703. This graffiti also determined by the repair work carried out on the stairs, the choir loft and in the cells.

Д. В. Кетин

Типология музеев-заповедников

В статье анализируются разработки украинских ученых в области классификации музеев под открытым небом. Рассматривается понятие «музеефикации памятников». Рассмотрена специфика музеефикации археологических и геологических объектов. Перспективы использования результатов исследований географов, геологов, инженеров для геоэкологического мониторинга и картографирования природного и историко-культурного наследия Украины. Самостоятельно подобранна профильная группа музеев-заповедников. Все музеи-заповедники разделены на две группы: историко-культурные и естественнонаучные. В частности, подтип «археопарки» подразделяется на: природно-археологический; геолого-археологический; археолого-палеонтологический; экоэтноархеологический; археодром (в составе музея-заповедника экспонируется на памятник подземного) типа. Подтип «геопарк» подразделяется на: общий геологический; палеонтологический; карстово-спелеологический; карстово-спелеоархеологический; спелеоархеологический типы.

Ключевые слова: музей-заповедник, археопарк, археодром, геопарк, классификация, музеефикация.

В европейской музеологии и памятниковедении накоплен значительный опыт по созданию музеев-заповедников различных типов. За последние десятилетия понятие «музей под открытым небом» трансформировалось.

Создание музеев-заповедников связано с сохранением памятников *in situ*, а это в свою очередь предполагает их музеефикацию. Наиболее полно данная проблема упорядочения терминологии рассмотрена российским музеологом, профессором М. Е. Каулен. Исследовательница предложила типологию объектов, подлежащих музеефикации, и соответствующих музеев. По видам они делятся на ансамблевые и музеи среды. По типам они разделены на: музеи-памятники, музеи под открытым небом, экомuzeи, учреждения музейного типа. Также она выделяет группы памятников под открытым небом: памятники архитектуры и градостроительства, памятники археологии, памятники науки и техники, ландшафты, среда, нематериальные историко-культурные объекты. Термин «скансен»

предлагает использовать только для музеев деревянного зодчества [13]. В другой своей работе исследовательница несколько изменила свое видение этой классификации. В последней редакции М. Е. Каулен выделила шесть моделей музеев под открытым небом: ансамблевый музей-заповедник; средовой музей-заповедник; экомузей; территория живых традиций; скансен; тематический парк [14].

По мнению археолога, музеолога, памятниковеда, профессора А. М. Кулемзина понятие «музей под открытым небом» можно считать тождественным «средовому музею» и «скансен-музею». В то же время скансен-музей — это архитектурно-этнографический музей под открытым небом. Разновидностью музея под открытым небом является экомузей, который не тождественен «скансену» Автором, основываясь на работах архитекторов-реставраторов выделены 6 методов восстановления и сохранения памятников (также как тождественные используется «виды сохранения недвижимых памятников»): предупреждение, сохранение, укрепление (непосредственная консервация), реставрация, имитация (копирование), реконструкция. Анализируя законодательство Российской Федерации, А. М. Кулемзин выделяет три зоны охраны памятников: собственно охранную, зону регулирования застройки и хозяйственной деятельности, зону охраняемого ландшафта, а также подаёт характеристику заповедным территориям. Выделены 4 способа демонстрации памятников *in situ* и 5 способов сохранения, музеефикации и использования памятников в природном ландшафте [16].

Учёным подготовлено методическое пособие по созданию комплексного историко-археологического и природного заповедника в д. Шестаково Чебулинского района Кемеровской области [17].

Археологом, музеологом, памятниковедом, профессором И. М. Миневой предложено выделять 4 формы музеефикации археологических памятников: 1. Историко-культурный (археологический) музей-заповедник *in situ*. 2. Музей под открытым небом с демонстрацией как археологических объектов, так и этнографических, мемориальных, природных. 3. Археологический парк с реконструированными объектами и перевезёнными с других мест обнаружения. 4. Отдельный особо охраняемый объект или комплекс. Предложена классификация особо охраняемых природных территорий, которые по типам делятся на: природные заповедники; национальные природные парки; курорты; лечебно-оздоровительные местности.

Перспективным является создание охраняемых историко-культурных территорий: территории и достопримечательные места; историко-культурные (археологические) территории; историко-культурные заповедники и музеи-заповедники; археологические парки [19].

По мнению музеолога Т. А. Джумантаевой музей-заповедник и есть та оптимальная форма сохранения памятников в условиях естественного ландшафта [11].

В Украине создана целая сеть музеев-заповедников различного типа.

Таким образом, цель статьи — проанализировать разработки учёных в украинской музеологии и памятниковедении по вопросам классификация музеев под открытым небом.

Архитектор, З. С. Гудченко в 1970-е гг. разделила по содержанию музеи народной архитектуры и быта на музеи «местечек», музеи села и музеи зонального типа. По территориальному охвату музеи разделяются на многонациональные, национальные, зональные, региональные, локальные. По тематической направленности музеи также могут разделяться на историко-архитектурные и архитектурно-художественные [7]. В последних работах исследовательница предложила пять критериев общей классификации музеев под открытым небом: по содержанию (музеи села, музеи города (или местечка), музеи со смешанной экспозицией); по территориальному охвату (многонациональные, национальные, региональные (супрегиональные, субрегиональные), локальные); по тематической направленности (историко-этнографические; архитектурно-этнографические; архитектурно-художественные; историко-архитектурные; историко-социологические; мемориальные); по специфическому профилю (комплексные; специализированные); по способам формирования (перемещённые; стационарные; смешанного типа). Большое внимание З. С. Гудченко уделяет методике проектирования таких музеев и формам охраны памятников традиционного зодчества. По местонахождению памятников формы охраны делятся на две группы: *in situ* и в исключительных случаях допускается перемещение памятников, т. е. их изъятие из природного ландшафта на другую территорию, что предполагает создание «искусственного» музея под открытым небом. Термин «музеификация» может относиться как к сохранённым памятникам *in situ*, так и к перемещённым [8; 9].

Историк-музеевед В. Г. Шмелев и архитектор Л. В. Прибега делят архитектурно-этнографические экспозиции по территориально-этническим (региональным) признакам и по охвату экспозиции на локальные, региональные, зональные и национальные [28; 23; 24; 25]. Этнолог-музеевед, академик НАН Украины А. А. Скрыпник на материалах музеев-скансенов Украины предложила следующую классификацию: общегосударственные, региональные, узколокальные [26]. Способы формирования музеев-скансенов и принципы создания таких экспозиций рассмотрены этнологом-музееведом А. Г. Данилюком [10].

Архитектор В. В. Вечерский музеи-заповедники разделил на типы: историко-архитектурные, историко-археологические, историко-мемориальные, литературно-мемориальные, садово-парковые и собственно музеи-заповедники. В свою очередь городские заповедники исследователь разделил на три типа: заповедник-ансамбль, заповедник-город и промежуточный тип [3; 4].

Историк-музеолог Р. В. Маньковская предложила следующую классификацию музеев культурно-исторической среды: заповедники, скансены, музеи под открытым небом, центры промыслов. В свою очередь экомuzeи делятся на: парк-музей, этнографический музей-заповедник под открытым небом, центр промыслов. По своей сути этнографический музей под открытым небом близок к экомuzeям, распространенным во Франции. Для Украины — это явление начинает развиваться также с 1970-х гг. [18].

Исследователи также предлагают подразделять музеи под открытым небом на варианты: музеи движимого типа — «скансены»; музеи *in situ*; музеи смешанного типа [6; 2]. Существует и другая типология таких музеев. Они разделяются на два вида: общетематические и специализированные, репрезентирующие сельские занятия и технику; городские занятия и технические средства; техническую культуру (а — допроизводственные формы; б — производственные формы); отдельные виды деятельности (скотоводство, рыболовство, пчеловодство); археологические и смешанные археолого-этнографические экспонаты [20].

Можно выделять научное направление — археологическую скансенологию — со своим объектом и предметом исследования. Под археологической скансенологией понимаем междисциплинарную науку, являющуюся составной частью музеологии. Объект исследования — «археопарки» разных подтипов: *in situ*, археологические «диснейленды», «археодромы» — «экспериментальные поселения» («воображаемые музеи»). Предмет — экспозиционное отображение (моделирование, реконструкция) археологического контекста как *in situ*, так и в «воображаемых музеях» [15]. Археологический музей-заповедник («археопарк-скансен») *in situ* — это территория, на которой расположены открытые археологические комплексы и/или объекты, имеющая соответствующий режим охраны в соответствии с законодательством страны. «Археопарк» входит в отдельную профильную группу — музеев-заповедников под открытым небом.

Музеефикацию археологических и архитектурно-археологических памятников рассматриваем как технологический процесс, призванный обеспечить сохранение *in situ* остатков недвижимых комплексов и/или объектов, которые дошли до нашего времени. Важнейшей составляющей при этом является проведение инженерно-геологической оценки состояния

территории, на которой расположен памятник, предусмотренный к экспонированию. Проведение мероприятий по консервации и, в исключительных случаях, реставрации, должен осуществлять только опытный реставратор. При невозможности сохранения раскрытого объекта под открытым небом важным является обустройство музейного павильона или навеса.

В отличие от «археопарков» *in situ*, «археодромы» не требуют определения зон охраны памятников, т. к. не включают музеефицированных комплексов и объектов в условиях природного ландшафта.

Относительно памятников природы термин «музеефикация» целесообразно употреблять в отношении геологических объектов (пещер, гротов, скальных навесов, горных систем и т.д.).

Геодезист и картограф И. А. Подлесецкая предложила следующую классификацию недвижимых объектов историко-культурного наследия Украины. Памятники делятся на 5 видов: археологические; исторические; архитектуры и градостроительства; монументального искусства; науки и техники. В свою очередь памятники далее классифицируются по различным признакам. Предложена структурно-графическая модель методов исследования объекта картографирования [21].

Географ Е. А. Поливач предложила в структуру культурного наследия включать объекты материального культурного наследия, объекты нематериального культурного наследия, территории культурного наследия, объекты социокультурной инфраструктуры. Исследовательницей разработана методика оценивания культурного наследия территории [22].

Географом Е. В. Шпурик на примере изучения объектов природного и историко-культурного наследия Харьковской области разработана методика и структура создания соответствующего атласа, состоящего из трёх тематических разделов: природное и историко-культурное наследие; кадастр объектов природного и историко-культурного наследия; охрана, сохранение и использование природного и историко-культурного наследия, а также блока дополнительной информации [29].

Важным является применение GIS-технологий для выявления и дальнейшего картографирования объектов историко-культурного наследия [27; 5].

При этом нужно учитывать и разработки по оцениванию территориального размещения музейных учреждений [12].

В последнее время в Украине активизируются работы по проектированию «геопарков». Так, географ Г. В. Анфимова на примере изучения стратотипов мезозоя Горного Крыма впервые провела их паспортизацию и каталогизацию, что дало возможность выделить и рассмотреть

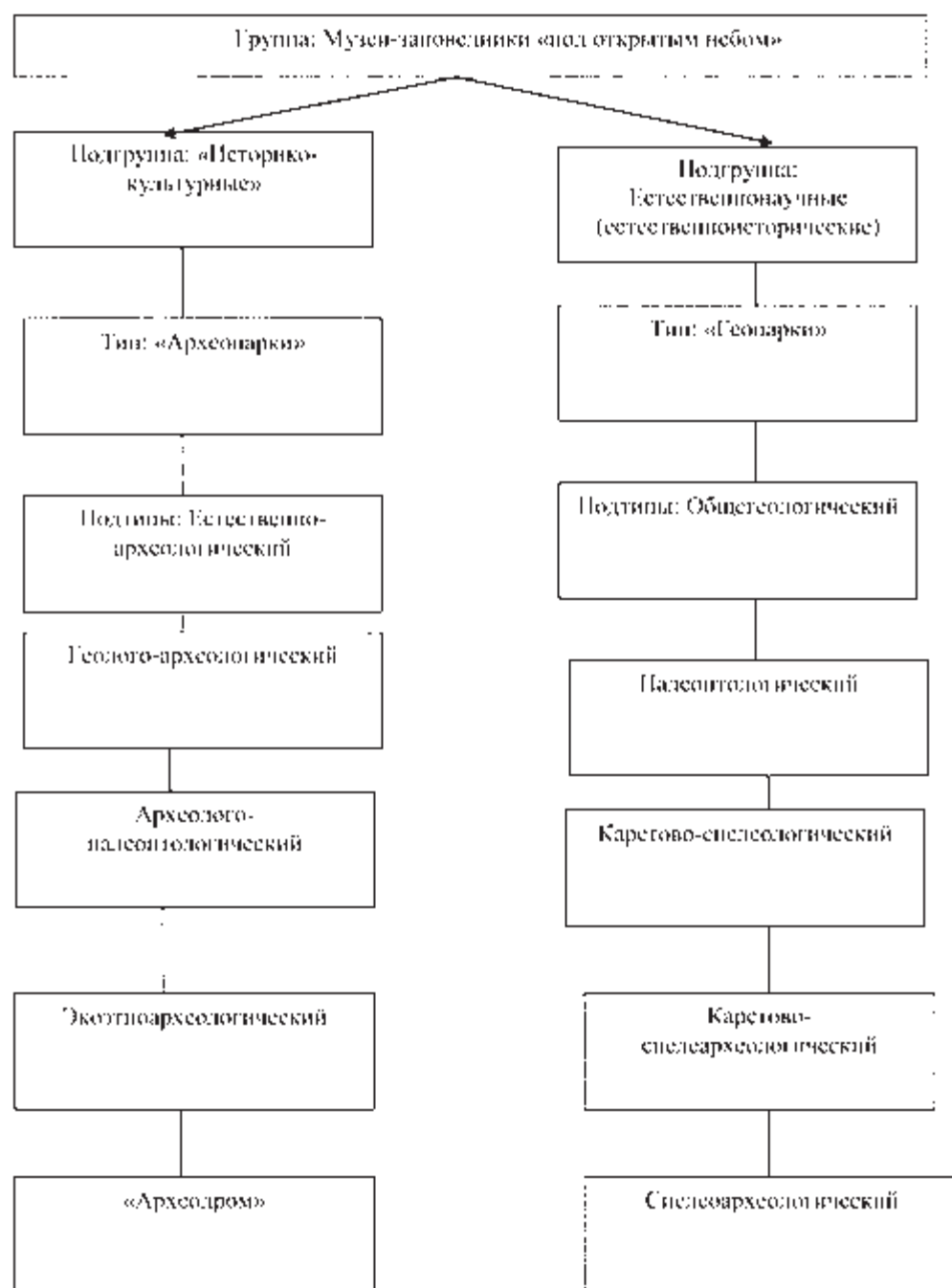

Схема 1. Классификационный фрагмент «музеи-заповедники»

64 отложения как объекты геологического наследия. Предложен комплекс мероприятий по использованию стратотипических разрезов в музейном геотуризме [1].

На современном этапе развития музейной сети Украины можно выделять самостоятельную профильную группу музеев — музеев-заповедников под открытым небом (по историографической традиции можно пользоваться термином «скансен»), подразделяющихся на две подгруппы: историко-культурные и естественнонаучные (естественноисторические), которые в свою очередь могут быть классифицированы на типы и подтипы музеев-заповедников (схема 1). Музей-скансен также может быть создан на специально-отведённой территории — из перевезённых памятников. Экомuzeи не обязательно могут быть заповедниками, они могут создаваться в специальных зданиях. Такие музеи классифицируем на: *in situ*, экоэтноархеологические и собственно краеведческие.

Таким образом, музей-заповедник может быть определён как территория, которая имеет определённый правовой статус согласно законодательству страны и включает музеефицированные памятники природного (в основном геологические) и/или культурного наследия, имеющие исключительную ценность для науки и общества.

Литература

1. Анфімова, Г. В. Стратопічні розрізи мезозою Гірського Криму (геологічні, літолого-стратиграфічні особливості та природно-заповідні аспекти): автореф. дис. ...канд. геологічних наук: 04.00.21 / Галина Вікторівна Анфімова; Національний науково-природничий музей НАН України. — Київ, 2016. — 23 с.
2. Башкатов, Ю. Ю. До історії скансенів у Європі / Ю. Ю. Башкатов, Р. В. Терпиловський // Археологія і давня історія України. — Київ, 2011. — Вип. 5. Археологія від джерел до реконструкцій. — С. 7—16.
3. Вечерський, В. В. Проблеми українських заповідників / В. В. Вечерський // Пам'ятки України. — 1996. — № 3—4. — С. 16—20.
4. Вечерський, В. В. Заповідники України / В. В. Вечерський // Пам'ятки України. — 1997. — № 2. — С. 30—49.
5. Гнера, В. А. Аерокосмічний моніторинг як інструмент пам'яткознавчих досліджень (на прикладі пам'яток археології Брусилівського району Житомирської області): автореф. дис. канд. іст. наук: 26.00.05 / Володимир Анатолійович Гнера; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. — Київ, 2015. — 19 с.
6. Готун, І. А. Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології / І. А. Готун, О. М. Казимір, О. А. Коваль, А. В. Петраускас, А. О. Петраускене // Експериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: збірка наукових праць. — Київ: Вид-во Ліра-К; М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. — С. 29—92.

7. Гудченко, З. С. Архитектурно-планировочные проблемы создания музеев на открытом воздухе в Украинской ССР: автореф. дис. ... канд. арх.: 18.840 / З.С. Гудченко; Харьковский инженерно-строительный ин-т. Харьков, 1971. — 24 с.

8. Гудченко, З. С. Создание музеев на открытом воздухе в УССР / З. С. Гудченко // Архитектурное творчество СССР: проблемы, суждения, информация. — М.: Стройиздат, 1979. — Вып. 6. — С. 25—29.

9. Гудченко, З. С. Рекомендации по созданию музеев народной архитектуры под открытым небом / З. С. Гудченко, Т. Н. Кудрявцева, И. Ю. Меркулова, И. Н. Шургин. — Киев, 1988. — 90 с.

10. Данилюк, А. Г. Українські скансени. Історія виникнення експозиції, проблеми розвитку / А. Г. Данилюк. — Тернопіль: Богдан, 2006. — 104 с.

11. Джумантаева, Т. А. Музеяграфічний агляд з нагоди 30-годовдзя самастойнасці Полацкага музея-запаведніка / Т. А. Джумантаева // Искусство и культура. — 2015. — № 4 (20). — С. 75—81.

12. Задворний, С. І. Територіальна організація культурно-мистецької сфери регіону (на матеріалах Хмельницької області): автореф. дис. ...канд. географічних наук: 11.00.02 / Сергій Ігоревич Задворний; Львівський національний ун-т імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України. — Львів, 2016. — 21 с.

13. Каулен, М. Е. Музеефикация историко-культурного наследия России / М. Е. Каулен. — М.: Этерна, 2012. — 432 с.

14. Каулен, М. Е. Музеи под открытым небом: многообразие моделей и проблема выбора / М. Е. Каулен // Музеи-заповедники — музеи будущего: Международная научно-практическая конференция. Елабуга, 18—22 ноября 2014 г.: материалы и доклады / отв. ред. М. Е. Каулен, Г. Р. Руденко, И. В. Чувилова. — Елабуга: ООО «ЕлТИК», 2015. — С. 10—34.

15. Кепін, Д. В. Охорона палеоприродної та археологічної спадщини: [монографія] / Д. В. Кепін, О. М. Титова; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2015. — 152 с.

16. Кулемзин, А. М. Охрана памятников в России (теория, история, методика): учебник для высших учебных заведений / А. М. Кулемзин. — Кемерово: КемГУ, 2013. — 287 с.

17. Кулемзин, А. М. Восьмое чудо Кузбасса. Шестаковский музей-заповедник: концепция создания и развития: методическое пособие / А. М. Кулемзин. — Кемерово: Кемеров. гос. ун-т культуры и искусств, 2015. — 107 с.

18. Маньковська, Р. В. Музеї України в суспільно-історичних викликах ХІХ — початку ХХ століть / Р. В. Маньковська. — Львів: Простір М, 2016. — 408 с.

19. Минеева, И. М. Сохранение археологического наследия в Башкортостане: опыт социокультурного исследования / И. М. Минеева. — Уфа: Гилем, Башк. энцикл., 2016. — 288 с. + 8 с. цв. вкл.

20. Петраускас, А. В. Створення музею-скансену «Древлянский Град» / А. В. Петраускас, А. О. Петраускене, О. А. Коваль // Археологія і давня історія України. — Київ: Ін-т археології НАН України, 2013. — Вип. 10. Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — С. 124—132.

21. Підлісецька, І. О. Картографічне моделювання історико-культурної спадщини України: автореф. дис. канд. географічних наук: 11.00.12 / Ірина Олександрівна Підлісецька; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. — Київ, 2012. — 20 с.

22. Поливач, К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України: [монографія] / К. А. Поливач; НАН України, Ін-т географії. — Київ, 2012. — 208 с.

23. Прибега, Л.В. Народное зодчество Украины: охрана и реставрация / Л. В. Прибега. — Киев: Будівельник, 1987. — 103 с.
24. Прибега, Л. В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України / Л. В. Прибега. — Київ: Мистецтво, 1997. — 143 с.
25. Прибега, Л. Українські скансени як комплексна форма охорони пам'яток традиційної культури / Леонід Прибега // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки. — 2009. — Вип. 2. — С. 331—338.
26. Скрипник, Г. А. Українське етнографічне музейництво: становлення та розвиток: автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.05 / Ганна Аркадіївна Скрипник; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України. — Київ, 1998. — 40 с.
27. Четверіков, Б. В. Методи опрацювання аерокосмічних та картографічних матеріалів для відображення об'єктів історичного середовища: автореф. дис. канд. технічних наук: 05.24.01 / Борис Володимирович Четверіков; Національний ун-т «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. — Львів, 2015. — 19 с.
28. Шмелев, В. Г. Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития / В. Г. Шмелев. — Киев: Наукова думка, 1983. — 120 с.
29. Шпурік, К. В. Регіональне картографування природної та історико-культурної спадщини (на прикладі Харківської області): автореф. дис. канд. географічних наук: 11.00.12 / Катерина Вячеславівна Шпурік; Ін-т географії НАН України. — Київ, 2015. — 22 с.

Kepin D. V. The typology of museums-reserves

This article analyzes the work of Ukrainian scientists, dealing with questions of classification of open-air museums. The second half of the twentieth century, the concept of «Museum open-air» was transformed. The characteristic of folk architecture and life museums. New scientific trends in museology and monumentology (monument study) in Ukraine — Archeological scansenology have been considered in this article. The both object and subject on this science have been determined. A Notion «museumification of monuments» has been considered in this article. Specificity of museumification of archaeological and geological sites considered. Prospects of application of detail the achievements of geographers, geologists, engineers for the geoecological monitoring and mapping of the natural, historical and cultural heritage of Ukraine. Self selected profile group of museums-museums-reserves. All museums-reserves are divided into two under groups: historical-culture and natural sciences. In particular subtype «arheoparks» is divided into: natural-archaeological; geology-archaeological; archeology-paleontological; ekoethnoarheological; «arheodrom» (as a component of Museum Park exhibiting in situ monument) type. The subtype «geopark» is divided into: general geological; paleontological; karst-speleological; karst-speleoarheological; speleoarheological type.

Key words: museum-reserve, «arheopark», «arheodrom», «geopark», classification, museumification.

М. В. Клімаў

Новыя археалагічныя даследаванні фартэцый перыяду Інфлянцкай вайны на Полаччыне

У артыкуле выкладаюцца вынікі праведзеных археалагічных абследаванняў фартэцый перыяду Інфлянцкай вайны на тэрыторыі Полаччыны. Звесткі аб іх, замацаваныя у гістарычнай навуцы, звычайна ўспрымалася як аксіёма, якая не патрабавала доказаў і падмацоўвалася ранейшымі мінімальна праведзенымі археалагічнымі працамі і гравюрамі як першакрыніцамі, якія прымаліся без крытычнага разбору. У выніку праведзеных абследаванняў фартэцый і археалагічных прац у Туроўлі і Сокале магчыма прыйсці да высновы аб тым, што аўтар малюнкаў, С. Пахалавіцкі, паводле якіх рабіліся гравюры, прысутнічаў на месцы былых фартэцый і рабіў замалёўку іх рэшткаў уласнаручна, а не з апісанняў удзельнікаў падзей. Шэраг недакладнасцяў у адлюстраванні выяў фартэцый, неабходна растлумачыць «фарматам гравюрнага жанра». Знаходжанне рэшткаў матэрыяльнай культуры ў межах фартэцый Туроўля і Сокал пацвярджае сталае знаходжанне гарнізонаў на працягу доўгага часу, а не толькі ў 1579 г., што спрыяла назапашванню культурнага пласта. Супастаўленне атрыманых дадзеных з пісьмовымі і ілюстратыўнымі крыніцамі дазваляе зрабіць рэканструкцыю падзей, звязаных з фартэцыяй Туроўля і ўдакладніць абставіны штурму фартэцыі Сокал.

Ключавыя словы: Полацк, Сокал, Туроўля, Інфлянцкая вайна.

На першы погляд можа падацца, што тэма фартэцый Інфлянцкай вайны¹ на тэрыторыі Полаччыны добра вывучана, таму звяртанне да яе выглядае як просты пераказ даказаных тэзаў. Але як паказвае даследчыцкая практыка, тое, што падаецца вывучаным, насамрэч не з'яўляецца відавочным і акрэсленым. У якасці добрага прыкладу такога бачання праблемы выступае аб'ект «Вал Івана Грознага», які ўвасабляе перыяд Інфлянцкай вайны ў Полацку. Як вядома, будаўніцтва «вала» прывяло да істотных змен у тапаграфіі Полацка і, дакладна, яго Ніжняга замка [9, с. 49]. Памеры вала да гэтага часу ўражваюць, разам з тым аб артэфактнай базе, па якой магчыма было б меркаваць аб указаным перыядзе, казачь не прыходзілася. Тое ж датычыцца і былых фартэцый, пабудаваных

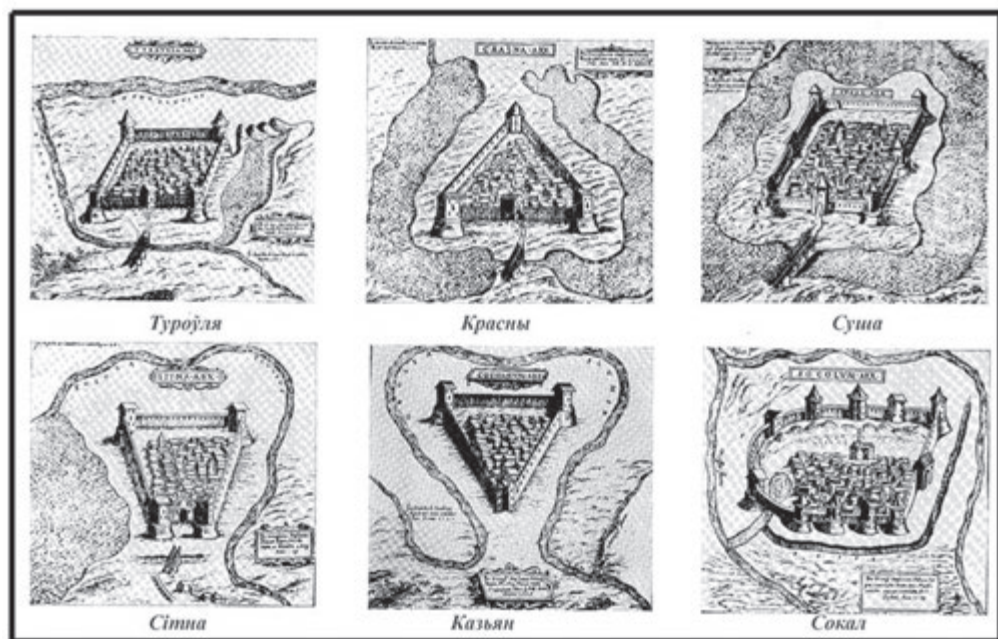
¹ Слова «фартэцыя» ў прыведзеным тэксце ўжываецца ў якасці сіноніма да слова «крэпасць».

вакол Полацка войскамі Івана IV Жажлівага ў перыяд 1563—1566 гг. Сляды іх амаль не фіксуюцца, прадметы з іх тэрыторыі заставаліся невядомымі, але ў турыстычных даведніках і нават энцыклапедычных артыкулах магчыма напаткаць звесткі аб указанных аб’ектах. Такая сітуацыя тлумачылася тым, што для расповеду аб фартэцыях навукоўцы і літаратары абапіраліся на апісанні фартэцый, якія з’яўляюцца ў крыніцах з другой паловы XVI ст., і на гравюры, зробленыя паводле малюнкаў С. Пахалавіцкага. Усё гэта спрыяла таму, што без сур’ёзных археалагічных прац складалася ўражанне аб тым, што аб фартэцыях Івана IV Жажлівага вядома амаль усё. Не будзем паглыбляцца ў гістарыяграфію XIX — першай паловы XX стст. па той прычыне, што ўсе, хто пісаў аб указанных фартэцыях, звычайна на іх месцы ніколі не быў і не бачыў, што добра ілюструе адно з выказванняў А. Семянтоўскага адносна фартэцыі Сокал: «Замок этот был одним из сильнейших: он имел одиннадцать башен и был окружен деревянной стеной, валом и рвом. Следы последних существовали ещё не так давно, а быть может существуют и поныне» [8, с. 56]. Такая практыка меркавання аб фартэцыях захавалася і ў XX ст., напрыклад, у знакамітай брашуры Брэжжа [1]. Адзначым, што і ў энцыклапедычных артыкулах напрыканцы XX ст. і ў XXI ст. апісанні фартэцый рабіліся, відавочна, зыходзячы з мінімальнага характару праведзеных археалагічных прац ці візуальнага аналізу крыніц [4, с. 285, 376, 388, 370, 468]. Дастаткова адзначыць артыкулы Ю. Якімовіча ў энцыклапедыі «Вялікае княства Літоўскае», у выніку чаго апісанне фартэцый, прыведзенае паводле гравюр, змяшчала «дакладныя звесткі» аб будаўніцтве некаторых фартэцый з каменю, аб характары забудовы і абарончым патэнцыяле ўмацаванняў [2, с. 16, 143—144, 569—570, 618—619, 647, 676—677].

Звернемся да гісторыі археалагічнага вывучэння праблемы. Першыя мэтанакіраваныя археалагічныя працы па вывучэнні ўказаных фартэцый, праведзеныя маскоўскім археолагам М. Г. Рабіновічам у 1948 г., складаліся, у асноўным, з візуальнага агляду месцаў былых умацаванняў і шурфоўкі [7]. Па-сутнасці, зробленыя працы насілі абмежаваны характар і не дадалі нічога асабліва новага да вывучэння праблемы.

Напрыканцы 60-х гг. XX ст. цікавасць да праблемы была праяўлена з боку М. А. Ткачова, які на той час з’яўляўся аспірантам Інстытута гісторыі БССР. Асноўныя шурфовачныя працы М. А. Ткачовым былі праведзены на месцы фартэцый Малое Сітна і Сокал² [10]. У першай з іх ім былі выяўлены драўляныя канструкцыі, у іншай — косткі людзей. Пасля ўказаных прац месцы фартэцый наведваліся шэрагам археолагаў

² На той час М. Ткачоў, як і астатнія даследчыкі, прытрымліваўся памылковай версіі адносна знаходжання фартэцыі Сокал і, па-сутнасці, праводзіў працы па-за яе рэальнымі межамі.

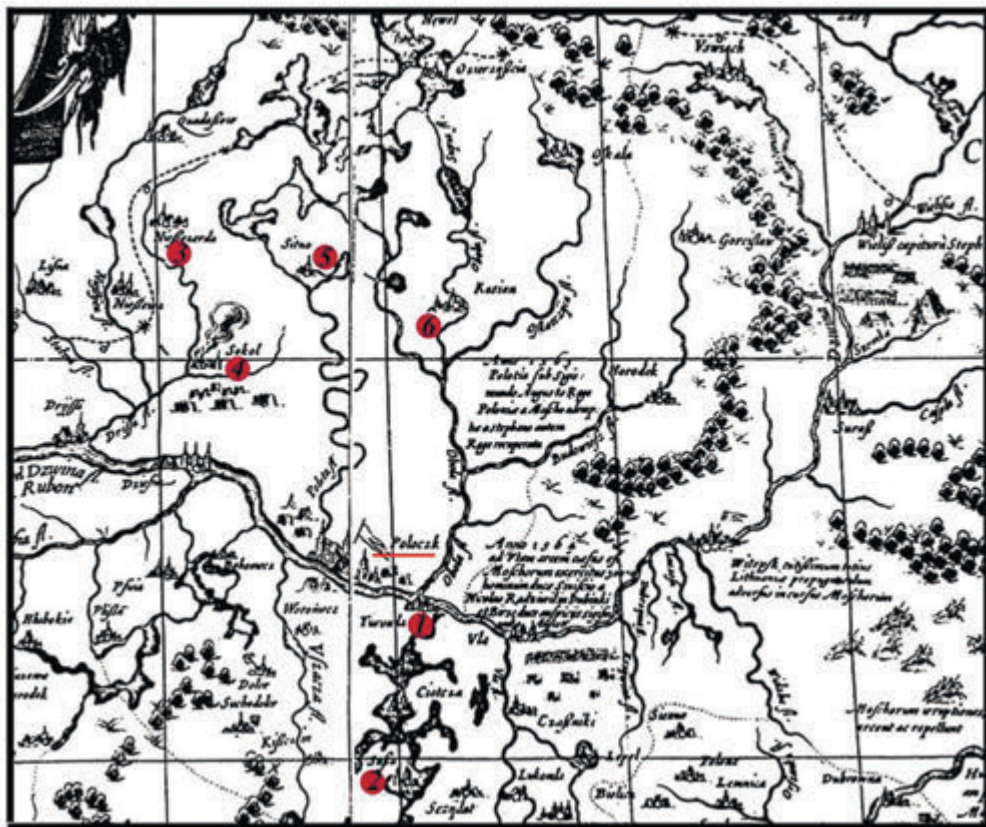

Мал. 1. Фартэцыі, пабудаваныя войскамі Івана IV Жахлівага вакол Полацка, адлюстраваныя на гравюрах, створаных паводле малюнкаў С. Пахалавіцкага

(Т. С. Скрыпчанка, С. В. Тарасаў, Д. У. Дук і інш.), але археалагічныя працы не праводзіліся.

Аўтарам прадстаўленай публікацыі археалагічныя раскопкі на месцы былых фартэцый былі распачаты ў 2014 г. Цікаvasць да заяўленай тэмы ўзнікла падчас абследавання берагоў р. Зах. Дзвіны ў сувязі з будаўніцтвам Полацкай ГЭС. У выніку каля в. Гарадзішча Полацкага раёна было выяўлена паселішча, якое знаходзілася побач з фартэцыяй Туроўля, дзе археалагічныя працы працягнуліся і ў 2015 г. [6; 7]. Важнасць археалагічных даследаванняў вынікала з храналагічна акрэсленых рамак існавання паселішчаў, датаваных выключна перыядам Інфлянцкай вайны.

Прадставім сціслую характарыстыку праведзеных прац. Як вядома, ваяводы Івана Жахлівага ў перыяд з 1563 па 1566 г. вакол Полацка пабудавалі 7 асноўных фартэцый, сярод іх: Туроўля, Сокал, Казьян, Сітна, Суша, Красны, Няшчэрда [3, с. 52]. Шэсць з вышэй указаных фартэцый, за выключэннем Няшчэрды, былі адлюстраваныя на гравюрах, зробленых па малюнках С. Пахалавіцкага (мал. 1). І нават пазней, пасля 30-цігадовага перапынку, месцы заснавання фартэцый былі ўказаны на Радзівілаўскай мапе (1613 г.), дзе складана пабачыць толькі фартэцыю «Красны», якая дагэтуль археалагічна не ідэнтыфікавана (мал. 2).

Мал. 2. Фартэцыі, пабудаваныя войскамі Івана IV Жаклівага на «Радзівілаўскай» мапе (1613 г., фрагмент)

1 — Туроўля; 2 — Суша; 3 — Няшчэрда; 4 — Сокал; 5 — Сітна; 6 — Казьян

Археалагічныя працы аўтарам былі праведзены каля фартэцыі Туроўля (в. Гарадзішча, Полацкі р-н) і Сокал (в. Кульнёва, Расонскі р-н), шурфоўка і агляд фартэцый Сітна (в. Малое Сітна Полацкага р-на), Суша (в. Суша, Лепельскі р-н), Казьян (в. Красамай Шумілінскага р-на) і Няшчэрда (возера Няшчэрда, Расонскі р-н). З улікам абмежаванняў адносна аб'ёму публікацыі ўкажам на асноўныя вынікі.

Абследаванне і археалагічныя працы на пяці фартэцыях дазволілі казаць аб рознай ступені захавання культурнага пласта. Найлепш культурны пласт прасочаны каля фартэцыі Туроўля і Сокал³, дзе месцамі ён дасягаў да 0,45 м. У Сітна, Казьяне пласт насіў мінімальны характар, што звязана з інтэнсіўнасцю жыццядзейнасці ў іх межах. На тэрыторыі

³ Надалей, з мэтай пазбягання шматлікіх паўтораў пры ўказанні назваў фартэцый без слова «фартэцыя» будзе разумецца дадзенае паняцце як сінанімічнае вызначэнню «крэпасць».

Няшчэрды культурны пласт істотна быў пашкоджаны пазнейшымі могілкамі і падзеямі, звязанымі з Вялікай Айчыннай вайной. У межах Сушы зараз знаходзіцца сучасная вёска, што перашкаджае дакладнай ідэнтыфікацыі магутнасці напластаванняў і іх суаднясення з перыядам другой паловы XVI ст. Да таго ж неабходна ўлічваць, што культурны пласт у межах некаторых фартэцый меў істотныя пашкоджанні, учыненыя «чорнымі капальнікамі». Найбольш актыўныя праявы дзейнасці «чорных капальнікаў» былі засведчаны на тэрыторыі былой фартэцыі Сокал і ўяўлялі з сябе траншэі падоўжанай формы, прыкладнымі паметрамі 1,5×12 м.

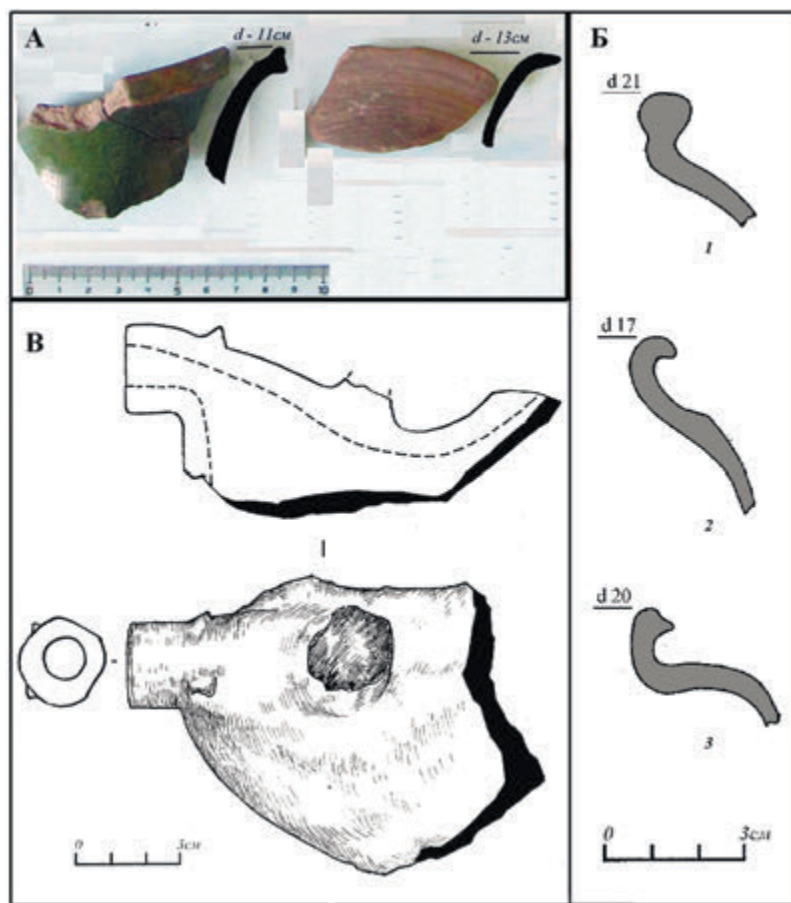
Самым каштоўным вынікам археалагічных раскопак, праведзеных аўтарам з 2014-га па 2017 г. на тэрыторыі Туроўлі і Сокала⁴, з'яўлялася атрыманне калекцыі артэфактаў, якія характарызавалі, часткова, матэрыяльную культуру перыяду Інфлянцкай вайны на Полаччыне і лакальна датаваліся перыядам у межах 1565—1579 гг. Нават на сучаснай тэрыторыі РФ такія прыклады лакальных даціровак указанага перыяду адзінкавыя, бо характар перапынення жыццядзейнасці ў межах фартэцый, пабудаваных на тэрыторыі Беларусі, звязаны з поўным выгнаннем войскаў Івана IV Жахлівага, у той час як на тэрыторыі Расіі яны працягвалі існаваць і пазней, а значыць назапашванне культурнага пласта не перапынялася.

Найбольш масавай часткай артэфактнай калекцыі з'яўлялася кераміка⁵, якую ўмоўна магчыма падзяліць на тры групы: 1) кераміка замежнай вытворчасці, у тым ліку «каменная кераміка» (мал. 3: А); 2) посуд мясцовай вытворчасці (мал. 3: Б, 2); 3) посуд з тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы (мал. 3: Б, 1). Прычым нельга дакладна ўсе выяўленыя тыпы пачынаў размеркаваць па двух апошніх з указаных груп з дакладнасцю. Гэта праца працягваецца, бо ў межах фартэцый сустраўты тыпы гаршкоў, якія блізкія тыпалагічна і прысутнічаюць як у калекцыях з Ноўгарада і Пскова, так і ў калекцыі XVI ст. з тэрыторыі Полаччыны (мал. 3: Б, 3).

Неабходна сцісла спыніцца на шляхах паступлення посуду ў межы фартэцый. Паходжанне «каменнай керамікі» з культурнага пласта фартэцый неаходна звязваць, верагодна, з працэсам рабавання маёнткаў (сядзіб) беларускай шляхты з боку стралецкага войска, што ўяўляецца звычайнай справай пры вядзенні ваенных дзеяў на «чужой» тэрыторыі. Да такой думкі падштурхоўвае факт перапынення гандлёвых сувязей

⁴ У 2014—2015 гг. аўтарам публікацыі былі праведзены археалагічныя раскопкі каля Туроўлі на плошчы 120 кв. м, у 2016—2017 гг. — у межах Сокала, на плошчы 144 кв. м.

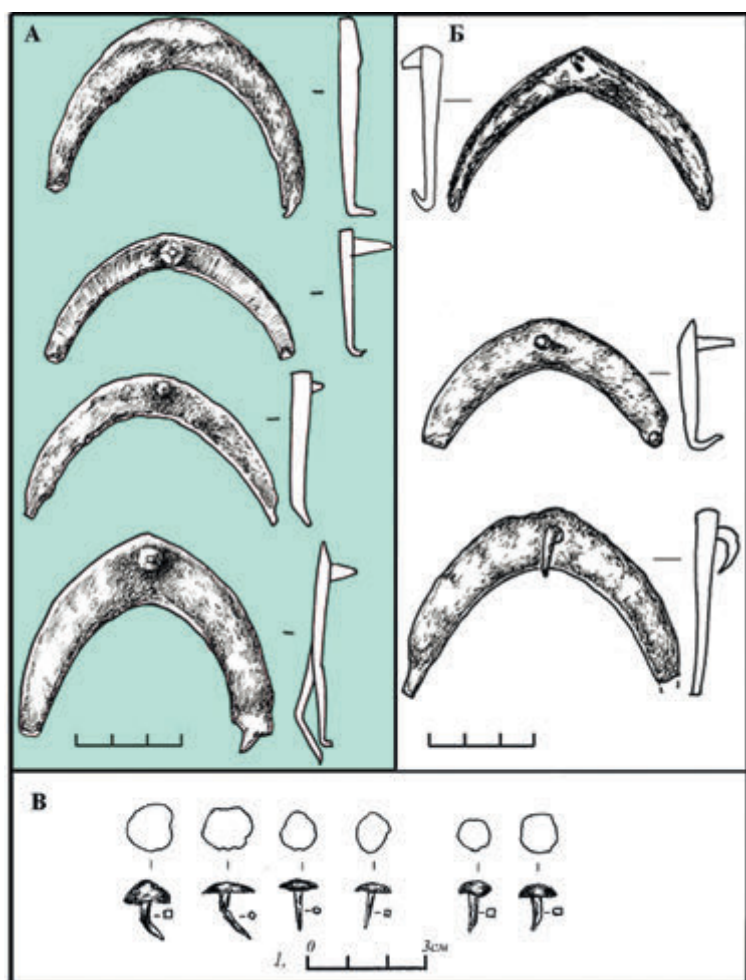
⁵ Надалей па тэксту і ў ілюстратыўных матэрыялах будуць указвацца толькі некаторыя артэфакты з асобных катэгорый прадметаў, бо агульная колькасць табліц з артэфактамі па выніках раскопак 2014—2017 гг. перавышае 50 табліц.

Мал. 3. Некаторыя тыпы керамічнага посуду з тэрыторыі Туруўлі (А) і Сокала (Б, В)
 А — «каменная кераміка»; Б — некалькі тыпаў гаршкоў; В — фрагмент рукамыя

па р. Зах. Дзвіне паміж Полацкам і Рыгай на час вайны, з якой дадзеная кераміка і паступала [11, s. 50]. Разам з тым, магчыма дапусціць, што некаторыя тыпы посуду, такія як зялёнапаліваныя біклагі, маглі быць прывезены каманднай «вярхушкай» стралецкага войска з сабой. Яны прысутнічаюць і сярод матэрыялаў заможных хат, рэшткі якіх былі даследаваны ў Маскве і ў Ноўгарадзе.

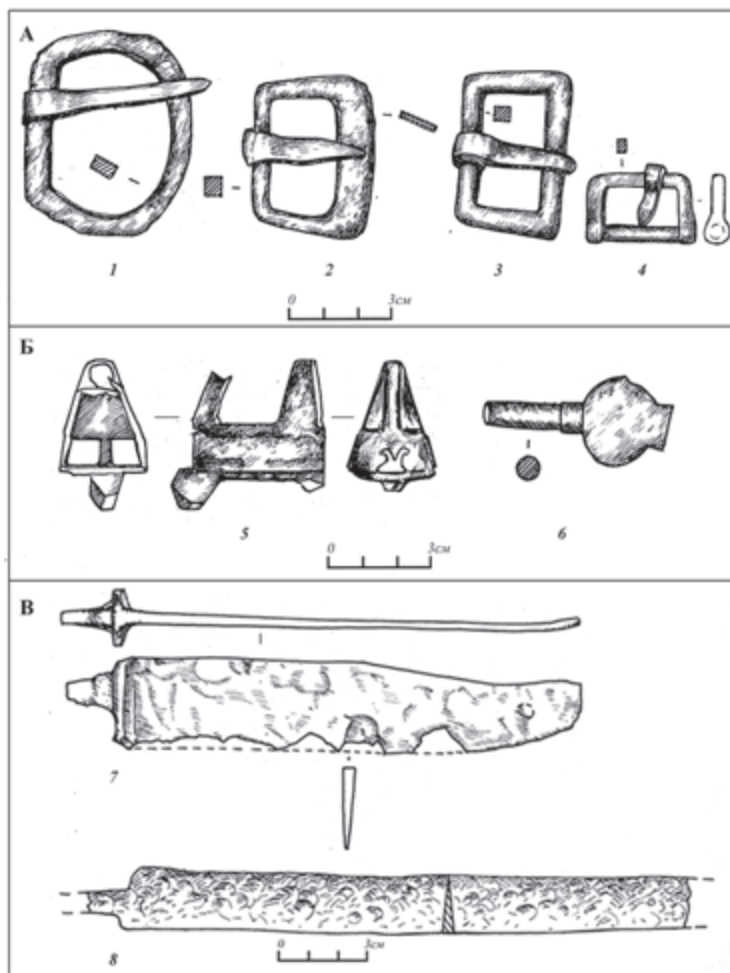
Што датычыцца простага тэракотавага посуду, то маючы апорныя тыпы керамічных гаршкоў з сядзібы Лучна-1, датаваныя не пазней 1551 г., і тыпы, якія паходзілі з тэрыторыі Наўгародчыны, Пскоўшчыны і Масквы, магчыма было канстатаваць, што пераважаючая большасць керамічнага посуду, выяўленая ў Туруўлі і Сокале, належала мясцовай вытворчасці. Таму не складана асэнсаваць, што згаданы посуд або

Мал. 4. Абудковыя падкоўкі (А, Б) і цвічкі (В) з Туроўлі (А) і Сокала (Б, В)

закупаўся, або адбіраўся ў мясцовага насельніцтва. Адкрытым застаецца пытанне аб працы ганчароў з асяродку стралецкага войска, якое знаходзілася ў гарнізонах фартэцый. На такую думку можа схіліць выяўленне ў межах Сокала часткі адметнага рукамыя (мал. 3: В), традыцыя вырабу якога адносіцца да рэгіёнаў, звязаных з тэрыторыяй сучаснай Расіі. Аналіз глін каля Сокала, дзе выяўлена найбольш прадстаўнічая керамічная калекцыя, дазволіў бы больш канкрэтна выказацца па дыскусійнаму пытанню, але ён не праводзіўся.

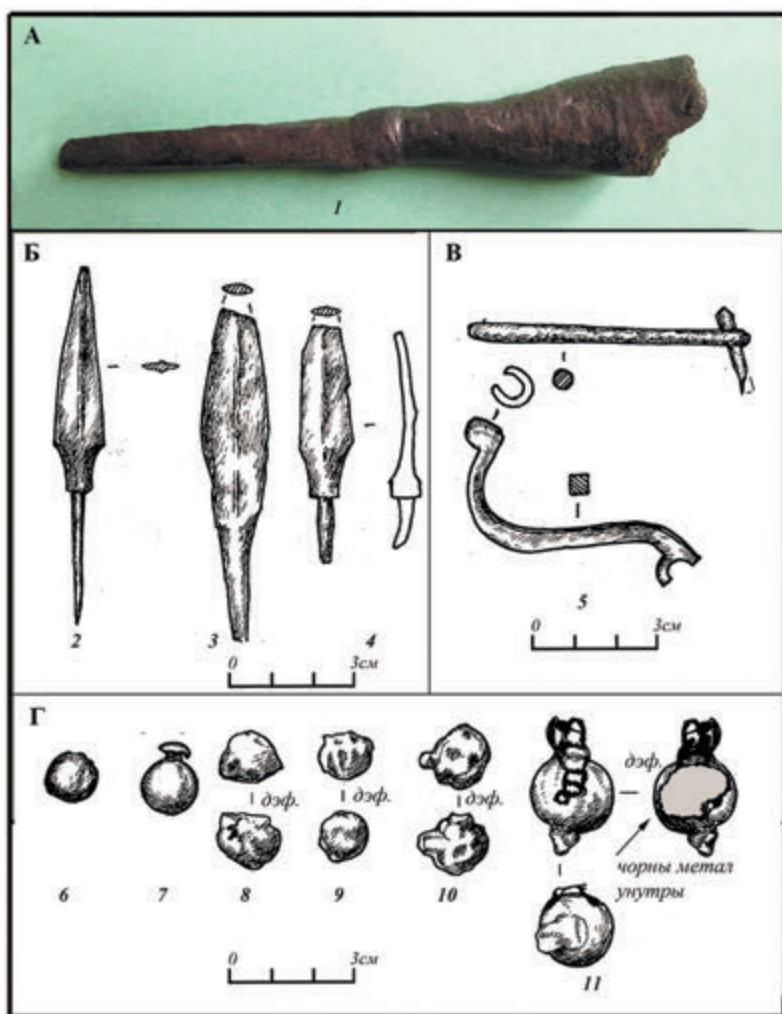
Даволі поўна ўдалося сабраць матэрыялы, якія паказвалі побытавую і ваенную сферу дзейнасці стралецкага войска. Непасрэдна стральцам належалі пласцінкавыя падкоўкі для абцасаў. Яны былі падобны паміж

Мал. 5. Спражкі (А), замок і ключ (Б), нажы (В) з Сокала (А, Б) і Туроўлі (В)

сабой па тыпах, калі параўнаць матэрыялы Туроўлі (мал. 4: А) і Сокала (мал. 4: Б). Да абутку адносіліся яшчэ і невялікія цвічкі (мал. 4: В). Адразу ўкажам на тое, што акрамя абутковых, сярод матэрыялаў з фартэцый знаходзіліся будаўнічыя, дэкаратыўныя і абцасавыя цвікі. Сустрэтыя ў Сокале дэкаратыўныя цвічкі, верагодна, ужываліся для афармлення шчытоў, куфараў і інш.), што дакладна не магчыма высветліць.

Спражкі, выяўленыя падчас раскопак, умоўна магчыма падзяліць на тры віды: 1) спражкі для паясных папруг (мал. 5: А, 1, 2); 2) спражкі, якія адносіліся да конскай вупражы (мал. 5: А, 3) і 3) невялікія спражкі для рыштунку з адваротнай схемай язычка (мал. 5: А, 4). Апошнія былі сустрэты і ў Туроўлі, і ў Сокале.

Мал. 6. Зброя. Піка з Туроўлі (А). Наканечнікі стрэл (Б), часткі жагры (В) і кулі (Г) з Сокала

Іншыя побытавыя рэчы былі прадстаўлены сякерай, качадыкамі, металічнай лыжкай-чарпалкай (мал. 7: А, 1), медным катлом, замкамі і ключамі. Фрагменты замкоў, выяўленыя ў фартэцыях, сведчылі аб кансерватыўнасці традыцыі і аб працягу ўжытку ў стралецкім асяродку замкоў тыпу «Е» (мал. 5: В, 5). Адзіны ключ (мал. 5: В, 6) ад замка тыпу «Ж» сведчыць аб малой іх колькасці.

Нажы, знойдзеныя на месцы фартэцый, падзяляліся па прызначэнні на побытавыя, універсальныя (мал. 5: В, 7) і баявыя (мал. 5: В, 8). Акрамя ўласна чаранковых нажоў (мал. 5, В), у асяродку стралецкага войска

бытавалі і тронкавыя нажы, доля якіх бачыцца істотнай. Як і ў выпадку з керамічным посудам, дакладнае паходжанне такіх нажоў (зроблены стральцамі ці ўзяты ў мясцовага насельніцтва) застаецца нявысветленым.

Безумоўна, акрамя вышэй згаданых баявых нажоў, у межах фартэцый былі выяўлены таксама асобныя экзэмпляры і фрагменты зброі. Колючая зброя бліжняга бою прадстаўлена пікай (мал. 6: А, 1). Аб зброі дальняга бою магчыма меркаваць па наканечніках стрэл, прычым у Сокале іх выяўлена некалькі тыпаў (мал. 6: Б, 1—3). Вядома, што ў склад войскаў Івана IV Жахлівага ўваходзілі не толькі стральцы, але таксама і «дзеці баярскія». Хто з іх і ў якой ступені быў ўзброены лукамі, таксама ў выніку раскопак высветліць не ўдалося. Асноўная колькасць стрэл паходзіла з фартэцыі Сокал, дзе сканцэнтраваліся розныя па свайму фарміраванню ваенныя падраздзяленні. Адзначым, што некаторыя наканечнікі стрэл насілі сляды пажару і былі пагнуты і зламаны падчас ваенных падзей (мал. 6: Б, 4).

Аб прысутнасці вогнястрэльнай зброі сведчылі фрагменты стрэльбаў і кулі. Безумоўна, вялікія дэталі, металічныя ствалы ручных пішчалаў, якія належалі да асноўнай зброі стральцоў, падбіраліся маркітанткамі, аб якіх згадваюць крыніцы, таму да дэталей указанай зброі магчыма аднесці выяўленыя падчас археалагічных раскопак фрагменты жаграў — спускавых механізмаў (мал. 6: В, 5), з доляй верагоднасці — парахавыя паліцы.

Пытанне аб выяўленых кулях даволі цікавае з таго пункту гледжання, што некаторыя іх тыпы складана аднесці да тых, што належалі стральцам ці войскам ВКЛ, Польшчы або нямецкім і венгерскім наймітам. Паводле матэрыялу былі знойдзены тры асноўныя віды куль: свінцовыя (мал. 6: Г, 6—10, пераважаючая большасць), свінцовыя з металічным сярдэчнікам (мал. 6: Г, 11) і цалкам зробленыя з чорнага металу. Па дыяметры сярод свінцовых куль мінімальны калібр куль складаў 1,2—1,4 мм, максімальны — 2—2,2 см. Адзначым, што некаторыя з куль мелі пашкоджаны ў выніку ўздзеяння пажару выгляд (мал. 6: Г, 7—11), што яшчэ раз падкрэслівае іх сувязь з ваеннымі падзеямі, а не з пазнейшай паляўнічай дзейнасцю. Да таго ж дададзім, што пераважаючая большасць куль выяўлена ў кантэксце пажару і ў Туроўлі, і ў Сокале⁶.

Адметнымі знаходкамі, якія падкрэслівалі прысутнасць войскаў Івана IV Жахлівага ў межах фартэцый, з'яўляліся манеты, якіх было выяўлена параўнальна няшмат, што трэба тлумачыць у немалой ступені дзейнасцю

⁶ Кулі, як і іншыя індывідуальныя знаходкі, фіксаваліся ў кантэксце культурнага пласта пры дапамозе металадэтэктара, што істотна адрознівае гэты працэс ад знішчэння помніка «чорнымі капальнікамі», для якіх важнае значэнне мае знаходка, а не кантэкст.

Мал. 7. Выявы некаторых рэдкіх артэфактаў з Сокала (А)
і рэшткі адной з пабудов у межах фартэцыі (Б)

«чорных капальнікаў». Усе выяўленыя манеты належалі да чаканкі манетных двароў Маскоўскай дзяржавы, а дакладна чатырох: Маскоўскага, Пскоўскага, Наўгародскага і Цвярскага⁷. Манеты былі прадстаўлены чатырма наміналамі: капейкамі, дзяньгамі, палушкамі і меднымі пуламі.

Унікальнай знаходкай, якая сведчыла аб высокім матэрыяльным становішчы некаторых з кіраўнікоў стралецкага войска, з'яўляўся касцяны нацельны крыж (мал. 7: А, 2), дакладна датаваны па часе выпадзення ў пласт 25 верасня 1579 г., калі фартэцыя была знішчана войскамі Рэчы Паспалітай. Гэты крыж належаў аднаму з военачальнікаў стральцоў,

⁷ За вызначэнне манет прыносім удзячнасць спадару Валерыю Кобрынец.

выяўлены ў яго пабудове, на Сокале. Мае дзве кампазіцыі, у цэнтры адной — Святы Мікола, з другога боку апакрыфічны сюжэт — Мікіта Бесагон, які пабівае бесаў. Крыж не быў згублены, а зняты і захаваны. З ім звязана асобная гісторыя «апакаліпсіса», або поўнага знішчэння стралецкага войска, якое адбывалася ў Сокале⁸.

Гістарычныя кантэксты. Акрамя выяўлення рэшткаў матэрыяльнай культуры ўказанага перыяду на аснове артэфактаў і натуральных назіранняў, аўтару ўдалося вызначыць некаторыя гістарычныя кантэксты і супаставіць іх з ілюстратыўнымі і пісьмовымі крыніцамі.

Умацаванні. Вывучэнне рэшткаў умацаванняў дазволіла казаць аб тым, што на гравюрах, дзе змяшчаюцца выявы фартэцый, яны былі стылізаваны пры іх намалёўцы (мал. 1). На гравюрах бачны вялікія замкі з валамі, равамі і вежамі. Насамрэч, валоў амаль не было, а там дзе яны фіксуюцца — іх вышыня не перавышае адзін метр. Рэшткі равоў у некаторых выпадках захаваліся. Напрыклад, у фартэцыі Сітна, відавочна, прасочваецца наяўнасць рэшткаў валоў, але равы адсутнічалі. На Няшчэрдзе ледзьве праглядаюцца рэшткі вала і рова, а таксама вылучана аснаванне адной вежы. У Казьяне валы і равы адсутнічаюць. У Сушы равы адсутнічаюць, валы вышынёй да 1 м ледзьве бачны і прасочваецца вылучэнне некалькіх веж. У Сокале валы адсутнічаюць, фіксуецца некалькі вылучаных пляцовак вежаў і часткі рова.

Туроўля. Археалагічныя матэрыялы і пісьмовыя крыніцы дазволілі праясніць сітуацыю адносна Туроўлі. Асноўным вынікам прац 2014—2015 гг. з’явілася фіксацыя «слабады», дзе пражывалі стральцы, змешчанай побач з фартэцыяй Туроўля. Ад гэтай фартэцыі засталіся толькі рэшткі валоў. За 50 м ад узказаных рэшткаў было лакалізавана паселішча, якое мела ўсе прыкметы матэрыяльнай культуры стральцоў (абутковыя падкоўкі, побытавыя рэчы, зброя). Лёс гэтага пасялення падкрэсліваецца пісьмовымі крыніцамі, згодна з якімі «стралецкая слабада» была спалена атрадам Ф. Жука пры спробе захапіць фартэцыю. Такое меркаванне вынікае з фіксацыі пажару ў межах адной з даследаваных вялікіх пабудов.

Сокал. Самыя цікавыя дадзеныя адносна супастаўлення пісьмовых і іканаграфічных крыніц былі атрыманы адносна фартэцыі Сокал, дзе былі атрыманы, па сутнасці, сенсацыйныя матэрыялы.

У выніку археалагічных прац была выпраўлена памылка і лакалізавана дакладнае месцазнаходжанне фартэцыі. Да 2016 г. большасць даследчыкаў не зусім дакладна трактавалі выяву на гравюры і адносілі фартэцыю дакладна ў месца злучэння рэк Нішчы і Дрысы. Такой памылковай лакалізацыі спрыяла і тое, што ў месцы сутокі знаходзілася прыродная

⁸ Крыж знаходзіцца ў стадыі вывучэння.

града, якую прымалі або за вал, або за дадатковае ўмацаванне. Насамрэч, фартэцыя змяшчалася непасрэдна каля берага р. Нішчы, за 350—400 м ад «гравюрнага Сокала». Менавіта ў гэтым месцы ў апошнія гады актывізавалі дзейнасць «чорныя капальнікі», іх сляды былі зафіксаваны мясцовым краязнаўцам Ю. Карасевым, што ў выніку і прывяло да арганізацыі раскопак 2016—2017 гг. Праведзеныя працы дакладна пацвердзілі існаванне фартэцыі ў вивучаным месцы, што выразілася ў наступным:

Па-першае, былі выяўлены рэшткі матэрыяльнай культуры стралечкага войска, аб чым згадвалася вышэй.

Па-другое, была дакладна лакалізавана лінія рова і брама фартэцыі, паказаная на гравюры. З гэтай мэтай выява гравюры была арыентавана дакладна адносна р. Нішчы. Як вынік, была выяўлена частка брамы, якая складалася з двух невялікіх гародзен, на ёй змяшчаліся медныя ўпрыгожанні. Брама мела рашотку-гірсу, ад якой засталіся адпаведныя цвікі.

Па-трэцяе была прасочана забудова на частцы вуліцы ў межах фартэцыі і даследаваны рэшткі некалькіх пабудов з двух бакоў вуліцы. У некалькіх даследаваных пабудовах былі выяўлены рэшткі печаў і skleпaў (мал. 7: Б).

Яшчэ раз падкрэслім, адносна кожнага з выкладзеных сюжэтаў магчыма зрабіць невялікі даклад, таму тут прыведзены толькі асноўныя вынікі археалагічных прац.

Праведзенае археалагічнае абследаванне фартэцый перыяду Інфлянцкай вайны на тэрыторыі Полаччыны прывяло да наступных высноў.

1. Тэма фартэцый перыяду Інфлянцкай вайны да пачатку даследаванняў аўтара ў 2014 г. успрымалася як «гістарычная аксіёма», якая не патрабавала доказаў і падмацоўвалася ранейшымі мінімальна праведзенымі археалагічнымі працамі і гравюрамі як першакрыніцамі, якія прымаліся без крытычнага разбору.

2. Археалагічныя доследы аўтара дазволілі звярнуцца да крытычнага разбору выяў фартэцый на гравюрах і выявіць іх дакладнасць або схематызм. У выніку праведзеных абследаванняў фартэцый і археалагічных прац у Туроўлі і Сокале магчыма прыйсці да высновы аб тым, што аўтар малюнкаў, С. Пахалавіцкі, паводле якіх рабіліся гравюры, прысутнічаў на месцы былых фартэцый і рабіў замалёўку іх рэшткаў уласнаручна, а не з апісанняў удзельнікаў падзей. Асабліва гэта тэза пацвярджаецца працамі ў Сокале, дзе асноўныя рысы абарончай сістэмы фартэцыі супадаюць. Разам з тым неабходна ўказаць на шэраг недакладнасцяў у адлюстраванні выяў фартэцый, што ў першую чаргу неабходна растлумачыць «фарматам гравюрнага жанра», які павінен быў паказваць істотныя ваенныя аб'екты, каб павялічыць велічнасць перамогі ў вачах сучаснікаў.

3. Знаходжанне рэшткаў матэрыяльнай культуры ў межах фартэцый Туроўля і Сокал пацвярджае сталае знаходжанне гарнізонаў на працягу доўгага часу, а не толькі ў 1579 г., што спрыяла назапашванню культурнага пласта. Выяўленыя аб'екты і артэфакты дазволілі ахарактарызаваць іх жылло, побытавую культуру і ўзбраенне (піка, дэталі пішчаляў, баявыя нажы). Супастаўленне ўсіх атрыманых дадзеных з пісьмовымі і ілюстрацыйнымі крыніцамі дазваляе зрабіць рэканструкцыю падзей, звязаных з фартэцый Туроўля і ўдакладніць абставіны штурму фартэцыі Сокал.

Літаратура

1. Брэжго, Б. Замкі Віцебшчыны / Б. Брэжго.— Вільня, 1933.— 38 с.
2. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. У 2 т.— Мінск: БелЭн, 2006.— Т. 2: Кадэцкі корпус — Яцкевіч.— 792 с.: іл.
3. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578—1582) / Р. Гейденштейн.— СПб: Изд-во мин. внутренних дел, 1889.— 309 с.
4. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць.— Мінск: БелЭн, 1985.— 496 с.; іл.
5. Клімаў, М. В. «Справаздача пра правядзенне археалагічных абследаванняў у зоне будаўніцтва аб'екта “Строительство Полоцкой ГЭС на реке Западная Двина в Витебской области”. Мероприятия по ложу водохранилища» / М. В. Клімаў // ЦНА НАН Беларусі. ФАНД — Воп. 1.— арх. № 3208 (тэкст); № 3209 (фотаальбом).
6. Клімаў М. В. «Справаздача пра археалагічныя даследы на тэрыторыі Віцебскай вобласці ў 2015 г.» / М. В. Клімаў // ЦНА НАН Беларусі. ФАНД.— Воп. 1.— Арх. № 3330.
7. Рабинович, М. Г. Археологическая разведка в Полоцкой земле / М. Г. Рабинович // Краткие сообщ. о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материальной культуры Акад. наук СССР.— М., 1950.— Вып. 33.— С. 81—88.
8. Сементовский А. М. Белорусские древности. Вып. 1.— СПб, 1890.— 136 с.
9. Тарасаў, С. В. Полацк IX—XVII стст.: гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў.— Мінск: Беларуская навука, 2001.— 183 с., іл.
10. Ткачев, М. А. Отчёт аспиранта Института истории АН БССР Ткачева М. А. За полевой сезон 1969 г. / М. А. Ткачев // ЦНА НАН Беларусі. ФАНД.— Воп. 1.— Арх. № 444.
11. Klimaw, Marat. W. Importowana ceramika na czyniowa zastanowiska 1 w miejscowości Łuczna: problemi dentyfikacji ośrodków wytwórczości i napływu (w świetle materiałów wykopaliskowych lat 1998—2012) / M. W. Klimaw // Badania archeologiczne w Polsce środkowej i wschodniej, Zahodnniej Białjrusi i Ukrainie w roku 2013: streszenia referatów XXX konferencji / pod redakcją J. Libery, A. Zakościelnej.— Lublin, 2014.— S. 50—51.

А. И. Корсак

Социально-экономическое положение г. Полоцка в условиях немецкой оккупации (1941—1944 гг.)¹

В данной работе с привлечением широкого круга источников рассматривается социально-экономическое положение г. Полоцка в условиях германской оккупации (1941—1944 гг.). В первую очередь внимание обращено на промышленность, а также торговлю и налогообложение, функционирование которых было направлено на потребности вермахта и нацистской Германии. Приведен перечень предприятий, производивших продукцию для нужд оккупационных властей с привлечением рабочей силы из числа как местного населения, так и из числа советских военнопленных.

Ключевые слова: Полоцк, оккупация, экономика, здравоохранение.

Период немецкой оккупации для г. Полоцка и его горожан начался с 15—16 июля 1941 г. и продолжался ровно три года — по 4 июля 1944 г., до момента освобождения его территории в результате Полоцкой наступательной операции. Время нахождения в городе нацистских оккупационных властей характеризуется беспощадностью к военнопленным Дулага-125, жестокостью по отношению к местному населению и эксплуатации ресурсов города на нужды вермахта.

На основе архивного материала Национального архива Республики Беларусь (далее — НАРБ), Зонального государственного архива в г. Полоцке (далее — ЗГА в г. Полоцке), а также документов из фондов Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника (далее — НПИКМЗ) в данной статье рассмотрим социально-экономическое положение г. Полоцка в период 1941—1944 гг.

Промышленность. До Великой Отечественной войны г. Полоцк насчитывал 90 промышленных предприятий и мастерских (общим количеством 1 816 человек), крупнейшими из них являлись хлебный комбинат, механические сельскохозяйственные мастерские, плодово-винный

¹ Работа поддержана БРФФИ, номер гранта № Г17Р-032 «Военные конфликты XV—XX вв. на белорусских землях и их влияние на формирование идентичности населения (на примере Полоцкого региона)».

завод, промышленный комбинат с 10 цехами и мастерскими, артель «Красный инвалид» и др. [1, л. 9].

Несмотря на то, что город потерпел от пожаров и разрушений, вызванных бомбёжками немецкой авиации, тем не менее, имелся ряд предприятий, которые оккупационные власти впоследствии использовали для обеспечения всем необходимым в первую очередь себя и военных частей, постоянно проходивших через г. Полоцк на восток.

Так, в г. Полоцке практически на протяжении всего периода нацистской оккупации производили продукцию следующие предприятия:

1) два *хлебозавода* (один выпекал хлеб для гарнизона и проходящих частей — производительностью до 20 тонн в сутки, работали немцы и украинцы; второй — для населения производительностью 5 тонн) [9, л. 66];

2) *мясокомбинат*, территория которого была обнесена колючей проволокой, имел бойню, разделочные и перерабатывающие цеха. Штат сотрудников состоял из 9 немцев и 19 украинцев-добровольцев (находились круглосуточно), во главе немец — инспектор Томас. Суточный наряд охраны — 9 человек (1 немец и 8 полицейских). С марта до середины сентября 1943 г. не работал из-за отсутствия скота, занимался лишь распределением готовой мясной продукции, получаемой с маркой «Мюнхен» в количестве 8—10 тонн ежемесячно, среди гарнизонов Полоцка и Боровух-1, 2, 3. [10, л. 194 об.];

3) *гончарный завод* изготовлял горшки, тарелки, рюмки как для нужд армии, так и для продажи местному населению через немецкое торговое общество «Восток» [6, л. 18 об.];

4) *портняжная и сапожная мастерские* — количество работников доходило до 900 человек;

5) *водяная мельница* — единственная в городе работающая круглосуточно и только для немцев;

6) *лесопильный завод* мощностью до 250 кубометров пиломатериалов в сутки;

7) *маслозавод и льнозавод* — продукция выпускалась исключительно для нужд вермахта;

8) *плодвинзавод* вырабатывал спиртные напитки, вино до 10-ти градусов и безалкогольные сиропы при наличии сахара — в объёме приблизительно 500 литров в день;

9) *баня* (из двух работала только одна), нижний этаж которой был оборудован под механическую мастерскую, производящую чурки для газогенераторных машин. Услуги для местного населения оказывались лишь 2—3 дня в неделю [9, л. 67] и др.

10) при железнодорожной службе существовали *оранжерея и парниковое хозяйство*, снабжавшие немцев ранними овощами [9, л. 72].

Продолжительность дня на производстве — от 10 до 14 часов, в учреждениях — 7,5 часов. Состав рабочих и служащих — в основном местные жители и военнопленные. В г. Полоцке количество рабочих из числа местного населения было незначительное — многие в начале войны смогли эвакуироваться, некоторые переехали на место жительства в деревню. Продуктивность и работоспособность низкая, многие работали для того, чтобы иметь на руках официальный документ. Зарплата выплачивалась ежедневно, но была несколько символична — от 15 до 30 рублей (рабочий) и от 100 до 250 рублей (служащий) при стоимости, например, сливочного масла за фунт 350—400 рублей. Наём рабочей силы осуществлялся через объявления. Как правило, добровольно никто не шёл на работы, в таком случае оккупационные власти вызывали по спискам повестками через полицию. Процент выработки продукции как от добровольно нанимаемых, так и от привлечённых насильно, одинаково незначителен. Например, восстановление одной деревянной фермы (метров 50—60), вместо разрушенной авиабомбой железной, при наличии 100—120 рабочих и группы немецких специалистов, длилось около 9 месяцев и стоило 150 тысяч рублей. Кстати, мост этот тут же был разрушен ледоходом. Строительство велось под руководством группы немецких инженеров-специалистов [8, л. 18 об.].

Таким образом, исходя из выше приведённых фактов, оккупационные власти не были заинтересованы в восстановлении промышленного комплекса г. Полоцка. Целью являлась максимальная эксплуатация имеющего оборудования при минимальных затратах. Те предприятия, которые были завязаны на обеспечении пищевой продукцией военных частей, тщательно охранялись и контролировались непосредственно немцами.

Коммунальное хозяйство. В ходе интенсивной бомбардировки города немецкой авиацией в июле 1941 г. большая часть города была разрушена и сожжена.

Тем не менее, «... в Полоцке имелось 5 насосных станций, введённых в 1927 г.» [4, л. 36], «... в Полоцке (16 000 жителей) электроснабжение города обеспечивается железнодорожной электростанцией на ст. Полоцк-Восточный. Электростанция работает на дизельных моторах и производит сегодня 260 кВт электроэнергии, но благодаря подключению ещё одного дизельного мотора её мощность будет доведена до 260 кВт. В связи с недостатком горючего электроэнергия подаётся только часами и используется только на небольшие военные предприятия, в то время как население

лишено электроосвещения. Построенная незадолго до начала войны новая электростанция (мощностью 600 кВт) в настоящее время стоит опустошённой, т. к. оборудование и моторов достать нельзя» [4, л. 40], «...в Полоцке имеется 5 водонасосных станций, из которых три работают на электроэнергии, но в связи с недостатком таковой работает только 1 ст. Водопроводная сеть большей частью разрушена» [4, л. 48].

Имелся также *военный узел телефонной связи*: на узле два коммутатора местной батареи — один коммутатор на 50 номеров, другой — на 30. Коммутаторы старые русские, отремонтированные. Питание станции осуществляется аккумуляторной батареей, которая заряжается тут же установленным агрегатом. Вся связь в черте города осуществляется при помощи старого советского подземного кабеля. Узел обслуживает связью весь полоцкий гарнизон и имеет связь с Витебском (два провода, идущие вдоль ж/дороги), с Невелем (одним проводом вдоль ж/д), с Двинском (два провода вдоль ж/д), с Крулевщиной и Берлином через Двинск. Связь с фронтом через Невель и Витебск. Бомбардировкою 1-го июня подземный кабель повреждён. Связь внутри города в настоящее время осуществляется с помощью подвесного кабеля [9, л. 68 об.].

Однако несмотря на плохое состояние коммунального хозяйства, оккупационные власти вынуждали местное население платить квартплату, которая взималась по советской довоенной ставке. Для того, чтобы стимулировать выход горожан на работу, безработные платили по самому высокому тарифу. От оплаты коммунальных услуг освобождались только лишь инвалиды, имеющие советские документы по инвалидности, т.к. врачебным комиссиям не доверяли.

Торговля и снабжение населения. В г. Полоцке торговлей и процессом обеспечения населения продуктами питания (о других товарах народного потребления говорить и вовсе не приходится в условиях военного времени) занимался отдел снабжения Полоцкого городской управы.

Имеющиеся магазины функционировали в качестве пунктов выдачи хлеба по карточкам из расчёта 1 кг на неделю, в 1941 г. и в начале 1942 г. отпускались картошка и молоко для грудных детей. Несмотря на эти квоты, недельные нормы не выдерживались — хлеб выдавался нерегулярно и плохого качества. На бумаге отдела снабжения вырисовывалась другая картина — 75 г крупы, 75—100 г соли, около 100 г жиров, 250 г картофеля (недельная норма) [8, л. 18 об.].

В середине сентября 1942 г. комендантом г. Полоцка было созвано совещание, на котором огласили присланную из Германии инструкцию о порядке снабжения городского населения. Содержание данной

инструкции вкратце следующее: «...местное военное командование выделяет продукты для снабжения города. Распределение их поручается отделам снабжения городских управ. Продовольственные карточки выдаются только тем лицам, которые зарегистрированы биржей труда. Всё население города подразделяется на пять групп в зависимости от трудности работы. Первая группа (дети до 15 лет), вторая — неработающие женщины и мужчины-инвалиды, третья — занятые на лёгкой работе и служащие, четвёртая — занятые на тяжёлой работе и пятая — лица, занятые на более тяжёлой работе. Для каждой из этих групп устанавливалась норма снабжения. Например, для 1-й — 553 г ржи в неделю, 38 г крупы, 1 250 г картофеля в неделю. Для 2 и 3 групп новых наименований продуктов не прибавляется, а лишь незначительно увеличивается количество названных продуктов. Для 4 группы — ржи 1 400 г, крупы — 200 г, картофеля 3,5 кг, мяса 75 г, жиров — 60 г, снятого молока — поллитра в неделю. Для пятой группы незначительное увеличение количества ржи и мяса» [6, л. 123].

Отделом снабжения была проведена вся подготовительная работа для перехода снабжения на новые условия. Но комендантом г. Полоцка было принято совершенно иное распоряжение, согласно которому устанавливалось 3 группы и соответствующие нормы продуктов: 1-я группа (дети до 14 лет включительно) — 500 г хлеба в неделю и 100 г крупы, 2-я группа (все женщины как работающие, так и неработающие) — 1 000 г хлеба и 200 г крупы, 3-я группа (работающие мужчины) — 1 500 г хлеба и 200 г крупы в неделю. Согласно этому распоряжению были выданы хлебные карточки и продовольственные и за срок 12—18 октября 1942 г. произведена выдача хлеба [5, л. 124].

Следует отметить, что данная «акция» была краткосрочной, если не сказать единичной в своём роде. В дальнейшем снабжение населения продуктами питания осуществлялась с огромными перебоями и незначительными объёмами.

В большинстве своём в торговле действовали законы натурального обмена. Так как магазины не выполняли полноценно своих функций, то основной процесс товарообмена шёл на рынке (стоимость места для торговли — 2 рубля). К концу 1942 г. рынок как таковой практически не функционировал, что было связано с активностью подпольного и партизанского движения — соответственно, пропускная система в город не давала возможности приносить продукты на продажу сельскими жителями. Во многих случаях полицейские конфисковывали для своих личных нужд товар, иногда можно было осуществить обмен с немецкими солдатами на сигареты, табак, мыло для бритья и прочую мелочь.

Тем не менее, места торговли, помимо магазинов как пунктов выдачи продуктов питания по карточкам, были представлены несколькими точками Центрального торгового общества «Восток» (*Zentralhandels-gesellschaft «Ost»*), а также частными магазинами, на деятельность которых выдавался в городской управе патент.

Ларьки Центрального торгового общества «Восток» занимались в основном сбором железного лома, выплаты за который осуществлялись продуктами питания (куры, яйца, масло, ягоды, грибы) либо спиртом, спичками, махоркой и солью [8, л. 18 об.].

Частная торговля была представлена несколькими ларьками, осуществлявшими продажу готовой продукции — бутербродов, котлет, яиц.

По ул. Пушкина работал *продуктовый магазин* (заведующий К. И. Кухаренко) для обслуживания служащих управы и железнодорожников [3, с. 433]. Имелся *частный трактирчик* (хозяева из числа русских немцев), где продавали горячую пищу и даже самогон.

Цены на продукты при низкой заработной плате были неприемлемыми для местного населения, они больше ориентировались на платёжеспособных солдат немецких гарнизонов и сотрудников немецких учреждений, многие из которых приобретённый товар, особенно после 1942 г., отправляли через почтовую службу своим родным в Германию.

Нацистские оккупационные власти пытались установить контроль за ростом цен — была установлена определённая такса, например, 6 руб. за десяток яиц (при рыночной цене 100 руб. за десяток), 1 руб. за 1 литр молока и т.д. Данная политика в области ценообразования привела к тому, что сельские жители начали сбывать свой товар встречающимся по дороге покупателям [8, л. 21].

Кроме того, в г. Полоцке функционировали 2 столовых, готовивших до 2 тысяч первых блюд (зимой давалось по 100 грамм хлеба к обеду, летом 1942 г. с перебоями 50 грамм) при общем количестве городского населения около 15 тысяч человек. Снова же выдача обедов производилась исключительно по карточкам [5, л. 124].

Таким образом, торговля допускалась как посредством пунктов выдачи продуктов питания по карточной системе, находящихся в ведении отдела снабжения Полоцкой городской управы, так и контролируемые полоцким филиалом Центрального торгового общества «Восток» пунктами обмена, а также частными магазинчиками. Процесс снабжения необходимыми продуктами горожан не был на первом месте у оккупационных властей, попытка регулирования процесса ценообразования была также направлена на обеспечение в первую очередь находившихся в г. Полоцке регулярных и охранных военных частей.

За весь период оккупации 1941—1944 гг. г. Полоцка не выявлено ни одного документа, регулирующего выдачу обуви, одежды или других продуктов обихода.

Налогообложение. Все жители г. Полоцка в возрасте от 15 до 60 лет облагались подушным налогом в размере 100 рублей в год, за землю взималась земельная рента, за постройки — страховой сбор в размере 10 % оценки (старая советская оценка). Кроме этого, взимался налог для оплаты старост улиц (введены назначаемые Полоцкой городской управой старосты улиц). Налогом облагались также владельцы собак (15 руб.), кошек (10 руб.) и рогатого скота. Владелец коровы обязан был сдавать литр молока ежедневно. Кустари облагались налогом в размере 25 % от их доходов. По сравнению с 1943 г. налоги значительно увеличены. Из зарплаты работающих ежемесячно удерживались 10 % в качестве подоходного налога [7, л. 124].

Здравоохранение. В городе имелось несколько медицинских учреждений — два госпиталя, больница для русских рабочих (располагалась в одном здании с конторой депо и железнодорожной мастерской для немецких железнодорожников).

В зданиях Полоцкой Народной больницы им. В. И. Ленина (в народе именуемой Красной больницей — здание построено из красного кирпича) первоначально был размещён лазарет для раненых советских военнопленных². Здесь же немногим позже было организовано родильное отделение (возглавляла Н. Крупина) [2, л. 100]. В 1943 г. на излечении находились раненые казаки и полицейские.

В зданиях бывшего иезуитского коллегиума (в советское время — военный госпиталь) размещался также госпиталь для немецких военнослужащих, вокруг которого были построены укрепления [9, л. 60].

В зданиях бывшего лесного техникума размещался госпиталь для военных из числа армии Власова [11, л. 230].

В данных медицинских учреждениях работали в основном немецкие врачи, привлекавшие и местный персонал.

Больницы для местного населения плохо отапливались, снабжение продовольствием было более или менее удовлетворительным. Дело с медикаментами обстояло хуже — они практически отсутствовали. Даже дифтеритной вакцины, имевшейся в очень большом количестве у соседнего немецкого военного госпиталя, для местных больных не

² Корсак, А. И. «Оздоровительный лагерь» для советских военнопленных в г. Полоцке в период нацистской оккупации / А.И. Корсак // Беларусь и белорусы в годы Великой Отечественной войны: материалы Республиканской научно-практической конференции, посвящённой 70-летию Победы в Великой Отечественной войне. Минск, 13 мая 2015 г. / редкол.: А. М. Литвин [и др.]. — Минск: БГАТУ, 2015. — С. 67—71.

отпускалось. Ни бактериологической лаборатории, ни рентгеновского кабинета при «русских» больницах в это время тоже не существовало. Этого рода работы иногда всё же выполнял немецкий госпиталь. Инфекционные отделения всегда были переполнены. Зуболечебного кабинета не было, из-за отсутствия медикаментов зубы только рвали [2, л. 100].

Таким образом, социально-экономическое положение г. Полоцка и горожан в условиях нацистской оккупации было однозначно подчинено потребностям регулярных частей немецкой армии, частей охраненных дивизий, а также контролирующих и регулирующих ситуацию органов управления.

Литература

1. ЗГА в г. Полоцке.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.
2. ЗГА в г. Полоцке.— Ф. 1164.— Оп. 11.— Д. 41.
3. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Полацка.— Мінск: БелЭн, 2002.
4. НАРБ.— Ф. 1440.— Оп. 3.— Д. 949.
5. НАРБ.— Ф. 1450.— Оп. 2.— Д. 1308.
6. НАРБ.— Ф. 1450.— Оп. 4.— Д. 26.
7. НАРБ.— Ф. 1450.— Оп. 2.— Д. 45.
8. НАРБ.— Ф. 1450.— Оп. 4.— Д. 26.
9. НАРБ.— Ф. 1450.— Оп. 1.— Д. 17.
10. НАРБ.— Ф. 1450.— Оп. 1.— Д. 917.
11. НПИКМЗ.— КП — S2774.

В. І. Кошман

Новыя археалагічныя даследаванні малых гарадоў Полацкай зямлі. Летапісны Барысаў

Паводле дакументальных і археалагічных крыніц разглядаецца гістарычная тапаграфія г. Барысава. Выкладаецца гістарыяграфія пытання, прынамсі разглядаюцца даследаванні Г. В. Штыхава ў супастаўленні з вынікамі археалагічных раскопак аўтара, якія праводзіліся ў 2016—2017 гг. Раскоп плошчай 38 кв.м у Старабарысаве тэрытарыяльна знаходзіўся ва ўсходняй частцы гарадзішча. Прыводзіцца шэраг назіранняў і вынікаў, сканцэнтравана ўвага на момантах, якія маюць разыходжанні з высновамі даследаванняў папярэдніх спецыялістаў. Падчас раскопак устаноўлена, што на гарадзішчы маецца дастаткова прадстаўнічы слой з артэфактамі эпохі Новага часу, інфармацыя аб якім адсутнічае ў справаздачах канца 1960-х — пачатку 1970-х гг. Матэрыялы жалезнага веку таксама раней не выяўляліся, што сведчыць аб выкарыстанні гэтага ўзвышша ў пачатку I тыс. н.э.

Ключавыя словы: Барысаў, Старабарысаў, Полацкая зямля, сярэднявечча.

Аб'ектамі для пошуку і першапачатковага даследавання гарадзішчы летапісных гарадоў Полацкай зямлі сталі ў канцы 1920 — пачатку 1930-х гг., калі А. М. Ляўданскі, А. Дз. Каваленя ажыццявілі дастаткова невялікія па аб'ёму, але не згубіўшыя актуальнасць да сённяшняга дня, даследаванні ў Оршы, Полацку, Віцебску, Лукомлі, Друцку, на Менкаўскім гарадзішчы і інш. Натуральна, што ўвага скіроўвалася на паселішчы, якія ўзгадваліся ў летапісных крыніцах і гісторыкамі ўпэўнена інтэрпрэтаваліся ў якасці першых гарадоў на тэрыторыі Беларусі.

Аднак у выпадку з летапісным Барысавым адбылася невялікая недарэчнасць. Плары горада XIX ст. і мясцовая тапаніміка ўказвалі на існаванне «замчышча» («замчышча на востраве») у раёне сучаснай вул. Гогаля, на левым беразе р. Бярэзіна. Менавіта тут і размяшчаўся дастаткова вядомы Барысаўскі замак, які і апісаў Дз. І. Даўгяла ў сваім разгорнутым артыкуле з прывядзеннем асноўнай гістарычнай і архіўнай інфармацыі [4, с. 263—268].

У 1928 г. А. М. Ляўданскі ўпершыню даследаваў замчышча на востраве. Ём распрацавана 3 шурфы (два з паўночна-ўсходняга краю, адзін у цэнтры пляцоўкі). Быў зафіксаваны культурны пласт магутнасцю 0,8—1,5 м, які не меў дакладнай стратыграфіі. У вугальным прапласце выяўлена некалькі фрагментаў ганчарнага посуду [6, с. 253—254, 259]. Нягледзячы на тое, што археалагічных матэрыялаў перыяду Старажытнай Русі на «замчышчы» ў 1928 г. не было выяўлена, А. М. Ляўданскі дазволіў сабе выказаць меркаванне, што «узнікненне Барысава трэба аднесці да XI ст., але не раней...», што «...першапачатковым умацаваным месцам г. Барысава трэба лічыць вышэйапісанае гарадзішча...», якое «служыла, як і Аршанскае і іншыя гарадзішчы гэтага часу, мабыць, вайскова-адміністрацыйным цэнтрам для мясцовага насельніцтва». Адсутнасць даследаванняў у гэтым мікрарэгіёне як у даваенны, так і пасляваенны час прывяло да таго, што Л. В. Аляксееў у сваёй працы, прысвечанай Полацкай зямлі, таксама паўтарыў высновы А. М. Ляўданскага [3, с. 179].

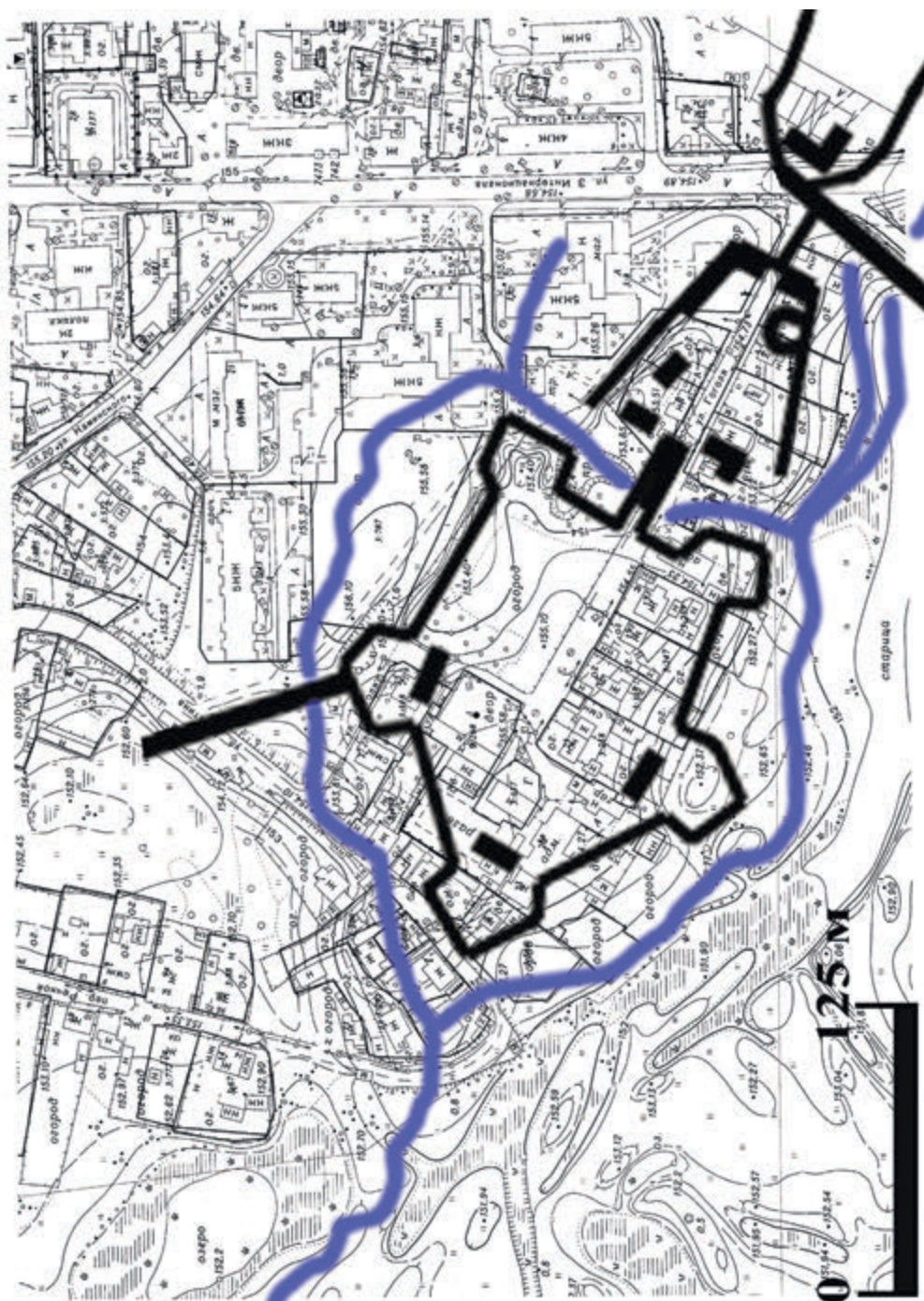
Значныя карэкціроўкі ў пытанне лакалізацыі летапіснага Барысава былі ўнесены Г. В. Штыхавым, які, пачынаючы з сярэдзіны 1960-х гг., скіраваў сваю ўвагу на вывучэнне гарадоў Полацкай зямлі, у тым ліку і Барысава. Азняямленне з выпадковымі знаходкамі на тэрыторыі «замчышча» па вул. Гогаля і неаднаразовыя абследаванні мясцовасці са зборам пад’ёмнага матэрыялу прывялі даследчыка да меркавання аб адсутнасці напластаванняў эпохі Старажытнай Русі на «замчышчы». Адзначым, што і дагэтуль матэрыялы XI—XIII стст. тут не выяўлены. У той жа час, нам вядомы выпадкі выяўлення артэфактаў XI—XII стст. (паясныя накладкі, жаночыя ўпрыгожванні і г.д.) у раёне р. Сха (раён Барысаўскага малаказавода) у межах сучаснага г. Барысава, аднак гэтыя знаходкі трэба звязваць з іншым неўмацаваным паселішчам старажытнарускага часу.

Аналіз тапанімікі Барысава (Стара-Барысаў, Барысаў і Новы Барысаў) і дапамога мясцовага краязнаўцы М. М. Прохарчыка дазволілі Г. В. Штыхаву ў 1968 г. лакалізаваць гарадзішча ў пас. Старабарысаў (Стара-Барысаў), якое і было інтэрпрэтавана даследчыкам у якасці рэшткаў летапіснага горада. Адлегласць паміж барысаўскім «замчышчам на востраве» і выяўленым гарадзішчам складае каля 5 км. Нягледзячы на тое, што яны абодва знаходзяцца на левабярэжжы р. Бярэзіны і фактычна знаходзяцца на адным шляху, помнікі характарызуюцца абсалютна рознай тапаграфіяй.

Так, «замчышча» па вул. Гогаля размяшчалася на левым нізкім беразе р. Бярэзіна. Шэраг фартыфікацыйных перабудоў XV—XVII стст. пераўтварылі яго ў фактычна ізаляваны востраў, на якім размяшчалася крэпасць з 5 бастыёнамі, якая акалялася глыбокім рвом. З усходу да крэпасці прымыкаў яшчэ адзін збудаваны новы замак, на якім знаходзіўся

храм і шэраг пабудоў. Злучаліліся гэтыя крэпасці з горадам з дапамогай мастоў. У другой палове XIX — пачатку XX ст. амаль усе візуальныя прыкметы «замчышча» (валы, рвы) былі знішчаныя і тапаграфія карэнным чынам змененая. Згодна з апісаннямі А. М. Ляўданскага, у 1928 г. «замчышча» размяшчалася на нізкім авальным востраве, які быў акружаны старым рэчышчам з вадой. Памеры вострава складалі каля 300x200 м. Сённяшняя тапаграфічная сітуацыя яшчэ больш пагоршылася, і толькі супастаўленне планаў і карт пачатку XIX — пачатку XX стст. з сучаснымі спадарожнікавымі здымкамі дазволіла нам дакладна акрэсліць межы «замчышча» на мясцовасці (мал. 1). Відавочна, што тапаграфічныя ўмовы «замчышча» больш адпавядаюць тэндэнцыям фартыфікацыі ВКЛ XIV ст., калі размяшчэнне замка ў нізіне стала звычайнай справай. Акрамя таго, змена геапалітычнай сітуацыі ў гэты час не магла не скарэкціраваць і накірункі сухапутных кантактаў і шляхоў. Роля барысаўскага мікрарэгіёна як «смаленскіх варот» яскрава адыграла сваю ролю падчас ваенных кампаній XVI—XIX стст.

Гарадзішча ў Старабарысаве знаходзіцца ў абсалютна іншых тапаграфічных умовах. Займае яно дастаткова высокі мыс (ледавіковы астанец (?) вышынёй 8—10 м над акаляючай мясцовасцю) памерамі каля 170x100 м (каля 1 га), які з паўднёва-ўсходняга і ўсходняга боку абмежаваны ручаём, на якім, відаць, яшчэ з другой паловы XIX ст., зроблена плаціна і створана некалькі штучных азёр (мал. 3). Адметна, што Г. В. Штыхаў акцэнтаваў увагу на тое, што на карце 1595 г. (карта Г. Меркатара — В. К.) на гэтым месцы паказана рэчка Барыса (Borisa) [13, с. 100]. Л. В. Аляксееў у сваёй апошняй працы выказаў меркаванне, што менавіта ад гэтай рэчкі, а не ад імя князя Барыса, паселішча і атрымала сваё імя [1, с. 73]. «Гідралагічнае» паходжанне назвы, безумоўна, вельмі цікавае і мае безліч прыкладаў, аднак звернем увагу на тое, што геаграфічна-картаграфічныя веды XVI—XVII стст. былі яшчэ вельмі далёкія ад рэальнай сітуацыі і дастаткова азнаёміцца з сучаснай тапаграфічнай картай, каб упэўніцца ў адсутнасці якой-небудзь значнай рэчкі ў гэтым мікрарэгіёне. Гаварыць жа аб тым, што невялікі ручай, даўжынёй усяго ў некалькі кіламетраў, мог быць адлюстраваны на дастаткова генералізаванай карце 1595 г., на наш погляд, памылкова. Мы ўсё ж такі больш схільныя да традыцыйнай трактоўкі паходжання назвы паселішча — ад імя князя Барыса Усяслававіча, які, як сведчыць В. Н. Тацішчаў (праўда, без спасылкі на крыніцу), у 1102 г., вяртаючыся з паходаў на яцвягаў, заснаваў горад [10, с. 137]. Паўторная ўзгадка Барысава маецца падчас паходу на яго чарнігаўскага войска Усевалада Ольгавіча ў 1127/28 г. (ПСРЛ, 1907, т. 17, с. 232). Адметна тое, што беларуска-літоўскае летапісанне XVI ст. («Хроніка Вялікага Княства

Мал. 1

Літоўскага і Жамойцкага», «Хроніка Быхаўца») паўтараюць дадзеныя аб заснаванні горада Барысам Усяслававічам.

Адлегласць гарадзішча Старабарысаў ад р. Бярэзіна складае каля 1,5—1,6 км, і ўся гэтая прастора занята забалочанай поймай, так што гэтае ўзвышша і з'яўлялася адзіным прыдатным месцам для размяшчэння ўмацаванага паселішча.

Слядоў вала на гарадзішчы на сённяшні дзень не прасочваецца і пытанне аб яго наяўнасці застаецца адкрытым. У раскопе 2016—2017 гг., які размяшчаўся за 11—12 м ад усходняга схілу гарадзішча, слядоў пяску ад распаўзання ўнутранняга схілу вала не адзначалася. Увогуле, першапачатковы рэльеф гэтага ўзвышша (у далейшым гарадзішча) быў іншым, што фіксуецца дастаткова значным падзеннем мацерыковай паверхні ва ўсходнім накірунку і адрозненнем у магутнасці культурнага слою. Натуральна, што выкарыстанне гэтай тэрыторыі на працягу XII—XX стст. прывяло да значных зменаў у яе тапаграфіі і, на наш погляд, найбольш значныя маглі адбыцца ў сярэдзіне — другой палове XIX ст., калі пачалося будаўніцтва каменнага будынка ў паўнёвай частцы гарадзішча. Узвышша (мыс), на якім размешчана гарадзішча, мае дастаткова добрую «прыродную абароненасць». Як адзначалася вышэй, з паўднёва-ўсходняга і ўсходняга бакоў яно абаронена ручаём, а з захаду — доўгім ярам і балоцістай мясцовасцю. Нашыя абследаванні паказалі, што вакол гарадзішча з усходняга (ад ручая) і заходняга (ад яра і забалочанай нізкай мясцовасці) бакоў захаваўся роў глыбінёй 0,7—1,2 м і шырынёй 4,0—9,0 м.

Паводле Г. В. Штыхава, на поўнач ад гарадзішча размяшчаецца селішча плошчай 2—3 га, якое аддзелена ровам. Слядоў умацаванняў тут таксама не прасочваецца. Даследчык прапанаваў лічыць гэта паселішча пасадам летапіснага Барысава, які перавышаў плошчу гарадзішча недзе ў 3 разы [12, с. 20].

Адметна тое, што паміж гарадзішчам у Старабарысаве і «замчышчам» на востраве, фактычна на адзіным сухапутным шляху уздоўж левага берага р. Бярэзіны, размяшчаецца буйны курганны могільнік (урочышча Барок (Разувайка) у канцы вул. Чырвонаармейскай). Курганны могільнік падчас даследавання А. М. Ляўданскага налічваў 204 насыпы ў 6 групах, якія былі раскіданы ў лесе, на высокіх узгорках і часткова на іх схілах [6]. У 1979 г. Г. В. Штыхаў адзначыў, што захавалася дзве курганныя групы, якія складаюцца з 70 насыпаў. Падчас інвентарызацыі 2012 г. было налічана каля 100 курганоў рознай ступені захаванасці. Раскопкамі А. М. Ляўданскага даследавана 8 курганоў у пяці групах. Былі выяўлены мужчынскія і жаночыя пахаванні па абраду інгумацыі на гарызонце (часам на выпаленай зямлі) і ў ямах, з пахавальным інвентаром з сердалікавых

Мал. 2

і крышталёвых пацерак, пярсцёнкаў, нацельных крыжыкаў (мал. 2). У 1971 г. адзін курган па абраду інгумацыі, які змяшчаў серп, вывучыў Г. В. Штыхаў. Такім чынам, дадзены могільнік магчыма датаваць XI — першай паловай XII ст. Даследчыкам было прапанавана лічыць могільнік некропалем старажытнага Барысава [12, с. 20—22]. Тэрытарыяльная блізкасць курганага могільніка сапраўды можа сведчыць аб сувязі з гарадзішчам Старабарысаў, аднак, на наш погляд, нельга выключыць і таго, што могільнік (або яго частка) была пакінута насельніцтвам суседняга сельскага неўмацаванага паселішча.

Такім чынам, на падставе прысутнасці састаўных элементаў класічнага старажытнарускага горада (гарадзішча — пасад — могільнік), а таксама прадметаў матэрыяльнай культуры гэтага часу, тыповых для гарадоў XII—XIII стст., Г. В. Штыхаў інтэрпрэтаваў Барысаў у якасці малога горада Полацкай зямлі [14, с. 151]. Гэтыя «візуальныя» прыкметы горада, безумоўна, вельмі важныя, але тут не менш важны статус новага паселішча ды і ўвогуле Барысаўскай воласці ў сістэме Полацкага княства, асабліва ў параўнанні з суседнімі Лагойскім, Ізяслаўскім, Менскім, Друцкім удзеламі. У беларускай гістарыяграфіі гэтае пытанне адзначна не вырашана і далей канстатацыі таго, што Барысаўская воласць была заснавана па феадальным праве князем, які займаў полацкі стол, распрацоўка гэтага пытання не пайшла [7, с. 117]. Тым больш складана разглядаць і інтэрпрэтаваць развіццё Барысаўскай воласці, як, дарэчы, і суседніх, у дынаміцы

развіцця на працягу XII — першай паловы XIII стст. Так, існуе меркаванне Л. В. Аляксеева, што Барыс Усяслававіч у пачатку XII ст. валодаў Друцкам і яго воласцю і заснаванне Барысава было імкненнем узмацніць свае заходнія межы супраць свайго брата Глеба Усяслававіча Менскага [2, с. 12]. В. М. Ляўко не пагадзілася з такой інтэрпрэтацыяй, абгрунтоўваючы тое, што ўзвышэнне Друцка (пачатак Друцкага ўдзелу) адбылося толькі пры другім у княжэнні Барыса ў Полацку (1127 г.) [5, с. 68] і надалей звязвалася з сынам Барыса — Рагвалодам (Васілём), апелюючы к таму, што Друцк да 1130-х гг. не дэманструе яшчэ свайго тэрытарыяльнага развіцця і багацця матэрыяльнай культуры [7, с. 118]. Гэта фактычна значыць, што да гэтага часу не існавала самастойнага Друцкага ўдзелу. Недахоп крыніц, на жаль, дапускае розныя інтэрпрэтацый гістарычных падзей.

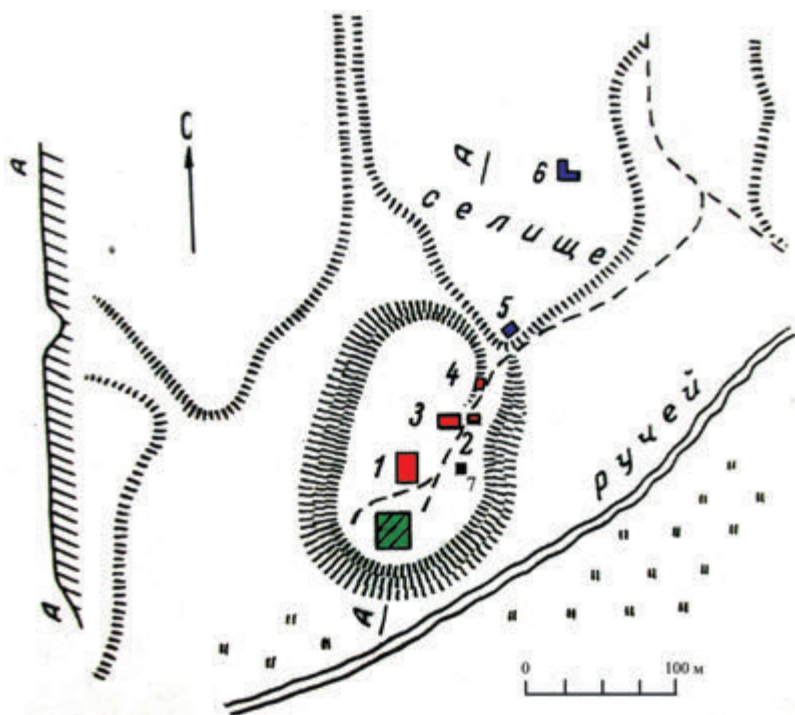
Тут хацелася б звярнуць увагу на тое, што мы ўсё ж такі маем паведамленне аб заснаванні Барысава менавіта князем Барысам у 1102 г., і стратэгічны разлік утварыць адзіны масіў валоданняў Друцк—Барысаў і супрацьвагу Глебу Усяслававічу Менскаму мог быць абсалютна лагічным. Заўважым яшчэ тое, што Барысаў заснаваны менавіта на левым беразе р. Бярэзіны, у зручным тапаграфічным месцы. Паселішча, будучая воласць, Барысавы камяні (?) і р. Бярэзіна маркіравалі заходнюю мяжу ўладанняў Барыса Усяслававіча. Аднак нам уяўляецца, што якраз на першапачатковым этапе існавання Барысаў і Барысаўская воласць наўрад ці доўга праіснавалі як валоданне Барыса, бо несумненна падчас экспансіі Глеба Усяслававіча на ўсход і Барысаў, і Друцк трапілі пад яго ўладу. Лічыцца, што Друцк, прынамсі ў 1116 г., уваходзіў у Менскае княства [8, с. 49; 11, с. 43]. Пасля паўторнага прыходу на полацкі стол Барыс Усяслававіч далучыў да Барысаўскай воласці Друцкую, якая пасля смерці Глеба Усяслававіча (†1119 г.) зноў перайшла пад полацкую ўладу [5, с. 69]. Аднак зноў жа, а ці валодаў Барыс Барысаўскай воласцю падчас актыўнай «усходняй» экспансіі Глеба Усяслававіча? Канчатковае вылучэнне/афармленне ўдзелаў магло адбывацца пасля 1140-х гг. (вяртання полацкіх князёў з Візантыі), аднак, на жаль, інфармацыя пра Барысаў і яе воласць далей адсутнічае.

Нам хацелася звярнуць увагу на тапаграфічныя асаблівасці паселішчаў у Старабарысаве, інтэрпрэтаваныя Г. В. Штыхавым у якасці гарадзішча і селішча (пасада). Неаднаразовы агляд «гарадзішча-селішча» схіляюць да думкі, што гэты падзел з’яўляецца штучным. Г. В. Штыхаў на падставе наяўнасці рва з паўночнага боку ўзвышша падзяліў гэтае прыродна адзінае ўзвышша на «гарадзішча» і «селішча». Між тым, гэты роў з’яўляецца дарогай, якая злучае ўсходнюю і заходнюю частку пасёлка і забяспечвае найбліжэйшую камунікацыю, бо аб’езд гэтага ўзвышша з паўночнага або паўднёвага боку займае шмат часу. Бачыцца, што «роў» — гэта вынік

земляных работ XIX ст., хутчэй пачатку або сярэдзіны XIX ст. Дагэтуль відавочна, што гэты «роў» (дарога) шырынёй каля 5,0 м мае штучны характар, што добра дэманструецца паўночным знешнім схілам «гарадзішча», які мае амаль вертыкальнае падзенне, а дзённыя паверхні «гарадзішча» і «селішча» карэлююцца па сваёй вышыні. Ніякіх слядоў абарончых збудаванняў і нават узвышэння ад насыпу вала не прасочваецца і на паўночным краю «гарадзішча». Безумоўна, патрэбна яшчэ археалагічнае пацвярджэнне гэтаму меркаванню, аднак на дадзены момант мы не схільны трактаваць гэты археалагічны помнік як «гарадзішча» і «селішча». На нашу думку, гэта адзінае паселішча, якое займала выцягнуты мысавы ўзгорак. Археалагічны матэрыял, які атрыманы Г. В. Штыхавым як на «гарадзішчы», так і на «селішчы», абсалютна падобны, а знаходкі з «селішча» нават больш прэзентатывныя. Нам уяўляецца, што «мабілізацыйных» магчымасцей або часу ў Барыса Усяслававіча элементарна не хапіла на ўзвядзенне фартыфікацыйных канструкцый па перыметры ўзвышша. Адразу пасля заснавання горада ён мог патрапіць да Глеба Усяслававіча. Магчыма, у моцных абарончых збудаваннях і не было стратэгічнай неабходнасці. Калі прыняць версію аб адзіным комплексе «гарадзішча-селішча», то ў сціплы тэрмін насыпаць валы на пляцоўцы каля 3—4 га немагчыма. Знаёмства з матэрыяламі раскопак Г. В. Штыхава паказвае, што інтэнсіўнасць жыцця і адпаведна шчыльнасць насельніцтва Барысава ў XII—XIII стст. была невысокая. Увогуле, ствараецца ўяўленне аб пэўнай «вясковасці» матэрыяльнай культуры Барысава, якая характарызуецца наяўнасцю бразготак, прывесак-конікаў і інш., якія ў большай ступені адлюстроўваюць вясковую матэрыяльную культуру суседніх селішчаў і могілнікаў. Магчыма, гэта тлумачыцца мэтанакіраванай дзяржаўнай палітыкай (феадальны шлях утварэння паселішча паводле П. П. Талочка), калі паселішча засялялася насельніцтвам з наваколля (+ палонам), тым самым акумуляруючы тут насельніцтва і маркіруючы свае палітычныя, феадальныя і стратэгічныя мэты на мяжы валоданняў.

Што датычыцца археалагічнага вивучэння летапіснага Барысава, то, безумоўна, асноўная заслуга тут належыць Г. В. Штыхаву. На працягу 1968, 1969, 1971 гг. было даследавана 224 кв.м на гарадзішчы і 96 кв.м на селішчы (гарадзішча — 128 кв.м (1969 г.), 28 кв.м, 52 кв.м, 16 кв.м (1971 г.; селішча — 60 кв.м (1968 г.), 36 кв.м (1971 г.) [15, 16, 17] (мал. 3). Адзначым, што матэрыялы даследаванняў недастаткова ўведзены ў навуковы зварот і нават, у шэрагу выпадкаў, супярэчаць справядзачнай дакументацыі.

Паводле Г. В. Штыхава, культурны слой на гарадзішчы мае магутнасць 0,8—0,9 м, не лічачы мацерыковых ям. Культурны слой пашкоджаны перакопамі. Дрэва не захоўваецца, аднак сустракаецца шмат вуголля.

Мал. 3

У раскопе I пры зачыстцы мацерыка выяўлены контуры пабудовы слупавой канструкцыі памерам $3,0 \times 3,0$ м. У III раскопе быў выяўлены падклет жылой пабудовы памерам $2,2 \times 2,2$ м і глыбінёй у мацерыку да 0,8 м. У першых публікацыях гэты аб'ект інтэрпрэтаваўся як «паўзямлянка», якая належала «выхадцам з Кіеўшчыны» [13, с. 101]. Рэчавы інвентар падклета дастаткова прадстаўнічы — 5 фрагментаў шкляных бранзалетаў, фрагмент шклянога пярсцёнка, 2 шыферныя праселкі, жалезная сякера XII—XIII стст., 2 нажы, асялок, цвік, замок, рогавы трапецападобны грэбень і інш. Найбольш цікавай знаходкай з'яўлялася залатое трохпацеркавае скроневае кольцо са сканню. Увогуле, рэчавы інвентар з гарадзішча дастаткова тыповы для матэрыяльнай культуры XII—XIII стст.: 59 шкляных бранзалетаў, 26 шыферных праселака, фрагменты амфар, донца шкляной пасудзіны (рытона?), 3 падковападобныя фібулы, з якіх 2 арнаментаваныя (усходнепрыбалтыйскага тыпу), некалькі наканечнікаў стрэл і шпор. Сярод сельскагаспадарчых прылад працы маюцца 2 сярпы і каса-гарбуша. Керамічны матэрыял прадстаўлены кругавой керамікай XII—XIII стст.

Культурны слой на селішчы (пасадзе) таксама складае каля 0,9 м. Археалагічныя матэрыялы падобныя да матэрыялаў гарадзішча і прадстаўлены

Мал. 5

шкляними бранзалетами (9 екз.), шкляними пацеркамі, донцам шкляной пасудзіны, бразготкай, буйной зярнёнай пацеркай, смальтавым кубікам блакітнага колеру, ручкай амфары з графіту («В»).

У 2016—2017 гг. намі было працягнута археалагічнае вывучэнне гарадзішча ў Старабарысаве. Раскоп плошчай 38 кв.м быў распрацаваны на тэрыторыі сядзібы па вул. Працоўная, 3. Тэрытарыяльна гэты раскоп знаходзіўся ва ўсходняй частцы гарадзішча (на ўсход ад раскопаў I, II, III Г. В. Штыхава). Дадзены артыкул не ставіць мэтай увядзенне ў навуковы зварот усяго комплексу

матэрыялаў, якія былі здабыты падчас раскопак. Камеральная апрацоўка калекцыі яшчэ працягваецца, але ўжо зараз можна выказаць шэраг назіранняў і вынікаў, а таксама спыніцца на момантах, якія маюць разыходжанні з высновамі папярэдняга даследчыка.

Культурны слой у раскопе дастаткова моцны і складае ад 1,2 да 3,0 м. Верхнія напластаванні (магутнасцю да 0,3—0,4 м) прадстаўлены цёмна-шэрай супессю з уключэннем будаўнічага друку, археалагічных матэрыялаў XIX—XX стст. Матэрыялы XVI—XVII стст. (манеты, фрагменты кафлі, кераміка) сустракаюцца ў чорным гумусіраваным слоі магутнасцю да 0,2—0,3 м. Слой эпохі Старажытнай Русі (магутнасць 0,4—1,8 м) характарызуецца інтэнсіўна чорнай афарбоўкай, уключае дробныя вугольчыкі, попел, невялікія лінзы гліны, светлага пяску. Знаходкі прадстаўлены керамічным матэрыялам XII—XIII стст., мноствам шкляных бранзалетаў, шкляных зонных пацерак, шыферных праселак, катлавой медзі, нажоў, асялкоў, вырабаў з каляровага металу і жалеза (большай часткай невызначальных з-за карозіі). Сярод дастаткова адметных знаходак маюцца свінцовыя драгічынскія пломбы, рогавы грушападобны кісцень на жалезным стрыжні

з пракрэсленымі літарамі, фрагменты шклянога посуду, амфарка «кіеўскага» тыпу (мал. 4), рогавы наканечнік стралы. Падчас распрацоўкі раскопу быў вывучаны аб'ект канца XII — першай паловы XIII стст. (згарэўшая жылая пабудова з падклетам), які ўтрымліваў мноства археалагічнага матэрыялу. Адметна тое, што пры зачыстцы мацерыка, у заходняй частцы раскопа, былі выяўлены фрагменты ляпнога посуду жалезнага веку са штрыхоўкай.

Такім чынам, падчас раскопак устаноўлена, што на гарадзішчы маецца дастаткова прадстаўнічы слой з артэфактамі эпохі Новага часу, інфармацыя аб якім адсутнічае ў справаздачах канца 1960-х — пачатку 1970-х гг. Матэрыялы жалезнага веку таксама раней не выяўляліся, што сведчыць аб выкарыстанні гэтага ўзвышша ў пачатку I тыс. н.э.

Вывучэнне справаздач Г. В. Штыхава, а таксама ўведзеных у навуковы зварот матэрыялаў і іх далейшая інтэрпрэтацыя дэманструе пэўнае разыходжанне. Так, у навуковай літаратуры маецца інфармацыя аб тым, што на гарадзішчы, на мацерыку, у адзінкавых выпадках знойдзена ляпная кераміка IX ст., а на селішчы фрагмент гаршчка канца X — пачатку XI ст. [13, с. 101, 102; 12, с. 20, 24]. У далейшым гэтая інфармацыя эвалюцыянавала ў сцвярджэнне, што на месцы Барысава існавала паселішча IX — пачатку XI ст. [7, с. 117], «граду Барысаву» папярэднічала пасяленне крывічоў IX — пачатку XI стст. [5, с. 69], што помнік узнік у «гнёздаўскі» час [1, с. 73]. Між іншым, у справаздачы ўтрымліваецца інфармацыя, што на гарадзішчы, у мацерыковай яме, быў знойдзены адзін ляпны чарапок (!) [17, с. 7], а на селішчы (кв. 18, II пласт) выяўлены венчык, «вероятно X—XI вв.» [15, с. 19]. Па ўсім тэксце справаздач аўтар сведчыць аб наяўнасці выключна керамікі XII—XIII стст., а што датычыцца невялікага фрагмента ляпной сценкі на гарадзішчы, то яго храналагічная атрыбуцыя IX ст. магла быць заўчаснай, як, дарэчы, і вельмі фрагментаваны венчык X—XI стст., замалёўка якога ў справаздачы ніяк не схіляе нас да аналагічнай храналагічнай атрыбуцыі. Лічым, што адзінкавыя артэфакты, да таго ж дакладна не ідэнтыфікаваныя і не апублікаваныя даследчыкам, не могуць быць надзейнай крыніцай для стварэння карціны жыцця паселішча ў час да XII—XIII стст.

Літаратура і крыніцы

1. *Алексеев, Л. В.* Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры / Л. В. Алексеев.— М., 2006.— Кн. 1.
2. *Алексеев, Л. В.* Минск и Друцк / Л. В. Алексеев // Славяне и их соседи (археология, нумизматика, этнология).— Минск, 1998.— С. 10—19.
3. *Алексеев, Л. В.* Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.) / Л. В. Алексеев.— М., 1966.— С. 179.
4. *Даўгяла, З. І.* Барысаўскі замак / З. І. Даўгяла.— Працы Археалёгічнай камісіі.— Мінск, 1930.— Т. II, кн. 11.— С. 263—268.
5. *Левко, О. Н.* Друцкое княжество (удел) XII в. / О. Н. Левко // Друцк: Друцк и Друцкая волость (княжество) в IX—XII вв., летопись древних слоёв, князя Друцкие и их владения в XIII—XVIII вв., ремесло, промыслы, торговля (по данным археологии, нумизматики, письменных источников), памятники архитектуры и объекты туризма.— Минск, 2014.— С. 68—71.
6. *Ляўданскі, А. М.* Археалёгічныя досьледы ў Барысаве / А. М. Ляўданскі // Працы Археалёгічнай камісіі.— Мінск, 1930.— Т. II, кн. 11.— С. 253—254, 259.
7. *Ляўко, В. М.* Раздрабленне тэрыторыі Полацкай зямлі на княствы-удзелы / В. М. Ляўко // Гістарычна-археалагічны зборнік.— № 15.— Мінск, 2000.— С. 116—122.
8. *Насевіч, В. Л.* Друцкае княства і князі друцкія / В. Л. Насевіч // Друцк старажытны.— Мінск, 2000.— С. 49—76.
9. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).— Том 17. Западнорусские летописи.— СПб., 1907.
10. *Татищев, В. Н.* История Российская / В. Н. Татищев.— М., 2003.— Т. 2.
11. *Штыхаў, Г. В.* Друцк у сістэме гарадоў і княства Полацкай зямлі / Г. В. Штыхаў // Друцк старажытны.— Мінск, 2000.— С. 35—48.
12. *Штыхаў, Г. В.* Горад у святле археалагічных даследаванняў / Г. В. Штыхаў // Дзесяць стагоддзяў Барысава / Ж. В. Гілевіч, Г. В. Штыхаў, В. Л. Насевіч, Л. Ф. Белая.— Мінск, 2002.— С. 15—25.
13. *Штыхов, Г. В.* Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.) / Г. В. Штыхов.— Минск, 1978.
14. *Штыхов, Г. В.* Критерии города эпохи Киевской Руси (по материалам Полоцкой земли) / Г. В. Штыхов // Труды V Международного конгресса славянской археологии.— М., 1987.— Т. 1, вып. 26.— С. 148—154.
15. *Штыхов, Г. В.* Отчёт о разведках и раскопках в Северной Белоруссии в 1971 г. / Г. В. Штыхов // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ІГ НАН Беларусі.— Справа 385.
16. *Штыхов, Г. В.* Отчёт о раскопках памятников в Северной Белоруссии в 1968 г. / Г. В. Штыхов // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ІГ НАН Беларусі.— Справа 315.
17. *Штыхов, Г. В.* Отчёт об раскопках Полоцко-Витебского археологического отряда в 1969 г. / Г. В. Штыхов // Архіў археалагічнай навуковай дакументацыі ІГ НАН Беларусі.— Справа 350.

С. В. Кулинок

Архитектура Полоцка в отражении документов Белорусского государственного архива научно-технической документации

В статье рассматривается комплекс документов Белорусского государственного архива научно-технической документации, связанных с историей архитектуры Полоцка. Автор показывает видовое разнообразие научно-технической документации, её информативный потенциал и значимость для проведения исследований по изучению истории архитектуры. Данный обзор документов будет полезен для исследователей, занимающихся изучением истории музеев и музейного дела, а также для всех интересующихся данной темой.

Ключевые слова: Полоцк, архитектура, архив, градостроительство.

В целях централизации хранения и широкого использования научно-технической документации Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 27 мая 1968 г. № 164 был организован Центральный государственный архив научно-технической документации, переименованный в мае 1993 г. в Белорусский государственный архив научно-технической документации (БГАНТД). Архив хранит документы Национального архивного фонда Республики Беларусь, содержащие ретроспективную информацию по истории развития науки, техники и культуры. В настоящее время архив включает 302 фонда и более 200 тысяч единиц хранения.

Значительная часть источников посвящена истории градостроительства и архитектуры города Полоцка. Можно выделить две группы документов: проектные и изобразительные. Основная часть документов представлена в фондах крупных проектных организаций, являющихся источниками комплектования БГАНТД. В первую очередь, это фонд № 3 «Белгоспроект», фонд № 5 «Проектный институт «Витебскгражданпроект»» и фонд 91 «НПО «Белреставрация»».

Белорусский государственный проектный институт «Белгоспроект» (сейчас — РУП «Ордена Трудового Красного Знамени «Институт Белгоспроект»») был образован в 1927 г. как проектное бюро при Высшем Совете

народного хозяйства БССР. В 1933 г. произошло слияние с государственным институтом проектирования и градостроительства. На протяжении всего существования в этой организации работали и творили лучшие кадры архитекторов страны. На сегодняшний день фонд «Белгоспроекта» является крупнейшим в БГАНТД. Он включает в себя более 12 тысяч единиц хранения проектной документации.

Важной разновидностью проектной документации являются источники по истории градостроительства. В фонде № 3 хранятся следующие научно-технические документы по истории Полоцка: «Вертикальная планировка улиц центра г. Полоцка» (1946—1947 гг.) [1], «Проект планировки г. Полоцка» (негатив, без даты) [2], «Город Полоцк. Генплан (подоснова)» (1950 г.) [3], «Проект планировки и застройки г. Полоцка Витебской области» (гидрологический очерк к проектному заданию водоснабжения, пояснительная записка к генплану, схемы водопроводно-магистральной сети и канализации, 1940—1949 гг.) [4].

Наиболее интересные документы по истории градостроительства города на Западной Двине хранятся в фонде № 5 «Витебскгражданпроект» (сейчас — УП «Институт Витебскгражданпроект»). Организация была образована в 1935 г. как Витебское проектное бюро инженеров и техников. С 1947 г. — Витебский филиал Белгоспроекта. Основной задачей организации было решение проблем, связанных с восстановлением разрушенного войной народного хозяйства г. Витебска и Витебской области и разработка проектов на новое строительство в области промышленности, жилищного и коммунального хозяйства, народного образования и культуры.

Важнейшим документом по истории градостроительства Полоцка является «Проект планировки Полоцка» (1962—1963 г.) [5]. Так, текстовая составляющая плана составляет более 400 страниц. Во введении к плану отмечалось: «Проект планировки г. Полоцка разработан Витебским Облпроектom по заданию Госстроя БССР на основании и в развитие проекта Полоцкого промышленного узла... Проект разработан на перспективу (1980 г.) с выделением первой очереди строительства на 1970 г., а также с проработкой отдельных вопросов за проектный период. Основными вопросами проекта явились: создание гибкой планировочной структуры города, организация магистральной уличной сети, культурно-бытового обслуживания населения и системы озеленения; организация жилых и промышленных районов, определение очередности строительства» [6, л. 8].

Приведём наиболее важные положения плана по главным его разделам. Например, в области промышленности планировалось, что «общий объем валовой продукции по промышленному узлу к 1970 г. составит 547 млн.

руб., то есть по сравнению с 1962 г. в 18 раз. Появятся и получат широкое развитие: нефтехимическая промышленность, удельный вес которой по выпуску валовой продукции к 1980 г. составит 59 %, металлообработка и машиностроение 17 %. Более чем в 250 раз вырастет производство тепла и энергии... Численность работников, занятых в промышленности, к 1980 г. составит 44 тысячи человек, против 7 тысяч в 1962 г.» [6, л. 29—30]. Численность населения за отчётный период планировалось довести с 60,5 тысяч человек в 1962 г. до 320 тысяч в 1980 г. [6, л. 94].

Основными принципами планировочного решения города определялись:

1. Чёткое определение функционального использования территорий и их связей между собой.
2. Организация наилучших транспортных связей между промышленностью, селитебными территориями и зонами отдыха.
3. Организация культурно-бытового обслуживания населения с учётом прилегающих районов.
4. Организация системы озеленения в границах лесопаркового пояса.
5. Возможность дальнейшего развития жилых и промышленных районов [6, л. 111—112].

Основным видом пассажирского транспорта для Полоцка был автобус, «который полностью обеспечивает пассажиропотоки, обладает хорошей маневренностью и не требует значительных первоначальных капиталовложений... Схема пассажирского транспорта на 1970 г. предусматривает организацию следующих пассажирских перевозок:

1. Город Полоцк (обе площадки) — промрайон № 1.
2. Внутригородской транспорт.
3. Внегородской транспорт (пригородный транспорт).
4. Междугородний транспорт» [6, л. 189-190].

Предполагаемая смета по капиталовложениям в Полоцкий промышленный узел на период 1963—1970 гг. составляла более 410 млн. рублей.

Ещё одним интересным и важным документом по градостроительству является «Проект планировки и застройки привокзальной площади в г. Полоцке» (1962 г.) [7]. В пояснительной записке указывалось, что «проектом планировки охвачена привокзальная площадь и прилегающие к ней территории с правой и левой стороны, а также ленточка вдоль ул. Гоголя относительно свободная от существующей застройки». Архитектурно-планировочное решение предусматривало, что «улица Гоголя замыкается высотным зданием гостиницы... Здание гостиницы предусмотрено соединить с вокзалом переходной крытой галереей. Пешеходный мост через железнодорожные пути соединятся непосредственно

с галереей через пристройку... С левой стороны площади запроектирован автобусный вокзал с организацией посадочных платформ с внутренней стороны здания. Въезд на автостанцию организован с Октябрьской улицы... Сквер перед вокзалом сохраняется почти в существующих размерах, но углы срезаются согласно конфигурации площади... Для застройки улиц Гоголя и Октябрьской применены 60 и 80-ти квартирные жилые дома серии 1-434с... Запроектированные жилые и общественные здания оборудуются всеми видами инженерного благоустройства» [7, л. 4—6]. «Витебскгражданпроект» также разработал и передал на хранение в БГАНТД «Проект планировки площади Свободы и прилегающего района в г. Полоцке» (1964 г.) [8].

Значительный корпус проектной документации представлен объектами промышленности. В первую очередь, отметим довоенный проект: «Ремонтно-механический завод в г. Полоцке» (главная контора, слесарно-механический, кузнечно-литейные цехи, котельная, склад, авто-пожарный гараж, 1936—1938 гг.) [9]. Главным промышленным объектом Полоцка, хранящимся в фондах БГАНТД, безусловно, является «Полоцкий нефтеперерабатывающий завод» (площадка жилого городка, опорный план и различные объекты, 1956—1962 гг.) [10; 11; 12].

Важное место среди документов занимают проекты, связанные с жилищно-коммунальным строительством. Так, в фонде «Белгоспроекта» хранятся проекты «3-х этажного жилого дома на углу ул. К. Маркса и Энгельса и 2-х этажного жилого дома на углу ул. Энгельса и Советской в г. Полоцке» (1945—1946 гг.) [13], «3-х этажного кирпичного здания Облисполкома в г. Полоцке» (1947 г.) [14], «96 квартирного жилого дома на углу улиц Ленина и Гоголя в г. Полоцке для Витебского облкомхоза» (1963 г.) [15], «жилой дом по ул. Ленина, 25» [16] здание универмага в Полоцке (1965 г.) [17], реконструкция кинотеатра «Родина» (1989 г.) [18], а также «Административное здание управления МВД в г. Полоцке» (1947—1948 гг.) [19; 20].

Автором последнего проекта был Народный архитектор СССР В. А. Король. В пояснительной записке к проекту отмечалось, что «административное здание МВД в городе Полоцке запроектировано в соответствии с утвержденным генеральным планом города и проектом центральной части... Одним из обязательных условий при проектировании фасадов здания было увязка их с рядом запроектированным зданием Облисполкома и существующим зданием дома офицеров... Общее количество служебных комнат по всем этажам составляет 118 комнат» [21, л. 4—7].

Ценнейшие проектные документы по истории памятников архитектуры и культуры города находятся в фонде № 91 «НПО “Белреставрация”».

Эта организация занималась обследованием, ремонтом и реставрацией памятников истории, искусства, архитектуры и археологии. В первую очередь отметим документы, связанные с исследованием Софийского собора (шурфы, материалы исследований, планы, фасады, разрезы, обмеры) [22]. Кроме этого, в архиве хранятся материалы обследований Богоявленской церкви (планы, фасады, разрезы) [23], комплекса Спасо-Евфросиньевского монастыря (планы, фасады, разрезы) [24], Иезуитского колледжума (обмеры корпусов А и Б) [25], а также здание водонапорной башни в Полоцке [26].

Относительно небольшая группа документов отражает строительство памятников и вопросы благоустройства: «Памятник воинам-освободителям в г. Полоцке» (1971 г.) [27], «Декоративный фонтан к памятнику Ф. Скорине в г. Полоцке Витебской области» (1975 г.) [28] и «Памятник-бюст В. А. Азину в г. Полоцке» (1977—1978 гг.) [29].

Второй группой документов, хранящихся в фондах БГАНТД, являются изобразительные, которые, в основном, представлены фотографиями из личных фондов архитекторов. В архиве находятся следующие изобразительные материалы: «Фотографии административных зданий г. Полоцка» (1948 г.) [30], «Жилой район и курган Победы в г. Полоцке» (1960-е гг.) [31], а также «Центральная часть Полоцка. Проект красных линий» (конец 1940-х гг.) [32].

Подводя итог, укажем, что в фондах БГАНТ хранится значительный корпус проектных документов по истории градостроительства и архитектуры Полоцка. Прежде всего, выделим источники по промышленному и коммунально-жилищному строительству. Особо ценными документами являются материалы обследований памятников архитектуры и культуры древнейшего города Беларуси. Данная статья может служить кратким «путеводителем» для всех, кто интересуется или занимается изучением архитектуры города Полоцка.

Литература и источники

1. Белорусский государственный архив научно-технической документации (БГАНТД).— Ф. 3.— Оп. 1.— Д. 7.
2. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 6.— Д. 163—171.
3. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 3.— Д. 155.
4. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 4.— Д. 333—347.
5. БГАНТД.— Ф. 5.— Оп. 1.— Д. 49—52.
6. БГАНТД.— Ф. 5.— Оп. 1.— Д. 51.
7. БГАНТД.— Ф. 5.— Оп. 1.— Д. 50.

8. БГАНТД.— Ф. 5.— Оп. 2.— Д. 583.
9. БГАНТД.— Ф. 1.— Оп. 1.— Д. 803—831.
10. БГАНТД.— Ф. 1.— Оп. 1.— Д. 1578—1593.
11. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 4.— Д. 2932—2935.
12. БГАНТД.— Ф. 5.— Оп. 1.— Д. 53—60.
13. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 1.— Д. 209—217.
14. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 1.— Д. 349—353.
15. БГАНТД.— Ф. 5.— Оп. 2.— Д. 567—571.
16. БГАНТД.— Ф. 91.— Оп. 1.— Д. 527—528.
17. БГАНТД.— Ф. 33.— Оп. 1.— Д. 49—50.
18. БГАНТД.— Ф. 122.— Оп. 1.— Д. 1191—1215.
19. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 1.— Д. 347—348.
20. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 3.— Д. 262—265.
21. БГАНТД.— Ф. 3.— Оп. 3.— Д. 263.
22. БГАНТД.— Ф. 91.— Оп. 1.— Д. 324—337.
23. БГАНТД.— Ф. 91.— Оп. 1.— Д. 338.
24. БГАНТД.— Ф. 91.— Оп. 1.— Д. 342.
25. БГАНТД.— Ф. 91.— Оп. 1.— Д. 345—347.
26. БГАНТД.— Ф. 91.— Оп. 1.— Д. 529.
27. БГАНТД.— Ф. 122.— Оп. 1.— Д. 372—376.
28. БГАНТД.— Ф. 122.— Оп. 1.— Д. 478—480.
29. БГАНТД.— Ф. 122.— Оп. 1.— Д. 399—402.
30. БГАНТД.— Ф. 51.— Оп. 1.— Д. 239.
31. БГАНТД.— Ф. 104.— Оп. 2.— Д. 96.
32. БГАНТД.— Ф. 188.— Оп. 2.— Д. 71.

І. У. Магалінскі, А. Л. Коц

Новыя знаходкі плавільнага посуду полацкіх ювеліраў

У дадзеным артыкуле прадстаўлены некаторыя вынікі археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Полацка ў перыяд 2013—2016 гг., калі былі выяўлены рэшткі плавільнага посуду полацкіх ювеліраў. Найноўшыя археалагічныя знаходкі пацвердзілі высновы адносна існавання на тэрыторыі Полацка некалькіх традыцый апрацоўкі каляровых металаў, адной з яскравых прыкмет якой з’яўляецца адрозненне ў тыпалогіі плавільнага посуду. Выяўленне ў межах ювелірнай майстэрні XII ст. фрагментаў тыгляў-талерачак і адзінага ў Полацку экзэмпляра закрытага лыжкападобнага тыгля дазваляе меркаваць аб існаванні на тэрыторыі горада рамеснай традыцыі, не звязанай з вытворчымі комплексамі, вядомымі па раскопках на Верхнім і Ніжнім замках, Вялікім пасадзе.

Ключавыя словы: Полацк, сярэднявечча, ювелірная справа, рамесная вытворчасць, археалогія.

На тэрыторыі Полацка ў Сярэднявеччы існавала развітая сістэма рамеснай вытворчасці. Падчас археалагічных даследаванняў у межах горада выяўлены шматлікія сляды апрацоўкі дрэва, косці, скуры, бурштыну, шкла і інш. [1, с. 117—127]. Сярод рамесных заняткаў насельніцтва важную ролю адыгрывала апрацоўка каляровых металаў. На тэрыторыі горада лакалізуецца не менш шасці розначасовых вытворчых комплексаў, у межах якіх рамеснікі займаліся вырабам прадметаў з каляровых і каштоўных металаў. Майстэрні адносяцца да трох храналагічных груп (X—XI стст.; XII—XIII стст.; XVII ст.) і адрозніваюцца наборам і тыпалогіяй інструментаў і прыстасаванняў, займаемай плошчай, асартыментам гатовай прадукцыі [2, с. 115]. Лакалізацыя ў межах Полацка шасці вытворчых комплексаў дазваляе лічыць горад адным з буйнейшых цэнтраў ювелірнага рамяства на сучаснай тэрыторыі Беларусі ў перыяд Сярэднявечча.

Індыкатарамі існавання на той ці іншай тэрыторыі вытворчасці па апрацоўцы каляровых металаў з’яўляюцца знаходкі адмысловых інструментаў і прыстасаванняў ювеліраў. Сярод такіх прадметаў у культурным

пласце Полацка найбольш поўна прадстаўлены інструменты, звязаныя з ліцейнай справай. Асноўнымі прыстасаваннямі ліцейшчыкаў з'яўляліся ліцейныя формы, а таксама спецыяльныя плавільныя посуд.

Найбольш распаўсюджанымі знаходкамі, звязанымі з апрацоўкай каляровых металаў, з'яўляюцца фрагменты плавільнага посуду. Гэтыя артэфакты канцэнтруюцца пераважна ў межах вытворчых ювелірных комплексаў, аднак сустракаюцца і асобна. Знаходкі плавільнага посуду са слядамі выкарыстання з'яўляюцца важным указаннем на магчымую атрыбуцыю пэўнай сядзібы ў якасці ювелірнай майстэрні.

Акрамя майстэрняў, на падставе камбінацыі прыкмет, найбольш частымі з якіх з'яўляюцца знаходкі фрагментаў тыгляў для плаўкі каляровых металаў, на тэрыторыі Полацка вылучаюцца мяркуючы месцы вытворчай дзейнасці па апрацоўцы каляровых металаў. Сведчанні вытворчай дзейнасці вызначаюцца намі як лакалізаваныя на абмежаванай тэрыторыі знаходкі інструментаў ці нарыхтовак не звязаныя з канкрэтным сядзібным комплексам. Яны фіксуюцца на тэрыторыі Верхняга і Ніжняга замка, Гарадзішча, Селішча, Вялікім і Запалоцкім пасадах, у Экімані [2, с. 120].

Важнай часткай вывучэння старажытнага полацкага ювелірнага рамяства з'яўляецца таксама даследаванне хімічнага складу рэшткаў металу на ўнутраных сценах плавільнага посуду. У выніку аналізу складу металічных нацёкаў на сценах аднаго тыгля з раскопак 1961 г. на Верхнім замку было ўстаноўлена, што дадзеная ёмістасць выкарыстоўвалася для плаўкі алавянай бронзы (22% волава) [3, с. 299]. Аналіз нацёкаў металу на двух тыглях з раскопак С. В. Тарасава на тэрыторыі Вялікага пасада (даследаванні 1987—1988 гг.) паказалі, што ў адной ёмістасці плавілася медзь і волава, а ў другой — шматкампанентная латунь з вялікім утрыманнем цынку (24,86%). Даследаванне хімічнага складу металічных рэшткаў на ўнутранай паверхні двух тыгляў з раскопак Д. У. Дука 2005 г. на Вялікім пасадзе паказала, што ў адной ёмістасці плавіліся медзь і волава (сляды), а ў другой — цынк, волава, медзь і серабро (цынк пераважае)¹.

Такім чынам, вывучэнне плавільнага посуду дазваляе не толькі лакалізаваць на мясцовасці вытворчыя ювелірныя комплексы ці сведчанні вытворчай дзейнасці, але таксама дае магчымасць прасачыць адметнасці тэхналагічных аперацый ювеліраў, вылучыць рамесныя традыцыі, разгледзець адметнасці металічнай сыравіны, якая выкарыстоўвалася мясцовымі майстрамі.

Спецыяльным даследаваннем плавільнага посуду полацкіх ювеліраў займаліся Г. В. Штыхаў, Д. В. Навумаў, І. У. Магалінскі [3; 4; 5]. Г. В. Штыхаў упершыню ў беларускай савецкай археалогіі заняўся комплексным

¹ Даследаванні хімічнага складу металу з тыгляў праводзіліся ў Інстытуце фізікі НАН Беларусі.

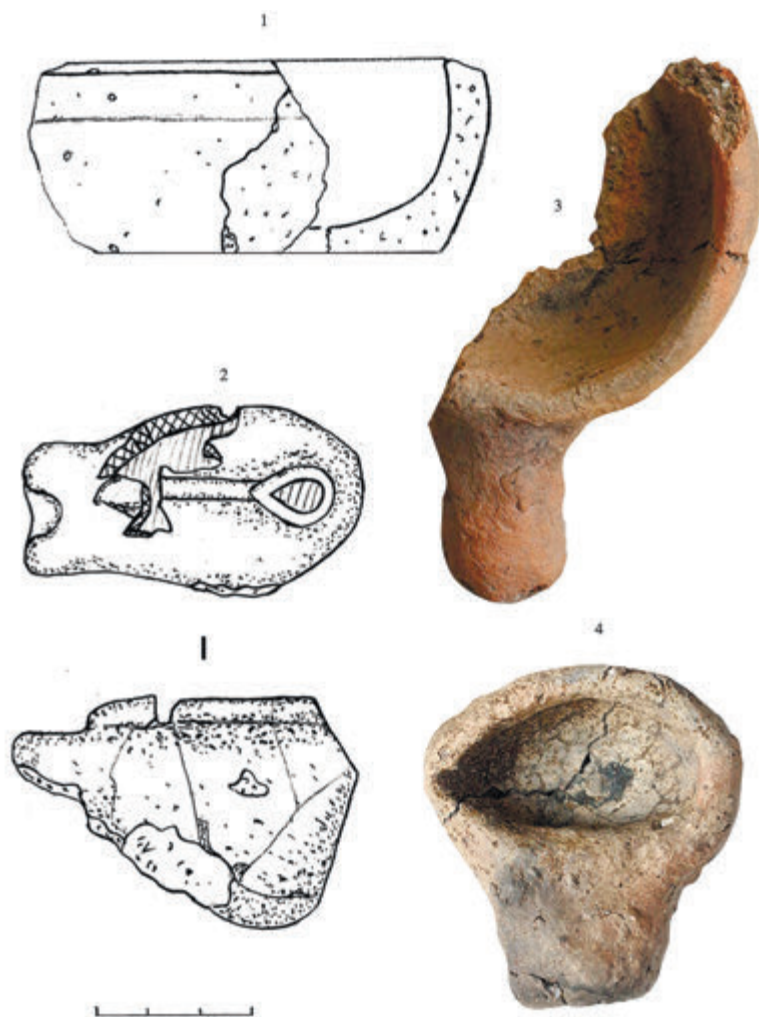
вывучэннем посуду для плаўкі каляровых металаў, аналізуючы іх хімічны склад, а таксама класіфікаваў знаходкі паводле марфалагічных прыкмет [4, с. 135]. Першы ў айчынай навуцы хімічны аналіз тыгля з раскопак Г. В. Штыхава на тэрыторыі Верхняга замка правёў Д. В. Навумаў. У выніку было ўстаноўлена, што прадмет зроблены з матэрыялу, які адпавядае паўкіслым вогнеўпорам [3, с. 299]. І. У. Магалінскі займаўся сістэматызацыяй калекцыі полацкіх тыгляў, правёў іх тыпалагічную атрыбуцыю [5]. У іншых публікацыях, прысвечаных вынікам археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Полацка, прыводзяцца, як правіла, самыя агульныя звесткі адносна колькасці, формы і памераў выяўленых фрагментаў плавільнага посуду полацкіх ювеліраў.

Паводле нашых падлікаў, да 2013 г. на тэрыторыі Полацка было выяўлена звыш 200 фрагментаў плавільнага посуду, большая частка гэтых прыстасаванняў на сённяшні дзень захоўваецца ў музейных зборах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, асобныя прадметы захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь і ў Археалагічнай навукова-музейнай экспазіцыі НАН Беларусі [5, с. 189].

Сярод плавільнага посуду ювеліраў у матэрыялах археалагічных даследаванняў Полацка сустракаліся толькі фрагменты тыгляў. Тыгель — гэта керамічная ёмістасць для плаўкі каляровых металаў і разліву яго ў форму [6, с. 360]. Вядомыя на 2013 г. полацкія тыглі адносіліся да трох тыпаў: 1) цыліндрычныя; 2) конусападобныя і 3) тыглі-купелі (тыглі-талерачкі) [5, с. 189].

Археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Полацка, якія ў апошнія гады праводзіліся пад кіраўніцтвам А. Л. Коца, далі новыя цікавыя матэрыялы па гісторыі ювелірнага рамяства. Сярод артэфактаў, знойдзеных падчас археалагічных раскопак, сустрэты шматлікія фрагменты плавільнага посуду (мал. 1, 2). Некаторыя тыпы артэфактаў выяўлены ў Полацку ўпершыню.

У ходзе археалагічных прац пад кіраўніцтвам А. Л. Коца ў 2013 г. на тэрыторыі заходняй часткі Запалоцкага пасада была выяўлена ювелірная майстэрня, якая аўтарам раскопак датуецца XII ст. [7, с. 26]. Сярод гатовых і бракаваных вырабаў на тэрыторыі майстэрні былі знойдзены фрагменты керамічнага плавільнага посуду (16 экз.). Прадметы злеплены ўручную з гліны, цеста з дабаўкамі белай жарствы. Знаходкі фрагментаў тыгляў канцэнтраваліся ў жылой пабудове (квкв. Е4 (9 фрагментаў) і Д4 (5 фрагментаў)). Сярод артэфактаў былі выяўлены чатыры венцы і два донцы (мал. 2: 1—3). Знаходкі магчыма суаднесці з тыглімі-талерачкамі (купелямі). Тры венцы плаўна пераходзяць у донца. Дыяметр донца —

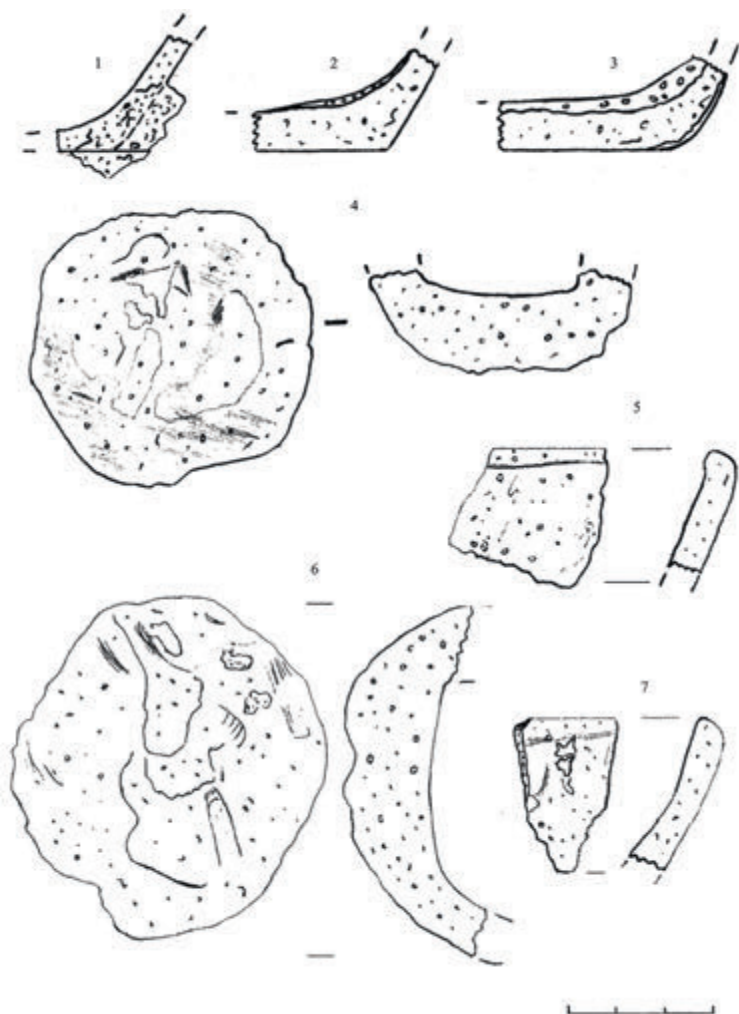

Мал. 1. Ліцейны посуд полацкіх ювеліраў (раскопкі А. Л. Коца)

1 — Верхні замак; 2 — Запалоцкі пасад; 3—4 — Ніжні замак

6 см. Дыяметр венцаў — каля 7—10 см. Таўшчыня сценкі тыгляў вагаецца ў межах 0,4—0,6 см. Таўшчыня донцаў вагаецца ў межах 0,8—0,9 см, у асобных выпадках змяншаецца да 0,6 см. Сярод знаходак было выяўлена 5 фрагментаў тыгляў без слядоў ашлакоўвання, якія адрозніваюцца меншай таўшчынёй сценак (0,3 см) [7, с. 21].

Як правіла, тыглі-талерачкі выкарыстоўваліся ў працэсе купеляцый (аддзялення каштоўных металаў ад дамешкаў), а таксама пры вызначэнні чысціні серабра ці золата. Гэта быў вельмі складаны працэс, які патрабаваў тэхнічных навыкаў і матэматычных ведаў [8, с. 58]. Тыглі-купелі сустраэты

Мал. 2. Тыглы для плаўкі каляровых металаў (раскопкі А.Л. Коца)

1—3 — Запалоцкі пасад; 4—7 — Верхні замак

ў Ноўгарадзе, Гнёздава і інш. [9; 10]. Керамічнае цеста падобных прадметаў уключае гліну з нізкім утрыманнем алюмінію, высокай канцэнтрацыяй калію, соды і кальцыю [10, с. 247]. Тыглы-купелі найбольш характэрны для культурных пластоў X—XI ст., што адпавядае датаванню помніка.

Асаблівую цікавасць выклікае знаходка першага ў Полацку закрытага тыглы ў выглядзе глыбокай лыжкі з трохвугольным дном, маналітнай ручкай і бакавой адтулінай для загрузкі металу (мал. 1: 2). Выраб зроблены з тонкавымучанага светлага глінянага вогнеўпорнага цеста без грубых дамешкаў. Дадзеныя прадметы выконвалі функцыю кантэйнераў-капілак

з невялікай шчылінай, куды майстар загружаў дробныя фрагменты металу, пераважна срэбра. Калі ў тыглі назапашвалася дастаткова металу, яго выкарыстоўвалі па прамым прызначэнні [10, с. 249]. Прадмет быў выяўлены ў межах мацерыковай ямы 3, у кв. Е4. Агульныя памеры тыгля — 5,8×4,4×3 см. Дыяметр бакавой адтуліны — каля 2 см. Дыяметр носіка — 0,7—0,9 см. Даўжыня рукаці — 2,4 см.

Унутры тыгля захаваліся фрагменты металічнай сыравіны, якая плавілася ў ім. Даследаванне хімічнага складу гэтага металу паказала, што ў пасудзіне плавілася свінцовая латунь (CuZnPb) (сплаў на аснове медзі (Cu) з дамешкамі цынку (Zn) і свінцу (Pb)). Пры гэтым, утрыманне цынку ў даследаваным фрагменце — 5,7%, свінцу — 3,5% [11, с. 99]. Свінцовыя латуні з’яўляюцца самымі распаўсюджанымі на тэрыторыі Полацка латуннымі сплавамі для перыяду X—XIII стст., шырокае распаўсюджанне атрымалі дадзеныя сплавы і на ўсёй тэрыторыі Паўночна-Заходняй Русі [12, с. 249; 13, с. 110].

Падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі Ніжняга замка Полацка ў 2014 г. былі выяўлены фрагменты плавільнага посуду ювеліраў яшчэ аднаго тыпу — льячкі (мал. 1: 3, 4). Прадметы зроблены са звычайнай чырвонай гліны без дамешкаў пяску і арганікі.

Льячкі ўяўляюць сабой керамічныя чашападобныя ёмістасці з высокімі (да 2,7 см) сценкамі. Адзін выраб захаваўся ў выглядзе двух фрагментаў, зробленых на ганчарным крузе. Донца і ручка (акруглая ў сячэнні) прылеплена ўручную. Дыяметр льячкі 8 см, даўжыня ручкі 4,8 см. Другая льячка мае авальную форму (4,6×2,4 см), злеплена ўручную з гліны з дабаўленнем буйной жарствы (памерам да 0,5 см). Ручка масіўная, даўжнёю 3,4 см, у тарцы зроблена адтуліна для мацавання драўлянай ручкі глыбінёю 3,2 см, дыяметрам 0,9 см. З аднаго боку ў сценцы зроблена тонкае паглыбленне ў выглядзе носіка для заліўкі металу ў форму.

Характэрнай рысай льячак дадзенага тыпу з’яўляецца адсутнасць моцнай ашлакованасці. Падобнае керамічнае цеста магло вытрымаць шматразовае награванне да тэмпературы не вышэй за 300 градусаў. Выкарыстанне дадзеных прыстасаванняў для выплаўкі легкаплаўкіх сплаваў пацвярджаецца і наяўнасцю адмысловай адтуліны для драўлянай рукаці, якая падчас плаўкі сплаваў з высокай тэмпературай плаўлення магла згарэць [10, с. 249].

У спецыяльнай літаратуры, прысвечанай сярэднявечнай апрацоўцы каляровых металаў, існавала меркаванне адносна выкарыстання падобных прыстасаванняў для зацэпвання расплаўленага металу з большых па памерах ёмістасцей і разліўкі яго ў формы [14, с. 145; 15, с. 214]. Між тым, сярод матэрыялаў археалагічных даследаванняў не былі сустрэты

настолькі вялікія плавільныя пасудзіны. Акрамя таго, разліў гарачага металу ў форму праз льячку змяншаў бы час застывання металу, што ўплывала на агульныя характарыстыкі выплаўляемага прадмета [10, с. 249]. Такім чынам, полацкія знаходкі можна лічыць разнавіднасцю тыгляў для плаўкі свінцу, волава і іх сплаваў.

Акрамя льячак, падчас археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Ніжняга замка выяўлена 5 дробных фрагментаў тыгляў. Сярод знаходак тыпалагічныя прыкметы захаваў толькі адзін фрагмент, прадстаўлены доннай часткай конусападобнай пасудзіны са слядамі шлакаў зялёнага і чырвонага колеру (таўшчыня сценкі 0,8—1,0 см).

У ходзе археалагічных раскопак 2016 г., якія праводзіліся на тэрыторыі Верхняга замка, выяўлена 13 фрагментаў плавільных пасудзін ювеліраў (мал. 2: 4—7). Частка прадметаў (4 экз.) захаваліся ў выглядзе венцаў з наплаўленым металам. Цікавымі знаходкамі з’яўляюцца тры донцы конусападобных тыгляў з акруглым дном. Дыяметр закруглення дна — 5,5—6 см. Два фрагменты прадстаўлены вялікімі кавалкамі донцаў тыгляў. Яны ўяўляюць сабой пласкаватую, нязначна выгнутую ашлакаваную паверхню. Адзін фрагмент тыгля мае пукатую форму. Такім чынам, фрагменты тыгляў прадстаўлены пераважна часткамі масіўных конусападобных пасудзін. Аналагічныя артэфакты сустрэты падчас даследаванняў на тэрыторыі Верхняга замка Полацка Г. В. Штыхава і А. Р. Мітрафанава ў канцы 50-х — пачатку 60-х гг. XX ст. [16, с. 64].

У цэлым, кругладонныя конусападобныя тыглі шырока прадстаўлены ў полацкай калекцыі (31 экз.). Падобная форма найбольш мэтазгодна для тыгляў: вузкія, невысокія ёмістасці з нешырокім вусцем да мінімуму абмяжоўвалі доступ паветра да расплаўленага металу і не дазвалялі яму акісліцца. Паводле назіранняў Г. В. Штыхава, аб’ём конусападобных тыгляў вагаецца ад 30 да 75 см³. У ёмістасці падобнага аб’ёму можна было расплаўляць 100—300 грам волава [4, с. 135—136].

Акрамя конусападобных кругладонных тыгляў падчас даследаванняў 2016 г. на тэрыторыі Верхняга замка выяўлены яшчэ два фрагменты керамічнага тыгля з нацёкамі металу. Прадмет уяўляе сабой невялікае начынне з плоскім дном і вертыкальнымі сценкамі. Дыяметр венца 5 см. Прадмет аўтарам раскопак датуецца XV—XVI стст. Трэба адзначыць, што ў полацкай калекцыі налічваецца чатыры экзэмпляры пласкадонных тыгляў. Усе яны з’яўляюцца выпадковымі знаходкамі [5, с. 191]. Вырабы зроблены з добравымучанай аднаслойнай светлай гліны і паводле асноўных параметраў адпавядаюць вялікім кругладонным конусападобным тыглям. З’яўленне ўстойлівых пласкадонных пасудзін трэба звязваць са змяненнем канструкцыі плавільных печаў і павелічэннем аб’ёмаў сыравіны,

якая трапляла ў рукі гарадскіх майстроў. На думку Н. В. Рындзінай, падобныя ёмістасці з'явіліся ў XIV—XV стст. [15, с. 214].

Яшчэ чатыры бясформенныя фрагменты сценак тыгляў знойдзены разам з развалам шлакаў і запечанымі кавалкамі гліны з наплаўленым металам. Дадзеныя фрагменты магчыма звязаць з функцыянаваннем адмысловай печы для плаўкі металаў, якая не трапіла ў раскоп.

Падчас археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Полацка ў перыяд 2013—2016 гг. было выяўлена каля 30 фрагментаў і цэлых экзэмпляраў плавільнага посуду полацкіх ювеліраў. Калекцыя прыстасаванняў ювеліраў папоўнілася новымі тыпамі керамічных пасудзін, якія выкарыстоўваліся ювелірамі для захоўвання, выплаўкі і разліўкі металу ў формы. Найноўшыя археалагічныя знаходкі таксама пацвердзілі высновы адносна існавання на тэрыторыі Полацка некалькіх традыцый апрацоўкі каляровых металаў, адной з яскравых прыкмет якой з'яўляецца адрозненне ў тыпалогіі плавільнага посуду. Выяўленне ў межах ювелірнай майстэрні XII ст. фрагментаў тыгляў-талерачак і адзінага ў Полацку экзэмпляра закрытага лыжкападобнага тыгля дазваляе меркаваць аб існаванні на тэрыторыі горада рамеснай традыцыі, не звязанай з вытворчымі комплексамі, вядомымі па раскопках на Верхнім і Ніжнім замках, Вялікім пасадзе. Такім чынам, керамічныя ёмістасці для плаўкі каляровых металаў з'яўляюцца важнай крыніцай для рэканструкцыі працэсаў каляровой металаапрацоўкі ў Сярэднявеччы, дазваляюць рэканструяваць асаблівасці тэхналагічных аперацый і прасачыць адметнасці мясцовай металаапрацоўкі.

Літаратура

1. Дук, Д. У. Полацк і палачане (IX—XVIII стст.) / Д. У. Дук.— Наваполацк : ПДУ, 2010.— 180 с.
2. Магалінскі, І. У. Вытворчыя ювелірныя комплексы старажытнага Полацка (X—XVII стст.) / І. У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск, 2011.— Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка).— С. 115—121.
3. Наумов, Д. В. Химическое и структурное исследование некоторых предметов из Полоцка XII—XIII стст. / Д. В. Наумов // Белорусские древности: доклады к конференции по археологии Белоруссии (январь—февраль 1968 г.).— Минск, 1968.— С. 298—306.
4. Митрофанов, А. Г. Древний Полоцк (по археологическим данным) / А. Г. Митрофанов, Г. В. Штыхов, В. Р. Тарасенко // ААНД ДНУ «Інстытут гісторыі» НАН Беларусі.— № 124.
5. Магалінскі, І. У. Ліцейныя формы і тыпі для плаўкі каляровых металаў з тэрыторыі Полацка X—XVII стст. / І. У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск,

2011.— Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка).— С. 184—193.

6. *Лашанкоў, М. І.* Тыгель / М. І. Лашанкоў // *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя ў 2 т. / рэдкал.: Т. У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.].— Мінск, 2011.— Т. 2.— С. 360.*

7. *Коц, А. Л.* Ювелірная майстэрня XII ст. на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка (па матэрыялах археалагічных раскопак 2013 года) / А. Л. Коц // *Вестник ПГУ. Серия А. Гуманитарные науки. История.*— 2015.— № 1.— С. 18—26.

8. *Ениосова, Н. В.* Тигли Гнёздовского поселения / Н. В. Ениосова, Р. А. Митоян // *Труды ГИМ.*— М., 1999.— Вып. 111: Археологический сборник памяти Марии Васильевны Фехнер.— С. 54—63.

9. *Григорьева, Н. В.* Тигли и глиняные литейные формы Ладожского поселения X в.: комплекс рядом с большой постройкой / Н. В. Григорьева // *Новые материалы и методы археологического исследования: От археологических данных к археологическим реконструкциям. Материалы IV конференции молодых ученых.*— М.: ИА РАН, 2017.— С. 88—91.

10. *Ениосова, Н. В.* Плавильные сосуды новгородских ювелиров / Н. В. Ениосова, Т. Ререн // *Новгородские археологические чтения* — 3.— Великий Новгород, 2011.— С. 243—254.

11. *Магалінскі, І. У.* Вынікі даследавання хімічнага складу вырабаў з каляровых металаў з ювелірнай майстэрні XII ст. з тэрыторыі Запалоцкага пасада Полацка / І. У. Магалінскі, М. В. Бялкоў, А. У. Шабуня-Клячкоўская, А. Л. Коц і інш. // *Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зб. навук. арт. III міжнароднай навук.-практ. канф., Полацк, 14—15 крас. 2016 г. : у 2 ч. / Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт; пад агул. рэд.: Д. У. Дука, У. А. Лобача, А. І. Корсак.*— Наваполацк, 2016.— Ч. 1.— С. 98—100.

12. *Магалінскі, І. У.* Хімічны склад вырабаў з каляровых металаў X—XVII стст. з Полацка (суадносіны тыпалагічных і металургічных груп) / І. У. Магалінскі // *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі.*— Полацк: НППГКМЗ.— С. 243—251.

13. *Ениосова, Н. В.* Химический состав ювелирного сырья эпохи средневековья и пути его поступления на территорию Древней Руси / Н. В. Ениосова, Р. А. Митоян, Т. Г. Сарачева // *Цветные и драгоценные металлы и их сплавы на территории Восточной Европы в эпоху средневековья.*— М., 2008.— С. 107—188.

14. *Рыбаков, Б. А.* Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков.— М.: Академия наук СССР, 1948.— 784 с.

15. *Рындина, Н. В.* Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. / Н. В. Рындина // *Материалы и исследования по археологии СССР.*— М., 1963.— № 117: *Труды новгородской археологической экспедиции.* Т. 3.— С. 200—247.

16. *Штыхов, Г. В.* Древний Полоцк IX—XIII вв. / Г. В. Штыхов.— Минск : Наука и техника, 1975.— 136 с.

А. У. Мацук

Полацкі кашталян Валяр’ян Жаба ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ у першай палове XVIII ст.

Валяр’ян Жаба паходзіў з роду, які толькі пачаў сваё ўзвышэнне сярод шляхты ВКЛ. Менавіта ў Полацкім ваяводстве Жабы высунуліся на першыя ролі сярод мясцовай шляхты. З ўрада полацкага падваяводы пачаў сваю кар’еру ў 1725 г. і Валяр’ян Жаба. У 1728 г. ён робіцца старадубскім гродскім старостам, у 1731 г. стаў брэсцкім кашталянам. Такая імклівая кар’ера адбылася дзякуючы актыўнаму ўдзелу Валяр’яна Жабы ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ і Рэчы Паспалітай: тройчы Валяр’ян Жаба быў дэпутатам Трыбунала ВКЛ (1718, 1723, 1727) і двойчы паслом на сойм Рэчы Паспалітай (1728 і 1730 гг.). Садзейнічала кар’еры Жабы яго супрацоўніцтва з магнацкім родам Радзівілаў. Падчас бескаралеўя 1733—1735 гг. Валяр’ян Жаба амаль увесь час падтрымліваў выбар караём Аўгуста III. Дзякуючы гэтаму ў 1736 г. ён становіцца полацкім кашталянам. У чацвёрты раз дэпутатам Трыбунала ВКЛ, а потым і трыбунальскім маршалам Валяр’ян Жаба быў абраны з падтрымкай Радзівілаў у 1742 г. Пасля смерці сына Яна ў 1747 г. ахалоджваюцца яго адносіны з Радзівіламі і ён пачынае слаба ўдзельнічаць у грамадска-палітычным жыцці ВКЛ.

Ключавыя словы: Валяр’ян Жаба, Полацкае ваяводства, шляхта, ВКЛ, Рэч Паспалітая, Радзівілы.

Валяр’ян Антоній Жаба нарадзіўся пасля 1683 г. і быў малодшым (трэцім) сынам полацкага падваяводы Гераніма Жабы і Кацярыны з Пратасовічаў. Быў братам Іясафата (памёр маладым) і мінскага ваяводы Яна Казіміра. Бацька, Геранім Жаба, зрабіў выдатную кар’еру, будучы спачатку прыхільнікам Сапегаў і трымаў ад тых у заставе ўладанне Лужкі ў Полацкім ваяводстве [1, с. 246]. Пры падтрымцы Сапегаў стаў полацкім падваяводам пры ваяводу Дамініку Слушку. Разам са Слушкам своечасова перайшоў на бок «рэспубліканцаў» і ўтрымаўся на сваім урадзе. Займаў яго да смерці Слушкі ў 1713 г., гэта значыць амаль 27 год!!!

Валяр’ян Жаба спачатку рабіў кар’еру вайскоўца і быў харужым гусарскай харугвы. Ад караля Аўгуста II Валяр’ян Жаба атрымаў бяльскае

староства. Першы ўдзел бяльскага староства Валяр'яна Жабы ў сойміку нам атрымалася знайсці толькі ў 1718 г., калі ён на полацкім грамнічным сойміку быў абраны дэпутатам разам з полацкім харужычам Антоніем Янам Корсакам Залескім [2, s. 106]. З гэтага часу Валяр'ян Жаба ўсё актыўней пачынае ўдзельнічаць у грамадска-палітычным жыцці ВКЛ. У гэты час Валяр'ян Жаба быў прыхільнікам Радзівілаў. Дакладней, як успамінаў сам у 1747 г. Валяр'ян Жаба, ён «усё жыццё як давераная асоба служыў» канцлеру ВКЛ Каралю Станіславу Радзівілу [3, k. 208]. Канцлер ВКЛ памёр у 1719 г., і з гэтага часу сканчваецца служба Валяр'яна Жабы Радзівілам. Прычынай было і аслабленне роду Радзівілаў. Сыны памёршага канцлера ВКЛ Міхал Казімір і Геранім Фларыян былі яшчэ занадта маладымі (у 1719 г. нават яшчэ былі непаўнагадовымі).

Першы раз паслом на сойм бяльскі староства Валяр'ян Жаба быў абраны на полацкім пасольскім сойміку 1720 г. [4, р. 6v]. Вельмі магчыма, менавіта Валяр'ян Жаба быў тым «Жабам», які сарваў полацкі пасольскі соймік 1722 г. Менавіта такім спосабам Валяр'яну Жабу ўдалося перашкодзіць абранню паслом прыхільніка Станіслава Дэнгофа Антонія Буйніцкага [5, s. 413]. У наступным 1723 г. Валяр'ян Жаба быў абраны дэпутатам на смаленскім сойміку разам са смаленскім падсудкам Станіславам Нянеўскім. На мінскай кадэнцыі гэтага Трыбунала ВКЛ Валяр'ян Жаба нават выконваў абавязкі трыбунальскага маршалка замест адсутнага віцебскага кашталяна Марцыяна Агінскага.

14 мая 1725 г. Валяр'ян Жаба прысутнічаў на ўездзе польнага гетмана ВКЛ Станіслава Дэнгофа на полацкае ваяводства. Пасля Жаба прысутнічаў на полацкім сойміку, які адбыўся 19 мая 1725 г. пад дырэкцыяй Станіслава Дэнгофа [6, р. 1]. Новым полацкім ваяводам Станіславам Дэнгофам бяльскі староства Валяр'ян Жаба быў прызначаны ў 1725 г. полацкім падваяводам. Менавіта прыхільнікам Станіслава Дэнгофа быў у гэты час Валяр'ян Жаба. Адсутнасць Станіслава Дэнгофа ў Полацкім ваяводстве рабіла кіраўніком мясцовай адміністрацыі менавіта Валяр'яна Жабу. Акрамя таго, менавіта Валяр'ян Жаба стаў адным з лідараў прыхільнікаў Дэнгофа ў Полацкім ваяводстве¹.

Як полацкі падваявода разам з іншымі гродскімі ўраднікамі, суддзёй Аляксандрам Рыпіньскім і пісарам Стэфанам Міхалам Корсакам Удзельскім, Валяр'ян Жаба прынеслі прысягу на элекцыйным сойміку па выбары полацкага земскага пісара і 23 мая 1725 г. аб'явілі аб правядзенні ліпеньскіх рочкаў [8, арк. 273]. У Полацкім ваяводстве Валяр'ян Жаба як раз і супрацоўнічаў з полацкім гродскім пісарам Стэфанам Корсакам Удзельскім, які быў жанаты з яго сястрой Ганнай з Жабаў. Таксама супрацоўнічаў Валяр'ян

¹ Аб гэтым пераканаўча сведчыць іх карэспандэнцыя. — [7].

Жаба з полацкім будаўнічым Францішкам Рыпіньскім. У 1726 г. пасля смерці Аляксандра Рыпінскага менавіта яго Валяр'ян Жаба, як адданага прыхільніка Дэнгофа і чалавека «вялікага сумлення», рэкамендаваў да ўрада полацкага гродскага суддзі [7, с. 53—55]. Праўда, Дэнгоф меў свае планы наконт гэтага ўрада, і яго атрымаў Юзаф Падбіпента.

Пазіцыі Жабы ў Полацкім ваяводстве значна ўзмацніліся з наданнем яму ўрада полацкага падваяводы, і ён быў абраны дырэктарам полацкага грамнічнага сойма 1726 г., дзе дэпутатамі былі абраны смаленскі стольнік і полацкі гродскі суддзя Аляксандр Рыпіньскі і полацкі земскі суддзіч Юзаф Антоні Пжысецкі [9, *арк. 20—21 адв.*]. Ужо на наступным полацкім грамнічным сойміку 1727 г. Валяр'ян Жаба быў абраны дэпутатам разам з полацкім войскам Сымонам Корсакам Удзельскім [2, с. 138].

8 жніўня 1726 г. за 4 тысячы талераў бітых Валяр'ян Жаба прадаў уладанне Стравенікі (набытае ў 1722 г.) у Троцкім ваяводстве шляхцічам Танскім [10, *р. 1374—1375v, 1376—1377v*]. 8 жніўня 1727 г. Валяр'ян Жаба запісаў 1700 талераў бітых жонцы Рэгіне з Бальцэвічаў на маёнтку Гарадзец у Полацкім ваяводстве [11, *р. 1376—1377v, 1443—1444v*]. 25 чэрвеня 1727 г. Валяр'ян Жаба набыў у маршалка ВКЛ Аляксандра Паўла Сапегі за 12 тысяч талераў бітых уладанне Лужкі. Прычым Жаба меў выплаціць 5 тысяч талераў бітых, бо 7 тысяч талераў бітых — гэта быў ранейшы доўг Сапегаў Жабам [11, *р. 607—608v, 619—620v*]. З-за іншага ўладання, Свяда, на Жабу скардзілася аршанская шляхта на грамнічным сойміку 1728 г. Прычынай было тое, што Валяр'ян Жаба далучыў сваё ўладанне Свяда да Полацкага ваяводства, хоць раней яно адносілася да Аршанскага павета [12, *арк. 255адв.*].

23 жніўня 1728 г. Валяр'ян Жаба быў абраны паслом на полацкім пасольскім сойміку разам з полацкім лоўчым Юзафам Корсакам [13, *арк. 1—7адв.*]. Супраць усіх пастановаў гэтага сойма была пададзена пратэстацыя, якую падпісалі 23 шляхцічы на чале з полацкім падстоліем Антоніем Янам Корсакам Залескім, полацкім харужычам Бенедыктам Корсакам Залескім, Аляксандрам Корсакам, полацкім падчашым Антоніем Буйніцкім і полацкім скарбнікам Казімірам Буйніцкім. Гэтая пратэстацыя была актыкавана ў ашмянскіх гродскіх кнігах. Таксама гэтая пратэстацыя была актыкавана ў Трыбунале ВКЛ [13, *арк. 40—41*]. Напэўна, абвастрэнне канфлікту сярод полацкай шляхты і выступленне часткі яе супраць Валяр'яна Жабы было выклікана смерцю 2 жніўня 1728 г. полацкага ваяводы Станіслава Дэнгофа. У такой сітуацыі групоўка яго прыхільнікаў распалася і на першыя ролі выйшлі канфлікты ўнутры шляхты Полацкага ваяводства. Як бачна, групоўка якая супрацьстаяла Валяр'яну Жабам, была даволі моцнай і складалася з родаў Корсакаў Залескіх і Буйніцкіх. Як вядома,

як раз паміж Антоніем Буйніцкім і Валяр'янам Жабам канфлікт вядомы яшчэ з полацкага пасольскага сойма 1722 г. У выніку, праўда, удалося дамовіцца, і пратэставаўшая шляхта адмовілася ад гэтай пратэстацыі, а полацкі падстолі Антоній Ян Корсак Залескі перадаў яе полацкім паслам [14, р. 36—36v, 38—39]. Сойм 1728 г. не адбыўся з-за хваробы Аўгуста II. На наступны сойм 1729 г. мелі паехаць тыя самыя паслы, што былі абраны на сойм 1728 г. Як казалася, Валяр'ян Жаба быў абраны паслом, але яму зноў перашкаджалі ўсе тыя ж шляхцічы. Жаба вымушаны быў пагадзіцца выплаціць полацкаму падстолію Антонію Яну Корсаку Залескаму і полацкаму падчашаму і полацкаму гродскаму сурагатару Антонію Буйніцкаму па 150 талераў бітых за кошт былой выплачанай пасольшчыны яму як паслу [14, р. 42v—43]. У выніку тыя адмовіліся ад сваёй пратэстацыі і Валяр'ян Жаба змог без праблем удзельнічаць у сойме.

У гэты час Валяр'ян Жаба пачынае пераносіць асноўную сваю дзейнасць на старадубскія соймікі. Гэта было звязана з тым, што 23 ліпеня 1728 г. Ян Казімір Бяганскі адмовіўся на карысць Валяр'яна Жабы ад урада старадубскага гродскага старосты [14, р. 28—29]. 15 жніўня 1728 г. Бяганскі пацвердзіў сваю перадачу гэтага староства Валяр'яну Жабу [14, р. 32—33]. Адпаведны прывілей Жабам ад караля быў атрыманы 4 мая 1729 г. [10, р. 930—931v]. Старадубскія гродскія ўрады Валяр'ян Жаба надаў шляхцічам Полацкага ваяводства, каб узмацніць свае пазіцыі сярод мясцовай шляхты. У выніку старадубскім гродскім суддзёй стаў Вінцэнт Рыпінскі, а старадубскім гродскім пісарам — Базылі Корсак Бабыніцкі [10, р. 990—993v].

Перад старадубскім пасольскім соймам 1730 г. было вядома, што канкурэнтамі на выбар паслом на ім былі Валяр'ян Жаба, Міхал Масальскі, палкоўнік Тэафіл Дамаслаўскі і шляхціч Лукашэвіч. Да таго ж існавалі думкі правесці выбар паслом на гэтым соймаку Антонія Казіміра Сапегу [15, р. 10—10v]. У выніку разам з гродзенскім гродскім старостам Міхалам Масальскім Валяр'ян Жаба з пратэстамі быў абраны паслом на старадубскім соймаку на сойм Рэчы Паспалітай 1730 г. [14, р. 53—54]. Як бачна, у гэты час Валяр'ян Жаба меў значны ўплыў сярод старадубскай шляхты. Іншая справа, што яго ўплываў не заўжды хапала ў змаганні з прыхільнікамі Сапегі і Агінскіх. Тым больш, што адзін з Агінскіх, Казімір Агінскі, як раз быў віленскім ваяводам. Валяр'ян Жаба ў гэты час стаў прыхільнікам Радзівілаў, якія як раз змагаліся з Агінскімі і Сапегамі ва ўнутрыпалітычным жыцці ВКЛ.

Радзівілы былі прыхільнікамі каралеўскага двара, што садзейнічала ўзвышэнню па кар'ернай лесвіцы і Валяр'яна Жабы. Ужо 18 снежня 1731 г. Валяр'ян Жаба атрымаў каралеўскі прывілей на ўрад брэсцкага

кашталяна. Цікава, што амаль праз месяц, 12 студзеня 1732 г., на карысць Жабы адмовіўся ад гэтага ўрада сам брэсцкі кашталян Ян Пётр Несцяровіч [14, р. 49]. Менавіта таму ўжо 29 сакавіка 1732 г. Валяр'ян Жаба адмовіўся ад ўрада старадубскага гродскага старосты на карысць сына, Яна Антонія Жабы [14, р. 34—35; 16, р. 199—200v]. Для ўмацавання пазіцый Жабаў урад старадубскага падстаросты атрымаў яго пляменік Пётр Корсак Удзельскі. У 1731 г. Валяр'ян Жаба прасіў Міхала Казіміра Радзівіла пратэжцы, каб яго сын стаў харужым у пяцігорскай харугве знаку польнага гетмана ВКЛ [3, к. 6]. Гэтую просьбу ён паўтарыў у сваім лісце ад 29 лістапада 1731 г. [3, к. 28]. Адначасова кандыдатура Валяр'яна Жабы як брэсцкага кашталяна выклікала нязгоду ў часткі брэсцкай шляхты. Так, частка брэсцкай шляхты пад час перадэлекцыйнага сойма 1733 г. катэгарычна заяўляла, што брэсцкім кашталянам быў «амаль гвалтам нам навязаны» Валяр'ян Жаба, якога «не ведаем і ведаць ня хочам» [17, арк. 2559—2573].

У 1731—1732 гг. у Княстве абвастрылася барацьба Радзівілаў і Сапегаў за «нойбургскія ўладанні». Не апошнія ролі ў ёй адыгрываў і Валяр'ян Жаба. Менавіта ён дапамагаў Радзівілам атрымаць кантроль над Невелем і Себежам і перашкаджаў магчымаму выбару Юрыя Станіслава Сапегі полацкім ваяводам [3, к. 390—391; 18, к. 28].

На рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ 1731 г. перамаглі Сапегі, і іх кандыдат Антоній Эперыяш стаў трыбунальскім маршалкам. У Радзівілаў заставаўся шанс атрымаць большасць сярод трыбунальскіх суддзяў, бо перавага сапежынскіх прыхільнікаў сярод трыбунальскіх суддзяў была нязначнай. Пасля ад'езду лідараў групойкі Радзівілаў Міхала Вішнявецкага і Міхала Казіміра Радзівіла менавіта Валяр'ян Жаба застаўся ў Вільні кіраваць групойкай прыхільнікаў Радзівілаў. Потым таксама ўважліва сачыў за падзеямі на Трыбунале ВКЛ у Вільні. У сваім лісце ад 24 красавіка 1731 г. раіў Міхалу Казіміру Радзівілу не аддаляцца з Вільні да прыбыцця Міхала Вішнявецкага. Прычынай такой парады, напэўна, было імкненне атрымаць большасць у Трыбунале ВКЛ. Менавіта таму Жаба прасіў Радзівіла застацца і паведаміць сваім прыхільнікам, калі маюць прыехаць у Вільню [3, к. 11]. Увогуле Радзівілы ў Трыбунале ВКЛ моцна разлічвалі на Жабаў і далей. Менавіта таму збіраліся з дапамогай сілы ўвесці ў лік трыбунальскіх суддзяў сына Валяр'яна Жабы Яна. Гэта магчыма было зрабіць толькі з дапамогай сілы, бо раней на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ Ян Жаба быў недапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў з-за меўшыхся пратэстаў супраць свайго выбару. З дапамогай допуску ў лік трыбунальскіх суддзяў старадубскіх дэпутатаў Радзівілы меркавалі атрымаць большасць у Трыбунале ВКЛ 1731 г. [19, р. 108].

Перад выбарамі ў наступны Трыбунал ВКЛ 1732 г. Валяр'ян Жаба ад імя Радзівілаў праводзіў перамовы з віленскім ваяводам Казімірам і віцебскім ваяводам Марцыянам Агінскімі. Як выдавалася Жабу, яму ўдалося дамовіцца, што Агінскія вырашаць справы з Радзівіламі мірам пад час сустрэчы ў Варшаве ў сакавіку 1732 г. Па шляху яны абяцалі заехаць да рэгіментарыя ВКЛ Міхала Вішнявецкага ў Слонім. Марцыян Агінскі нават даў сваё слова вырашыць справу «нойбургскіх уладанняў» мірам. Валяр'ян Жаба раіў Ганне Радзівіл, каб паўплывала на Вішнявецкага прыхільна прыняць Агінскіх для поспеху перамоў [3, к. 32, 37—38]. Аднак, здаецца, што Агінскія проста цягнулі час і манілі Валяр'яну Жабе, а праз яго і Радзівілам. У выніку Агінскія актыўна стараліся аб сваім выбары дэпутатамі на Трыбунал ВКЛ 1732 г. Валяр'ян Жаба з іншымі радзівілаўскімі прыхільнікамі пільнавалі выбары дэпутатаў на полацкім грамнічным сойміку 1732 г. Дапамагчы яму ў гэтым павінны былі і мясцовыя прыхільнікі Радзівілаў — прадстаўнікі шляхецкага роду Войнаў [3, к. 380, 390—391; 18, к. 28]. Дапамагаць ім, напэўна, павінен быў радзівілаўскі губернатар Невеля Феліцыян Пяскоўскі, які павінен быў у выпадку абрання варожых дэпутатаў сарваць полацкі дэпутацкі сойм. З гэтай мэтай ён вёў у Горках перамовы з брэсцкім кашталянам Валяр'янам Жабам і старадубскімі ўраднікамі [20, с. 125]. Гэтымі ўраднікамі былі шляхцічы з Полацкага ваяводства: Пётр Корсак Удзельскі, Вінцэнт Рыпінскі і Базылі Корсак Бабыніцкі. Як бачым, Валяр'ян Жаба меў падтрымку прадстаўнікоў уплывовых родаў з Полацкага ваяводства: Корсакаў Удзельскіх, Корсакаў Бабыніцкіх, Рыпінскіх і Войнаў.

Таксама існавалі падазрэнні, што Валяр'ян Жаба пастараецца правесці выбар прыхільных Радзівілам дэпутатаў на старадубскім грамнічным сойміку [21, р. 2v]. У выніку Валяр'ян Жаба прыбыў у Полацкае ваяводства «з факцыямі» [22, р. 3v]. Полацкі грамнічны сойм 1732 г. быў сарваны. Хутка справа «нойбургскіх уладанняў» паміж Сапегамі і Радзівіламі была вырашана кампрамісам. У той жа час Валяр'ян Жаба пад час барацьбы Сапегаў і Радзівілаў за «нойбургскія ўладанні» паказаў сябе адданым прыхільнікам Радзівілаў.

Смерць Аўгуста II распачала бескаралеўе ў Рэчы Паспалітай. Валяр'ян Жаба ў інтарэсах Радзівілаў пільнаваў выбары на старадубскім перадканвакацыйным сойміку 1733 г. На гэтым сойміку ён чытаў ліст Міхала Казіміра Радзівіла да мясцовай шляхты. Валяр'ян Жаба ўпэўніваў у прыхільнасці Радзівілам старадубскіх паслоў (адным з іх быў яго сын, старадубскі гродскі староста Ян Жаба). Увогуле Валяр'ян Жаба пастараўся, каб прыхільныя Радзівілам пункты былі ўключаны ва ўсе 3 інструкцыі соймаў, якія адбываліся ў Вільні: віленскі, смаленскі і старадубскі [3, к. 40—41].

На элекцыйным сойме Валяр'ян Жаба разам з іншымі прыхільнікамі Радзівілаў выступіў супраць выбару каралём Станіслава Ляшчынскага і падпісаў адпаведны маніфест [23, к. 342]. Напэўна, пакідаў Валяр'ян Жаба сабе шлях і да прызнання Станіслава Ляшчынскага каралём. Менавіта таму яго сын, старадубскі гродскі староста Ян, разам з іншай старадубскай шляхтай на элекцыйным сойме аддаў свае галасы за выбар каралём Ляшчынскага [23, к. 262]. У выніку Валяр'ян Жаба не прадпрыняў актыўных дзеянняў у шэрагах праціўнікаў Ляшчынскага, якія абралі каралём саксонскага курфюрста Фрыдэрыка Аўгуста пад іменем Аўгуста III. Здаецца, што ў хуткім часе пасля элекцыйнага сойма Валяр'ян Жаба накіраваўся ў Полацкае ваяводства.

Ужо 11 студзеня 1734 г. полацкая шляхта на падставе каралеўскіх віцяў сабралася на «кангрэс». На ім полацкая шляхта стварыла канфедэрацыю. Полацкая шляхта ў сваёй ухвале выступіла ў абарону вольнага выбару Станіслава Ляшчынскага і пастанавіла склікаць паспалітае рушанне ваяводства. Для тых, хто сам не мог прыняць удзел у паспалітым рушанні, устанаўліваўся падатак з каралеўскіх, шляхецкіх і духоўных уладанняў з кожнага трэцяга дыму выставіць пошту. Пад пастановай гэтага сойма сярод іншых паставіў подпіс брэсцкі кашталян Валяр'ян Антоні Жаба [24, арк. 27—28адв.]. На гэтым жа «кангрэсе» полацкая шляхта абрала паслоў Уладзіслава Слону і Андрэя Корсака да шляхты Аршанскага павета. Свой подпіс пад іх інструкцыяй пакінуў і брэсцкі кашталян Валяр'ян Жаба [24, арк. 1адв.]. Пазіцыя Валяр'яна Жабы не была чымсьці выключным, і значная колькасць праціўнікаў Станіслава Ляшчынскага пад час элекцыйнага сойма з ліку полацкай шляхты на чале з полацкім харужым Аляксандрам Корсакам Бабыніцкім перайшлі ўжо на бок Ляшчынскага [25, с. 127].

Аднак знаходжанне сярод прыхільнікаў Ляшчынскага было нядоўгім. Брэсцкі кашталян Валяр'ян Жаба пераходзіць на бок Аўгуста III. Пры падтрымцы Радзівілаў ён нават узначальвае пэўныя аддзелы войска ВКЛ. 20 лютага 1735 г. і 20 студзеня 1736 г. Валяр'ян Жаба на чале войскаў верных Аўгусту III і разам з расійскімі войскамі двойчы нападаў на Полацк і вымушаў выплочваць падаткі на войска, нягледзячы, што раней шляхта і полацкі кагал выплацілі гэтыя грошы атраду Тадэвуша Агінскага, які быў на баку Станіслава Ляшчынскага. Пад час другога нападу на Полацк згарэла некалькі жыдоўскіх дамоў і ўсе шкоды ад атрада Жабы ў гэты год склалі 30000 злотых [26, р. 626—627v; 27, р. 5—5v]. На жаль, нам не ўдалося зразумець, якімі аддзелаў прыхільнікаў Аўгуста III камандаваў у гэты час Валяр'ян Жаба.

Заслугі Жабы былі ўзнагароджаны каралём Аўгустам III: 16 сакавіка 1736 г. Валяр'ян Жаба пасля смерці Мікалая Шэмета атрымаў урад

полацкага кашталяна [28, *арк.* 313—314]. У тым жа 1736 г. Валяр'ян Жаба быў дырэктарам старадубскага пасольскага соймака, дзе прыклаў вялікія намаганні, каб пасламі без пратэстаў былі абраны цырынскі староста Казімір Несялоўскі і кашанскі староста Геранім Жаба [3, *к.* 252—253].

Валяр'ян Жаба працягвае валодаць значнымі ўплывамі сярод полацкай шляхты, дзе знаходзіцца на чале групоўкі, якая складаецца з прадстаўнікоў розных галін роду Корсакаў (полацкі войскі Сымон Корсак Удзельскі, яго сыны Ян і Пётр, полацкі гараднічы і старадубскі гродскі пісар Базыль Корсак Бабыніцкі, полацкія харужычы Фабіян і Траян Корсак Бабыніцкія, полацкі лоўчыц Траян Корсак Удзельскі, Юзаф Корсак Залескі). 10 лютага 1737 г. Валяр'ян Жаба з Корсакамі і рэйтарамі прыбыў на полацкі грамнічны соймак, дзе пасеклі шляхцічаў Юзафа Лісоўскага і Стэфана Вырпшу [29, *с.* 44—45; 30, *арк.* 195—198].

Цікава, што пасля гэтага соймака Валяр'ян Жаба перастае актыўна ўдзельнічаць у полацкіх соймаках. Магчыма, што гэта было выклікана пераменамі ўнутры полацкай шляхты, калі былыя саюзнікі Корсакі прымірыліся з яго праціўнікамі Буйніцкімі. У гэты час Валяр'ян Жаба з'яўляецца адным з галоўных прыхільнікаў магнацкай групоўкі Радзівілаў у ВКЛ. Валяр'ян Жаба быў сярод канкурэнтаў ад Радзівілаў на трыбунальскае маршалкоўства на Трыбунал ВКЛ 1739 г. Па чутках, Жаба хацеў быць абраны дэпутатам у Коўне [31, *к.* 88, 93; 32, *к.* 8]. Праўда, ковенскія ўраднікі адмовіліся падтрымаць выбар дэпутатам Валяр'яна Жабу. У такім выпадку заставаўся магчымым толькі яго выбар на старадубскім грамнічным соймаку [33, *р.* 279]. У выніку Валяр'ян Жаба ўвогуле вырашыў не старацца аб выбары дэпутатам і маршалкам Трыбунала ВКЛ 1739 г. У наступным 1740 г. Валяр'ян Жаба разам з іншымі радзівілаўскімі прыхільнікамі: brasлаўскім падкаморыем Антоніем Рудамінам, чашнікам ВКЛ Юзафам Шчытам, рэчыцкім маршалкам Міхалам Юдыцкім — быў кандыдатам магнацкай групоўкі Радзівілаў на маршалкоўства Трыбунала ВКЛ [34, *к.* 22, 26]. У выніку выбар Радзівілаў спыніўся не на Валяр'яну Жабе, а на Міхале Юдыцкім, які і стаў трыбунальскім маршалкам.

Гэта не спыніла спробаў Валяр'яна Жабы стаць кандыдатам групоўкі Радзівілаў на выбар трыбунальскім маршалкам. Ужо 7 кастрычніка 1740 г. Валяр'ян Жаба напісаў да Міхала Казіміра Радзівіла з просьбай падтрымкі да маршалкоўства Трыбунала ВКЛ 1741 г. [3, *к.* 84]. Правесці выбар Жабы Радзівілы запланавалі на эгулянцкіх соймаках. Падрыхтоўчую работу ўзначаліў радзівілаўскі прыхільнік Станіслаў Лопат. Існавалі непацверджаныя чуткі, што Радзівілам нават удалося дамагчыся падтрымкі ўплывовага на эгулянцкіх соймаках інстыгатара ВКЛ Станіслава Бужыньскага [35, *р.* 418-418v; 36, *р.* 92v, 104v].

Супраць Валяр'яна Жабы моцную агітацыю правёў віленскі каад'ютар Юзаф Станіслаў Сапега. Старадубскі соймак меў адбыцца ў Вільні ў бярнардынаў. У выніку Валяр'ян Жаба, каб пазбегнуць зрыву старадубскага грамнічнага соймака 1741 г., правёў гэты соймак уначы за дзве гадзіны да ўзыходу сонца на замку ў Вільні ў прысутнасці толькі сваіх прыхільнікаў. Аднак і там супраць выбару Валяр'яна Жабы была занесена пратэстацыя старадубскай шляхтай на чале з старадубскім войскам Андрэем Стравінскім, які па просьбе Сапегі ўсю ноч пільнаваў полацкага кашталяна, каб той «соймака не ўкраў» [33, 10v, 351—351v; 36, 95—95v; 37, k. 338—339; 38, p. 56—57v]. Валяр'ян Жаба па загаду Радзівілаў спрабаваў увайсці ў лік трыбунальскіх суддзяў на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ. Аднак большасць дэпутатаў былі прыхільнікамі Сапегі і Чартарыйскіх. Падтрымаў іх і каралеўскі двор. У выніку маршалкам Трыбунала ВКЛ 1741 г. стаў кандыдат антырадзівілаўскай кааліцыі мсціслаўскі ваявода Міхал Масальскі, а старадубскія дэпутаты (у тым ліку Валяр'ян Жаба) не былі дапушчаны ў лік трыбунальскіх суддзяў, бо іх выбар быў прызнаны за незаконны.

У наступным 1742 г. Валяр'ян Жаба зноў становіцца кандыдатам Радзівілаў на выбар трыбунальскім маршалкам. Радзівілам нават удаецца атрымаць згоду на яго кандыдатуру ад каралеўскага двара. Праўда, потым праціўнікам Радзівілаў удалося атрымаць каралеўскую падтрымку для Ігната Агінскага. Аднак Радзівілы і надалей планавалі абраць маршалкам Трыбунала ВКЛ 1742 г. менавіта Валяр'яна Жабу. Самым верагодным для выбару дэпутатам Валяр'яна Жабы бачыўся зноў старадубскі соймак, але да яго зрыву моцна падрыхтаваліся праціўнікі Радзівілаў. Валяр'яну Жабу было вядома, што Міхал Чартарыйскі прасіў старадубскага харужага Міхала Ваўка Ланеўскага і іншых шляхцічаў сарваць старадубскі грамнічны соймак 1742 г., калі на ім будзе прысутнічаць Валяр'ян Жаба [3, k. 105, 231].

У выніку Радзівілы вырашылі правесці выбар дэпутатам Валяр'яна Жабу на троечым соймаку. Валяр'ян Жаба дамовіўся з Міхалам Казімірам Радзівілам аб лістах у яго падтрымку да троецкага харужага Стэфана Ромера, троецкага войскага Мікалая Давойны і ўсіх троечкіх гродскіх ураднікаў. Акрамя таго, радзівілаўскі прыхільнік Гарноўскі меў прыехаць у Трокі перад соймакам і правесці перамовы з троечкім падкаморыем Казімірам Юзафам Укольскім. У выніку гэтая падрыхтоўчая праца дапамагла, і Валяр'ян Жаба быў абраны дэпутатам на троечым соймаку. Прыхільнікі Сапегі няўдала спрабавалі сфарміраваць пратэстацыі супраць выбараў троечкіх дэпутатаў. Іх меў занесці ў троечкі гродскі суд троечкі ключнік Юзаф Стравінскі, але адмовіўся ад гэтага з-за яўнай перавагі радзівілаўскіх прыхільнікаў. У выніку Стравінскі занёс гэтыя пратэстацыі ў іншым

гродскім судзе, а таксама ў Трыбунале ВКЛ [3, к. 105, 230—232, 261—263; 39, к. 17—18; 40, 295—296, 300—301, 307; 41, к. 29—30; 42, к. 131].

Валяр'ян Жаба разлічваў, што Сапегі пагадзяцца на яго выбар трыбунальскім маршалкам і прасіў канцлера ВКЛ Яна Фрэдэрыка Сапегу аб яго падтрымцы ў віленскага каад'ютара Юзафа Станіслава Сапегі, лоўчага ВКЛ Міхала Антонія Сапегі, мсціслаўскага ваяводы Міхала Масальскага і пісара ВКЛ Антонія Пшаздзецкага [3, к. 125].

Сапегі і Чартарыйскія не пагаджаліся прызнаваць законным выбар дэпутатам Валяр'яна Жабу, і ўсё павінна было вырашыцца пад час рэасумцыі Трыбунала ВКЛ. У гэты момант Міхал Казімір Радзівіл для справы спадчыны па Сабескіх вырашыў выехаць у Люблін на пасяджэнне Кароннага Трыбунала і не быць на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ. Гэта выклікала нервовую рэакцыю Валяр'яна Жабы, які ў сваім лісце ад 22 лютага 1742 г. прасіў Радзівіла аб абавязковай прысутнасці на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ вялікага гетмана ВКЛ Міхала Вішнявецкага. Гэта мела прывесці да перамогі магнацкую групоўку Радзівілаў і прывесці да абрання трыбунальскім маршалкам Валяр'яна Жабу [3, к. 113]. Паўтарыў Валяр'ян Жаба сваю просьбу Радзівілу ў наступным лісце ад 7 сакавіка 1742 г. Акрамя таго, у гэтым лісце ён катэгарычна заявіў, што ў выпадку адсутнасці Вішнявецкага сам не прыедзе ў Вільню на рэасумпцыю Трыбунала ВКЛ. Таксама Жаба перасылаў Радзівілу дасланыя да яго лісты Генрыхам Брулем і Юрыем Флемінгам [3, к. 127, 233]. Сваю пагрозу не прыехаць у Вільню Валяр'ян Жаба паўтарыў у сваім лісце ад 24 сакавіка 1742 г. да канцлярыны ВКЛ Ганны з Сангушкаў Радзівіл. Больш таго, у ім ён скардзіўся, што старацца аб выбары трыбунальскім маршалкам яго ўгаварыў Міхал Казімір Радзівіл. Акрамя таго, Радзівіл абяцаў яму сваю прысутнасць на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ, каб падтрымаць выбар Жабы трыбунальскім маршалкам. У адстунасць Радзівіла толькі Міхал Вішнявецкі мог дапамагчы Валяр'яну Жабу стаць трыбунальскім маршалкам. Калі Вішнявецкі не паехаў бы, то і Жаба не лічыў патрэбным прысутнічаць на рэасумпцыі Трыбунала ВКЛ. Як заяўляў полацкі кашталян, ён не меў уласнага інтарэсу стаць трыбунальскім маршалкам, а стараўся аб яго выбары толькі для Радзівілаў, «каб ворагі князёў (сцеражы Бога) не цешыліся» [3, к. 87—89]. Асцерагаючыся моцных супраціваў з боку Сапегі, Валяр'ян Жаба прасіў Міхала Казіміра Радзівіла садзейнічаць дамове з Сапегамі, каб справа спадчыны па памёршым Антонію Казіміру Сапегу не разглядалася ў Трыбунале ВКЛ 1742 г. Гэта мела паменшыць супраціўленне Сапегі кандыдатуры Валяр'яна Жабы. Менавіта таму полацкі кашталян прасіў, каб польны гетман ВКЛ прасіў і свайго родзіча наваградскага ваяводу Мікалая Фаўстына Радзівіла не парушаць гэтай дамовы з Сапегамі

[3, к. 114, 127—128]. У сваю чаргу Сапегі спадзяваліся, што калі Валяр’ян Жаба стане маршалкам Трыбунала ВКЛ 1742 г., то ўдасца паўплываць на яго як застаўніка сапезынскіх уладанняў [33, р. 409v]. Усе гэтыя фактары, а таксама адсутнасць уласнага кандыдата на трыбунальскага маршалка ў антырадзівілаўскай кааліцыі, прывялі да спакойнага выбару маршалкам Трыбунала ВКЛ 1742 г. Валяр’яна Жабу. Горш было тое, што большасць сярод трыбунальскіх суддзяў атрымалі прыхільнікі антырадзівілаўскай кааліцыі. У такой сітуацыі Валяр’ян Жаба ў сваіх дзеяннях вымушаны быў арыентавацца на рашэнні, якія не выклікалі б дзеянняў супраць яго большасці трыбунальскіх суддзяў. Лідарам гэтай большасці сярод трыбунальскіх суддзяў быў Сымон Сіруць. У гэты час ён як раз змагаўся за ўрад ковенскага гродскага старосты з Людвікам Пацеем. У гэтым канфлікце Валяр’ян Жаба заняў бок Сіруця. Гэты выбар як раз быў выкліканы тым, што Сіруць быў пісарам віленскай кадэнцыі ў Трыбунале ВКЛ 1742 г. [3, к. 135—136, 156]. Такі выбар Валяр’ян Жаба зрабіў, хоць менавіта Пацеі мелі падтрымку Радзівілаў, а Сымона Сіруця падтрымліваў падканцлер ВКЛ Міхал Чартарыйскі і Сапегі. У выніку, удала лавіруючы, Валяр’яну Жабу ўдалося пазбегнуць выступленняў антырадзівілаўскай большасці сярод трыбунальскіх суддзяў пад час пасяджэнняў Трыбунала ВКЛ 1742 г.

У адрозненне ад іншых трыбунальскіх маршалкаў, Валяр’ян Жаба не атрымаў у караля ў падзяку новы ўрад для сябе ці для свайго сына. Увогуле вядомы толькі адзін выпадак у 1745 г., калі Валяр’ян Жаба называўся сярод канкурэнтаў на які-небудзь урад. Менавіта ў 1745 г. Валяр’ян Жаба спрабуе канкурыраваць аб выбары полацкім ваяводам. Аднак, яўна не можа канкурыраваць з двума іншымі канкурэнтамі: пісарам ВКЛ Каралем Сапегам і любашаньскім старостам Юрыем Радзівілам. Асабліва гэта датычылася апошняга, бо ў такім выпадку Валяр’ян Жаба не мог разлічваць на дапамогу сваіх магнацкіх пратэктараў Радзівілаў [43, л. 63]. У выніку, праўда, абраць полацкага ваяводу не атрымалася, бо элекцыйны соймík быў сарваны.

Працягваю Валяр’ян Жаба супрацоўнічаць з Радзівіламі і цікавіцца полацкімі соймікамі. У 1746 г. Валяр’ян Жаба рэкамендаваў Радзівілам абранага полацкім дэпутатам інфлянцкага падчашага Андрэя Сакалоўскага [3, к. 193]. Адносіны з Радзівіламі пагоршыла смерць у 1747 г. сына полацкага кашталяна, старадубскага гродскага старосты Яна Антонія Жабы. Валяр’ян Жаба прасіў Радзівілаў старацца на каралеўскім двары, каб старадубскае гродскае староства дасталося дзецям памёршага [3, к. 203, 207, 208, 225]. Радзівілы збіраліся падтрымаць да гэтага староства крайчыца ВКЛ Станіслава Радзівіла. Напэўна, Жаба разумеў гэта і таму

рэкамендаваў крайчыца ВКЛ да мсціслаўскага гродскага староства. У сваю чаргу Міхал Казімір Радзівіл спадзяваўся, што прэтэнзіі Валяр'яна Жабы будуць заспакоены пасля якой-небудзь кампенсацыі з боку Станіслава Радзівіла [44, к. 888]. Падтрымка Радзівіламі да старадубскага гродскага староства Станіслава Радзівіла сапсавала адносіны з імі Валяр'яна Жабы. Міхал Казімір Радзівіл, атрымаўшы інфармацыю, што гэтае староства дастанецца іншаму канкурэнту, паспрабаваў паправіць адносіны з Валяр'янам Жабам і пераканаць, што Радзівілы не стараліся аб старадубскім гродскім старостве для крайчыца ВКЛ [44, к. 814]. Выдае, аднак, гэтыя запэўненні спазніліся, і пакрыўджаны Жаба перастае супрацоўнічаць з Радзівіламі ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ.

Увогуле, пасля смерці сына бачна падзенне актыўнасці Валяр'яна Жабы ва ўдзеле ў палітычных падзеях ВКЛ. Магнаты працягвалі ўлічваць уплывы Валяр'яна Жабы ў Полацкім ваяводстве. Асабліва гэта спатрэбілася Сапегам пад час падрыхтоўкі выбараў Аляксандра Сапегі полацкім ваяводам. Так, да Валяр'яна Жабы даслалі свае лісты Міхал Антоні і Юзаф Станіслаў Сапегі. Жаба адказаў станоўча на іх лісты аб падтрымцы выбару полацкім ваяводам Аляксандра Сапегу [45, р. 148—148v; 46, р. 478—478v]. Акрамя таго, Мікалай Тадэвуш Лапацінскі раіў Аляксандру Сапегу па дарозе ў Полацк заехаць у Іказань і запрасіць з сабой полацкага кашталяна, бо яго кандыдатура на дырэктара сойма мела значную падтрымку мясцовай шляхты. Хаця Лапацінскі лічыў яго паездку малаверагоднай з-за хворай нагі [47, р. 153v—154v]. У выніку яго брат Ян Дамінік Лапацінскі быў упэўнены, што няма падстаў турбавацца з-за перашкодаў ад полацкага кашталяна Жабы, бо ён ужо адмовіўся раней ад судовай справы з Сапегамі і не будзе варожым кандыдатуры Аляксандра Сапегі [48, р. 134v]. Тым больш, што Аляксандр Сапега быў гатовы зракчыся сваіх фінансавых прэтэнзій да Валяр'яна Жабы, каб атрымаць яго падтрымку ў справе выбараў полацкім ваяводам [25, с. 75]. Сапраўды, 27 снежня 1752 г. Валяр'ян Жаба напісаў аб сваёй падтрымцы выбару полацкім ваяводам Аляксандра Сапегу. Больш таго, полацкі кашталян абяцаў, што ў інтарэсах Сапегі будуць служыць і яго прыхільнікі [25, с. 65; 49, р. 23—23v]. Адначасова, праўда, Валяр'ян Жаба ведаў аб моцных захадах варожых Сапегам магнацкіх групавак аб зрыве полацкага элекцыйнага сойма і таму лічыў, што той будзе дакладна сарваны [25, с. 82; 47, р. 143v]. Гэта не атрымалася і Аляксандр Сапега быў абраны полацкім ваяводам. Праўда, гэта ўжо мала цікавіла моцна хворага Валяр'яна Жабу. 16 лютага 1753 г. Валяр'ян Жаба памірае.

Валяр'ян Жаба сабраў значны маёнтак, які галоўным чынам знаходзіўся ў Віленскім і Полацкім ваяводствах. У сваім тэстаменце Валяр'ян Антоній

Жаба пералічвае наступныя ўладанні: у Віленскім ваяводстве — Муснікі ці Бортнікі, у Полацкім ваяводстве — Лужкі, Гарадзец ці Валяр’янава, Гарбы, Шо, Асцевічы, Слабодка пад Полацкам [50, р. 307—314v]. За ўладанне Шо доўгі час працягвалася яго судовая справа з мсціслаўскім кашталіанам Юзафам Шчытом [51, р. 17—20v].

Такім чынам, магчыма зрабіць наступныя высновы. Валяр’ян Жаба паходзіў з роду, які толькі пачаў сваё ўзвышэнне сярод шляхты ВКЛ. За кароткі час бацька Валяр’яна Жабы зрабіў шлях ад сапежынскага кліента і застаўніка да полацкага падваяводы. Менавіта ў Полацкім ваяводстве Жабы высунуліся на першыя ролі сярод мясцовай шляхты. Менавіта з ўрада полацкага падваяводы пачаў сваю кар’еру ў 1725 г. і Валяр’ян Жаба. Даволі хутка, у 1728 г., на карысць Валяр’яна Жабы адмовіўся ад старадубскага гродскага староства Ян Казімір Бяганскі. На гэтым урадзе ён быў нядоўга і ўжо ў 1731 г. стаў брэсцкім кашталіанам. Такі хуткі кар’ерны рост ад полацкага гродскага ўрадніка да сенатара адбыўся за шэсць год. Такая імклівая кар’ера адбылася дзякуючы актыўнаму ўдзелу Валяр’яна Жабы ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ і Рэчы Паспалітай: тройчы ў панаванне Аўгуста II Валяр’ян Жаба быў дэпутатам Трыбунала ВКЛ (1718, 1723, 1727 гг.) і двойчы паслом на сойм Рэчы Паспалітай (1728 і 1730 гг.). Садзейнічала кар’еры Жабы яго супрацоўніцтва з магнацкім родам Радзівілаў. Пад час бескаралеўя 1733—1735 гг. Валяр’ян Жаба амаль увесь час падтрымліваў выбар каралём Аўгуста III. Дзякуючы гэтаму ў 1736 г. ён становіцца полацкім кашталіанам. У чацвёрты раз дэпутатам Трыбунала ВКЛ, а потым і трыбунальскім маршалкам Валяр’ян Жаба быў абраны з падтрымкай Радзівілаў у 1742 г. У 1745 г. Валяр’ян Жаба нават імкнуўся быць абраны полацкім ваяводам, але беспаспяхова. Пасля смерці сына Яна ў 1747 г. ахалоджваюцца яго адносіны з Радзівіламі і ён пачынае слаба ўдзельнічаць у грамадска-палітычным жыцці ВКЛ. Памірае ён у 1753 г., пакінуўшы сваю спадчыну ўнуку Тадэвушу. Галоўнае, Валяр’ян Жаба пакінуў такую спадчыну і ўзнёс род Жабаў на такія пазіцыі ў Полацкім ваяводстве, што дало аснову для яго ўнука Тадэвуша Жабы ў будучым стаць полацкім ваяводам.

Літаратура

1. *Aftanazy, R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 1: województwa mińskie, mścisławskie, połockie, witebskie* / R. Aftanazy. — Warszawa-Kraków-Wrocław: Zakład Narodowy imeni Ossolińskich, 1991. — 335 s.
2. *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697—1794): spis / pod red. Andrzeja Rachuby; oprac. Andrzej Rachuba i Przemysław P. Romaniuk przy współpr.*

Andreja Macuka i Jewgienija Aniszczenki; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk.— Warszawa: DiG, 2004.— 448 s.

3. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. V.— Sygn. 18878.
4. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 148.— Op. 1.— B. 79.
5. Biblioteka Czarotoryskich.— Sygn. 5772.
6. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 198.— Op. 1.— B. 32.
7. Biblioteka Czarotoryskich.— Sygn. 5990.
8. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1734.— Воп. 1.— Справа 17.
9. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1734.— Воп. 1.— Справа 18.
10. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 82.
11. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 84.
12. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1731.— Воп. 1.— Справа 8.
13. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1734.— Воп. 1.— Справа 20.
14. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— F. 1276.— Op. 1.— B. 821.
15. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 1086.
16. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 88.
17. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1705.— Воп. 1.— Справа 50.
18. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. IV.— Sygn. 395.
19. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 5484.
20. Pamiętnik Felicjana Junoszy Piaskowskiego podstolego podlaskiego, majora J. K. Mości, poczaszwy od roku 1690.— Lwów: Nakładem K. Jabłońskiego, 1865 — 131 s.
21. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 1776.
22. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 720.
23. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Publiczne Potockich.— Sygn. 71.
24. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1734.— Воп. 1.— Справа 24.
25. Мацук, А. Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймакі / А. Мацук.— Мінск: Беларуская навука, 2014.— 233 с.
26. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 478.
27. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— F. 1025.— B. 21.
28. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. Кмф-18.— Воп. 1.— Справа 169.
29. Мацук, А. Палітычная дзейнасць Траяна Корсака Бабыніцкага ў панаванне Аўгуста III і Станіслава Аўгуста Панятоўскага / А. Мацук // Беларуская Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў.— Частка 2.— Наваполацк, 2016.— С.44—53.
30. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.— Ф. 1734.— Воп. 1.— Справа 29.
31. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. V.— Sygn. 15184.— Cz. 1.
32. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. V.— Sygn. 15184.— Cz. 2.
33. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 4087.
34. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. IV.— Sygn. 413.
35. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 4061.
36. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— F. 1135.— Op. 14.— B. 1.
37. Biblioteka Narodowa.— Biblioteka Ordynacji Zamoyskich.— Sygn. 941.
38. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 4753.
39. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. V.— Sygn. 13258.
40. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. IV.— Sygn. 867.

41. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. IV.— Sygn. 418.
42. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. IV.— Sygn. 638.
43. Российская национальная библиотека.— Ф. 957.— Q Pol IV 101.
44. Archiwum Główne Akt Dawnych.— Archiwum Radziwiłłów.— Dz. V.— Sygn. 869.
45. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 4088.
46. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— F. 1135.— Op. 14.— B. 26.
47. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 2559.
48. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— F. 1135.— Op. 14.— B. 3.
49. Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka.— F. 139.— Op. 1.— B. 1596.
50. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 117.
51. Lietuvos valstybės istorijos archyvas.— SA 486.

A. Matsuk. Polotsk Castellan Valerian Zhaba in the social and political life of the Grand Duchy of Lithuania in the first half of the 18-th century.

Valerian Zhaba (Žaba) came from a family, which only began its rise among the gentry of the Grand Duchy of Lithuanian. It was in Polotsk voivodship the Zhabas came to the leading roles among the local gentry. In 1725, Valerian Zhaba began his career as Polotsk podvovoda. Already in 1728, he became the Staraudub Grodski Starosta, and in 1731 - Brest Castellan. So, for 6 years he passes the career ladder from the povet urjladnik to the senator. Such a rapid career growth was due to the active participation of Valerian Zhaba in the social and political life of the GDL and the Polish-Lithuanian Commonwealth: three times in the reign of Augustus II he was elected a deputy of the GDL Tribunal (1718, 1723 and 1727) and twice as ambassador to the Sejm of the Polish-Lithuanian Commonwealth. In 1736, Valerian Zhaba became the Polotsk Castellan. Contributed to the career of Valerian Zhaba collaboration with the noblemen Radzivils family. With their support in 1742, Zhaba was elected Marshalok of the GDL Tribunal. After the death of his son Jan in 1747, his relationship with the Radzivils was spoiled and he took a weak participation in society and political life of the GDL.

А. А. Огородников

Материальный ущерб, нанесённый Полоцку в результате войны и нацистской оккупации

Анализируется материальный ущерб, нанесённый социально-экономической инфраструктуре и городскому пространству Полоцка в результате боевых действий и нацистской оккупационной политики. Делается вывод, что результатом боевых действий и нацистской оккупации Полоцка стало практически полное разрушение городской промышленности и системы жизнеобеспечения горожан (коммунального хозяйства, образования и здравоохранения, учреждений культуры, общественного питания и торговли).

Ключевые слова: Полоцк, нацистская оккупационная политика, материальный ущерб, экономическая инфраструктура, социальная сфера.

Войсками 1-го Прибалтийского фронта 4 июля 1944 года Полоцк был освобождён от нацистской оккупации. Следствием боёв за город и трёх лет немецкой оккупации (с 15 июля 1941 по 4 июля 1944 года) для Полоцка стали как огромные людские потери, так и колоссальный ущерб, нанесённый социально-экономической инфраструктуре города. Бюро Полоцкого райкома КП(б) в своём постановлении от 12 июля 1944 года подчёркивало: «... немецко-фашистские мерзавцы, изгнанные из города, оставили его совершенно разрушенным» [1].

Перед отступлением из Полоцка оккупанты, проводя в жизнь тактику «выжженной земли», создали специальные команды подрывников и поджигателей, которые целенаправленно уничтожили «... все мосты <...> ...водонапорные башни и водокачки» [2]. Сильнее всего пострадала центральная часть города [3], где была уничтожена большая часть жилого фонда и административных строений. В полуразрушенном состоянии находилось здание вокзала [4, с. 5]. От квартала, расположенного между параллельно идущими улицами К. Маркса и С. Орджоникидзе [5], осталось только двухэтажное каменное здание и несколько одноэтажных домов [6, с. 42].

Уцелела небольшая часть городских зданий по улице Ленина, начиная от Богоявленского собора до Софийской горки [2]. Сравнительно в неплохом состоянии находилось здание Николаевского собора [7] и кадетский корпус, «... хотя в него попало несколько бомб и снарядов» [2]. Сохранилось незначительное количество домов на окраинах города: железнодорожном посёлке в Громах, в Задвинье [8, с. 225], в Новке, в Боровухе-2, а также по ул. Фрунзе [2].

Воспоминания современников дают представление о масштабах разрушений в Полоцке: «...От здания вокзала просматривалось Задвинье, города не было <...> ...до берегов Двины, не было центра города. Деревянные дома сгорели <...> ...каменные дома разрушены, а по улице К. Маркса стояли коробки» [2]. Конкретные цифры масштабов разрушений жилищного фонда в Полоцке приводятся в справке, составленной горинспектором ЦСУ СССР на 01.01.1945 года [9]. (См. табл. 1).

Таблица 1.

Категории жилищного фонда	Имелось до оккупации		Было разрушено полностью		Было разрушено частично	
	Жилых строений	Жилой площади (кв. м)	Жилых строений	Жилой площади (кв. м)	Жилых строений	Жилой площади (кв. м)
Городского совета	2966	58000	324	—	85	1275
Ведомств и организаций					18	460
В личной собственности	3206	48090	2290	34850	13	360
Всего	6172	106090	2614	34850	116	2095

Таким образом, было разрушено полностью 42,35 % и частично 1,88 % городских жилых строений. В процентном отношении было уничтожено полностью 32,85 % городской жилой площади, частично разрушено — 1,97 %. Большую часть разрушенных строений составлял частный жилищный фонд, уничтоженный почти на три четверти от довоенной численности (на 71,4 % — от численности жилых строений, на 72,47 % — от жилой площади).

Состояние жилищного фонда Полоцка не один год после освобождения оставалось катастрофическим. Население ютилось в землянках и приспособленных помещениях, где в первые послевоенные годы проживало до 239 семей [10, с. 343]. Горожане занимали под жильё памятники архитектуры (Софийский собор, лютеранскую кирху), водоразборные сооружения, монастырские строения, помещения кадетского корпуса. Была занята под жильё даже раздевалка городского катка [11, с. 44].

Вследствие войны и оккупации в Полоцке фактически была разрушена вся система городской жизнедеятельности. В городе был разрушен водопровод [12], что создавало трудности в снабжении населения питьевой водой и несло угрозу распространения эпидемиологических заболеваний. Осознавая особую актуальность данной проблемы, Полоцкий горсовет 29 июля 1944 года принял решение восстановить городской водопровод в кратчайшие сроки — к 15 августа 1944 года [13]. Также крайне необходимо было восстановить пожарную службу в городе: после освобождения города её материальная часть включала всего лишь одну автомотопомпу [14, с. 115].

Война и оккупация привели к разрушению городской торговли и системы общественного питания. В конце июля 1944 года на сессии городского Совета отмечалось, что в городе вследствие нацистской оккупации «все торговые помещения, магазины, столовые и склады разрушены» [15]. Однако буквально в течение двух недель после освобождения Полоцка в разных районах города было организовано пять магазинов и одна столовая с пропускной способностью 250—300 человек. К концу 1944 года в городе уже функционировали 8 магазинов, 5 ларьков и 2 столовые [16, с. 169]. В частности, продуктовый и промтоварный магазины разместились за алтарём Николаевского собора [17, с. 84]. Однако большинство из таких магазинов являлись временными заведениями, к тому же они не соответствовали «требованиям торговли <...> ...по своему объёму, а также оборудованию и <...> ...санитарному состоянию» [15].

За годы войны и оккупации в Полоцке была фактически полностью разрушены системы здравоохранения, образования и культуры. Уничтожены городские учреждения здравоохранения (2 больницы, 2 поликлиники,

Фото. 1. Центральная часть города Полоцка (базарная площадь) после освобождения от нацистской оккупации 1944 г.

Фото 2. Вид улицы С. Орджоникидзе
Полоцк, 1944 г.

2 консультации), сеть учреждений образования (6 детских яслей, 12 детских садов, 16 образовательных школ, 5 специальных учебных заведений — педагогическое училище, дошкольное училище, строительный и лесной техникумы, двухлетняя сельская школа) [18] и сеть учреждений культуры (11 клубов, Дом учителя, Дом Красной армии, театр, кинотеатр, 9 библиотек, краеведческий музей) [19, с. 93].

В результате военных действий и оккупации города коллекции Полоцкого краеведческого музея подверглись варварскому разграблению и уничтожению. Были похищены уникальные музейные ценности: две Библии XVI века с литографиями, подлинный план города Полоцка 1832 года, два слущких пояса, 300 томов исторической библиотеки музея, 34 орудия каменного века [20]. Среди утраченных экспонатов оказались византийские и древнегреческие монеты, портретная галерея деятелей Доминиканского и Иезуитского ордена, атлас геодезических снимков р. Зап. Двина на протяжении Велиж—Рига с описаниями 1860 года, зубы мамонта и прочее [21]. В итоге из всего музейного собрания осталось только 462 предмета [22, с. 17]. Общая стоимость уничтоженного, расхищенного или повреждённого музейного имущества составила 1 млн. 933 тыс. руб. [23]. В Полоцке в период нацистской оккупации подверглись разграблению книжный фонд библиотек, оборудование учебных и научно-экспериментальных лабораторий [24].

Фото 4. Николаевский собор и кадетский корпус
1944 г.

За годы войны и оккупации в Полоцке были повреждены памятники историко-культурного наследия: Софийский собор, костёл Андрея Баболи, храм Георгия в Экимани (памятник деревянного зодчества первой половины XVIII века), Свято-Покровская церковь, дом Петра I и некоторые другие объекты культурного назначения [25]. У Софийского собора был «изуродован фасад, осколками полуразрушен верх правой башни фасада, осыпалась во многих местах штукатурка, были испорчены кровля и пол. В стенах в отдельных местах образовались трещины» [26, с. 488].

В результате войны в катастрофическом состоянии оказалось народное хозяйство Полоцка. Начало разрушению городской промышленной инфраструктуры было положено в июне—июле 1941 года, во время оборонительных боев Красной армии с наступающим вермахтом. Те же предприятия, которые полностью или частично работали под нацистской оккупацией, были уничтожены во время отступления немецких войск в июле 1944 года. К моменту освобождения в Полоцке не осталось ни одного работающего предприятия [27, с. 20]. Городское хозяйство было уничтожено почти на 90 %, оказались разрушены хлебозавод, кирпичный завод, лесозавод № 1, сельскохозяйственные мастерские, мебельная фабрика, мясокомбинат, птицекомбинат, электростанции, водонапорные башни и ряд других предприятий [28, с. 9].

За годы войны значительно пострадал железнодорожный узел. Отступая, оккупанты «... на каждом стыке рельс делали взрыв <...> ...шпалы на путях специальной машиной ломались пополам и получался вид ёлки» [2]. Были взорваны пути, стрелки, мост через р. Зап. Двина, путепровод, разрушено депо, водокачки, станционные здания в самом Полоцке и Громах [29, с. 26]. Кроме того, в результате разрушения городских линий электропередач и электростанций [12] была фактически уничтожена система снабжения города электроэнергией. Также в городе была сильная нехватка проводов, «столбов электросетей и телефонной сети» [2].

Актом от 15 февраля 1945 года об ущербе, принесённом немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками дорожному хозяйству Полоцкого района, было установлено, что общая стоимость уничтоженного, разрушенного, разграбленного и повреждённого имущества составила в денежном выражении 2 млн. 554 тыс. 935 руб. [30]. Ущерб, нанесённый зданиям хозяйственного назначения (гаражи, склады), составил 8712 руб., жилым зданиям — 12 600 руб. [31]. Как было установлено актом от 25 августа 1944 года «О состоянии Полоцкой машинодорожной станции», в результате войны и оккупации «... дом конторы, гараж и мастерские разрушены и уничтожены, всё оборудование гаража и мастерских вывезено <...> ...в Германию. <...> Никаких механизмов на месте не оказалось» [32].

Значительный урон война и оккупация нанесли сооружениям дорожной инфраструктуры района (мосты, грунтовые дороги) — ущерб был оценён в 2 млн. 209 тыс. руб. [33]. В части оборудования и транспортных средств (грейдер, тракторы, автомашины, лебёдки) урон от войны и оккупации составил 70 200 руб. [33]. Было утрачено 10 коней (45 600 руб.), топлива и материалов на сумму 156 500 руб., прочего имущества стоимостью 52 295 руб. [33].

Постановлением бюро Полоцкого обкома КП(б)Б от 19 октября 1944 года была создана областная комиссия по учёту нанесённого ущерба немецко-фашистскими оккупантами в составе 5 человек: первый секретарь обкома партии Я. А. Жилинин, председатель облисполкома В. Е. Лобанок, Н. А. Манис и другие [34]. Подобные комиссии были созданы во всех районах области. Всего в Полоцкой области действовало 1062 комиссии, в которых состояли 3 234 человека. Кроме того, к работе комиссий был привлечён актив в составе 400 человек. Всего же по области принимали участие в работе по учёту причинённого ущерба и злодеяний 5 514 человек. За время своей работы Полоцкой комиссией было составлено 47 207 актов [35, с. 9].

Нанесённый ущерб предприятиям и организациям областного и районного подчинения по Полоцкой области за весь период нацистской

оккупации, не считая разрушений, причинённых организациям республиканского и союзного подчинения, составил сумму 432 млн. 823 тыс. 300 руб. [36]. По городу Полоцку эта цифра составила 143 млн. 839 тыс. 600 руб. [37]. Казалось, «потребуется десятилетия, чтобы ...восстановить экономику <...> ...хотя бы на довоенном уровне. <...> Но, как и в годы войны, проявились величие, стойкость и сила народного духа» [38, с. 76].

С изгнанием оккупантов Полоцк начал быстро оживать. Возобновил свою деятельность районный комитет КП(б) партии. 18 декабря 1944 года бюро Полоцкого обкома КП(б) партии приняло решение: «... В связи с ростом Полоцкой городской парторганизации, а также в целях лучшего руководства работой по восстановлению и строительству областного центра города Полоцка — создать в <...> Полоцке городской комитет КП(б) Белоруссии». Секретарём Полоцкого горкома партии стал Н. А. Новиков, работавший до этого первым секретарём Полоцкого райкома КП(б)Б [39].

После освобождения города партийно-советскими органами были предприняты оперативные меры по восстановлению в первую очередь промышленного комплекса, а также коммунально-жилищного хозяйства и созданию органов власти [16, с. 168]. В городе возобновили свою деятельность исполкомы городского и районного Советов депутатов трудящихся. Уже к середине июля 1944 года были избраны Полоцкий городской Совет депутатов трудящихся, бюро районного комитета КП(б)Б.

Решением исполкома Витебского областного Совета депутатов трудящихся был утверждён персональный состав исполкома Полоцкого горсовета депутатов трудящихся численностью 7 человек. Председателем исполкома был утверждён А. М. Филипов, его заместителем — В. В. Жиганов [40]. Отделы горисполкома (здравоохранения, коммунального хозяйства, торговли, финансов, народного образования, городского жилищного управления) на тот момент были укомплектованы частично [16, с. 168].

В первые месяцы после освобождения в Полоцке остро стояла проблема кадров. Аппараты партийных комитетов и советских органов полностью укомплектованы не были, недостаточным являлся кадровый потенциал милиции, не была создана пожарная команда. Для решения кадровой проблемы городские и районные власти обращались в облисполком и обком КП(б)Б с просьбой направить в Полоцк и Полоцкий район людей из расформированных партизанских бригад [41, с. 27].

Первые дни после освобождения Полоцка в действительности было трудно назвать мирными. Вместе с восстановлением городской инфраструктуры стояла задача обеспечения безопасности населения. Продолжалась война, поэтому необходимо было оборудовать бомбоубежища, рыть траншеи, обеспечивать светомаскировку. Большую опасность

Фото 3. Восстановленный транспортно-пешеходный мост через р. Зап. Двина
1944 г.

представляли не только разрушенные здания, но и те, которые использовались оккупантами для хранения боеприпасов или преднамеренно были заминированы ими перед отступлением. Для разминирования таких зданий сразу же после освобождения города было подобрано 100 сапёров. Однако такого количества сапёров для разминирования Полоцка в кратчайшие сроки не хватало, поэтому в городе было решено открыть десятидневные курсы по подготовке сапёров [29, с. 28].

На первом заседании исполкома Полоцкого горсовета 29 июля 1944 года рассматривался вопрос о восстановлении коммунальных объектов в городе: водопровода и бани [42]. В конце июля 1944 года была восстановлена работа Полоцкой городской пожарной команды, начальником которой был утверждён М. Д. Василёнок [43]. В августе-сентябре 1944 года на заседаниях исполкома заслушивались вопросы о мобилизации рабочей силы для восстановления промышленных предприятий, школ, детских садов, больниц, жилых домов [26, с. 489].

В августе 1944 года был создан Полоцкий стройтрест, этой организации предстояло восстанавливать городскую инфраструктуру. Управляющий стройтреста В. В. Жиганов подчёркивал: «Трудности были огромные, не хватало рабочих рук, не было стройматериалов. Стройматериалы добывали на месте, лес за счёт разбора бункеров, кирпич — за счёт сноса коробок зданий, не подлежащих восстановлению. Не было кровли, стекла, гвоздей, цемента, извести» [2].

Однако, не смотря на объективные трудности, восстановительные работы в Полоцке набирали темп. Уже в августе 1944 года был сооружён железнодорожный мост через р. Полота и транспортно-пешеходный мост через р. Зап. Двина [44]. К концу августа 1944 года в здании бывшей водоканализационной станции было установлено трофейное оборудование, таким образом в Полоцке заработала первая электростанция [2]. Одновременно с началом восстановительных работ в городе Полоцким райкомом КП(б)Б 6 августа 1944 года было принято решение о строительстве на площади Свободы памятника в честь воинов Красной армии, погибших при освобождении Полоцка [45]. Торжественное открытие мемориала состоялось уже в конце августа 1944 года [46].

Партийно-советскими органами Витебской области были приняты неотложные меры по восстановлению образовательной системы в Полоцке. 8 августа исполком Витебского областного Совета депутатов трудящихся принял решение о восстановлении Полоцкого педагогического училища [47] и об организации при нём трёхмесячных педагогических курсов подготовки учителей начальной школы в количестве 60 человек [48]. В июле—августе 1944 года в Полоцке велась активная работа по открытию городских школ к началу учебного года. Кроме того, в связи с острым дефицитом медицинских кадров 28 августа 1944 года исполкомом Витебского областного Совета депутатов трудящихся было принято решение о восстановлении в Полоцке с 1 октября 1944 года школы медицинских сестёр на 200 человек [49].

18 октября 1944 года на сессии городского Совета депутатов трудящихся был рассмотрен вопрос «О восстановлении города Полоцка». Газета «Бальшавіцкі шлях» 21 октября 1944 года опубликовала решение

Фото 5. Торжественное открытие памятника в честь воинов Красной армии, погибших при освобождении Полоцка август 1944 г.

Полоцкого горисполкома «О восстановлении города Полоцка и трудовом участии населения в восстановлении города» [28, с. 9]. Этим постановлением фактически объявлялась мобилизация всего трудоспособного населения Полоцка на работы по восстановлению города. Были установлены обязательные нормы рабочего времени: 30 часов в месяц для рабочих и служащих с 8-часовым рабочим днём, 15 часов — для студентов и учащихся, 60 часов — для граждан, не работающих на предприятиях, в организациях и учреждениях. Участие горожан в восстановлении Полоцка было предусмотрено в их нерабочее и неучебное время [50].

Большое значение для восстановления промышленной и социально-культурной инфраструктуры Полоцка имело постановление СНК СССР № 1606 от 19 октября 1944 года «О мерах по оказанию помощи Бобруйскому, Гродненскому и Полоцкому облисполкомам». В соответствии с ним Полоцкой области в срочном порядке было выделено: 15 грузовых машин, 5 т газа и 10 т бензина, 20 палаток с печками, другое оборудование [26, с. 693]. Уже 22 октября 1944 года в Полоцке прошёл первый воскресник по восстановлению города. В этот день в восстановительных работах участвовало 3 118 человек, которые очистили 3 849 кв. м площади, сложили в штабеля 23 тыс. штук кирпича, собрали 25 куб. м строительного леса, 678 кг железа [41].

Таким образом, в результате войны и нацистской оккупационной политики произошло фактически полное уничтожение социально-экономической инфраструктуры города Полоцка. Фактически наполовину был уничтожен городской жилищный фонд: из имевшихся до войны 6 172 жилых строений полностью было разрушено 2 614 строений. Частный жилищный фонд был уничтожен на три четверти от довоенного уровня (из 3 206 строений полностью было разрушено 2 290). В Полоцке полностью была разрушена система городского жизнеобеспечения (коммунальное хозяйство, образование и здравоохранение, учреждения культуры, общественное питание, торговля и другое). В результате военных действий в Полоцке были значительно повреждены памятники историко-культурного наследия: Софийский собор, костёл Андрея Баболи, храм Георгия, Свято-Покровская церковь и другие. Кроме того, к моменту освобождения советскими войсками Полоцка, в городе не осталось ни одного работающего промышленного предприятия — урон промышленности составил 90 %. Общий материальный урон, причинённый Полоцку за весь период войны и нацистской оккупации, составил 143 млн. 839 тыс. 600 рублей. Партийно-советским органам Полоцка и горожанам предстояла огромная работа по восстановлению города и дальнейшему развитию городского хозяйства.

Литература и источники

1. ГАВО.— Ф. 3721.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 45.
2. ПИАЗ.— Ф. КП.— Оп. 5-2774.
3. НПИКМЗ.— Ф. КП.— Оп. 003130.
4. *Воднева, І.* Нізкі паклон табе, родная Полаччына! / І. Воднева // Полацкі веснік.— 2016.— 4 кастрычніка.— С. 5.
5. НПИКМЗ.— Ф. КП.— Оп. 003131.
6. *Орлова, Т. А.* Изменение планировочной структуры Полоцка с конца XVIII по XX вв. / Т. А. Орлова // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі: (па выніках навукова-даследчай работы ў 2004 г.) / уклад. Т. А. Джумантаева.— Полацк: НППКМЗ, 2005.— С. 39—45.
7. НПИКМЗ.— Ф. КП.— Оп. 003141-10.
8. Полоцк: исторический очерк / АН БССР, Ин-т истории; [редкол.: П. Т. Петриков, М. О. Бич, И. Е. Марченко и др.].— Изд. 2-е, перераб. и доп.— Минск: Наука и техника, 1987.— 320 с.
9. ЗГАП.— Ф. 666.— Оп. 1.— Д. 10.— Л. 5.
10. *Несцяровіч, Н. Б.* Эканамічнае і сацыяльнае развіццё Полацка в 1944—1985 гг. / Н.Б.Несцяровіч // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Полацк, 22—23 мая 2012 г.) / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Полацкі дзярж. універсітэт; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. М. В. Ляўко.— Мінск: Беларус. навука, 2012.— С. 343—350.
11. *Гаўрылава, С. В.* Аднаўленне жыллёвага фонду Полацка ў пасляваенны перыяд (1944—1948) / С. В. Гаўрылава // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2010 г.) / уклад. Т. А. Джумантаева, А. У. Шумовіч, Т. Р. Смірнова.— Полацк: НППКМЗ, 2011.— С. 37—54.
12. ЗГАП.— Ф. 686.— Оп. 1.— Д. 16.— Л. 37.
13. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 3.— Л. 18.
14. *Каминский, Д. В.* История развития пожарного дела в Полоцке: прошлое и настоящее / Д. В. Каминский // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі: (па выніках навукова-даследчай работы ў 2007 г.) / уклад. Т. А. Джумантаева.— Полацк: НППКМЗ, 2008.— С. 113—118.
15. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 3.— Л. 39.
16. *Корсак, А. И.* Жизнеобеспечение населения г. Полоцка в первые послевоенные годы / А. И. Корсак, Е. В. Сумко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. Исторические науки.— 2015.— № 9.— С. 168—173.
17. *Гаўрылава, С. В.* Асноўныя кірункі аднаўлення і развіцця Полацка ў 1944—1954 гг. Частка 2. Гандаль і грамадскае харчаванне, транспарт / С. В. Гаўрылава // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2013 г.) / уклад. Т. У. Явіч.— Полацк: [НППКМЗ], 2014.— С. 84—99.
18. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 15.
19. *Гаўрылава, С. В.* Асноўныя кірункі аднаўлення і развіцця Полацка ў 1944—1954 гг. Частка 3. Ахова здароўя, адукацыя, культура, фізкультура і спорт / С. В. Гаўрылава // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2014 г.) / уклад. Т. У. Явіч.— Полацк: [НППКМЗ], 2015.— С. 93—113.
20. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 115.
21. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 168.

22. Гаўрылава, С. Захаваць гістарычную памяць / С. Гаўрылава // Полацкі веснік.— 2016.— 16 снежня.— С. 17.
23. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 116.
24. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 3.
25. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 34.
26. Памяць: гіст.-дакум. хроніка Полацка / рэд. кал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; маст. Э. Э. Жакевіч.— Мінск: БелЭн, 2002.— 912 с.: іл.
27. Гаўрылава, С. В. Асноўныя кірункі аднаўлення і развіцця Полацка ў 1944—1954 гг. Частка 1. Першыя крокі на шляху аднаўлення. Прамысловасць» / С. В. Гаўрылава // Полацкі музейны штогоднік: зб. навуковых артыкулаў за 2011 г. / уклад. Т. А. Джумантаева і інш.— Полацк: НППКМЗ, 2012.— С. 20—32.
28. Третьяк, И. Д. Из руин и пепла / И. Д. Третьяк // Полацкі веснік.— 2010.— 31 жніўня.— С. 9.
29. Коханко, В. П. Полоцк в первые мирные дни / В. П. Коханко // Выстояли и победили: свидетельствуют архивы / авт.-сост.: М. В. Пищуленок [и др.].— Витебск, Учреждение Государственный архив Витебской области, 2005.— С. 26-28.
30. ЗГАП.— Ф. 1044.— Оп. 1.— Д. 14.— Л. 2.
31. ЗГАП.— Ф. 1044.— Оп. 1.— Д. 14.— Л. 2 об.
32. ЗГАП.— Ф. 1044.— Оп. 1.— Д. 7.— Л. 10.
33. ЗГАП.— Ф. 1044.— Оп. 1.— Д. 14.— Л. 3.
34. ГАВО.— Ф. 10060п.— Оп. 1.— Д. 3.— Л. 10.
35. Филиппенкова, С. Б. Документально установлено... / С. Б. Филиппенкова // Полацкі веснік.— 2014.— 12 верасня.— С. 9.
36. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 29.
37. ЗГАП.— Ф. 687.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 35.
38. Шамоу, В. П. Полоцк — город древний: ист.-экон. очерк. / В. П. Шамоу.— Мінск: Полымя, 1987.— 107 с.
39. ГАВО.— Ф. 10060 п.— Оп. 1.— Д. 3.— Л. 87.
40. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 40.
41. ГАВО.— Ф. 10060 п.— Оп. 1.— Д. 3.— Л. 19.
42. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 2.— Л. 1.
43. ЗГАП.— Ф. 1101.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 11.
44. НППКМЗ.— Ф. КП.— Оп. 003158.
45. ГАВО.— Ф. 3721.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 62.
46. НППКМЗ.— Ф. КП.— Оп. 011667.
47. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 22.
48. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 48.
49. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 1.— Л. 35.
50. ЗГАП.— Ф. 658.— Оп. 1.— Д. 2.— Л. 39.

А. Ф. Оськин, В. Б. Талдыкин

Аудиогид «Прогулка по Нижне-Покровской»

В настоящей работе рассматривается внедрение интерактивных элементов на основе современных мультимедийных технологий в сфере экскурсионного обслуживания на примере применения аудиогuida «Прогулка по Нижне-Покровской», разработанного для Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника на платформе «izi.TRAVEL the Storytelling Platform». Аудиогид — это фонограмма, используемая для самостоятельного знакомства с экспозицией музея, выставки, местностью, а также устройство для её воспроизведения. При разработке аудиогuida был выбран вариант его реализации в виде мобильного приложения для телефонов, смартфонов и планшетов. Приложение бесплатно. Полностью отсутствуют какие-либо скрытые расходы. Большой охват аудитории. В приложении реализован механизм автоматического определения местоположения туриста с помощью GPS-навигации.

Ключевые слова: экскурсионное обслуживание, аудиогид.

Известный российский специалист в области экскурсионного обслуживания Е. Ю. Лукьянова в своей работе «Применение информационных технологий для модернизации экскурсионного обслуживания и его контроля» [1] пишет: «Согласно проведённым исследованиям в настоящее время клиенты предприятий в сфере предоставления экскурсионного обслуживания уделяют значительное внимание таким компонентам:

- транспортная, групповая и личная безопасность;
- оказание сопровождения прохождения группой маршрута из центра технической и консультативной поддержки в режиме реального времени;
- внедрения интерактивных элементов в процесс обслуживания, которые сделают его современным и интересным».

В настоящей работе нами будет рассмотрен третий из перечисленных компонент — внедрение интерактивных элементов на основе современных мультимедийных технологий.

Одним из возможных подходов, способных эффективно повысить качество туристического обслуживания, является применение аудиогидов, построенных на основе современных мультимедийных технологий.

В соответствии с определением из Википедии [2], «аудиогид — фонограмма, используемая для самостоятельного знакомства с экспозицией музея, выставки, местностью, а также устройство для её воспроизведения». Такая фонограмма состоит из набора коротких рассказов, каждый из которых посвящается отдельному музейному экспонату или отдельному экскурсионному объекту. Находясь у объекта, экскурсанта, использующий аудиогид, включает фонограмму и прослушивает соответствующий текст. В некоторых конструкциях аудиогидов для включения фонограммы не требуется вмешательство человека — это происходит автоматически, при приближении экскурсанта к объекту. Как правило, фонограмма содержит также указания по навигации, т. е. рекомендации в каком направлении следует перемещаться туристу, чтобы не была нарушена логика знакомства с экскурсионным объектом.

Впервые аудиогиды для организации и проведения экскурсий были применены в 1952 году Вилемом Сандбергом (*Willem Sandberg*), директором Амстердамского музея *Stedelijk* с 1945 по 1962 годы [3]. С тех пор аудиогиды начинают широко использоваться в музейной практике как за рубежом, так и в нашей стране.

Существует два подхода к построению аудиогидов:

- использование специализированных звуковоспроизводящих устройств;
- реализация аудиогидов в виде мобильных приложений для телефонов, смартфонов и планшетов.

В первом случае аудиогид — это портативный цифровой проигрыватель, в некоторых случаях в антивандальном исполнении.

Аудиогиды этого типа используются, как правило, в крупных музеях, так как требуют от музея значительных средств на закупку оборудования и его обслуживание, организацию службы выдачи аудиогидов напрокат, зарядку и ремонт оборудования. В нашей республике такие устройства используются в Национальном историческом музее Республики Беларусь, в Белорусском государственном музее истории Великой Отечественной войны, в Национальном художественном музее Республики Беларусь, в ряде других музеев и экскурсионных объектов.

Второй вариант реализации аудиогидов в последнее время набирает всё большую популярность, что связано с широким распространением мобильных устройств (телефонов, смартфонов и планшетов) среди населения. Ещё одним важным преимуществом такого подхода является возможность автоматизации определения местоположения слушателя с помощью использования технологий GPS или RFID.

К настоящему времени создано значительное количество мобильных приложений, реализующих функции аудиогuida. Рассмотрим некоторые из них.

Приложение GuidiGO [4]. Позволяет создавать аудиотуры для всех типов экскурсионных объектов. Реализовано для всех популярных операционных систем — Android, iOS, Windows. Имеет средства для реализации концепции дополненной реальности. Недостаток — использование для позиционирования технологий Bluetooth LE, что требует размещения на экскурсионных объектах специальных датчиков.

Приложение OnSpotStory [5]. Также, как и приложение GuideGO, реализовано для всех популярных операционных систем и позволяет создавать аудиотуры всех типов. Для позиционирования используются QR-коды объектов.

Приложение izi.TRAVEL [6]. Обладает достоинствами двух перечисленных выше приложений. Позволяет определять местоположение с помощью системы GPS. Бесплатное мобильное приложение.

При разработке аудиогuida «Прогулка по Нижне-Покровской» для Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника мы остановились на мобильном аудиогиде, учитывая достоинства этого подхода, перечисленные выше.

Для реализации аудиогuida нами была выбрана платформа «izi.TRAVEL the Storytelling Platform». Перечислим ещё раз достоинства этого приложения, повлиявшие на наш выбор.

Приложение бесплатно. Полностью отсутствуют какие-либо скрытые расходы.

Большой охват. Миллионы людей во всем мире уже используют это приложение.

В приложении реализован механизм автоматического определения местоположения туриста с помощью GPS-навигации.

Работа над гидом началась с разработки маршрута экскурсии. Вместе с сотрудниками музея-заповедника мы определили, как должен двигаться экскурсант и точки, в которых предполагались остановки для осмотра достопримечательностей. Далее, вокруг этих точек были заданы окружности, при попадании экскурсанта в которые должен был срабатывать механизм, включающий соответствующую аудио-запись. Точки и соответствующие им окружности были нанесены на карту, которую мы загрузили в редактор аудиотуров приложения izi.TRAVEL. Тексты, фотографии достопримечательностей и аудиозаписи соответствующих фрагментов текста были подготовлены сотрудниками музея-заповедника и переданы нам для загрузки в систему. Для

Рис. 1. Фрагмент текста экскурсии и фото. Введение

Рис. 2. Фрагмент текста экскурсии и фото. Здание бывшей лютеранской церкви

примера, на *рисунках 1 и 2* представлены два фрагмента текста экскурсии с соответствующими фотографиями.

Построенный по описанной технологии аудиогид был загружен в облачное хранилище платформы izi.TRAVEL и протестирован сотрудниками Национального Полоцкого музея-заповедника. После устранения замечаний и завершения приёмочных испытаний аудиогид был переведён в режим эксплуатации и доступ к нему был открыт для всех желающих. В настоящее время загрузить аудиотур на своё мобильное устройство можно по адресу: <https://izi.travel/ru/2597-progulka-po-nizhne-pokrovskoy/ru>.

Тур работает с 27 мая 2016 г. и продолжает вызывать интерес экскурсантов.

Литература

1. Лукьянова, Е. Ю. Применение информационных технологий для модернизации экскурсионного обслуживания и его контроля / Е. Ю. Лукьянова // Сборник статей IV Межрегиональной научно-практической конференции с международным участием / Гуманитарно-педагогическая академия (филиал) ФГАОУ ВО «Крымский федеральный университет им. В. И. Вернадского» в г. Ялте.— Ялта, 2017.— С. 60—62.
2. Аудиогид // Википедия [Электронный ресурс].— 2017.— Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аудиогид>.— Дата доступа: 22.09.2017.
3. Audiotour // Wikipedia [Электронный ресурс].— 2017.— Режим доступа: https://en.wikipedia.org/wiki/Audio_tour.— Дата доступа: 22.09.2017.
4. GuidiGO [Электронный ресурс].— 2017.— Режим доступа: <https://www.guidigo.com>.— Дата доступа: 22.09.2017.
5. OnSpotStoryMobileStorytelling [Электронный ресурс]. — 2017.— Режим доступа: <https://www.onspotstory.com>.— Дата доступа: 22.09.2017.
6. izi.TRAVELtheStorytellingPlatform [Электронный ресурс].— 2017.— Режим доступа: <https://izi.travel/ru>.— Дата доступа: 22.09.2017.

С. В. Подлевский

Символические граффити Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове

В статье рассматриваются рисунки-граффити, обнаруженные на стенах Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове.

Ключевые слова: Успенский собор Елецкого монастыря, граффити, эпиграфика, религиозная символика.

Исследователи средневековой эпиграфики достаточно часто фиксируют на стенах древних зданий разнообразные граффити-рисунки, имеющие в отдельных случаях символическое значение. Среди общего комплекса надписей Успенского собора таких всего несколько. Преимущественное большинство составляют поминальные надписи XII—XVII вв. [1, с. 115—116].

Впервые граффити-рисунки в Успенском соборе были зафиксированы А. А. Карнабедом в 80-х годах XX в. [2, с. 108—113]. Это были изображения двух сосудов разных форм на фреске «Три отрока в печи огненной» в южном нефе.

Помимо этого, несколько обломков фресковой штукатурки с процарапанными рисунками А. А. Карнабед нашёл в 1990 году, во время археологических исследований на месте северной пристройки (галереи) собора. Следует отметить, что среди 5 000 обнаруженных тогда обломков фресок примерно 200 были со следами граффити [3, с. 112—114].

В 1991 году в процессе реставрации фресок группу изображений зафиксировали на восточной стене нартекса храма [4, ил. 60].

К сожалению, практически ни одно из упомянутых изображений так и не было опубликовано, достаточно скоро о них забыли. Исключением можно считать граффити в виде сосудов на фреске «Три отрока в печи огненной». Однако тут важно сделать уточнение — в публикации А. А. Карнабеда иллюстративный материал отсутствовал, рисунки (как и другие граффити на фреске) были только описаны, интерпретированы и датированы XVII в. [2, с. 108—113].

Рис.1. Общий вид фрески «Три отрока в печи огненной».

Недавние повторные исследования позволили провести картографирование и фотофиксацию граффити в Успенском соборе, в том числе — и на фреске «Три отроки в печи огненной». Эта фреска находится на западной стене южного нефа, на уровне второго яруса (рис. 1). На ней удалось обнаружить 5 надписей XVII в.: 2 граффити изображены в обрамлении сосудов, 3 других расположены вокруг них. По общей нумерации надписей Успенского собора это граффити №№ 9—13. Интересующие нас надписи в сосудах идут под номерами № 11 и № 13.

Первый из сосудов (№ 11) имеет округлую форму и окружён двумя памятными (№ 10, № 12) записями (рис. 2, 3). Надпись в самом сосуде также является памятной и представляет собой типичную запись «**Был тут**» из 5 строк (рис. 3).

Её приблизительное прочтение звучит так: 1) **Был тѹ(т) <...> ѦѢѡн̃** 2) **Ѧнто(н)ови..** 3) **(ч)Ѣ** 4) **Ѧ ѦѢ ѦѢ...** 5) **к ѦѢ**, что можно интерпретировать как: «**Был тут <...> Антонович <...> в лето 1600 <...>**».

Из-за повреждений поверхности фрески прочтение некоторых строк оставляет определённую долю условности, как, например: выделение имени в первой строке: **ѦѢѡн̃**; прочтение третьей строки, которая могла

Рис. 2. Граффити № 11 (фото).

Рис. 3. Граффити № 11 (прорисовка)

быть окончанием фамилии (ЧЪ) или сокращённым словом (П(Л)Ъ) — «писал»; сокращённое слово или дата в пятой строке (К АХ).

Однако дата в четвёртой строке читается достаточно точно: АХ (1600). В целом, графемы надписи характерны для начала XVII в.: И (неполная диагональ), П (горизонтальная перекладина), Т (трёхмачтовое).

Другой сосуд (№ 13) находится на расстоянии около метра от первого (№ 11). Стилистика его исполнения другая, тут воспроизведена продолговатая форма (рис. 4). Надписей во-

круг сосуда не было. Текст в самом сосуде имеет повреждения, и, вероятно, тоже является памятной записью составленной из 8 строк: 1) В (д н) Ъ ТУ(Т) (Б) В л(А) — КЛ 2) В(еа)...ь 3) + рокү ахи + 4)....АФ 5) на... ст...ен 6)...ценн...к 7)...хокъ..

8) + аминь

Наиболее целыми здесь являются строки: 1-я, 3-я, 6-я, 8-я. Первая имеет несколько вариантов прочтения, преимущественно из-за выносных

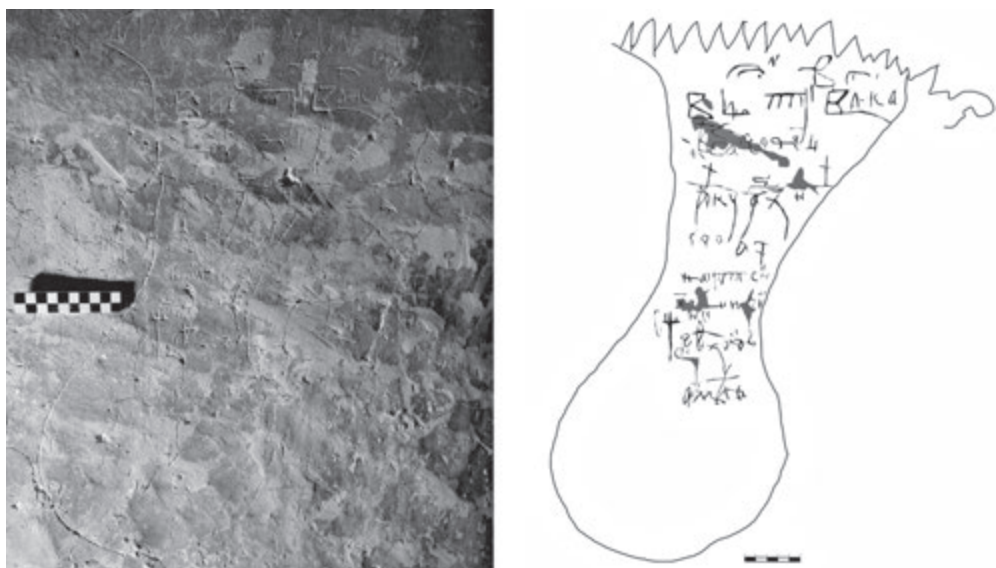

Рис. 4. Граффити № 13 (фотография и прорисовка)

букв. Её начало можно прочесть как: **В день** <...> **тут б(ыл)**... Следующее слово сокращено выносной буквой под титлом. Согласно А. А. Карнабеду, это мужское имя — **Васька** или **Ванька** [2, с. 112]. Однако подобное сокращение может быть использовано и для других слов. В данном случае можно предположить выделение слова «**владыка**» в понимании церковного сана. Тогда (по аналогии с другими памятными записями) повреждённая вторая строка содержала бы его имя.

Третья строка читается как запись даты от Рождества Христова: **року** **ах** (**и**). Первые две буквы под титлом составляют число **1600**. Рядом расположена буква (**и**) с горизонтальной перекладиной. Она также могла иметь числовое значение и быть частью даты. Здесь может быть несколько вариантов интерпретации: буква (**и**) в устаревшем написании с числовым значением (8); буква (**и**) со слабовыраженной диагональю и значением (50). В последнем случае дата звучала бы как **1650**.

Общая специфика надписи, включающая отдельные архаические варианты графем, свидетельствует в пользу первого варианта и определения даты как: **1608**.

Отдельное внимание привлекают изображения крестов с обеих сторон даты, что может свидетельствовать о поминальном характере записи. В следующих строках (4—7) можно выделить только отдельные фрагменты слов. Последняя строка состоит из одного слова **аминь**. Её окончание составлено лигатурой. Над этим словом прочерчена линия — титло

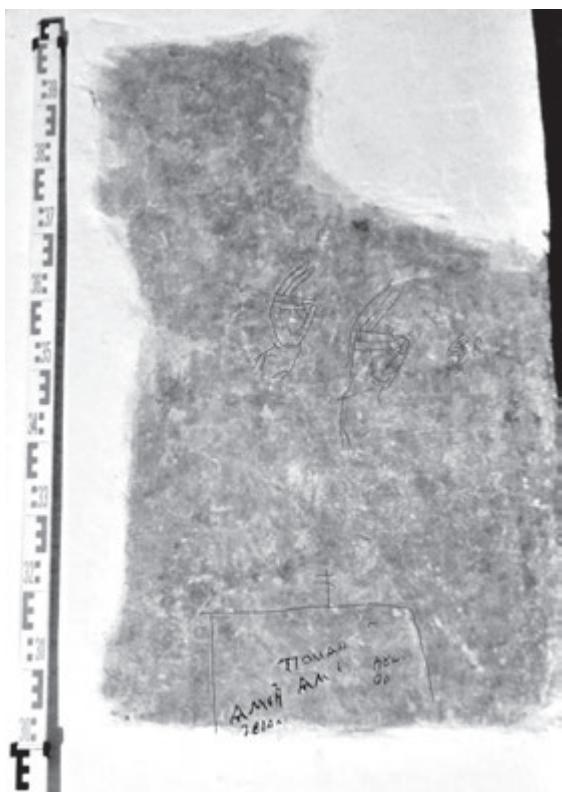

Рис. 5. Размещение граффити на фрагменте фрески с восточной стены нартекса

или символический крест, идущий с буквы (и). В целом содержание надписи не совсем понятно. По отдельным признакам её можно было бы определить как поминальную запись (кресты, завершение словом **АМИНЬ**). Однако начало надписи свидетельствует скорее о её памятном характере. Возможно, граффити сообщает про смерть одного из иерархов церкви или настоятелей Елецкого монастыря в 1608 г.

Отдельно следует рассмотреть изображения сосудов. Различие в них может быть объяснено разным временем создания. Это вероятно в том случае, если рассмотренные выше датированные надписи созданы одновременно с рисунками.

Сосуды очерчены схематично. Не исключено, что автор (авторы) изображений

не имели достаточно времени для исполнения более вычурного рисунка. Интересной деталью является чётко обозначенное направление сосудов к фигурам на фреске. В связи с этим можно предположить символическое значение рисунков, связанное с определёнными религиозными практиками.

Группа рисунков-граффити была зафиксирована на восточной стене нартекса Успенского собора. Она сохранилась на фрагменте фрески, на высоте 352—355 см от уровня современного пола (рис. 5). Группу составляют три изображения рук, размещённых в верхней части фрески, и поминальная запись в рамке по её низу. Впрочем, надпись и рисунки расположены на значительном расстоянии друг от друга, что может свидетельствовать об отсутствии между ними связи. Граффити в рамке имеет значительные повреждения, что усложняет палеографический анализ (рис. 6).

В надписи можно условно выделить 3 строки: 1) **ПОМАН...** 2) **..(А) МЕН...АМ.ДШШ** 3) **..(З)ВОР...** Написание отдельных букв (**П** выступ

Рис. 6. Поминальные граффити

сверху; **Н** с неполной диагональю; **Д** на высоких ножках) свидетельствует о достаточно позднем характере записи, возможно — XIV—XV вв.

Рисунок состоит из трёх изображений кистей рук, разных размеров, в благословляющем жесте: большой, безымянный пальцы и мизинец сложены в пучок, указательный и средний пальцы вытянуты (рис. 7). Изображения разные и по технике исполнения: крайняя слева рука прочерчена лучше других; рука посередине наибольшего размера, но прочерчена слабее; крайняя справа рука меньше других, ниже запястья здесь обозначен орнаментированный край рукава.

Все три руки направлены в сторону апсиды с изображением Оранты. Вполне возможно, что эти рисунки имели символическое значение и были своеобразными молитвенными записями. Изображения подобного рода встречаются в монументальных сооружениях Древней Руси достаточно часто. Для примера, целый комплекс подобных изображений был зафиксирован в алтаре Спасо-Преображенского храма в Полоцке [5, с. 262—264].

В силу отсутствия надписей рядом с рисунками рук, их датировка маловероятна. Впрочем, достаточно высокое расположение может свидетельствовать об их создании во время одного из ремонтов в Успенском соборе, во время которого авторы воспользовались строительными лесами.

Особый интерес представляют рисунки, зафиксированные на фрагментах фрески из раскопок 1990 г. Весь массив найденных тогда обломков штукатурки был датирован XII—XV вв., что позволяет отнести и граффити на них к средневековью [3, с. 13—14]. Рисунков среди них 13 (рис. 8). Они различны: изображения зданий или предметов (рис. 8: 1—5), святых (рис. 8: 6—9), орнаментированных плетёнкой объектов (рис. 8: 10—13).

К сожалению, все они настолько фрагментированы, что восстановить их общий вид невозможно. Однако они позволяют представить, что

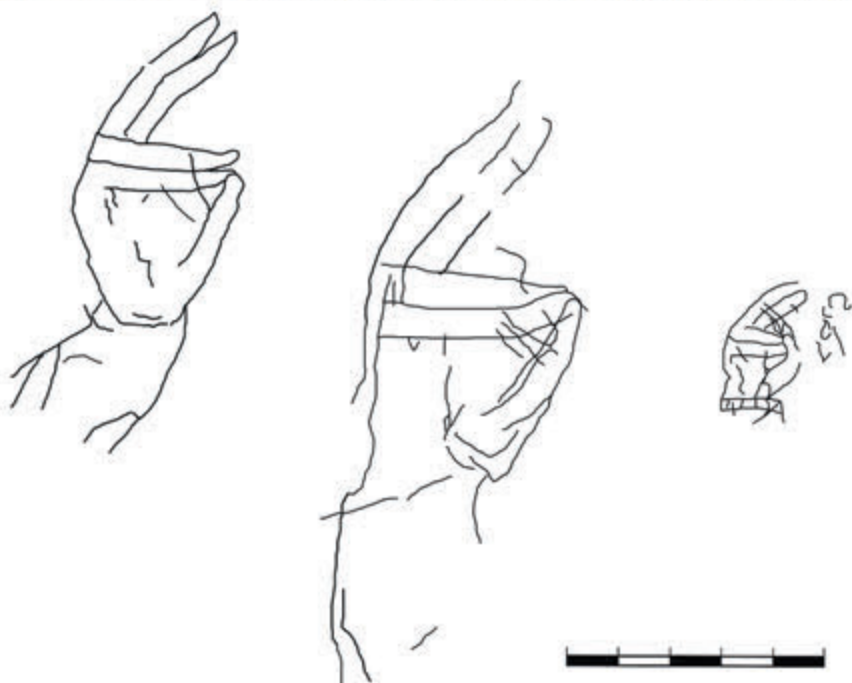
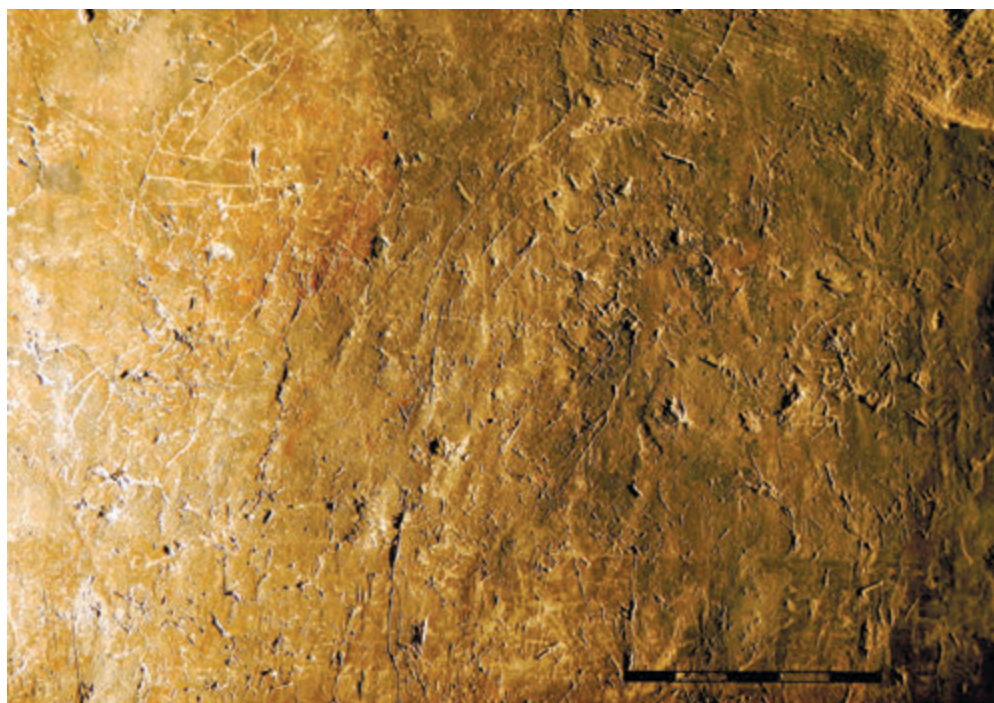

Рис. 7. Изображения рук (фотография и прорисовка)

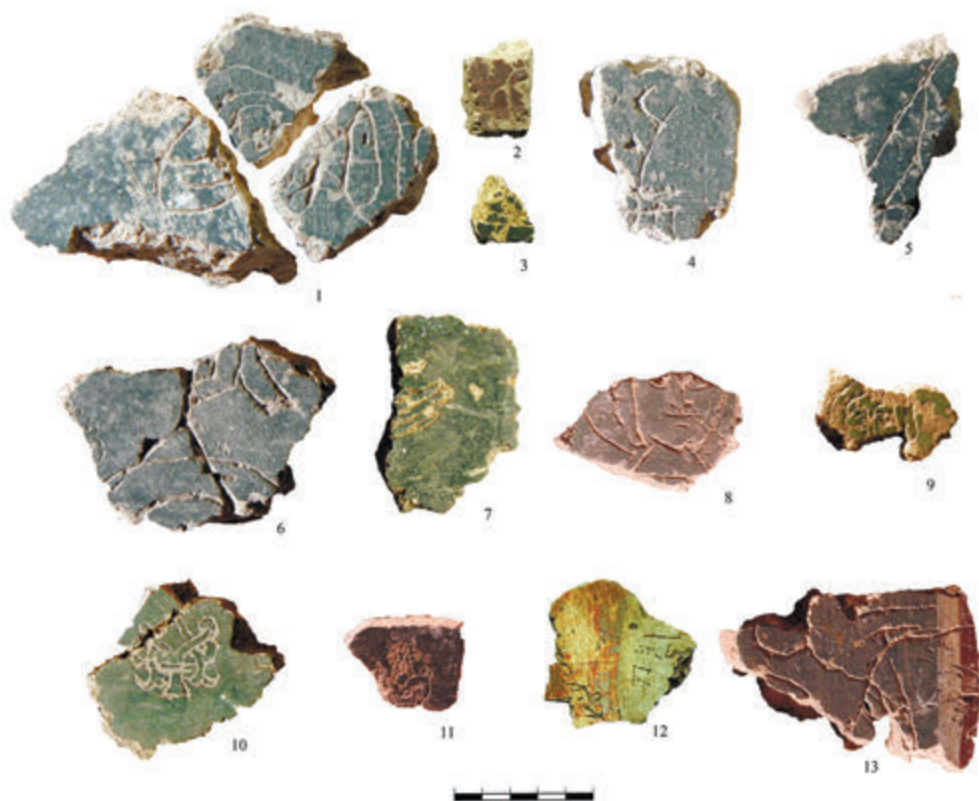

Рис. 8. Фрагменты фресок с рисунками из раскопок 1990 г.

изображали граффити-рисунки в Успенском соборе в средневековый период.

В целом рассмотренные изображения представляют достаточно интересные образцы рисунков-граффити XII—XVII вв. Их публикация создаёт возможность дальнейшего изучения, позволяет сравнить граффити Успенского собора с другими образцами с территории Древней Руси.

Литература и источники

1. Подлевський, С. В. Поминальний надпис з апсиди Успенського собору / С. В. Подлевський // Матеріали чотирнадцятої міжнародної наукової конференції «Церква—наука—суспільство: питання взаємодії» (25 травня—3 червня 2016 р.).— Київ, 2016.— С. 115—116.

2. Карнабід, А. Графіті на фресці «Три отроки в печі вогненній» Успенського собору в м. Чернігові / А. Карнабід, Л. Заброра // Матеріали наукових конференцій: «Зодчество

Чернігова XI—XIII століть та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи, 2002»; «Антоній Печерський, його доба та спадщина, 2003».— Чернігів, 2004.— С. 108—113.

3. Архів національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Карнабед А. А. Отчет об архитектурно-археологических охранных исследованиях на территории Елецкого монастыря XI—XVIII вв. и охранных наблюдениях на территории детинца XI—XII вв. в г. Чернигове в 1990. Открытый лист № 163/125.— Чернигов, 1991.

4. Архів національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Отчет по реставрации настенных фресковых росписей XII в. в юго-западной части нартекса Успенского собора Елецкого монастыря в г. Чернигове.— Киев, 1991.

5. Калечыц, І. Л. Эпіграфіка Беларусі X—XIV стст. / І.Л. Калечыц.— Мінск, 2011.

Podlevsky. S. Symbolic graffiti from Uspensky cathedral of the Eletsy monastery in Chernigov

This article describes graffiti drawings that were found in Uspensky Cathedral of the Eletsy Monastery in Chernigov.

Keywords: Uspensky Cathedral of the Eletsy Monastery, graffiti, epigraphy, religious symbolism.

А. И. Селицкий

Род Селицких в истории Полоцкого воеводства в XVI—XVIII вв.

В статье прослеживается процесс становления и развития одной из ветвей шляхетского рода Селицких герба Корчак. Род Селицких в XVI—XVIII вв. сыграл свою роль в истории Полоцкого воеводства, а деятельность некоторых его представителей была заметна даже в масштабах всего государства. История Селицких во многом типична для русского боярства ВКЛ, которые будучи изначально русскими и православными родами, постепенно полонизировались, переходили в лоно католической церкви или находили себя в «пограничной» униатской религиозной культуре. Особой темой является выбор Селицкими родового герба. Им стал герб Корчак или его местный вариант, который в ряде случаев являлся маркером русского и православного происхождения (герб «Genus Ruthenicum»). Представленная работа является первым шагом на пути изучения истории рода Селицких.

Ключевые слова: Селицкие, герб Корчак, Полоцкое воеводство, шляхта.

История полоцкой шляхты, в том числе рода Селицких, в указанный период хронологически охватывает время существования Полоцкого воеводства. Создание воеводства относится к 1504 г. В отличие от большинства других воеводств Великого Княжества Литовского (далее: ВКЛ), Полоцкое, в силу своей немногочисленности, не делилось на поветы. В 1563—1579 гг. в ходе Ливонской войны большая часть земель воеводства вместе с Полоцком были оккупированы войсками русского царя Ивана IV Грозного. После этого система управления в воеводстве была приведена в соответствие с административной реформой 1565—1566 гг. и Статутом ВКЛ 1566 г.: отменены многие областные привилегии, введены должности каштеляна, земского судьи, подкоморьего и т.д., стал собираться сеймик, на котором избиралось два посла на Сейм. Во время Смоленской войны 1632—1634 гг. территория воеводства также была временно занята царскими войсками. В 1655—1667 гг. во время русско-польской войны воеводство вновь оказалось в руках русской администрации. В ходе

первого раздела Речи Посполитой 1772 г. северная часть воеводства вместе с Полоцком отошла к России. После второго раздела Речи Посполитой 1793 г. Полоцкое воеводство прекратило своё существование¹.

В научной литературе уже давно отмечалось своеобразие политической организации Полотчины, связанной с её особым статусом в истории ВКЛ и наличием так называемого полоцкого права, особой «полоцкой конституции» (полоцкий земский привилей 1511 г. Сигизмунда I Старого, подтверждённый в 1547 г. Сигизмундом II Августом)².

Ряд исследователей признают, что политический строй Полоцкого воеводства ещё в XVI в. сохранял многие архаичные черты, которые восходили ко временам Полоцкого княжества. Однако постепенно шла унификация местных порядков с теми, которые складывались во всём ВКЛ. В конце XVI — начале XVII в. наблюдается процесс быстрой интеграции Полоцкого воеводства в социально-политическое пространство Речи Посполитой.

Важной вехой стало распространение на территории воеводства католицизма в конце XVI — первой половине XVII в. Население Полоцкого воеводства традиционно было православным. В результате активной государственной поддержки и финансирования из частных средств влияние католической церкви в Полоцке стал постепенно расти.

Особая роль в распространении католицизма отводилась шляхте. Ещё во второй половине XVI в. католики составляли малую группу полоцкой знати. Однако со временем число сторонников католицизма из числа полоцкой шляхты существенным образом выросла как за счёт перехода из православия и протестантизма, так и за счёт перемещения в воеводство шляхтичей из других регионов ВКЛ и Короны Польской³. Определённую роль могли сыграть и процессы консолидации шляхетского сообщества через расширение межродовых связей. Так, католицизм в первой половине XVII в. уже исповедовали многие представители крупнейшего

¹ Насевіч В. Полацкае ваяводства // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя. 2-е выд. Мінск, 2007. Т. II. С. 446—448; Воронин В. А. Полоцк в составе Речи Посполитой // Полоцк / науч. ред. О. Н. Левко. Минск, 2012. С. 232—237 (серия: «Древнейшие города Беларуси»).

² Пичета В. И. Полоцкая земля в начале XVI в. // Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV—XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). М., 1961. С. 213—224; Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. 1998. Сш. 1 (8). С. 27—29; Макараў М. Полацкае права // Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя... Т. II. С. 449—450.

³ Серьёзные перемены в составе и материальном положении полоцкой шляхты произошли после «катастрофы 1563 г.», когда русские войска захватили Полоцк и значительная часть местной элиты или погибла, или на более чем десятилетие лишилась своих имений. После возвращения полоцких земель в состав ВКЛ и стабилизации обстановки генеалогический состав местной шляхты существенно изменился. См.: Галубовіч В. У. Miscellanea historica Polocensia. Даследаванні па гісторыі Полаччыны XII—XVII стст. Гродна, 2014. С. 32—33.

и наиболее разветвлённого местного рода Корсаков, придерживавшихся православия ещё в середине XVI в.⁴ Тем не менее, не все шляхтичи стали католиками, вплоть до XVIII в. сохранялась православная или униатская шляхта.

Полоцкая шляхта, безусловно, имела огромное значение в политической системе воеводства. Она изначально боролась за право выбора воеводы, выражавшего интересы знати. Особый интерес представляет изучение политической культуры полоцкой шляхты. Анализ сеймиковых инструкций показал, что шляхетская культура Полоцкого воеводства характеризуется высокой степенью активности. Знать хорошо понимала суть политической системы и была уверена в своих возможностях влияния на политические решения. В её сознании закрепились такие ценности, как «свобода», «равенство», «братство», «согласие», почитание традиций, элементы регионального самосознания⁵.

В конце XVII—XVIII в. активизировался процесс полонизации полоцкой шляхты (как и всей знати ВКЛ). Местная шляхта приобщалась к польской культуре, к польскому языку, к польским традициям и обычаям.

Именно в этом политическом организме, каким было Полоцкое воеводство, прошёл процесс становления и развития одной из ветвей шляхетского рода Селицких герба Корчак.

Истоки

Предположительно одним из первых известных представителей рода Селицких был лидский староста Якуб из Селицы, который 5 августа 1406 г. отбил нападение на Лидский замок бывшего смоленского князя Юрия Святославича, где были заключены жена и дети князя, находившиеся в плену у великого князя Витовта. При нападении Якуба не было в Лиде, но он вскоре подоспел из Голдово⁶. Вполне вероятно, что именно он возглавлял лидскую хоругвь в Грюнвальдской битве 1410 г. и погиб вместе со всей хоругвью⁷.

⁴ Галубовіч В. У. *Miscellanea historica Polocensia...* С. 94—96.

⁵ Бортнік І. А. Палітычная культура шляхты Полацкага ваяводства ў канцы XVI — пачатку XVII стагоддзя ў святле соймаковых інструкцый // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е. Педагогические науки. 2013. № 7. С. 106—115; Галубовіч В. У. Полацкая шляхта і дынастыя Вазаў. Мінск, 2016. С. 120—167.

⁶ Narbutt T. *Dzieje narodu litewskiego*. Wilno, 1839. T. 5. Dodatek I. S. 2—3: *Jakób z Sielicy*. Эту информацию Теодор Нарбут переписал из записок, составленных ок. 1445 г. лидским ксендзом Стогневом.

⁷ Длугош Я. Грюнвальдская битва / изд. подгот. Г. А. Стратановский, Б. В. Казанский, Л. В. Разумовская. М.; Л., 1962. С. 91. Ян Длугош называет лидскую хоругвь, но не пишет, кто её возглавлял, какова её численность или как она сражалась.

В «Списке денежных и другого рода выплат с мыт разным лицам» среди прочего указывается, что король Казимир IV Ягеллончик в 1486 г. «у Вилни» (в Вильно) даровал: «Селицькому шуба лисья завышковая с ключа Вилейского»⁸, что косвенно указывает на связь представителя рода с Виленской землёй.

В Метрике ВКЛ упоминается господарский дворянин *Ян Селицкий / Селецкий*, который служил маршалком Миколая Миколаевича Радзивилла (воевода виленский и канцлер великий литовский в 1510—1521 гг.) и держал от воеводы Бобруеск (ок. 1514 г.)⁹. В 1514 г. он получил от короля Сигизмунда I Старого во владение Глазюмичи в Витебском повете с людьми¹⁰, а в августе 1519 г. король пожаловал ему четырнадцать пустых земель (пустовщин) в Обольцах (Оболецком повете) на Утрилове, входившем в состав Витебской земли¹¹. В августе 1522 г. Сигизмунд I, в ответ на его просьбу, пожаловал ему пустые земли в Рудоминской волости Виленского повета и «двух ч(о)л(о)веков служеб <...> ...на имя Станка Степановича и Лаврена Михайловича»¹². В октябре 1529 г. королева Бона подтвердила права Яна Селицкого и его жены, а также их детей на земли в Обольцах на Утрилове¹³.

21 августа 1525 г. Сигизмунд I Старый даровал «пожизненный» привилей на витебское войтство господарскому дворянину *Яну Михайловичу Селицькому*, который ранее словесно уже получил эту должность. О его назначении войтом витебским Сигизмунда I просили и сами витебские мещане в своём письме «под многими печатями»¹⁴. Ян Селицкий пробыл на этой должности до 1531 г.¹⁵ В «Переписи войска Великого Княжества Литовского» 1528 г. он упоминается среди витебских мещан, имеющих своих людей, следующим образом: «Ивашко, войтъ, 3 кони»¹⁶. Скорее

⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479—1491). Vilnius, 2004. S. 37.

⁹ Литовская метрика. Т. I. СПб., 1903. С. 64, 78—81, 95, 190, 191, 1178, 1179, 1217—1220, 1230, 1232 (Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией. Т. 20); Lietuvos Metrika (1522—1530). *4-oji Teismų bylą knyga*. Vilnius, 1997. S. 91.

¹⁰ Литовская метрика. Т. I. С. 78—81.

¹¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387—1546). Vilnius, 1998. S. 163—164. Благодарим за предоставленную информацию Андрея Андреевича Бондаренко (Институт российской истории РАН).

¹² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 27 (1541—1542). Vilnius, 2016. S. 143. Благодарим Сергея Владимировича Полехова (ИРИ РАН) за помощь в получении доступа к данному источнику.

¹³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387—1546)... S. 163—164.

¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522—1529). Vilnius, 2001. S. 406—407.

¹⁵ Во всяком случае, в последний раз Ян Селицкий выступает в качестве войта витебского 2 февраля 1531 г., а его преемник на этом посту — Иван Крупенич — впервые — 5 мая 1531 г. См.: Беларускі архіў. Менск, 1928. Т. 2. С. 53; Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М. В. Клочко. 1533—1540 (Литовская метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9) / отв. ред. А. Л. Хорошкевич, Г. Я. Голенченко. М., 2008. С. 359.

¹⁶ Перепис войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч. Мінск, 2003. С. 156.

всего, здесь идёт речь только о службе с земли, принадлежащей войтству¹⁷. Со своих витебских имений *Селицкий* (имя не указано), уже как боярин Витебской земли, имеющий людей, выставлял в войска ВКЛ семь всадников¹⁸.

В упомянутой «Переписи» 1528 г., помимо витебского боярина Селицкого, носители фамилии Селицкий / Селецкий встречаются ещё три раза: 1) боярин Рудоминский Виленского повета Виленского воеводства *Ян Селицкий*, который имел своих людей и мог выставить одного всадника¹⁹; 2) безымянный боярин Новогрудского повета Виленского воеводства *Селицкий*, который также был с «людьми» и выставлял одного всадника²⁰; 3) боярин Волынской земли *Фёдор Селецкий*, имел своих людей и мог выставить одного всадника²¹.

По другим источникам известно, что витебский войт Ян Михайлович Селицкий и боярин Виленского повета Ян Селицкий — одно лицо²².

В Метрике ВКЛ также встречается *Фёдор Михайлович Селицкий*, предполагаемый брат Яна Михайловича Селицкого. В марте 1542 г. разбирался спор между господарским тивуном поюрским и коршовским Адамом Ганусовичем Бейнаровичем и слущкими боярами Иваном и Михном Олехновичами Садовскими об имении Якубовщина на реке Уши, и на Уженьце, и на Городеи, которое до этого принадлежало Фёдору Михайловичу Селицкому. В свою очередь Ф. М. Селицкий получил это имение от Бартоша Павловича Трубицкого и его жены Дороты²³.

¹⁷ Макараў М. Мейскія ўлады Віцебска да ўвядзення магдэбурскага права (канец 15 ст. — 1597 г.) // Гістарычны альманах. Гродна, 2004. Т. 10. С. 158.

¹⁸ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года... С. 156.

¹⁹ Там же. С. 68.

²⁰ Там же. С. 64; Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / сост. тома М.М. Кром. М.; Варшава, 2002. С. 46 (Памятники истории Восточной Европы. Источники XV—XVII вв. Т. VI).

²¹ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года... С. 149.

Фёдор Селецкий из Волынской земли (выставлял одного коня) упоминается в постановлении великого виленского сейма от 1 мая 1528 г. в числе должностных лиц и землевладельцев ВКЛ, которые могут доставить коней для земских потребностей. См.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. Т. 3 (1432—1534). № CCCXL. S. 324. Та же информация дублируется в «Списке дворян Волынской земли, с показанием сколько каждый из них обязан был ставить во время войны вооружённых конных ратников (1528 г.)» (Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Вильно, 1886. Т. XIII. С. 19).

3 апреля 1539 г. Фёдор Фёдорович Селецкий был свидетелем при продаже Михаилом Павловичем Вазгирдом, его женой Ульяною и их детьми части своих владений в Миркове и Черницах (на Волыни) маршалку господарскому князю Андрею Михайловичу Сангушко-Каширскому. См.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. Т. 4 (1535—1547). № CL, CLI. S. 192, 193.

Фёдор Селецкий также упоминается в июне 1546 г. в связи со спором князя А.М. Сангушко-Каширского с князьями Ружинскими. См.: Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Т. 4. № CCCLXXXV. S. 492.

²² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 27 (1541—1542)... S. 142.

²³ Ibid. S. 164.

I поколение

1. Богуш Янович

Первый представитель рода, связавший свою судьбу с Полоцкой землёй. Боярин Виленского повета, сын витебского войта и рудоминского боярина Виленского повета Яна Михайловича Селицкого.

Его матерью была *Ждана Бунаковна*. Она унаследовала дом «в месте Виленском, подле ц(е)ркви Переносенья Св(е)тог(о) Николы, на рынке» и ок. 1501 г. вместе с мужем, Яном Селицким, выменяла его на другой дом «в месте Виленском на Великой улицы, идучи з замку, подле дому Аврамовского». Затем, Ян и Ждана Селицкие сдали этот дом виленскому мещанину аптекарю Себастьяну²⁴. Ждана умерла ок. 1523 г., родив в браке двух сыновей (*Игнат* и *Богуш*) и двух дочерей (*Богдана* и *Марина*). Дочери стали жёнами виленских мещан: кравца (портного) *Гришко Шеляжича* и *Андрея Микитича*²⁵.

В декабре 1541 г. Богуш Янович Селицкий вместе с братом Игнатом отстояли «дворец Селицкий близько места Виленского, в Гурахъ», который был их «материзной», а также службу им Лавринца и Мартинца Станкевичей на пустовщинах²⁶.

В 1547 г. Б. Я. Селицкий упоминается в источниках как служебник вдовы старосты жемайтского и воеводы витебского Матея Войтеховича Яновича Ключко — «старостиной жомоитской» Катерины Станиславовны, дочери воеводы полоцкого Станислава Глебовича²⁷. Матей Ключко был богатейшим магнатом ВКЛ и сторонником королевы Боны. Возможно, близость к этой семье позволили Селицкому успешно продолжить свою карьеру.

В 1559 г. Б. Я. Селицкий был приставом при русском после Романе Пивове (обеспечивал его питание в Вильно), который доставил в столицу ВКЛ письмо от Ивана IV Грозного и отвёз обратно ответ короля Сигизмунда II Августа²⁸.

²⁴ В ноябре 1514 г. аптекарь Себастьян вместе с паном Фёдором Данилевичем и паном Домиником из Киева проживал во «дворце Яна Селицкого» возле места Виленского. См.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 27 (1541—1542)... S. 142.

²⁵ Lietuvos Metrika. KnygaNr. 27 (1541—1542)... S. 120—122; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546—1547). Vilnius, 2016. S. 82.

²⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 27 (1541—1542)... S. 142.

²⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546—1547)... S. 126.

²⁸ Сборник Императорского Русского исторического общества. СПб., 1887. Т. 59: [Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским / изданы под ред. Г.Ф. Карпова. Т. 2 (1533—1560 г.)]. С. 590. В публикации источника Богуша Селицкого ошибочно назвали «Бауш Селицкий».

Во время Ливонской войны Б. Я. Селицкий был ротмистром Оршанского замка (1567—1569 гг.)²⁹. В своём письме из Орши от 30 июля 1567 г. оршанскому старосте Филону Кмите он сообщал о нестабильной ситуации в Орше и сложном положении в обеспечении обороны. Селицкий считал, что в случае осады замка противником рассчитывать на местных мещан не приходится³⁰.

Известно ещё несколько писем Б. Я. Селицкого. Так, в письме из Орши от 26 июня 1568 г. брацлавскому воеводе князю Роману Фёдоровичу Сангушко он сообщал, что королевский посланник Юрий Быковский вернётся из Московского государства 27 июня 1568 г. и будет ожидать на границе охраны и подводы³¹. А в письме из Вильно от 22 января 1569 г. оршанскому старосте Ф. Кмите ротмистр Селицкий рассказывает о захвате князем Александром Ивановичем Полубинским русской крепости Зборска (то есть Изборска), «от Пскова в 6 милях»³².

Б. Я. Селицкий верно служил на украинских королевских замках (историки называют его «*namestnik hraniczny*»)³³ и был ротмистром оршанским вплоть до правления короля Сигизмунда III Вазы³⁴.

В благодарность за многолетнюю службу и военные подвиги Сигизмунд III жалованной грамотой от 16 февраля 1592 г. назначил его архиепископом полоцким, витебским и мстиславским: «чоловека, в той вере Греческой статочного, умеетного, и в летех вжо подошлого, урожного Богуша Селицкого, который з молодости лет своих, по увесь час живота своего будучи ротмистром на замках наших украинских <...> ...так яко доброму и цнотливому человеку рыцерскому належало, служил»³⁵. Вступив в монашество, Б. Я. Селицкий занял кафедру под именем

²⁹ В русском документе от 1567 г. сообщается, что в Орше «Булут (Богуш. — А. С.) Селитцкой, а с ним пятьсот дрябей (пеших воинов. — А. С.) тутошних людей». См.: Сборник Императорского Русского исторического общества. М., 1892. Т. 71: [Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством / изданы под ред. Г. Ф. Карпова. Т. 3 (1560—1571 гг.)]. С. 570. В то же время источники ВКЛ сообщают, что в 1567—1569 гг. Богуш Селицкий руководил драбской ротой наёмного войска ВКЛ в 100 солдат-пехотинцев. См.: Янушкевич А. Н. Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558—1570. М., 2013. С. 186, 198, 254.

³⁰ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1910. Т. 7 (Dyplomatariusz Gałęzi Niesuchojeżskiej Т. II; 1554—1572). № CXLII. S. 170—172.

³¹ Ibid. № CCXXIII. S. 276.

³² Ibid. № CCLIII. S. 312—313.

³³ Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Вильно, 1906. Т. XXXI. С. 273, 290—292.

³⁴ Витебская старина / сост. и изд. А. П. Сапунов. Витебск, 1888. Т. 5. Ч. 1. С. 86.

³⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1863. Т. 1. С. 238; Витебская старина. Т. 5. Ч. 1. С. 86; Сапунов А. П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времён до половины XIX в. Витебск, 1889. С. 151.

Нафанаила II³⁶. Судя по всему, он не был сторонником унии, не контактировал с её приверженцами и не принимал участия в совещаниях по её принятию, что могло раздосадовать короля. Ещё при жизни Нафанаила II Сигизмунд III, по рекомендации митрополита киевского Михаила Рогозы и епископа луцкого Кирилла Терлецкого, жалованной грамотой от 5 мая 1595 г. назначил преемником архиепископа и коадьютором полоцкой архиепархии Григория Германа Загорского, протонотария киевской митрополии. В королевской грамоте это обосновывалось тем, что Селицкий «в подошлом веку будучи, обложною хоробою зложен и близкий смерти есть»³⁷. Только после ухода Нафанаила II Полоцкая епархия стала униатской³⁸. Таким образом, он был последним православным архиепископом полоцким перед принятием унии.

Скончался Б. Я. Селицкий, вероятно, в сентябре 1595 г., так как жалованной грамотой от 22 сентября 1595 г. Григорий Загорский был возведён в сан архиепископа полоцкого «по смерти зошлого владыки Полоцкого, небожчика Нафанаила Селицкого»³⁹.

Б. Я. Селицкий владел имением Домаславским, пострадавшим от нападения господарского земянина витебского Фёдора Дашковича (ок. 1546 г.)⁴⁰. В 1569 г. Сигизмунд II Август пожаловал ему «до уплаты в казну 700 коп грошей литовских», взятых на надобности государства, имение Чернотыче («Чернятыцкий дворец») с деревнями Ананичи, Митковичи, Лотвое и Артомоничи с крестьянами в незадолго до этого созданном Ошмянском повете, что и было подтверждено за ним и его сыновьями (Григорием, Яном и Миколаем) определением короля Сигизмунда III, данным в Варшаве 9 апреля 1590 г.⁴¹

³⁶ Заметим, что в работе П. М. Строева была допущена опечатка, когда архиепископа называют «Нафанаил Белицкий», что привело к дальнейшему тиражированию этой ошибки в некоторых изданиях. См.: *Строев П. М. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви*. СПб., 1877. С. 498.

³⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1851. Т. IV: 1588—1632. С. 91; Витебская старина. Т. 5. Ч. 1. С. 88; *Сапунов А. П. Исторические судьбы Полоцкой епархии...* С. 151.

³⁸ Существует точка зрения, что архиепископ Нафанаил II Селицкий согласился на унию. Эта версия звучит в ряде сочинений XIX в. (митрополита Евгения, епископа Филарета, П. М. Строева и др.). В работе Ф. А. Жудро приводятся данные «Баркулабовской летописи» (конец XVI — начало XVII в.), в которой архиепископ Нафанаил, ошибочно названный Терлецким, показан как сторонник унии, «бо был родом поляк и мовил по полску». См.: Барбулаковская летопись // Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т. 32. С. 182; Жудро Ф. А. История Могилевского Богоявленского братства. Могилев на Днепре, 1890. С. 15—16.

³⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России... Т. IV. С. 119; Витебская старина. Т. 5. Ч. 1. С. 89.

⁴⁰ *Малиновский И. А. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского*. Томск, 1901. С. 364—365; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546—1547)... S. 82.

⁴¹ Российский государственный исторический архив (далее: РГИА). Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74, 77, 81; Оп. 51. Д. 13. Л. 32.

Б. Я. Селицкий неудачно сватался к *Олюхне*, падчерице витебского боярина *Михаила Курейши*, о чём жаловался в 1546 г.⁴² Ещё в 1532 г. М. Курейша женился на вдове витебского городничего Сенька Дашковича⁴³, чьей дочерью, вероятнее всего, и была Олюхна. История со сватовством была также связана с конфликтом Селицкого и его зятьёв (мужей сестёр), Г. Шеляжича и А. Микитича, с уже упомянутым Ф. Дашковичем, напавшим на имение Домаславское (ок. 1546 г.)⁴⁴.

Супруга Б. Я. Селицкого, вероятно, происходила из рода Ярмола (Ермола) герба Заремба изменённого⁴⁵. В 1561 г. источник называет его тёщей *Марию Мартиновну*, вдову мытника виленского, королевского дворянина и цельника подляского, тиуна и городничего троцкого *Ивана Ярмолу*, а шурином (братом жены) — *Миколу Ярмолу*⁴⁶. Связь с этой семьёй проявилась и в 1553 г., когда Б. Я. Селицкий был свидетелем выкупной записи королевского коморника (с 1550 г.), мытника и цельника подляского Станислава Ивановича Ярмолы для его жены Ядвиги Носиловской⁴⁷.

Богуш Селицкий отставил трёх сыновей: Григория, Яна и Миколая, которые сумели воспользоваться социальным положением и наследием своего отца и укрепиться на Полотчине. Они также унаследовали имение Чернотыче, разделив его между собой⁴⁸.

II поколение

2/1. Григорий Богушевич.

Сын Богуша Яновича Селицкого и, предположительно, дочери Ивана Ярмолы.

В 1613 г. был депутатом в Главный Трибунал ВКЛ от Жмуди⁴⁹.

Он унаследовал часть отцовского имения Чернотыче в Ошмянском повете.

Потомства не оставил.

3/1. Ян Богушевич.

Сын Богуша Яновича Селицкого и, предположительно, дочери Ивана Ярмолы.

⁴² Малиновский И.А. Сборник материалов... С. 364; LietuvosMetrika. Knyga Nr. 29 (1546—1547)... S. 82.

⁴³ Herbarz Polski / ułożył i wydał A. Boniecki i pozostała rodzina. Warszawa, 1909. T. XIII. S. 221.

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 29 (1546—1547)... S. 82.

⁴⁵ Herbarz Polski / ułożył i wydał A. Boniecki. Warszawa, 1906. T. IX. S. 21.

⁴⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 254 (1559—1563). Užrašymų knyga 40. Vilnius, 2015. S. 167.

⁴⁷ *Сліж Н.Шлюбныя і пазашлюбныя стасункі шляхты Вялікага Княства Літоўскага* XVI—XVIII стст. Смаленск, 2015. С. 485.

⁴⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74.

⁴⁹ Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582—1696). Spis / podred. A. Rachuby. Warszawa, 2007. S. 149.

Умер в 1611 (1614) г.

Подстолий и гродский писарь Полоцкого воеводства.

Судя по всему, именно он в феврале 1602 г. принёс для записи в полоцкие гродские книги духовное завещание православного землянина господарского Полоцкого воеводства Фёдора Александровича Селявы, женатого на подсудковне витебской Гальшке Васильевне Василевской (возможной родственнице жены Я. Б. Селицкого)⁵⁰.

Он унаследовал часть отцовского имения Чернотыче в Ошмянском повете. Расширил свои земельные владения. По привилею Сигизмунда III от 13 февраля 1606 г. получил после смерти брата Миколая часть его имения Чернотыче в пожизненное владение. Он также приобрёл имение Черневичи в Полоцком воеводстве⁵¹.

В 1607 г. Я. Б. Селицкий стал владельцем имения Сволна в Полоцком воеводстве, до этого принадлежавшего панам Ловеико (наследницей была Елена Униховская, бывшая жена стольника мозырского Лаврина Ловеико, а затем ставшая супругой князя Яна Огинского)⁵².

Я. Б. Селицкий был женат на *Марьянне Василевской* (умерла между 1611 и 1618 гг.), родившей ему пять сыновей (Самуель, Ян, Пётр, Стефан Станислав, Даниель) и дочь Софью, вышедшую замуж (после 1611 г.) за наместника полоцкого Петра Григорьевича Корсак Удельского.

В своём духовном завещании от 10 августа 1611 г. Я. Б. Селицкий разделил имения Чернотыче в Ошмянском повете, Черневичи, Солоневичи⁵³, Рудники, Санники и Шо в Полоцкой земле, а также значительную движимость (золото, серебро, медь, хлеб и др.): три части наследства —

⁵⁰ Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / под ред. М. Веревкина. Витебск, 1891. Вып. 22. С. 273—277.

⁵¹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74об.

⁵² Национальный архив Республики Беларусь (далее: НАРБ). Ф. 319. Оп. 2. Д. 2912. Л. 14—15 (на старобелорусском / западнорусском языке), 16—18 (перевод на русский язык).

⁵³ Солоневичи — первым владельцем этого имения из рода Селицких в начале XVII в. стал Ян Богусевич Селицкий, оставивший его сыновьям, которые разделяли имение со своим двоюродным братом Даниелем Миколаевичем Селицким. В второй половине XVII в. разделённым имением владели потомки двух братьев Самуеля и Даниеля Яновичей Селицких. Потомки Самуеля передавали имение по мужской линии вплоть до Антони Селицкого (умер ок. 1814 г.), а после него Солоневичи перешли его сестре Элеоноре, а затем её младшей дочери от второго брака Анне Кашталинской (в замужестве Селлява) и её потомкам из родов Селлява и Ширин (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego; według planu F. Sulimierskiego. Warszawa, 1890. T. XI. S. 63; Warszawa, 1902. T. XV. Cz. 2. S. 609). Внучка Даниеля — Хальшка (Эльжбета) Селицкая (умерла после 1737 г.), вдова стражника инфляндского Михала Вейсенгофа, передала свою часть Солоневичей сыновьям, которые, скорее всего, продали это имение, так как в семейных документах Вейсенгофов оно упоминается только в первой половине XVIII в. (Weyssenhoff). Kronika rodziny Weyssenhoffów. Wilno, 1935. S. 51—52). Селицкие построили в Солоневичах православную / униатскую церковь, в подвале которой были погребены некоторые представители рода (в частности, Францишек Самуелевич и Михал Францишекович Селицкие).

своим пяти сыновьям, а четвёртую часть — тогда ещё не замужней дочери, а племяннику Даниелю Миколаевичу завещал выплатить за его часть Чернотыче 700 коп литовских грошей⁵⁴.

4/1. Миколай Богушевич.

Сын Богуша Яновича Селицкого и, предположительно, дочери Ивана Ярмолы.

Умер в 1606 г.

Он унаследовал часть отцовского имения Чернотыче в Ошмянском повете.

Оставил сына Даниеля, а также дочерей Анну и Марьянну.

III поколение

5/3. Самуель Янович.

Сын Яна Богушевича Селицкого и Марьянны Василевской.

Умер в 1675 г.

Депутат минский и полоцкий в Главный Трибунал ВКЛ (от Полоцкого воеводства в 1625, 1632, 1641, 1650, 1662, 1668 гг.)⁵⁵. Участвовал в Виленском конвокационном съезде 15 мая 1632 г. как депутат полоцкий⁵⁶.

В 1642 г. он (или, возможно, его родной брат Ян Селицкий) выступил в качестве одного из «судий полюбовных» при разграничении земель Миколая и Даниеля Рогоз и Криштофа Богушевича с землями униатского Полоцкого Борисоглебского монастыря (Ян Самуель — земянин королевский Полоцкого воеводства, подстолий полоцкий, выступил на стороне Рогоз и Богушевича)⁵⁷.

Владел оставшимися после отца имениями Черневичи, Санники и Рудники, откупил у кредиторов часть имения Черневичи, называемую Галиновка, принадлежавшую его братьям Яну, Стефану и Даниелю, а также приобрёл в Ошмянском повете имение Ивановщицну (Ивановск). В 1618 г. выплатил своей сестре Софье Яновне Селицкой (в замужестве — Корсак Удельской) её четвёртую часть отцовского наследства (в том числе и за братьев), получив от супругов Корсаков Удельских «вечно уступочный документ» на все родовые имения⁵⁸.

От первого брака с *Александрой Корсак* у него родились: Григорий,

⁵⁴ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 8, 74об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.; Историко-юридические материалы... Вып. 22. С. 335, 350—351.

⁵⁵ Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582—1696)... S. 185, 207, 236, 265, 285, 306.

⁵⁶ Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Warszawa, 2006. T. I: Okresy bezkrólewia (1572—1576, 1586—1587, 1632, 1648, 1696—1697, 1706—1709, 1733—1735, 1763—1764) / oprac. H. Lulewicz. S. 322.

⁵⁷ Историко-юридические материалы... Вып. 22. С. 328.

⁵⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 7—9, 74об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.

Егор, Владислав и Марьянна, от второго брака с *Катериной Ковнацкой*: Францишек, Матвей и Анна.

В своих духовных завещаниях (1667 г., составленном в Ивановщизне (Ивановске), а также 4 декабря 1674 г., составленном перед смертью) С. Я. Селицкий поделил имения между наследниками. Детям от первого брака: Григорию передал имение Ивановщизну (Ивановск), Егору и Владиславу — поровну поделённое имение Черневичи с половиной местечка Черневичи и слободою, Марьянне — 2000 польских злотых за предназначенную ей четвёртую часть всех имений, полученных её родными братьями. Детям от второго брака: Францишеку и Матвею — часть в Черневичах, называвшуюся Галиновка, а дочери Анне — движимость. Дети наследовали С. Я. Селицкому 4 февраля 1675 г.⁵⁹

6/3. Ян Янович.

Сын Яна Богушевича Селицкого и Марьянны Василевской.

Умер после 1611 (1642) г.

В 1642 г. он (или, возможно, его родной брат Самуэль Селицкий) выступил в качестве одного из «судий полюбовных» при разграничении земель Миколая и Даниеля Рогоз и Криштофа Богушевича с землями униатского Полоцкого Борисоглебского монастыря (Ян Самуэль — землянин королевский Полоцкого воеводства, подстолий полоцкий, выступил на стороне Рогоз и Богушевича)⁶⁰.

Его часть отцовского наследия в имениях Черневичи, Санники и Рудники были откуплены у кредиторов его братом С. Я. Селицким.

После него его часть имения Черневичи — Гинково — досталась его младшему брату Даниелю Яновичу Селицкому⁶¹.

7/3. Пётр Янович.

Сын Яна Богушевича Селицкого и Марьянны Василевской.

Умер после 1611 г.

Он унаследовал часть отцовского имения Чернотыче в Ошмянском повете.

8/3. Стефан Станислав Янович.

Сын Яна Богушевича Селицкого и Марьянны Василевской.

Умер после 1634 г.

Был одним из представителей Полоцкого воеводства, подписавших инструкцию Виленского конвокационного съезда от 11 марта 1634 г. для короля, который находился под Смоленском⁶².

⁵⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 7, 7об., 74об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.

⁶⁰ Историко-юридические материалы... Вып. 22. С. 328.

⁶¹ *Weyssenhoff J. Kronika rodziny Weyssenhoffów*. Wilno, 1935. S. 153.

⁶² *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litweskiego*. Warszawa, 2009. T. II: Okresy panowań królów elekcyjnych XVI—XVII wiek / oprac. H. Lulewicz. S. 268.

Его часть отцовского наследия в имениях Черневичи, Санники и Рудники были откуплены у кредиторов его братом С. Я. Селицким.

9/3. Даниель Янович.

Сын Яна Богушевича Селицкого и Марьянны Василевской.

Умер в 1683 г.

Был послом на реляционный сеймик в местечке Глубоком (1661 г.)⁶³.

Его часть отцовского наследия в имениях Черневичи, Санники и Рудники были откуплены у кредиторов его братом С. Я. Селицким.

Владел частью имения Солоневичи и частью имения Черневичи — Гинково, полученной после смерти его брата Яна Яновича Селицкого.

Имел только одного сына — Александра, чашника минского, которому по духовному завещанию от 15 декабря 1682 г. оставил свою часть имения Солоневичи и сорок две улоки земли в Черневицкой окрестности Гинково⁶⁴.

10/3. Софья Яновна.

Дочь Яна Богушевича Селицкого и Марьянны Василевской.

Умерла после 1646 г.

По завещанию своего отца от 10 августа 1611 г. ещё незамужняя Софья Селицкая должна была получить четвёртую часть наследства, но братья не сразу выполнили волю отца. Уже став супругой (после 1611 г.) полоцкого наместника Петра Григорьевича Корсака Удельского, Софья вместе с супругом обратилась в суд, потребовав свою часть наследства. После окончания судопроизводства, в 1618 г. её старший брат С. Я. Селицкий, после получения приданного своей супруги (вероятно, первой), выплатил сестре и её мужу средства со своей части наследства, получив от них «вечно уступочный документ»⁶⁵.

Софья Яновна и её супруг были православными. В отличие от родного брата П. Г. Корсака Удельского — бездетного Иосифа Григорьевича Корсака Удельского (умер в 1643 г.), который основал костёл и францисканский монастырь в Уделе (1642 г.). В 1646 г. уже вдове С. Я. Корсак Удельской пришлось безуспешно судиться с францисканцами за наследие своего мужа⁶⁶.

В браке с П. Г. Корсаком Удельским у неё родились: Михал (подचाший полоцкий), Юрий (будовничий полоцкий), Григорий (скарбник полоцкий) и, возможно, Стефан, Ян и Иосиф Корсак Удельские⁶⁷.

⁶³ Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / под ред. М. Вережкина. Витебск, 1894. Вып. 25. С. 386.

⁶⁴ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74об. — 75; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.; *Weyssenhoff J. Kronika rodziny Weyssenhoffów...* S. 153.

⁶⁵ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 8об.

⁶⁶ Историко-юридические материалы... Вып. 22. С. 335, 350—351.

⁶⁷ *Herbarz Polski / ułożył i wydał A. Boniecki. Warszawa, 1907. T. XI. S. 177.*

11/4. Даниель Миколаевич.

Сын Миколая Яновича Селицкого.

Умер после 1611 г.

По духовному завещанию своего дяди Я. Б. Селицкого от 10 августа 1611 г. получил 700 коп литовских грошей за свою часть имения Чернотыче как часть наследия его отца М. Я. Селицкого.

Владел частью имения Солоневичи, доставшейся ему при разделе с двоюродными братьями Самуелем и Стефаном Яновичами Селицкими⁶⁸.

12/4. Анна Миколаевна.

Дочь Миколая Яновича Селицкого.

Умерла после 1606 г.

13/4. Марьянна Миколаевна.

Дочь Миколая Яновича Селицкого.

Умерла после 1606 г.

IV поколение**14/5. Григорий Иосафат Самуелевич.**

Сын Самуеля Яновича Селицкого и его первой супруги Александры Корсак.

Умер в 1708 г.

В 1650-е — 1670-е гг. был стражником полоцким и служил в гусарской хоругви маршалка великого литовского Александра Гилярия Полубинского⁶⁹. В 1665—1666 гг. был подстаростой (наместником) ошмянским, в 1667 г. — депутатом полоцким в Главный Трибунал ВКЛ⁷⁰.

Получил по духовному завещанию отца от 4 декабря 1674 г. имение Ивановщизну (Ивановск). За победы гусарской хоругви в боях с русскими войсками и за верную службу король Ян III Собеский пожаловал ему 21 марта 1676 г. поместья Поржече (Поречье) и Шнитовку (Щниловку) в Полоцком воеводстве⁷¹. В 1671 г. у него был спор с униатским Минским Свято-Троицким женским монастырём базилианок⁷².

⁶⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74об. Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.

⁶⁹ Историко-юридические материалы, извлечённые из актов книг губерний Витебской и Могилевской / под ред. М. Беревкина. Витебск, 1893. Вып. 24. С. 234; *Majewski A. A. Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński (1626—1679). Działalność polityczno-wojskowa. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Nagielskiego.* Warszawa, 2014. S. 59, 216, 331.

⁷⁰ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy / pod red. A. Rachuby.* Warszawa, 2004. Т. I: *Województwo Wileńskie XIV—XVIII wiek.* S. 269; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582—1696)...* S. 303.

⁷¹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 81об.; Д. 2042. Л. 11; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.; *Majewski A. A. Marszałek wielki litewski Aleksander Hilary Połubiński...* S. 216.

⁷² Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Вильно, 1888. Т. XV. С. 292—293.

В духовном завещании от 4 января 1708 г. оставил имения Поржече и Шнитовку со всеми принадлежностями своему сыну Якубу⁷³.

15/5. Егор (Георгий) Самуелевич.

Сын Самуеля Яновича Селицкого и его первой супруги Александры Корсак.

Умер после 1675 г.

Получил по духовному завещанию отца от 4 декабря 1674 г. половину имения Черневичи.

16/5. Владислав Самуелевич.

Сын Самуеля Яновича Селицкого и его первой супруги Александры Корсак.

Умер 1699?

Назначен королём Михалом Вишневецким струкчаши́м полоцким польского двора (12 марта 1670 г.), затем был стражником полоцким (1674 г.).

Получил по духовному завещанию отца от 4 декабря 1674 г. половину имения Черневичи. В 1667 г. у В. С. Селицкого был конфликт с Косутским базилианским монастырём, которому он не выплатил долг и не позволил игумену монастыря взыскать с его имения Занороч на Клони́ках в Ошмянском повете должную монастырю сумму, за что Главный Трибунал ВКЛ приговорил его к временному изгнанию (1668 г.)⁷⁴.

Ещё при жизни передал все свои имения сыну Ремигиану⁷⁵.

17/5. Марьянна Самуелевна.

Дочь Самуеля Яновича Селицкого и его первой супруги Александры Корсак.

Умерла после 1667 г.

По завещанию отца от 1667 г. имела право на четвертую часть от имения Черневичи с половиной местечка Черневичи и слободой, переданных её родным братьям Егору и Владиславу, а также от имения Ивановщизна (Ивановск), переданного её родному брату Григорию; за Черневичи ей следовало получить 2000 злотых польских, согласно завещанию их матери — Александры Корсак, а за Ивановщизну — 5000 польских злотых.

Супруга Романа Оскерчина⁷⁶.

18/5. Францишек Самуелевич.

Сын Самуеля Яновича Селицкого и его второй супруги Катерины Ковнацкой.

⁷³ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 11.

⁷⁴ Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Т. XV. С. 210—211, 246—247.

⁷⁵ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75, 81об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.

⁷⁶ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 7, 7об.

Умер до 1718 г. Погребён в Солоневецкой церкви, построенной его предками Селицкими.

Получил по духовному завещанию отца от 4 декабря 1674 г. часть имения Черневици, называемую Галиновка, а также часть Ивановщины (Ивановска).

Владел имением Жерченичи, которое осталось его детям.

Был женат на *Терезии Сobotковской (Суботковской)*, от которой имел трёх сыновей: Юзефа, Яна и Михала Селицких⁷⁷.

19/5. Матвей Самуелевич.

Сын Самуеля Яновича Селицкого и его второй супруги Катерины Ковнацкой.

Умер после 1718 г.

Ловчий полоцкий.

Получил по духовному завещанию отца от 4 декабря 1674 г. часть имения Черневици, называемую Галиновка.

После смерти своего брата Францишека Самуелевича Селицкого судился за свои интересы и интересы своих малолетних племянников (Юзефа, Яна и Михала Францишековичей Селицких) с двоюродным братом Александром Даниелевичем Селицким и его наследницей, в результате чего между ними были разделены имения Санники и Рудники (1718 г.)⁷⁸.

20/5. Анна Самуелевна.

Дочь Самуеля Яновича Селицкого и его второй супруги Катерины Ковнацкой.

Умерла до 1718 г.

21/9. Александр Даниелевич.

Сын Даниеля Яновича Селицкого.

Умер в 1710?

Чашник минский.

Получил по духовному завещанию своего отца от 15 декабря 1682 г. часть имения Солоневичи и сорок две уволоки земли в Черневицкой окрестности Гинково.

Судился с родственниками за родовое наследие: с Ремигианом Владиславовичем Селицким разделил Черневици и Солоневичи, а с Матвеем Самуелевичем, Юзефом, Яном и Михалом Францишековичами Селицкими разделил Рудники и Санники⁷⁹.

Женат на *Анне Зданович*, от которой имел дочь Хальшку (Эльжбету), ставшую в 1704 г. супругой стражника инфляндского Михала Вейсенгофа⁸⁰.

⁷⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 10, 10об., 42, 75.

⁷⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 11об.

⁷⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74об., 75, 81об., 82; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.

⁸⁰ *Weyssenhoff J. Kronika rodziny Weyssenhoffów...* S. 51.

По даровой записи от 22 февраля 1706 г., составленной в Солоневичах, супруги Селицкие, находясь уже в пожилом возрасте и желая, чтобы у их единственной дочери и наследницы не было проблем с получением отцовского наследия, передавали ей права на родовое имение Солоневичи в Полоцком воеводстве «с постройками усадебными, фольварочными и на гумне <...> с фруктовыми и хмелёвыми садами и с землёй пахотной и непахотной <...> с пущами, борами, лесами, зарослями, рощами, реками <...> мельницами <...> со свободной охотой на животных и рыбной ловлей <...> со всеми подданными обоего пола <...> со скотом рогатым и не рогатым <...> со всей утварью усадебной и пивоваренной <...> и с фольварком также именуемым Солоневичи <...> ...при этом три двора со строениями и участками, садами в городе Полоцк от Их милости Пана Кшиштофа Доминика Корейвы и Пани Супруги Их милости навечно нами приобретённые <...> также именованное Гинково <...> ...после моего родного дяди Их милости Пана Яна Селицкого благодетелю Родителю моему Их милости Пану Даниелю Селицкому <...> ...досталось, а мне после Родителя *iurehereditario* и особым того же Родителя Благодетеля моего распоряжением принадлежащем, лежащем в Полоцком Воеводстве»⁸¹.

V поколение

22/14. Якуб Григорьевич.

Сын Григория Иосафата Самуелевича Селицкого.

Умер в 1740 г.

По духовном завещании своего отца от 4 января 1708 г. получил имения Поржече и Шнитовку со всеми принадлежностями⁸².

В браке с *Розалией Лесицкой*, родившей ему трёх сыновей (Михал, Юзеф и Францишек) и дочь Бригиду.

Оставил духовное завещание от 19 мая 1740 г., написанное в Поржече, по которому он обязывал своих сыновей: «дабы они грешное мое тело без малейших великолепий погребли на кладбищах приходской Замшанской церкви по обряду христианскому». Имения Поржече и Шнитовку с крестьянами, а также третью часть движимого имущества, состоящего из серебра, золота, меди, олова, лошадей, скота, экипажей и всей рухляди должны были перейти к его старшему сыну Михалу, а младшие сыновья, Юзеф и Францишек, получали закладное имение Пржегроды с крестьянами в Княжестве Инфляндском, заложенное Якубу Селицкому подкоморием Готгардом Плятер за 5900 польских злотых. Дочь Бригида, в замужестве Погоская, к уже выплаченному приданному получала

⁸¹ Ibid. S. 153.

⁸² РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 11.

ещё 1000 польских злотых, которые после смерти Якуба Селицкого должен был предоставить его старший сын Михал⁸³.

23/14. Уршуля Григорьевна.

Дочь Григория Иосафата Самуелевича Селицкого.

Умерла после 1740 г.

24/14. Бригида Григорьевна.

Дочь Григория Иосафата Самуелевича Селицкого.

Умерла после 1740 г.

25/16. Ремигиан (Ремилиан, Иеремия) Владиславович.

Сын Владислава Самуелевича Селицкого.

Умер в 1732 г.

Стражник полоцкий (1697 г.), депутат полоцкий на Главный Трибунал ВКЛ (в 1697, 1698 гг.) и витебский (в 1702, 1714, 1721 гг.)⁸⁴, скарбник троцкий (1700 г.)⁸⁵, гродский судья полоцкий (1714 г.), подвоевода витебский (1714 г.), староста войпунский (1714 г.)⁸⁶.

29 ноября 1714 г. повелением короля Августа II Сильного был назначен комиссаром при российском резиденте в Польше Алексее Ивановиче Дашкове «для рассмотрения обид между Россией и Польшей»⁸⁷.

Продолжал укреплять материальное положение своей ветви рода, был крупным землевладельцем. Ещё при жизни отца унаследовал родовые имения (Черневичи и Солоневичи), 5 мая 1707 г. завершил тяжбу с Александром Даниелевичем Селицким о сорока двух уволоках земли в Черневичах Гинково и о дальнейших претензиях. 15 июля 1721 г. Ремигиан с женой приобрели у князей Сапегов имение Юшково с крестьянами в Витебском воеводстве⁸⁸.

Он был женат на *Елене Гурко* (из витебского шляхетского рода), которая родила ему сына Михала Бартоломея.

По духовному завещанию от 16 апреля 1732 г. оставил сыну имения Черневичи, Селище, Солоневичи, Юшково и другие⁸⁹.

⁸³ Там же. Л. 12, 12об.

⁸⁴ Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697—1794). Spis / pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2004. S. 26, 29, 48, 91, 116.

⁸⁵ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy / pod red. A. Rachuby. Warszawa, 2009. Т. II: Województwo Trockie XIV—XVIII w. S. 204.

⁸⁶ Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. Вильно, 1900. Т. XXVII. С. 162; Витебская старина. Т. 5. Ч. 1. С. 627; Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / под ред. М. Веревкина. Витебск, 1892. Вып. 23. С. 39, 42, 44, 45, 89—93, 114, 116, 129, 131, 136, 137, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 158, 160, 165, 174, 184, 219, 224, 235, 262, 272; Витебск, 1893. Вып. 24. С. 78, 89, 127, 146, 164, 173, 176; Витебск, 1894. Вып. 25. С. 59, 89, 103, 106, 331; Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / под ред. Д. И. Довгялло. Витебск, 1899. Вып. 27. С. 280, 282.

⁸⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75.

⁸⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75, 81об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32а, 32б.

⁸⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

26/18. Юзеф Францишекович.

Сын Францишека Самуелевича Селицкого и Терезии Сobotковской.

Родился до 1707 г., умер после 1738 г.

Совместно с дядей Матвеем Самуелевичем Селицким и братьями вёл в Главном трибунале ВКЛ тяжбу с Александром Даниелевичем Селицким и его наследницей о разделе имений их деда Самуеля Селицкого: Рудники и Санники (1707 — 2 сентября 1718 г.), а также с сыновьями городничего brasлавского Антоном, Александром и Игнацием Сobotковскими о не выплаченном приданом их матери (1733 — 11 августа 1738 г.). Вместе с братьями поделил имение Заезерье (Заезерже) с Михалом Бартоломеем Ремигиановичем Селицким⁹⁰.

27/18. Ян Францишекович.

Сын Францишека Самуелевича Селицкого и Терезии Сobotковской.

Родился до 1707 г., умер после 1738 г.

Совместно с дядей Матвеем Самуелевичем Селицким и братьями вёл в Главном трибунале ВКЛ тяжбу с Александром Даниелевичем Селицким и его наследницей о разделе имений их деда Самуеля Селицкого: Рудники и Санники (1707 — 2 сентября 1718 г.), а также с сыновьями городничего brasлавского Антоном, Александром и Игнацием Сobotковскими о не выплаченном приданом их матери (1733 — 11 августа 1738 г.). Вместе с братьями поделил имение Заезерье (Заезерже) с Михалом Бартоломеем Ремигиановичем Селицким⁹¹.

28/18. Михал Францишекович.

Сын Францишека Самуелевича Селицкого и Терезии Сobotковской.

Родился до 1707 г., умер в 1759 г.

Подचाший мозырский.

Унаследовал от отца имение Жерченичи.

Совместно с дядей Матвеем Самуелевичем Селицким и братьями вёл в Главном трибунале ВКЛ тяжбу с Александром Даниелевичем Селицким и его наследницей о разделе имений их деда Самуеля Селицкого: Рудники и Санники (1707 — 2 сентября 1718 г.), а также с сыновьями городничего brasлавского Антоном, Александром и Игнацием Сobotковскими о не выплаченном приданом их матери (1733 — 11 августа 1738 г.). Вместе с братьями поделил имение Заезерье (Заезерже) с Михалом Бартоломеем Ремигиановичем Селицким⁹².

Женат на Софье Рыпинской (умерла после 1758 г.), от которой имел только одного сына Мартина.

⁹⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75; Оп. 51. Д. 13. Л. 10, 10об., 32а, 32б, 32об.

⁹¹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75; Оп. 51. Д. 13. Л. 10, 10об., 32а, 32б, 32об.

⁹² РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75; Оп. 51. Д. 13. Л. 10, 10об., 32а, 32б, 32об.

26 июня 1758 г. в имении Санники подписал духовное завещание, в котором в частности говорилось: «Я Мозырский Подचाший Михаил Франца сын Селлицкий урождённый в православной вере (курсив наш.— А. С.) и желая в оной по распоряжению Всевышнего окончить жизнь свою <...> ...покамест ещё пользуюсь силами и разумом, хотя угнетён болезней, но при здравом рассудке последней воли моей духовного завещания следующее делаю распоряжение: тело моё грешное как есть из земли, земле предаю, которое дабы в Солоневецкой церкви предками нашими Селлицкими построенной в каменном погребу при отце моём Франце погребено было (курсив наш.— А. С.) без всякого великолепия в присутствии десяти священников. Родственника моего г. Вейсенгофа⁹³ прошу и обязываю дабы приняв на себя труд погребения моего, в то же время после кончины моей выполнил ниже назначенные кондиции, распределил для нищих подавание и единого сына моего Мартина с любезнейшей супругой моей Софией из Рыпинских Селлицкой имел в своём попечении, всемерно о том стараясь дабы имения по покойных родителей моих Францу и Терезии из Суботковских Селлицких оставшиеся, а мною преумноженные в целости сыну моему по достижении им совершеннолетия достались, хотя же с видимым убытком моим братья мои гг. Иосиф и Иван выбыли части свои, но поелику за жизни моей не искал я обиды моей, то ныне и сына моего обязываю, чтобы после кончины моей жил в спокойствии и имел в уважении волю родственников своих, ибо сие продлит им жизнь и Всевышнего ниспошлёт благословение.

Имение Жерчениче с ограничением и крестьянами в наследство доставшееся мне по родителе моём Франце Селлицком, части же в Санниках и Рудниках по старательству дяди Матвея во время малолетности моей по произведённой тяжбе отыскал от родственника моего Александра Селлицкого, при том же части свои в сих же Санниках и Рудниках по особенному вниманию своему за собственные мои услуги поступил мне дядя Матвей, из которых получил я доходы; часть же в Заезерьи по разделу от г. Михаила Ремигиановича Селлицкого племянника моего принадлежит, взятой же суммы по облигам от г. Феофила Кублицкого следует 1200 талеров битых, от которой суммы проценты ежегодно получал, а от г. Гродского Старосты Ивана Жука 4600 злотых, от которых за два года следуют проценты, каковые все имения и наследственные по родителю моем Францу мне доставшиеся равно помянутые суммы и посредством процесса отысканные от г. Александра и невыделенную часть в имении Заезерьи сыну моему Мартину со всею движимостью, скотом и рухлядью

⁹³ Подстолий инфляндский Юзеф Антони Вейсенгоф (ок. 1705—1778) был старшим сыном стражника инфляндского Михала Вейсенгофа и Хальшки (Эльжбеты) Александровны Селицкой.

на реестре пояснённого записываю и отдаю утверждая же записи жены моей до возраста сына нашего, между тем поручаю ей в распоряжение свободное взыскание сумм и собирание доходов, каковые обращать на показанные предметы и монастырь, при помощи г. Иосифа Вейсенгофа которого за опекуна избираю, а в особенности на приличное воспитание и содержание сына под благословением не щадя издержек предназначаю и обязываю при том, что кому должен, согласно ниже означенному показанию уплатить назначаю, а так когда я скончаюсь, в то время любезнейшая супруга моя с назначенными опекунами раздадут на ближние церкви 150 злотых и на нищих 25 злотых, при том уплатить отцам Францисканам Прозороцким⁹⁴ за Богомоление 300 злотых, на починку костёла в Кубличи 200 злотых, для Монастыря Отцов Бернардинов на вечные времена для помощи души моей 600 злотых, на починку Солоневецкой церкви, где я буду погребен злотых сто, равно для священников находящихся при погребении всякому по злотых 8 (курсив наш. — А. С.); нищим же подавания по злотому записую, долги же наши уплатить которые суть совместные с женою моею: г. Катерине Млоиской 70 злотых, г. Рукевичу 600 злотых и г. Гродскому Стародубовскому писарю Иосифу Глиницкому 218 злотых с процентами. Дворовым же людям в вознаграждение их трудов и оказанной верности для шести лиц предназначаю 15 злотых. Что дабы все исполнено было любезнейшую супругу мою и г. Опекуна прошу; Кончая затем сие мое духовное завещание благословлю сына, прощаюсь с любезнейшею женою и пред всеми ежели кого-либо в чём обидел извиняюсь, причём при упрощенных Свидетелях подписуюсь»⁹⁵.

29/21. Хальшка (Эльжбета).

Дочь Александра Даниелевича Селицкого и Анны Зданович.

Умерла после 1737 г.

С 1704 г. супруга стражника инфляндского *Михала Вейсенгофа герба Лебедь* (ок. 1680—1737). В браке родились: подстолий инфляндский Юзеф Антони, Ян (умер ребёнком), латник в гусарской хоругви войск ВКЛ Миколай Людвик, подкоморий королевский Михал, земский судья инфляндский Ян, Тереза (супруга чашника лидского Францишека Йодка) и Мария (умерла незамужней).

По даровой записи от 22 февраля 1706 г. унаследовала от отца имения Солоневичи и Гинково в Полоцком воеводстве, а также три двора в городе Полоцке⁹⁶.

⁹⁴ Отцы-францисканцы были приглашены в деревню Прозороки Полоцкого воеводства в конце XVII в. подкоморием полоцким Юстинианом Щитом, построившим здесь деревянный костёл.

⁹⁵ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 11—12об. Выпись из Городских Полоцкого воеводства книг. Перевод с польского переводчика Витебского губернского правления титулярного советника Войниловича.

⁹⁶ *Weysenhoff J. Kronika rodziny Weyssenhoffów... S. 51—55, 153.*

VI поколение

30/22. Михал Якубович.

Сын Якуба Григорьевича Селицкого и Розалии Лесицкой.

Умер после 1768 г.

По духовному завещанию отца от 19 мая 1740 г. получил имения Поржече и Шнитовку в Полоцком воеводстве и третью часть движимого имущества⁹⁷.

Оказался в больших долгах и 13 января 1768 г. продал родовые имения Поржече и Шнитовку с крестьянами, землями, лесами, сенокосами камергеру польского двора Игнацию Фельдману за 6800 польских злотых⁹⁸.

Оставил шестерых сыновей, которые продолжили эту ветвь рода Селицких: Францишек (1760 года рождения), Антони, Винценты (1763 года рождения), Ян, Юзеф (1766 года рождения) и Рафаель.

Потомки М.Я. Селицкого решением Полоцкого депутатского собрания от 24 апреля 1795 г., а затем Витебского депутатского собрания от 21 января 1842 г. были признаны в дворянском достоинстве и внесены по первоначальному определению в I часть, а по последнему в VI часть дворянской родословной книги Витебской губернии. Дворянское достоинство Селицких было утверждено указом Герольдии от 5 апреля 1848 г.⁹⁹

31/22. Юзеф Якубович.

Сын Якуба Григорьевича Селицкого и Розалии Лесицкой.

Умер после 1740 г.

По духовному завещанию отца от 19 мая 1740 г. получил с братом Францишеком Селицким закладное имение Пржегроды с крестьянами в Княжестве Инфляндском, заложенное их отцу подкоморием Готгардом Плятером за 5900 польских злотых¹⁰⁰.

32/22. Францишек Якубович.

Сын Якуба Григорьевича Селицкого и Розалии Лесицкой.

Умер после 1740 г.

По духовному завещанию отца от 19 мая 1740 г. получил с братом Юзефом Селицким закладное имение Пржегроды с крестьянами в Княжестве Инфляндском, заложенное их отцу подкоморием Готгардом Плятером за 5900 польских злотых¹⁰¹.

33/22. Бригида Якубовна.

Дочь Якуба Григорьевича Селицкого и Розалии Лесицкой.

Умерла после 1740 г.

⁹⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 12, 12об.

⁹⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 13—14.

⁹⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 23об. — 145об. Оп. 36. Часть 3. Д. 22550, 22552.

¹⁰⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 12, 12об.

¹⁰¹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2042. Л. 12, 12об.

По духовному завещанию отца от 19 мая 1740 г. к уже выплаченному её приданному получала ещё 1000 польских злотых, которые после смерти отца должен был предоставить её старший брат Михал.

Супруга *Погоского* (брак заключён до 1740 г.)¹⁰².

34/25. Михал Бартоломей Ремигианович.

Сын Ремигиана Владиславовича Селицкого и Елены Гурко.

Умер в 1790?

Староста войпунский, дворжанин казны Витебского воеводства (со 2 мая 1732 г.), ротмистр полоцкий, депутат полоцкий на Главный Трибунал ВКЛ (1736 г.)¹⁰³ и посол полоцкий (1762 г.).

С начала 1760-х гг. и до 1777 г. регент канцелярии ВКЛ (во времена, когда канцлером великим литовским был князь Михал Фрыдерык Чарторыйский, 1752—1775 гг.).

Получил от короля Станислава Августа Понятовского рескрипт с изъявлением монаршего благоволения ему и его семье (26 июня 1784 г.)¹⁰⁴.

Михал Бартоломей Селицкий был активным участником политической жизни Полоцкого воеводства и всего ВКЛ. Поначалу он находился в лагере Радзивиллов, но постепенно разочаровался в них и перешёл на сторону «Фамилии». Причиной этого исследователи называют неудачное содействие Радзивиллов в получении урядов гродского сурогатора полоцкого и стольника полоцкого (1749 г.), гродского сурогатора витебского (1750 г.), войскового полоцкого (1752 г.), а также безуспешная конкуренция на выборах депутатов и послов в 1750 г.¹⁰⁵ Известны основные эпизоды политической борьбы М.-Б. Селицкого на полоцких сеймиках, подробно описанные в работах Андрея Владимировича Мацука.

В 1738 г. М.-Б. Селицкий совместно с ротмистром полоцким Игнацием Корсаком Бабыницким и их сторонниками протестовал против решения полоцкого господарского сеймика избрать послами к королю Августу III для получения универсала на созыв элекционного сеймика по выборам полоцкого воеводы стражника полоцкого Элиаша Михала Гласко и старостича крашущкого Юзефа Корсака Залеского. Уже на полоцком посольском сеймике 1738 г. под руководством М.-Б. Селицкого послами на сейм были выбраны староста дудский Ян Буйницкий (родственник жены М.-Б. Селицкого) и Иероним Корсак Удельский, а также новые послы за универсалом на созыв элекционного сеймика. Против этих решений выступила местная шляхта во главе с полоцким земским судьёй Трояном

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697—1794)... S. 170.

¹⁰⁴ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 75об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

¹⁰⁵ Мацук А. У. Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймкі. Мінск, 2014. С. 155—156.

Гласко, который утверждал, что войский полоцкий Ян Корсак Удельский, Пётр Корсак Удельский, чашник ВКЛ Юзеф Щитт и староста войпунский М.-Б. Селицкий во главе своих сторонников не дали ему начать работу сеймика как высшему из присутствующих урядников и таким образом избрали председателем сеймика Селицкого, а также послов на сейм и послов к королю за универсалом на созыв элекционного сеймика¹⁰⁶.

В 1740 г. был сорван полоцкий посольский сеймик, возможной причиной чего мог быть конфликт между стольником полоцким Юзефом Пакошем и М.-Б. Селицким и их сторонниками¹⁰⁷.

В 1744 г. на полоцком грамничном сеймике послами к королю за универсалом на созыв элекционного сеймика избрали М.-Б. Селицкого и хорунжего полоцкого Трояна Корсака Бобыницкого¹⁰⁸.

В 1753 г. М.-Б. Селицкий, как сторонник Радзивиллов, действовал против избрания полоцким воеводой подскарбия надворного литовского Александра Михала Сапеги, но когда Сапега всё же стал воеводой, то одно из первых поздравлений он получил от Селицкого. Вероятно, это было связано как с влиянием родственников жены Селицкого — Буйницких (сторонников Сапеги), так и с воздействием на Селицкого канцлера великого литовского князя М.-Ф. Чарторыйского¹⁰⁹.

Постепенно произошло сближение Селицкого с Чарторыйским, которое, судя по всему, имело не только чисто политический, но и дружеский характер. В 1754 г. князь стремился сделать послами полоцкими Селицкого и Яна Буйницкого. Однако это избрание произошло только в 1762 г., когда Селицкий уже был регентом канцелярии ВКЛ и стал послом от Полоцкого воеводства вместе с гродским старостой мстиславским Миколом Тадеушем Лопатинским¹¹⁰.

Многие источники говорят о буйном нраве М.-Б. Селицкого. В воспоминаниях каштеляна берестейского Марчина Матушевича сохранился рассказ о конфликте Селицкого с представителем другого полоцкого рода — Жабой (1763 г.): «В Гродне я застал такую историю. Жаба, староста бяльский, женатый на Липской, каштеляке ленчицкой, имел дело

¹⁰⁶ Мацук А. В. Выборы полоцкого воеводы в XVI—XVIII вв. // Полоцк / науч. ред. О. Н. Левко. Минск, 2012. С. 253—254; Он же. Полацкае ваяводства ў XVIII ст... С. 29.

¹⁰⁷ Мацук А. В. Полоцкіе сеймікі 1717—1763 гг. // Полоцк... С. 265; Он же. Полацкае ваяводства ў XVIII ст... С. 105—106.

¹⁰⁸ Мацук А. У. Полацкае ваяводства ў XVIII ст... С. 32.

¹⁰⁹ Мацук А. В. Выборы полоцкого воеводы... С. 256—257; Он же. Род Буйніцкіх у Полацкім ваяводстве ў панаванне Аўгуста III // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў II міжнароднай навуковай канферэнцыі (да 20-годдзя археалагічных і этнаграфічных экспедыцый ПДУ), Полацк, 17—18 красавіка 2014 г.: у 2 ч. Наваполацк, 2014. Ч. 2. С. 114.

¹¹⁰ Мацук А. У. Полацкае ваяводства ў XVIII ст... С. 118.

с Селицким, регентом литовским, человеком вспыльчивым и суетным, о том, что Селицкий в соседстве с ним в воеводстве полоцком будучи, поссорившись, перешёл ему дорогу и намеревался его убить. Наполучал на нём штрафов за неявку в суд и довёл до окончательного признания вины. В конце концов гетман великий литовский, поддерживая Селицкого, как приятеля князя канцлера литовского, составил между этими сторонами комбинацию в Гродне, на которую Жаба свёкра своего Липского, каштеляна ленчицкого, привлёк. Во время этой комбинации, когда Селицкий упирался, что Жабе дорогу не переходил и не нападал, а каштелян ленчицкий бестактно заявил, что вора на виселицу ведут, а он от признаний отрекается, тогда на эти слова Селицкий разгневавшись, сорвал комбинацию и каштеляна ленчицкого на пистолеты вызвал, на которые ежели бы каштелян ленчицкий не соизволил выехать, тогда его на переправе через Неман атакует. Устрашился каштелян этого поединка, аж к гетману за апелляцией обратился, который хотя и мог быть в душе удовлетворён, что каштелян, столь преданный двору, потерпел афронт, однако придал каштеляну Незабитовского, генерала-адъютанта своего, человека с добрым сердцем и рукою, дабы каштеляна защищал, и страж послал на переправу, чтобы защитила того же каштеляна. Сел тогда Незабитовский в карету, в которой чета старост бяльских и каштелян ленчицкий сидели, где, когда Незабитовский случайно окно разбил, супруга старосты бяльского, думая, что был выстрел из пистолета, упала в обморок, однако её привели в чувство. Селицкий по приказу гетмана их не атаковал, и так Незабитовский, переправив их через Неман и дальше, назад в Гродно вернулся»¹¹¹.

Ещё один конфликт в 1763 г. с участием Селицкого попал в поле зрения российского посланника в Варшаве Г. К. фон Кейзерлинга: «Дня 12 августа пан Володкович атаковал помещение Их Милости пана Селицкого, шляхтича воеводства полоцкого, регента канцелярии князя канцлера литовского, порубил людей его и одному череп с головы отсёк. Их Милость пан Селицкий отправился в виленский трибунал, предъявил этот череп, но не могучи уговорить ни одного защитника (поскольку у них с паном Володковичем и его компаньонами были далеко не лучшие отношения), был вынужден сам своё дело возбудить, но так обернулось, что вместо свершения справедливости, трибунал возложил на Их Милость пана Селицкого денежную вину»¹¹².

Мемуарист М. Матушевич так комментирует данное сообщение: «Что касается Селицкого, регента канцелярии князя канцлера литовского, упоминалось выше о нём, как о человеке дерзком и агрессивном,

¹¹¹ *Matuszewicz M. Diariusz życia mego. Warszawa, 1986. T. 2: 1758—1764. S. 365—366.*

¹¹² *Ibid. S. 387.*

что проделал недавно в Гродне с Липским, каштеляном ленчицким. Этот тогда Селицкий, тоже что и люди его, как и пан дерзкие, дали в Вильне повод людям Володковича и друг друга порубили. Позже в трибунале оба через своих защитников опираясь *terminum tactum* на себя выиграли, а потом примирились. Об этом черепа сушая ложь, ибо если бы этому человеку Селицкого срубили череп, то бы он был убит, и труп был предъявлен, и в этой жалобе об убийстве было бы упомянуто. А что люди Селицкого давши повод порезали нескольких людей Володковича, поэтому по комбинации дал денег на цирюльника, но это случилось не по приговору трибунала»¹¹³.

В 1764 г. Селицкий был участником истории, ярко отражающей колорит эпохи заката Речи Посполитой. «Бжостовский также, маршалок конфедератский, который всегда был исполнен вежливости и мягкости, невыносим стал. Однажды, немного выпив, велел Селицкому, регенту литовскому, человеку, кроме всего прочего, почти безумному, дать в морду князю Радзивиллу, подкоморию литовскому, однако Селицкий имел разум сказать маршалоку конфедератскому, дабы дал ему на это приказ. Маршалок конфедератский сказал: „Даю приказ“. Но Селицкий желал письменного приказа, а тем временем князь подкоморий литовский спрятался. Позднее этот же маршалок конфедератский хотел Бжостовского, старосту быстжицкого, брата своего двоюродного по дяде, молча похитить и бить, а староста быстжицкий едва успел сбежать»¹¹⁴.

По духовному завещанию своего отца от 16 апреля 1732 г. М.-Б. Селицкий унаследовал имения Черневичи, Селище, Солоневичи, Юшково и другие¹¹⁵.

Женат на *Элеоноре Буйницкой герба Лебедь*, дочери мечника полоцкого Юзефа Буйницкого (умер в 1709 г.) и Терезы Корсак Голубицкой. Инициаторами брака были братья Элеоноры: подचाший полоцкий и сурогатор гродский Антони Циприан Буйницкий (умер в 1737 г.) и скарбник полоцкий Казимир Буйницкий (умер в 1754 г.), которые рассчитывали на помощь Селицкого в их противостоянии роду Корсаков. Селицкому заплатили значительное приданное в 5000 битых талеров (один такой талер стоил 8 злотых). В ответ М.-Б. Селицкий 23 апреля 1736 г. записал эту сумму в 5000 битых талеров жене на своём владении Черневичи¹¹⁶.

В браке родился их единственный сын Юзеф Селицкий.

¹¹³ Ibid. S. 388.

¹¹⁴ Ibid. S. 578.

¹¹⁵ РГИА. Ф. 1343. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

¹¹⁶ Мацук А. У. Род Буйніцкіх у Полацкім ваяводстве... С. 109. Заметим, что в предбрачной сделке от 16 апреля 1732 г. Селицкий записал будущей жене 15 тысяч польских злотых, обеспечив сумму именем Черневичи в Полоцком воеводстве (РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 82).

27 июня 1776 г. М.-Б. Селицкий и его супруга подали в Полоцкий городской суд манифестацию о пожаре в их имении Селище (и, вероятно, Солоневичи), в ходе которого сгорела движимость и многие документы рода Селицких¹¹⁷.

20 февраля 1778 г. составил с супругой уступочный документ, по которому родовые имения Черневичи, Селище, Солоневичи, Яново, Забелье, Бобынич, Заезерье (Заезерже), Антоவில், Наче, Юшково переходили к их сыну Юзефу¹¹⁸.

35/28. Мартин Михалович.

Единственный сын Михала Францишековича Селицкого и Софьи Рыпинской.

Родился 16 июля 1751 г., крещён в Кублицком греко-униатском приходском костёле, умер в декабре 1802 г.

Землемер смоленский.

По духовному завещанию отца от 26 июня 1758 г. унаследовал части имения Санники и Рудники, имение Жерченичи (или Суражино), а также часть имения Заезерье (Заезерже), поделённого с Михалом Бартоломеем Селицким и его сыном Юзефом. Вступил во владение под опекой Иосифа Вейсенгофа 16 января 1759 г. В 1783 г. окончательно поделил фольварк Заезерье (Заезерже) в имении Солоневичи с регентом канцелярии ВКЛ Юзефом Селицким.

По купчим крепостям от 6 февраля 1779 г. и 15 июля 1789 г., совершённых в земском суде Полоцкого воеводства, продал все свои имения с крестьянами Ивану и Терезии Гласкам (части имений Санники и Рудники, за которые получил 1000 талеров) и Юрию Хорошевскому (половину фольварка Заезерье за 5000 польских злотых)¹¹⁹.

В первом браке с Анной Холявянской имел сына Францишека и дочерей Магдалену и Катерину, во втором браке с Марьянной Росинской (умерла после 1802 г.) имел сына Игнация.

2 декабря 1802 г. составил духовное завещание, по которому оставил сыновьям денежные капиталы и движимость, а также двух крестьян и двух крестьянок¹²⁰.

VII поколение

36/34. Юзеф Михал.

Сын Михала Бартоломея Селицкого и Элеоноры Буйницкой.

Умер 12 апреля 1791 г.

¹¹⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 69об., 70, 76, 82об.

¹¹⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 77об., 82об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

¹¹⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 85об.

¹²⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 11—14, 42об., 43, 75об. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

Пошёл по пути отца, играя активную роль в политической жизни как Полоцкого воеводства, так и всей Речи Посполитой. Поддерживал последнего польского короля Станислава Августа Понятовского, конкурируя в Полоцком воеводстве с другим королевским сторонником — каштеляном, а затем воеводой полоцким Тадеушем Жабой. Кроме того, Ю.-М. Селицкий сумел подружиться с влиятельным политическим и общественным деятелем подскарбием надворным литовским Антони Тизенгаузом, который был близким другом короля и оценивал Селицкого как человека «среди многих Русинов вызывающего наибольшее доверие»¹²¹.

Посол полоцкий (1764, 1773, 1776, 1782, 1788 гг.).

16 апреля 1764 г. подписал решения Виленского конвокационного сейма (Литовская конфедерация), в которых подчёркивалось сохранение «прав, свобод и прерогатив Речи Посполитой»¹²².

Войский полоцкий (3 марта 1765 г.).

Староста хиславичский (17 ноября 1766 г. с соизволения короля Станислава Августа тесть Ю.-М. Селицкого Антони Тадеуш Цехановецкий переуступил ему пожизненное владение на это негродовое староство в Мстиславском воеводстве)¹²³.

6 февраля 1771 г. избран посланником к королю Станиславу Августу от мстиславской шляхты (вместе с Михалом Стаховским).

Депутат мстиславский на Главный Трибунал ВКЛ (1772/1773 г.)¹²⁴.

Во время «делегационного» сейма (1773—1775 гг.) назначен в состав комиссии, которая должна была подсчитать и удовлетворить долги Речи Посполитой, а также — как председательствующий — в одну из примирительных комиссий¹²⁵.

Ю.-М. Селицкий служил хорунжим Пятигорской хоругви и 29 апреля 1776 г. получил от князя Огинского отставку с чином поручика¹²⁶.

В 1777 г., после своего отца, стал регентом канцелярии ВКЛ. В это время канцлером великим литовским был бывший воевода полоцкий А.-М. Сапега¹²⁷.

11 декабря 1784 г. стал каштеляном полоцким (после Т. Жабы).

На полоцком посольском сеймике в августе 1788 г. Селицкий в результате компромисса с воеводой Т. Жабой сумел добиться назначения

¹²¹ *Zielińska Z. Sielicki (Sielicki) Józef h. Korczak // Polski Słownik Biograficzny. Warszawa; Kraków, 1995—1996. T. XXXVI. S. 592.*

¹²² *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. I. S. 391.*

¹²³ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 76. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

¹²⁴ *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1697—1794)... S. 314.*

¹²⁵ *Zielińska Z. Sielicki (Sielicki) Józef... S. 592.*

¹²⁶ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 76, 83.

¹²⁷ *Zielińska Z. Sielicki (Sielicki) Józef... S. 592; РГИА. Ф. 1343. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.*

своего сына послом. Присутствовал в Варшаве с начала Великого Сейма и подписал 7 октября 1788 г. акт конфедерации, а 3 ноября того же года защищал Военный Департамент Постоянного Совета. Затем по состоянию здоровья выехал в Полоцк¹²⁸.

Ю.-М. Селицкий был кавалером орденов Св. Станислава (13 февраля 1778 г. король Станислав Август объявил ему благоволение с награждением орденом) и Белого Орла (28 января 1788 г.)¹²⁹.

16 ноября 1754 г. Ю.-М. Селицкий за военные заслуги получил от короля Августа III Саксонца привилей на двор в Полоцком замке и деревню Хлевище¹³⁰. 20 февраля 1778 г. отец и мать уступили ему имения Черневичи, Селище, Солоневичи, Яново, Забелье, Бобынич, Заезерье (Заезерже), Антоவில், Наче, Юшково¹³¹. В 1783 г. он окончательно поделил фольварк Заезерье (Заезерже) в имении Солоневичи с Мартином Селицким.

После первого раздела Речи Посполитой Ю.-М. Селицкий отказался присягнуть на верность императрице Екатерине II и потерял закордонные владения. В отношении хиславичского староства российская администрация поставила вопрос о законности прав на него предыдущего владельца. Селицкий пытался найти выход на императрицу для решения своего вопроса и в конце ноября 1776 г. просил А. Тизенгауза, чтобы он через короля Станислава Августа передал его дело об имениях Екатерине II¹³².

В первой регулярно выходящей газете польской столицы «Варшавская газета» (№ 39) от 14 мая 1791 г. сообщалось «из Белой Руси» о смерти полоцкого каштеляна Ю.-М. Селлицкого, кавалера польских орденов, умершего 12 апреля 1791 г. в своей резиденции в имении Черневичи. В некрологе говорилось, что он выполнял военные и гражданские функции, был депутатом и по несколько раз послом, всегда на публичных должностях, верный Отечеству и Королю, и прежде всего, всегда верный Богу и соблюдающий религиозные правила; последние два года он болел, а за год перед смертью его свалила тяжёлая болезнь. На смертном одре с ним попрощались жена, сын Антони, зять Винценты Лускина и дочь Элеонора¹³³.

¹²⁸ Zielińska Z. Sielicki (Siellicki) Józef... S. 592.

¹²⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.; Kawalerowie i statuty Orderu Orła Białego 1705—2008 / oprac. M. Męclewska. Warszawa, 2008. S. 241.

¹³⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

¹³¹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 77об. Оп. 51. Д. 13. Л. 32об.

¹³² Zielińska Z. Sielicki (Siellicki) Józef... S. 592.

¹³³ Gazeta Warszawska. 14.05.1791. Nr 39. Suplement. Довольно подробная информация о смерти Ю.-М. Селлицкого оказалась в «Варшавской газете» возможно и потому, что основателем и владельцем этой газеты был родной дядя Винценты Лускины (зятя покойного полоцкого каштеляна) — ксёндз-иезуит Стефан Лускина.

В браке (состоялся до 1766 г.) с *Марьянной (Марией) Цехановецкой герба Домброва* (умерла после 1791 г.)¹³⁴, дочерью Антони Тадеуша Цехановецкого, родились сын Антони и дочь Элеонора.

По записи от 28 февраля 1791 г. оставил сыну родовые имения (Черневици, Тупичин, Волков, Селище, Солоневичи и Юшково), при этом фольварк Тупичин переходил жене Ю.-М. Селицкого в пожизненное владение¹³⁵.

37/35. Францишек.

Сын Мартина Селицкого и его первой супруги Анны Холявянской.

Родился 6 августа 1791 г. Католик (метрическая выпись из Ушацкого прихода Могилёвской римско-католической духовной консистории).

Умер после 1833 г.

По духовному завещанию отца от 2 декабря 1802 г. получил с братом Игацием денежные капиталы и движимость, а также двух крестьян и двух крестьянок¹³⁶.

В 1826 г. был назначен, как имеющий доверие у начальства, опекуном имения Казановка с крестьянами помещиков Сымоновича и Подобеда, которые были «за казённый иск описаны» (повестка из Лепельской дворянской опеки от 8 апреля 1826 г., № 262)¹³⁷.

Вместе с братом Игнацием Селицким приобрёл у их сестры Катерины, в замужестве Логуновой, фольварк Тарантово в Лепельском уезде Витебской губернии с двумя крестьянами и их семействами, который до этого шесть лет арендовали (купчая крепость от 7 января 1828 г., совершена 19 сентября 1832 г. в Лепельском уездном суде). Введены во владение этим имением 29 февраля 1828 г.¹³⁸

От брака с *Францишкой Жилинской* имел трёх сыновей: *Теофила* (родился 28 июля 1807 г.), *Каетана* (родился 1 июля 1809 г.) и *Антони* (родился 13 сентября 1811 г.), которые стали продолжателями одной из ветвей рода Селицких. Все сыновья были католиками (метрические выписи из Минской римско-католической духовной консистории). Определениями Витебского дворянского депутатского собрания от 23 марта 1833 г., 10 декабря 1837 г. и 10 декабря 1845 г. их род был внесён в шестую часть дворянской родословной книги Витебской губернии. Дворянское достоинство Селицких было утверждено указом Герольдии от 22 ноября 1849 г.¹³⁹

¹³⁴ Dzieje rodziny Ciechanowieckich herbu Dąbrowa (XIV—XXI wiek) / red. A. Rachuba. Warszawa, 2013. S. 198—207, 281—282.

¹³⁵ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 83, 83об.

¹³⁶ Там же. Л. 42об., 43.

¹³⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 76об.

¹³⁸ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 43, 43об. Оп. 51. Д. 13. Л. 34.

¹³⁹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 43, 43об. Оп. 36. Часть 3. Д. 22551. Оп. 51. Д. 13. Л. 33.

38/35. Магдалена.

Дочь Мартина Селицкого и его первой супруги Анны Холявянской.

Умерла после 1802 г.

Супруга поручика Войска Польского Головня ¹⁴⁰.

39/35. Катерина.

Дочь Мартина Селицкого и его первой супруги Анны Холявянской.

Умерла после 1833 г.

7 января 1828 г. продала своим братьям Францишеку и Игнацию фольварк Тарантово в Лепельском уезде Витебской губернии с крестьянами.

В первом браке супруга ловчего полоцкого *Косаржевского*, во втором (после 1829 г.) — российского генерал-майора (1829 г.), участника Отечественной войны 1812 г. *Николая Федотовича Лагунова* (1769—1836) ¹⁴¹.

40/35. Игнаций.

Сын Мартина Селицкого и его второй супруги Марьянны Росинской.

Родился 28 января 1799 г. Католик (метрическая выпись из Дедиловицкого прихода Минской римско-католической духовной консистории).

Умер после 1833 г.

По духовному завещанию отца от 2 декабря 1802 г. получил с братом Францишеком денежные капиталы и движимость, а также двух крестьян и двух крестьянок ¹⁴².

Вместе с братом Францишеком Селицким приобрёл у их сестры Катерины, в замужестве Логуновой, фольварк Тарантово в Лепельском уезде Витебской губернии с двумя крестьянами и их семействами, который до этого шесть лет арендовали (купчая крепость от 7 января 1828 г., совершена 19 сентября 1832 г. в Лепельском уездном суде). Введены во владение этим именем 29 февраля 1828 г. ¹⁴³

VIII поколение

41/36. Антони.

Сын Юзефа Михала Селицкого и Марьянны Цехановецкой.

Умер ок. 1814 г.

Подобно своему отцу поначалу принадлежал к королевской партии, но во время Великого Сейма разошёлся с королём по ряду принципиальных вопросов.

В 1788 г. был избран послом от Полоцкого воеводства благодаря стараниям отца, епископа жмудского Яна Стефана Гедройца (дяди жены) и протекции короля Станислава Августа.

¹⁴⁰ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 76.

¹⁴¹ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 76.

¹⁴² РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 42об., 43.

¹⁴³ РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 43, 43об.; Оп. 51. Д. 13. Л. 34.

Ротмистр коронной кавалерии (1788/1789 г.).

Участник Великого Сейма. В ходе дискуссии о создании Стражи Прав и ликвидации Постоянного Совета, Селицкий с несколькими другими лицами, демонстративно покинул королевский лагерь, голосуя 19 января 1789 г. за ликвидацию Постоянного Совета. Он также не соглашался на создание Стражи Прав, видя в ней посягательство на шляхетскую вольность и нарушение права. Он предлагал, чтобы родовитый шляхтич входил в хоругвь добровольно, а не по принуждению, так как мало кто может встать в строй с двумя рядовыми конно, а также, чтобы ротмистры, которые тоже были не в состоянии, освобождались от этой обязанности без угрозы потери ранга.

Во время сессии 19 февраля 1789 г. Антони Селицкий упорно мешал читать проект универсала Валериана Стройновского о воеводских смотрах, доказывая, что это замедляет обсуждение налоговой реформы. Лишь остановленный королём, дал возможность прочтение проекта. Вероятно к этому событию обращался анонимный автор стихотворения «На Селецкого депутата полоцкого сильно дёргающегося и прерывающего речь маршала, которого чуть не убил в палате, если бы не король его милость» (инкунабула «Пташки стремительны, как только выпущены из клетки...») ¹⁴⁴.

На второй созыв Четырёхлетнего Сейма Селицкий не был избран.

18 августа 1791 г. на отчётном сеймике совместно с воеводой Т. Жабой, несмотря на их взаимную неприязнь, привёл полоцкую шляхту к присяге на верность Конституции 3 мая.

Награждён орденом Св. Станислава (30 октября 1793 г.), о чём современники колко писали: «Ленты получил пунцовые, носить их не может, своё ротмистрство продал, однако в мешке пусто...» ¹⁴⁵.

Был женат на *Каролине Гедройц*, дочери Стефана Гедройца и Марии Кицкой. В 1790 г. жена его бросила. Бракоразводный процесс длился долго, так как дядя жены — епископ жмудский — добивался возвращения приданого племянницы в сумме 100 тысяч польских злотых вместе с процентами, на что не хотел согласиться Селицкий, а также возвращения 2 тысяч польских злотых и облигаций на 64 тысячи польских злотых, которые он получил перед свадьбой ¹⁴⁶.

В 1798—1800 гг. А. Селицкий был предводителем (маршалком) дворянства полоцкого повета ¹⁴⁷.

¹⁴⁴ *Danowska E. Sielicki (Siellicki, Sielecki, Szelicki) Antoni h. Korczak // Polski Słownik Biograficzny. Warszawa; Kraków, 1995—1996. T. XXXVI. S. 591.*

¹⁴⁵ *Ibid.*

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ РГИА. Ф. 1343. Оп. 51. Д. 13. Л. 33.

По записи отца от 28 февраля 1791 г. получил родовые имения (Черневичи, Тупичин, Волков, Селище, Солоневичи и Юшков). Все эти владения унаследовала его сестра Элеонора.

С Антонием Селицким по мужской линии прекратилась наиболее влиятельная и богатая ветвь рода.

42/36. Элеонора.

Дочь Юзефа Михала Селицкого и Марьянны Цехановецкой.

В первом браке стала супругой королевского камергера, кавалера ордена Св. Станислава (1790 г.), судьи второго департамента (могилёвского) Полоцкого губернии *Винценты Лускина (Лускина Зарановского)* (ок. 1762 — перед 1812?), который был сыном войского, стольника, подвоеводы и маршалка витебского, посла на сеймы Казимира Ежи Лускина (ок. 1730—1790). В. Лускина был автором двух школьных сказок «Осёл в колодце» и «Договор баранов с волками» по Ж. де Лафонтену, опубликованных в 1776—1777 гг. в варшавском еженедельнике *“Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”* — первом польском литературном журнале¹⁴⁸. Брат В. Лускины — Ежи (Юрий) Лускина был стольником полоцким (1790 г.), а затем председателем 2-го департамента могилёвского главного суда, кавалером ордена Св. Владимира 4-й степени. Во время похода Наполеона I в 1812 г., как и многие представители могилёвского дворянства, принял сторону французов и вошёл в состав временного правительства, созданного в Могилёве маршалом Л.-Н. Даву, преобразованного наполеоновским приказом от 12 августа 1812 г. в административную комиссию¹⁴⁹.

В начале XIX в. уже вдова Э. Лускина (Селицкая) возвела в деревне Великая Черница (Большая Черница) Сеннского уезда Могилёвской губернии (ныне в Витебском районе Витебской области Республики Беларусь) деревянную усадьбу (скорее всего, из лиственницы). Дом размещался на склоне, в связи с чем его дворовой фасад был значительно выше фронтального. Это было прямоугольное строение, с передней стороны одноэтажное, а в срединной части с небольшим этажом, всего лишь в семи осях с выступающим портиком, увенчанным тимпаном — треугольным навершием, покоящемся на четырёх парах колонн. Со стороны двора в средней части двухэтажного фасада располагалась терраса, опирающаяся на четыре столба с лестничным маршем в сторону двора. Дом покрывала четырёхскатная крыша. Хозяйка усадьбы также заложила здесь прекрасный парк и вела в поместье образцовое хозяйство.

¹⁴⁸ Herbarz Polski / wydali A. Boniecki i pozostała rodzina. Warszawa, 1913. T. XVI. S. 146—147; Aleksandrowska E. Luskina Kazimierz Jerzy h. własnego // Polski Słownik Biograficzny. T. 18. S. 576.

¹⁴⁹ Iwaszkiewicz J. Litwa w r. 1812. Warszawa, 1912. S. 139; Шимукенус М. Могилёвская шляхта в период войны 1812 года // Могилёвский поисковый вестник / ред.-сост. Н.С. Борисенко. Могилёв, 2012. Вып. 7. С. 13, 15, 18.

Э. Селицкая был незаурядной личностью, очень энергичной и деятельной, строгой к своему окружению. Она вызывала страх, который пережил её. Память о ней перешла в легенды и предания. Так, в Великой Чернице долго говорили о том, что в 1812 г. пани Элеонора скрывала на острове, среди обширных болот своего имения, воинов разбитой наполеоновской армии, прятавшихся от погони победивших войск. При этом, из документальных источников известно, что в 1812 г. Селицкая с имения Черневици поставила два вола для нужд российской армии¹⁵⁰.

После Э. Селицкой усадьба в Великой Чернице перешла к её племяннице Адели Станишевской и её семье. Дом был уничтожен после 1918 г. От него сохранилось только две фотографии, сделанные примерно в 1914 г.¹⁵¹

Во втором браке Э. Селицкая супруга подполковника российских войск, георгиевского кавалера *Фёдора Степановича Кашталинского* (православного, из смоленского дворянского рода). От этого брака у неё родилось две дочери: Катерина (в замужестве Кушель) и Анна (в замужестве Селлява), потомки которых и унаследовали родовые земли Селицких.

*

Таким образом, род Селицких в XVI—XVIII вв. сыграл свою роль в истории Полоцкого воеводства, а деятельность некоторых его представителей была заметна даже в масштабе всего государства.

История Селицких во многом типична для русского боярства ВКЛ, которые будучи изначально русскими и православными родами, постепенно полонизировались, переходили в лоно католической церкви или находили себя в «пограничной» униатской религиозной культуре. В духовных завещаниях XVII—XVIII вв. всё чаще присутствует забота не только

¹⁵⁰ Беларусь и война 1812 года: документы / сост. А. М. Лукашевич, Д. Л. Яцкевич. Минск, 2011. С. 227.

¹⁵¹ *Urbański A. Memento kresowe. Warszawa, 1929. S. 115—117; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław, 1991. T. 1: Województwa mińskie, mścisławskie, połockie, witebskie. S. 300.*

Муж Адели — Юзеф Станишевский (1804—1880) — происходил из могилёвской шляхты, католик, был хозяином имений Гаворы (Ховоры), Белая Дуброва, Стефанполь, владел 800 душами крепостных, выпускник физико-математического факультета Виленского университета (1821 г.), член общества филаретов, уже будучи стариком покончил с собой, тоскуя о расстрелянном сыне-повстанце Михале.

Михал Станишевский (1836—1863) — офицер царской армии (с 1856 г.), участник обороны Севастополя, вышел в отставку и стал участником Январского восстания, был одним из ближайших сподвижников Зыгмунта Сераковского на Ковенщине. Взят в плен и расстрелян в июне 1863 г.

Другой сын Юзефа Станишевского, Антони, также был повстанцем и умер по пути в Сибирь. Самый старший из братьев — Станислав Станишевский — стал наследником отца, в том числе и Великой Черницы. Последним владельцем Великой Черницы был сын Станислава — Михал Станишевский, которому пришлось покинуть свои владения 24 декабря 1918 г. Инвентарь и коней он отдал польским воинским формированиям под руководством генерала Ю. Довбор-Мусницкого. Усадьба была вначале опустошена, а затем полностью растаскана крестьянами, парк вырублен.

о православных или униатских храмах, но и католических, а к православным именам детей добавляются типичные католические антропонимы. В истории рода отражались реалии того времени, в том числе особенности религиозной жизни Полоцкой земли, где активно конкурировали три крупных церковно-религиозных силы: православные, католики и униаты. К концу XVIII в. представители практически всех ветвей рода Селицких перешли в католицизм, связывая себя с польским народом и его исторической судьбой. При этом в ряде документов сохранялось написание представителей рода по имени и отчеству.

Интересно проследить географию Селицких в этот период. В первой половине XVI в. они ещё тесно связаны с Виленским воеводством (Виленский, Ошмянский, Новогрудский поветы), но также занимают уряды и получают земли на Витебщине. Первый представитель рода, связавший свою судьбу с Полоцкой землёй, Богуш Янович Селицкий, последний православный архиепископ полоцкий перед принятием унии, оказался здесь в конце своей жизни, но сумел оставить значительный материальный и социально-статусный потенциал своим сыновьям и их потомкам. В XVII в. основные земельные владения рода уже находились в Полоцком воеводстве, а Селицкие стали полоцкой шляхтой.

В XVII—XVIII вв. Селицкие, как и ряд других шляхетских семей ВКЛ, стали удваивать согласную в своей фамилии (в данном случае «л»). Они всё чаще называют себя Селлицкие. Такая форма написания служила указанием на благородное происхождение (ср. Коссовы, Коцеллы, Радзивиллы, Селлява, Соллогубы, Щитты и другие). Любопытно, что иногда использовалась такая форма фамилии как «Селецкий».

Особой темой является выбор Селицкими родового герба. Им стал герб Корчак или его местный вариант, который в ряде случаев являлся маркером русского и православного происхождения (герб "*Genus Ruthenicum*"), но эта тема заслуживает отдельного исследования.

Подводя итог, хочется отметить, что представленная работа является только первым шагом на пути изучения истории рода Селицких и, безусловно, грешит пробелами. Мы надеемся, что работа будет продолжена и позволит лучше понять историю отдельных стран и регионов сквозь призму истории конкретного рода.

Рис. 1. Герб Корчак рода Селицких. 1832 г.
НАРБ. Ф. 319. Оп. 2. Д. 2925. Л. 2

Рис. 2. Герб Корчак рода Селицких. 1833 г.
РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 67

Рис. 3. Герб Корчак рода Селицких. 1833 г.
РГИА. Ф. 1343. Оп. 29. Д. 2041. Л. 74

Рис. 4.
Портрет подкомория королевского
Михала Вейсенгофа,
сына Михала Вейсенгофа
и Хальшки (Эльжбеты) Селицкой
Копия с масляного портре-
та из Рыбинишек (Weyssenhoff).
Kronikarodziny Weyssenhoffów. Wilno, 1935.
S. między 60 i 61).

Рис. 5. Усадьба со стороны двора в Великой Чернице.

Владение Элеоноры Селицкой

Фотография ок. 1914 г.

Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wrocław, 1991. T. 1:
Województwamińskie, mścisławskie, połockie, witebskie. S. 300

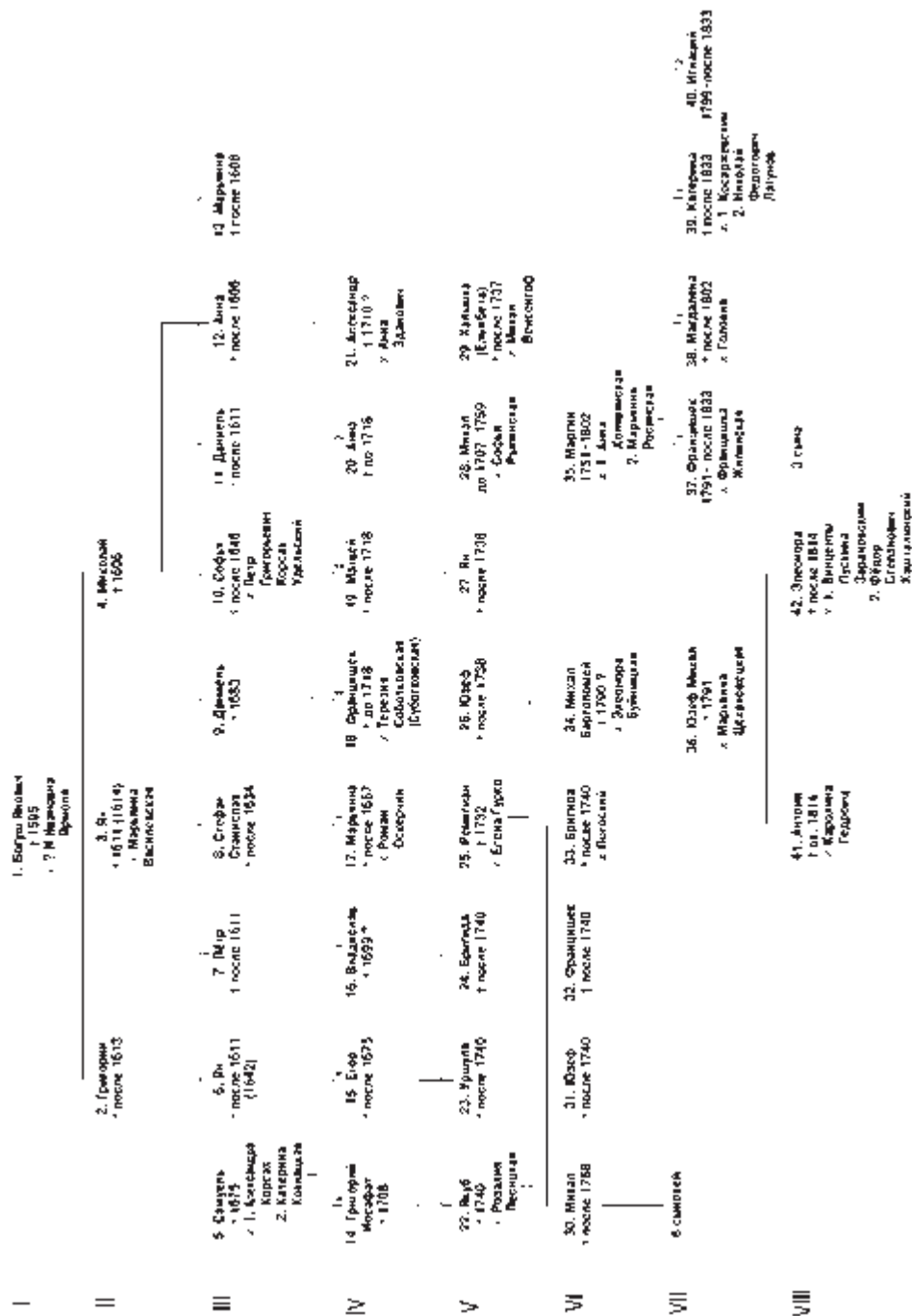
Рис. 6. Усадьба со стороны фронтона в Великой Чернице

Владение Элеоноры Селицкой

Фотография ок. 1914 г.

Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wrocław, 1991. T. 1:
Województwamińskie, mścisławskie, połockie, witebskie. S. 300

Селицкие герба Корчак XVI-XVIII вв.

В. В. Снагощенко

Роль краеведческого музея в сохранении и презентации культурного наследия города (на примере г. Сумы)

В статье рассматривается роль краеведческого музея в сохранении и представлении культурного наследия города (на примере города Сумы). Сумы — административный, экономический и культурный центр Сумской области. Археологические открытия на территории города свидетельствуют о том, что люди жили здесь в период нового каменного века — позднего каменного века, бронзы и раннего железного века (III— I тысячелетия до н. э.). Основание Сум связано с освободительной войной украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого против господства польской шляхты в 1648—1654 гг. В краеведческом музее представлены документы, представляющие историю города. Музей регулярно проводит большую работу по популяризации культурного наследия. Программа богата и разнообразна, рассчитана не только на школьников и студентов, но и на всех посетителей музея. Это обзорные и тематические экскурсии, лекции, интерактивные вечера, выставки и т. д. Краеведческие музеи очень важны в качестве институтов сохранения общественной памяти и механизмов формирования ценностно-смысловых основ исторического сознания.

Ключевые слова: Сумы, краеведческий музей, музеефикация.

В конце XX — начале XXI в. заметно активизировалась ориентация на гуманистическую и гуманитарную направленность в развитии общества. В этом процессе велика роль музея — хранителя и популяризатора общечеловеческих ценностей, как материальных, так и духовных, культурного наследия народа. В музее создаётся особая социально-культурная среда, основой которой является экспозиция и выставленные в ней подлинные предметы. Экспозиция представляет собой гармоничное целое — сочетание информационно-логического содержания с эмоциональностью, образностью, которую несёт как музейный экспонат, так и вся экспозиционная система в целом. От фиксации исторических фактов, событий, биографий она ведёт к постижению человека как высшей ценности, к пониманию

того, что его развитие является целью, определяющей экономический и духовный прогресс общества [3].

Музеи в современном мире выступают не только в качестве хранителя достопримечательностей культуры, которая изучает и будет популяризировать их. Музей сегодня — это культурный центр, который решает, кроме специфических, ещё и широкие научные, просветительские, педагогические задачи, это «форум», который воплощает все сферы духовной и духовно-практической жизни человека.

В изменившихся общественно-политических условиях конца XX — начала XXI в. по-новому востребованы познавательные возможности исторических экспозиций краеведческих музеев, перед которыми встали сложные задачи соответствия содержания и форм его деятельности уровню современного гуманитарного знания [5, с. 483].

Сумской областной краеведческий музей находится в одном из красивейших зданий города, которое было построено в 1885—1886 гг. Это бывшее здание уездной земской управы примечательно башнеобразным выступом на фасаде, который поднимается выше основного объёма и завершается куполом. На пилонах второго этажа установлены четыре кариатиды, которые поддерживают балкон.

История Сум богата интересными событиями, хотя город сравнительно молодой (в отличие от других летописных городов Сумщины — таких, как Глухов, Путивль, Ромны). Начало экспозиции музея посвящено историческому прошлому — начинается с зала археологических памятников, рассказывающих об истории города и края. В экспозиции представлены предметы из археологических раскопок раннеславянских и древнерусских памятников, редкие материалы по истории и природе Сумщины [8].

Археологические открытия на территории города свидетельствуют о том, что люди жили здесь с III—I тыс. до н.э. До наших дней сохранились остатки поселений черняховской культуры (III—IV вв. до н.э.), праславянских V—VI вв., а также северянских поселений VIII—X вв. и времён Киевской Руси XII—XIII вв. С конца IV и до середины XVII в. местность, где расположены современные Сумы, были незаселённой и в литературе называется «дикое поле» [1].

В отделе истории края с древнейших времён до начала XX ст. экспонируются уникальные орудия труда, посуда, украшения, языческие амулеты, оружие разных времён и культур (от каменного века до раннего средневековья). К наиболее интересным экспонатам музея можно отнести деревянное рало первых веков нашей эры, найденное в 1921 г. неподалеку от г. Сумы, серебряные с позолотой византийские вазы, изготовленные

в IV—V вв. мастерами-ювелирами Константинополя, найденные около с. Жигайловка и др. [8].

Средневековая история представлена материалами из раскопок древнерусских и летописных городов края: Путивля, Вира. Чрезвычайно интересным экспонатом является рукописная книга, в которой собраны законодательные и судопроизводные нормативные документы, которые бытовали на украинских землях в XVI—XVIII вв. Среди этих документов представлен «Литовский устав» — сборник законов феодального права XVI в. — выдающаяся достопримечательность Великого Княжества Литовского.

История города Сумы связана также с событиями освободительной войны украинского народа под предводительством Богдана Хмельницкого против польско-шляхетского господства 1648—1654 гг. В исторической литературе приводятся разные даты основания города — 1651, 1652, 1655, 1656 гг. [2, с. 7—8].

Официальная дата основания города — 1655 г., когда эту местность заселили переселенцы из городка Ставище на Киевщине под руководством атамана Г. Кондратьева. А 25 июня того же года получили от русского царя Алексея Михайловича разрешение поселиться здесь. Согласно легенде, название город получил от найденных здесь охотничьих сумок. Но вероятнее всего своё название город получил от рек Сума и Сумка, впадавших здесь в реку Псёл [1, с. 23].

Летом 1656 г. в Сумы был направлен русский воевода К. Ю. Арсеньев, которому поручалось организовать строительство укреплений города, что и было сделано в течение 1656—1658 гг. Сохранилось несколько описаний сумских укреплений второй половины XVII в., а в нынешней экспозиции краеведческого музея представлена диорама «Строительство Сумской крепости».

В экспозиции Сумского краеведческого музея, а также в витринах Государственного исторического музея в Москве представлены портрет и личные вещи основателя города полковника Кондратьева [6, с. 16—17].

Период казачества на Сумщине представляют уникальные документы, клад монет XVII в., найденный в г. Сумы, оружие XVII—XVIII в., гутное стекло, родовые реликвии украинской казацкой старшины, а также материалы, посвящённые Конотопской битве 1659 г. Уникальными экспонатами являются портреты Б. Хмельницкого и В. Кочубея начала XIX в., пороховница XVII в., которая, по преданию, принадлежала гетману И. Самойловичу, старопечатная книга «Евангелие» 1681 г. с вшитым в него рукописным документом, связанным с именем настоятеля Глуховского Петропавловского монастыря святого Дмитрия Ростовского (Туптала).

Привлекают внимание экспонаты из Трапезной церкви Святой Троицы Успенского женского монастыря в г. Глухове, построенной при содействии игуменьи Марии Мазепы — матери гетмана Ивана Мазепы, деревянные элементы церкви Святой Троицы, построенной на средства последнего кошевого Запорожской Сечи Петра Калнышевского на его родине — в с. Пустовойтовка Роменского района Сумской области. Музеем разработан цикл экскурсий для детей и взрослых, благодаря которым можно ознакомиться с историей края [8].

В 1658 г. был сформирован Сумской слободской казацкий полк, который возглавил Г. К. Кондратьев. В 50—80-х гг. XVII в. сумские казаки успешно отбивали нападения татар, мужественно сражались с турками у Чигиринских укреплений, участвовали в осаде ряда турецких крепостей.

В связи с событиями Северной войны в городе с 20 декабря 1708 г. по 3 февраля 1709 г. находился Пётр I вместе со своей ставкой. Здесь он подписал ряд манифестов и указов, провёл важное военное совещание, на котором был разработан план дальнейших действий против шведской армии во главе с Карлом XII.

В 1765 г. было ликвидировано казачье самоуправление в Слободской Украине. Сумской казацкий полк был реорганизован в регулярную часть российской армии, а Сумы из полкового центра превратились сначала в провинциальный, а с 1775 г. — в уездный город Слободско-Украинской губернии, переименованной в 1835 г. в Харьковскую.

Постепенно город развивался экономически, увеличиваясь территориально. В XVIII в. возникли промышленные предприятия мануфактурного типа, развивались ремёсла, увеличивалась торговля. В первой половине XIX в. в городе действовал ряд небольших промышленных предприятий. Преобразование города запечатлено в экспозиции музея. Реформы второй половины XIX в. способствовали развитию промышленности. С конца 1860-х гг. начинают появляться крупные предприятия.

В конце XIX — начале XX в. Сумы не соответствовали стереотипу провинции. В городской среде в то время господствовал дух патриотизма, желания сделать свой город как можно лучше и привлекательнее.

Большой вклад в развитие города, формирование многих городских традиций внёс наш земляк, предприниматель, основатель славной династии сахарозаводчиков, меценат Иван Герасимович Харитоненко, стремившийся превратить Сумы в свою столицу. Он считал, что в его городе должно быть всё самое лучшее, передовое. А девизом было «прошу <...> любите город Сумы так, как я его любил» [6, с. 37]. Поэтому он вкладывал в благоустройство и оформление города огромные средства, подавая тем самым пример местным предпринимателям и всем горожанам.

Меценатство и благотворительность на нужды города считались хорошим тоном, участие в благотворительных ярмарках и аукционах повышало авторитет предпринимателя. В музее представлены фото известного земляка.

В 1869 г. И. Г. Харитоненко построил Павловский рафинадный завод, который считался самым большим в Европе. Торговый дом «Харитоненко с сыном» стал самым крупным поставщиком сахара в Россию, экспортировал его в Германию, Австро-Венгрию, Иран и другие страны мира. Заводы Харитоненко, участвуя во Всероссийских и Всемирных промышленно-художественных выставках, каждый раз получали самые почётные награды: золотые медали в Париже и Антверпене, медали в Иене и Филадельфии, почётный диплом в Ницце. Дважды сумской сахарозаводчик завоёвывал для своей продукции «Изображение Государственного герба» на всероссийских выставках в Санкт-Петербурге (1870 г.) и Нижнем Новгороде (1896 г.) [6, с. 38].

Объём производства Павловского предприятия способствовал ускорению строительства железной дороги через Сумы. 8 января 1878 г. через железнодорожную станцию Сумы прошёл первый поезд. В 1898—1901 гг. была проложена железная дорога от Сум до Белгорода. Железная дорога способствовала дальнейшему развитию экономики города. В 1888 г. в Сумах действовало уже 26 небольших фабрик и заводов. Появляются машиностроительные предприятия: чугунолитейный и механический завод земледельческих машин, литейный, машиностроительный Бельгийского акционерного общества «Сумские машиностроительные мастерские» и др. [6, с. 115].

Накануне Первой мировой войны в Сумах насчитывалось 38 предприятий. Также продолжало развиваться ремесленное производство, торговля, расширялась сеть финансово-кредитных учреждений. В конце XIX в. в Сумах действовали 6 самостоятельных банков, отделения Государственного и Орловского коммерческих банков и агентства Харьковского банка. Развитие экономики города способствовало росту численности его населения: в 60-е гг. XIX в. она составляла около 13 тыс. чел., согласно Всероссийской переписи 1897 г. — 27,5 тыс. а в 1913 г. она составляла 50,4 тыс. чел.

Необыкновенной красотой привлекают посетителей фарфоровые изделия Волокитинской Порцеляновой мануфактуры А. М. Миклашевского (1801—1895), которая работала в 1839—1861 гг. на территории нынешней Сумщины (бывший Глуховский уезд Черниговской губернии). Завод А. М. Миклашевского был построен в его родовом имении Волокитино поблизости от Полошкинского месторождения белой высококачественной глины — каолина. Для руководства производством были

приглашены высококлассные специалисты-технологи из Франции. В 1839 г. завод выпустил свою первую продукцию и сразу же получил за неё награду на Всероссийской выставке промышленников — Большую серебряную медаль за «искусство лучших фарфоровых вещей», а в 1849 году на петербургской выставке российских мануфактурных изделий — золотую.

Среди ассортимента изделий волокитинского производства по своей численности особенное место занимали вазы, флаконы, кашпо — разнообразные по форме и размерам, украшенные тонировкой и полихромной росписью. Преимущественно это мотив букета цветов и изображения птиц, а также библейские сюжеты, натюрморты, пейзажи. Кроме того, изделия украшали лепниной в виде лебединых шей, ящериц, драконов, мышей, кистей винограда, листьев камыша и т.д.

Многочисленную группу заводской продукции составляла бытовая посуда. Это чайные, кофейные, столовые сервизы, блюда, судки, кружки, стаканы, фруктошницы, сахарницы и чайные приборы, которые состоят из чайника, грелки и подставки, украшенные контррельефным изображением жанровых сцен, пейзажей или цветочной росписью. Не менее популярными были и парные статуэтки «Эсмеральда» и «Феб де Шопер», созданные по роману В. Гюго «Собор Парижской Богоматери». Изготавливали статуэтки монархов — английского короля Карла I, русского императора Петра I, французского императора Наполеона Бонапарта, национальной героини Франции — Жанны Д'Арк и др.

Отмена крепостного права была одной из основных причин закрытия предприятия. В 1861 г. производство фарфора на нём прекратилось. Изделия Волокитинского фарфорового завода представляют значительную художественную ценность. Высокий уровень выполнения, безукоризненно белый фарфор, утончённая лепка и изысканная полихромная роспись свидетельствуют о том, что Волокитинский завод принадлежал к ведущим частным фарфоровым предприятиям XIX в. Фарфоровые изделия Волокитинской мануфактуры представлены во многих музеях Сумщины, Украины и многих стран мира [8].

В экспозиции представлены также изделия из стекла западноевропейских и российских заводов, но наиболее разнообразно экспонируется украинское гутницкое стекло: бочонки, бутылки, носатки, сулейки и т.д. Эти типичные сосуды для истории украинского народа, описанные даже в «Энеиде» И. П. Котляревского — яркое свидетельство высокой народной культуры.

Экспозицию тематически продолжает масштабная стационарная выставка музея «Двадцатый век начинается», посвящённая среднему классу

рубежа XIX—XX вв. Здесь представлена мебель, посуда, одежда, оригинальные фотографии и документы.

В отдельной экспозиции «Материальная культура и быт крестьян Сумщины конца XIX — начала XX в.». воссоздан интерьер крестьянской хаты, размещены орудия труда и изделия сельских ремесленников, народная одежда, вещи домашнего потребления, фотографии, иконы. Редким экспонатом является деревянный кованый сундук с латинской надписью «ANNO 1714».

Своим сегодняшним особенным уютом и колоритом Сумы во многом обязаны тем сохранившимся старинным особнякам и улицам, которые создавались ещё при династии Ивана Герасимовича и Павла Ивановича Харитоненко и при их непосредственном финансировании [9, с. 68].

В современном краеведческом музее возрастает значение документов (личностного, государственного, политического, литературного характера), без которых невозможно понимание специфики исторического периода, его «духа», а следовательно, более остро встаёт проблема их отбора. В музее представлены фото, картины, документы династии Харитоненко, сохранился даже том конторской книги, откуда узнаём, что «управляющие экономиями, директора заводов получали до 6 тыс. рублей в год и ещё имели определённый процент с чистой прибыли» и т.д.

«Сахарные короли» (так называли династию Харитоненко) стали добрыми гениями для своего родного края. Они тратили огромные суммы на благотворительность, построили реальное и духовное училища, женскую гимназию, приюты, несколько церквей, детскую больницу (архитектурное решение здания соответствовало требованиям европейских стандартов того времени), детскую аптеку, кадетский корпус, Троицкий собор, сделанный по образцу Исаакиевского собора и Троицкой церкви в Санкт-Петербурге (архитектор — Г. Шольц). Для внутреннего убранства храма немало потрудились Михаил Нестеров и Кузьма Петров-Водкин [9, с. 68—69].

В экспозиции представлены открытки с видами города (в начале XX в. они входят в моду). Чтобы поднять авторитет любимых Сум, привлечь как можно больше талантливой молодёжи, Харитоненко пригласил известных фотомастеров, которые сфотографировали все достопримечательные места. Затем в Стокгольме и Москве отпечатали более 300 снимков. Эти фотографии использовались как путеводитель, ведь такой рекламы в то время не имели даже губернские города. По их разнообразию и количеству Сумы можно было бы сравнить разве что со столичными городами. На сегодняшний день некоторые сумские коллекционеры насчитывают в своих собраниях более 400 видов города рубежа веков, многие из них

представлены в экспозиции музея или используются во время тематических выставок. Особенно многообразно представлена центральная часть города — улица Соборная, которая по-новому застраивалась согласно с «Планом Харьковского наместничества», утверждённому в 1786 г. Екатериной II [6, с. 70].

Индустриальное развитие города повлияло и на его внешний вид. Здесь развернулось промышленное строительство, строились банки, гостиницы, доходные дома, особняки. Возросло количество каменных сооружений, возводились интересные, отмеченные индивидуальностью особняки, некоторые сохранились до наших дней и стали украшением современного города.

Украшением дореволюционных Сум были здания средних учебных заведений. Самые старые из них — Александровская мужская гимназия (1790 г.), 1-я женская гимназия, реальное училище и др. В 1-й Сумской гимназии начинала свою учёбу общественный и литературный деятель, жена и друг Максима Горького Е.П. Пешкова (в девичестве — Волжина).

В городе действовали стационарный и летний театры, в которых ставили спектакли украинские и русские труппы. В зале Общественного собрания (ныне помещение филармонии) проводились литературно-музыкальные вечера, любительские спектакли, благотворительные концерты. Представители состоятельной верхушки делали щедрые взносы на развитие образования и культуры города, на его благоустройство.

Из музейной экспозиции мы узнаём, что с Сумами связаны жизнь и творчество выдающихся деятелей науки, литературы и искусства. Во второй половине XIX в. город часто посещал художник-реалист К. А. Трутовский. Здесь он находил сюжеты для своих произведений. В 70-е гг. XIX в. в городе бывал гениальный композитор П. И. Чайковский, который почти каждое лето отдыхал в селе близ Сум. В 1888, 1889, 1894 гг. на окраине Сум — Луке — жил и работал выдающийся русский писатель А. П. Чехов. Здесь он закончил повесть «Скучная история», работал над водевилем «Трагик поневоле», пьесой «Леший», рассказом «Неприятность» и другими произведениями. На Лучанском кладбище похоронен брат писателя — Николай. Антон Павлович интересовался жизнью города, даже пребывая на далёком острове Сахалин. Узнав из газет о награждении Сумского сахарозаводчика и мецената И. Г. Харитоненко орденом Св. Станислава I степени, А. П. Чехов написал родным: «Харитоненко получил звезду. Поздравляю Сумы!». Мысленно Чехов не раз возвращался к лучанским впечатлениям, он мечтал поселиться на берегу Псла. Позже из Италии он напишет: «Аббатия и Адриатическое море великолепны, но Лука и Псёл лучше» [4, с. 64]. Пребывание А. П. Чехова в Сумах оставило

заметный след в культурной жизни города и в творчестве выдающегося писателя. На окраине Сум сохранился домик, где жил Чехов с семьёй, в 1960 г. там открыт мемориальный музей писателя. Недалеко от Сум в пос. Низы открыт музей П. И. Чайковского, филиал Сумского областного краеведческого музея.

В 1891 г. в Сумах работал русский художник В. Е. Маковский. Почти весь 1899 г. в Сумах жил известный русский писатель А. И. Куприн, играя в местном театре. Свои впечатления он отразил в рассказе «Как я был актёром» (1906). В начале 1902 г. в город приезжал русский писатель В. Г. Короленко и многие другие деятели культуры и искусства [6, с. 106].

В выставочно-презентационном зале краеведческого музея регулярно проводятся презентации новых печатных изданий, выставки из собственных фондов музея и собраний других учреждений, частных лиц. Традиционными стали вернисажи работ сумских, украинских и зарубежных фотохудожников.

Музей регулярно проводит большую работу по популяризации культурного наследия. Богата и разнообразна программа для школьников: обзорные и тематические экскурсии, лекции «Наш край в далёком прошлом» (от первобытнообщинного строя к середине XIX в. (для учеников 7—11 кл.); «Давние славянские поселения на территории края» (8—11 кл.); «Сумин городок (3—5 кл.); «Культура края от древнейших времён до начала XX в.» (10—11 кл.); «Интерьер украинской горницы» (1—4 кл.); «Традиционная украинская одежда» (5—11 кл.); «Сумы и сумчане на рубеже XIX—XX вв.» (5—11 кл.); «Сумщина в годы Второй мировой войны» (6—11 кл.), посвящённые выдающимся личностям «Композитор П. И. Чайковский и Сумщина» (5—11 кл.); «Т. Г. Шевченко и Сумщина» (5—11 кл.); «Благотворительная деятельность династии Харитоненко» и др., а также тематические, обзорные экскурсии и лекции для студентов и других категорий посетителей. Организуются интерактивные вечера «Ночь в музее», «Город над Пслем», «Письма из фронта»; выставки «Из бабушкиного сундука», «Музейные сокровища» и др. [8].

Музей активно поддерживает сравнительно новый вид популяризации исторического прошлого — историческую реконструкцию. В г. Тростянце (Сумская обл.) в этом году состоялся Седьмой международный фестиваль исторической реконструкции «Старая крепость. Путешествие сквозь столетия». Фестиваль проходит на территории уникального памятника архитектуры XVIII в. — крепости «Круглый двор» (отсюда и пошло название фестиваля). В увлекательных рыцарских поединках участвуют более сотни участников из клубов Украины, Беларуси, Казахстана, России и других стран. Проходят и турниры лучников. Кроме спортивной части

мероприятия, на фестивале можно посетить большую ярмарку ремесленников, увидеть мастер-классы танцев и ремёсел, конкурс костюмов, отведать в трактире средневековые блюда. Любой желающий может пострелять из арбалета и лука. Каждый фестиваль день не проходит без музыки, танцев фольклорных коллективов и фееричного фаер-шоу!

На сегодняшний день изучение локальной истории играет особую роль в формировании исторического сознания, ценностного отношения к культурному наследию. И происходит этот процесс эффективнее благодаря обращению к знакомому, локализованному во времени и в пространстве материалу. Ведь известно, что в музее исторический памятник предстаёт во всей совокупности своих свойств, утилитарных, информационных, эмоциональных и др. Ныне краеведческие музеи являются одной из форм «самосохранения и развития культуры», в нём «раскрыта и воссоздаётся «память человечества» [5, с. 63]. Поэтому краеведческие музеи, как институты хранения социальной памяти и механизм формирования ценностно-смысловых основ исторического сознания, имеют огромное значение.

Литература

1. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій; передмова, коментар В. В. Кравченко.— Х.: Основа, 1990.— 256 с.
2. Бердута, О. М. До питання про заснування і заселення перших поселень на території Сумського та Ахтирського Слобідських полків (II пол. XVII ст.) / О. М. Бердута // Матер. II Сумської обл. наук. історико-краєзнавчої конф.— Суми, 1994.— Частина 1. Історія.— С. 6—11.
3. Именная, Л. С. Музей в социокультурной системе общества: миссия, тенденции, перспективы: автореферат дис. ... д-ра культурологии / Л. С. Именная; Московский гос. ун-т культуры и искусств.— М., 2011.— 40 с.
4. Снагощенко, В. В. Мемориальный дом-музей А. П. Чехова в Сумах / В. В. Снагощенко // Мир культуры: культуроведение, культурография, культурология [текст]: сб. науч. тр. / под ред. Т. Н. Арцыбашевой, Г. А. Салтык; Курск. гос. ун-т.— Курск, 2015.— С. 60—65.
5. Снагощенко, В. В. Содержание образовательной деятельности современных музеев в контексте методологии исторического познания / В. В. Снагощенко // Культурология в контексте гуманитарного знания [текст]: матер. междунаrod. науч. конф. Курск, 6—7 октября 2011 г. / гл. ред. Г. А. Салтык.— Курск: гос. ун-т, 2011.— С. 481—485.
6. Суми. Вулицями старого міста: історико-архітектурний альбом / керівники автор. колективу В. К. Шейко, Ю. С. Кобиляков, В. С. Соколов.— 4-те вид. перероб. та доп.— Суми: видавничий дім «Фолігрант», 2010.— 280 с.
7. Сумской областной краеведческий музей [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://museum.sumy.ua/>
8. Сумской областной краеведческий музей. Перечень экскурсий [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://museum.sumy.ua/ekskursii>.

9. Ярош, Н. «Новым» украинцам о малороссах из «бывших» / Н. Ярош // Art line. — 1998. — № 5-6. — С. 68—69.

*Snahoshchenko V. The role of the local lore museum
in preserving and presenting the cultural heritage
of the city (on the example of the city of Sumy)*

In the article is consired the role of the local lore museum in preserving and presenting the cultural heritage of the city (on the example of the city of Sumy). Sumy — is the administrative, economic and cultural centre of Sumy region. Archaeological discoveries on the territory of the town testify that people lived here during the region of the new Stone Age — late Stone Age, Bronze and Early Iron (III- I millennia B.C.).

The foundation of Sumy is connected with the evens of the liberation war of the Ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnitskiy against Polish gentry domination during 1648—1654.

In the local history museum there are show the documents that testify about the history of the city. The museum regularly conducts the extensive work on the popularization of cultural heritage. The program is rich and diverse not only for schoolchildren and students, but also for all museum's visitors. These are the survey and thematic excursions, the lectures, the interactive evenings, the exhibitions, etc. The Local history museums as institutions of the storage of social memory and the mechanisms for the formation of the value-semantic foundations of historical consciousness have the great importance.

А. А. Соловьёв

**Ремонты зданий
бывшего кадетского корпуса в 1919—1924 гг.
по материалам Зонального государственного архива
в г. Полоцке**

Данная работа посвящена состоянию зданий бывшего кадетского корпуса после 1914 г., которое исследуется на основе имеющихся на территории ансамбля археологических материалов и документов Полоцкого зонального государственного архива. На основании этих данных открывается возможность более детально и точно восстановить облик памятника после модернизации 1910—1914 гг. В найденных документах сохранились сведения о характере и ходе проведённых ремонтных работ, описание одной из старейших в Полоцке паровых водокачек. Найден ряд документов, связанных с восстановлением башенных часов Николаевского собора, созданных ещё иезуитами.

Ключевые слова: кадетский корпус, коллегиум, архитектура, Полоцк.

С первых дней установления в г. Полоцке советской власти бывший кадетский корпус, самый крупный архитектурный ансамбль в городе, оказался в центре событий переломной эпохи. Несмотря на это, столь важный период в его истории современными исследователями практически не затрагивался.

В Зональном государственном архиве г. Полоцка хранятся документы, освещающие различные аспекты истории города, начиная с 1918 г. Действовавший до Великой Отечественной войны Районный государственный архив сгорел в ходе бомбардировок в 1941 г. После освобождения г. Полоцка в 1944 г. начал работу областной архивный отдел, а позже Областной государственный архив, тогда же его работниками начался активный сбор и обработка поступающих материалов [4, с. 214—215].

При изучении архивных документов нами было выявлено значительное число дел, относящихся к истории зданий бывшего кадетского корпуса в XX в. Многие документы посвящены располагавшимся там учреждениям,

в том числе и расформированному в 2003 г. военному госпиталю № 431. Отдельного внимания заслуживают документы 1918—1921 гг., посвящённые ремонтам ансамбля в годы гражданской войны и становления советской власти, их подробное изучение даёт важный материал для оценки характера и масштабов модернизации зданий кадетского корпуса, проведённой в 1910—1914 гг., состояния их инженерных систем и других аспектов [17, с. 82—91].

Наиболее ранние сведения о работниках, ответственных за состояние зданий комплекса, относятся к 9 марта 1919 г. Согласно списку бывших офицеров, состоявших на службе в Полоцком уездном военном комиссариате, должность коменданта зданий кадетского корпуса со 2 декабря 1918 г. занимал Кусаков Глеб Александрович. Ранее он был штабным ротмистром, командиром эскадрона [19, л. 21, 32, 36, 125]. В обязанности Г. А. Кусакова входило поддержание обширного комплекса зданий в исправном состоянии.

В 1919 г. при его участии велись небольшие подготовительные ремонты для размещения в бывшем корпусе госпиталей. Со своими служебными обязанностями в условиях военной разрухи он не справлялся, о чём свидетельствует план первоочередных работ на объекте, составленный специальной комиссией 15 октября 1919 г., из которого следует, что на зданиях протекали крыши, не работало паровое отопление, многие окна были разбиты. Ремонтные работы шли крайне медленно, на момент составления документа было уставлено только две печи и забито картоном 100 окон [9, л. 69].

Несмотря на все усилия властей, здания бывшего кадетского корпуса были не готовы к размещению госпиталей. Работы осложнялись тем, что со второй половины 1919 г. г. Полоцк стал прифронтовым городом, началось массированное наступление отрядов белополяков. После начала боёв под п. Ветрино 19 августа 1919 г. в г. Полоцке было объявлено осадное положение [2, с. 83—88]. Войскам белополяков удалось сломить сопротивление частей Красной армии, прикрывавших южную часть города, расположенную за р. Двиной. Уже 20 сентября 1919 г. поляки вышли на южную окраину г. Полоцка [5, с. 328], частям Красной армии пришлось оставить её, переправившись на правый берег, где возводилась новая линия укреплений.

Правобережную часть г. Полоцка Красной армии удалось удержать, началась позиционная война, сопровождавшаяся обстрелами советской территории. Разграничение зон влияния в городе прошло по линии р. Зап. Двина.

Одной из целей артиллерийских обстрелов города белополяками были здания бывшего кадетского корпуса, в том числе и Николаевский собор,

как место возможного нахождения наблюдателей и корректировщиков огня [2, с. 89]. Именно тогда были повреждены старинные иезуитские часы на одной из колоколен храма.

Кроме того, серьёзный урон зданиям бывшего кадетского корпуса в этот период наносили массовые хищения оборудования, о чём имеются документальные свидетельства. Так, в ходе специального расследования выявлено, что 1 апреля 1920 г. из г. Полоцка в Витебскую инженерную дистанцию был направлен запрос о разъяснении необходимости снятия и вывоза частей парового отопления в бывшем кадетском корпусе.

3 апреля того же года Полоцкий Уездвоенком получил ответ: *«О причинах распоряжения снятия частей парового отопления в здании Полоцкого Кадетского корпуса и переводе таковых в гор. Витебск, сообщает, что распоряжение мною сделано в виду того, что, как донёс Комендант Корпуса, указанные части расхищаются и портятся, а также сам корпус подвергается обстрелу, что грозит полным разрушением столь ценного в данное время имущества, могущего быть использованного в гор. Витебске»* [9, л. 103].

Согласно более поздним документам, в результате данного инцидента Г. А. Кусаков был снят с должности коменданта весной—летом 1920 г., его сменил Илья Яшин. Новый начальник приступил к работе по восстановлению зданий корпуса. Первоочередной задачей стал набор грамотных и квалифицированных специалистов, что в условиях всеобщей разрухи оказалось весьма непросто. И. Яшин подал в Полоцкий Уездвоенком заявление на *«зачисление на довольствие в вверенной мне Комендантской части сторожей и слесарей на гражданский платный паёк»*. Создание надёжного и сплочённого рабочего коллектива позволило бы в кратчайшие сроки развернуть ремонтно-восстановительные работы на зданиях. В состав *«управления коменданта зданий быв. Кадетского корпуса...»* вошло 20 человек, среди них: комендант зданий Яшин Илья, мастер-механик Косачев Иван; кочегары Аскиназий Юда [11, л. 25], Сморгунов Семён, Войков Тит; сторожа — Богданов Ефим, Бондарев Карл(?), Голланд Фирс(?), Корсик Герасим, Толаев Ефим, Врублевский Иосиф и др. [3, л. 136 и 137].

Наиболее важными объектами в зданиях бывшего кадетского корпуса, требующими безотлагательного ремонта, стали системы парового отопления и водопровода (артезианский колодец и паровая водокачка). Столь пристальное внимание к последним было связано с острой проблемой обеспечения г. Полоцка качественной питьевой водой. Низкое качество воды нередко было причиной вспышек инфекционных заболеваний в городе.

При исследовании качества воды, подаваемой водокачкой в корпус, комиссия санчека (санитарная чрезвычайная комиссия) констатировала: *«... Вода этого колодца неприятна на вкус, пахнет сероводородом и при отстаивании даёт красно бурый налёт /ржавчины/. Химический анализ воды устанавливает содержания в ней аммиака, железа и хлора в хлористых соединениях 60 миллиграммов на 1 метр воды. Мощность его до 1000000 вёдер в сутки...»* [11, л. 9]. Дальнейшие исследования воды показали, что причиной ухудшения её качества стали запущенность и изношенность оборудования водокачки.

Согласно результатам предварительного осмотра, произведённого комиссией 7—8 июня 1920 г., было решено, что в артезианском колодце при кадетском корпусе *«необходимо: а) поменять трубы, б) двор вокруг водокачки очистить, в) ямы заделать и замостить, г) починить заборы и ворота. Исправить канаву для спуска излишней воды»* [12, л. 74]. Из текста данного документа не ясно, какой колодец имеется в виду: старый (иезуитский) или новый, от которого питалась паровая водокачка. Скорее всего, при строительстве водокачки был устроен новый колодец (скважина), поскольку её соединение со старым колодцем было крайне сложно и неудобно. Расположение нового колодца также не ясно, возможно, он находился в восточной части паровой водокачки, встроеной в угол подпорной стены, или непосредственно перед ней.

9 июня 1920 г. было проведено обследование парового отопления и водопровода корпуса технической комиссией, в протоколе, составленном по его результатам, зафиксировано: *«комиссия нашла их с технической стороны опасными для дальнейшего употребления и нашла необходимым их закрыть»* [12, л. 71]. В чём именно состояла неисправность, в найденных нами архивных записях не уточняется. Скорее всего, некоторые металлические части агрегатов из-за некачественной эксплуатации настолько проржавели, что не выдержали бы давления пара и грозили взрывом. Возможно, были неисправны аварийные клапаны.

Работники санчека вели усиленную разъяснительную и просветительскую работу среди горожан о необходимости поддержания чистоты и порядка у городских источников питьевой воды, что в условиях послевоенной разрухи было крайне сложной задачей. В этой связи был разработан ряд специальных мероприятий. Согласно отчёту о проведении *«недели водоснабжения и санпросвещения»* с 7 по 14 июня 1920 г., одним из мероприятий было обследование, очистка и восстановление имевшихся в городе источников питьевой воды: *«относительно водокачки при Кадетском корпусе, которая по обследованию технической комиссии нуждается в немедленном ремонте котлов, было телеграфно сообщено в инженерную*

дистанцию с просьбой принять экстренные меры для исправления дефектов. Взяты двенадцать проб воды, которые отосланы в санитарно эпидемический отдел Губздрава» [12, л. 69]. Необходимость контроля качества воды была вызвана не только частыми вспышками заболеваний из-за её низкого качества, а также тем фактом, что в зданиях бывшего кадетского корпуса размещались медучреждения. Одновременно предпринимались меры по ремонту колодца и паровой водокачки при бывшем корпусе.

В ходе обследования водокачки технической комиссией было сделано подробное описание её устройства и оборудования, которое функционировало со времени модернизации зданий корпуса, выполненной в 1910—1914 гг.: «артезианский колодец (самоизл.(?)) с диаметром скважины 8» с сборным резервуаром с машинным зданием оборудованным двумя бортокаменными Шуховскими котлами и 2-мя паровыми машинами Вуртинзона с диаметром всасывающих и нагнетающих труб 2» и 3», подающих воду в бак на Кадетском Корпусе обслуживает бывш. кадетский корпус и городскую больницу...» [13, л. 64 об.].

Оба вышеупомянутых котла позднее неоднократно перекладывались на старых фундаментах, но система дымоходов оставалась первоначальной. Под слоем строительного мусора, над которым был настлан утраченный ныне пол, нами обнаружены своды тоннелей дымоходов, которые в месте примыкания к дымовой трубе имели незначительный подъём (рис. 1). Конструкция данных котлов была разработана русским инженером В. Г. Шуховым и предназначалась для небольших, узких помещений. Благодаря усовершенствованной водотрубной системе «шуховская» конструкция была намного более безопасной по сравнению с современными ей зарубежными аналогами [1, с. 855].

Среди неисправностей котлов могли быть как разрушения чугунных частей агрегатов, подвергавшихся прямому воздействию огня, так и большие повреждения кирпичной кладки стенок. Это произошло из-за того, что после вывода из зданий личного состава и руководства Полоцкого кадетского корпуса им. Р. И. Кондратенко котельная и паровая водокачка не подвергались основательному ремонту. Паровые машины располагались непосредственно над котлами и были, возможно, соединены с насосами и трубами таким образом, что могли работать посменно и независимо друг от друга. В случае выхода из строя одного агрегата, его мог подменить другой, обеспечивая непрерывную подачу воды в здания. Восточная часть помещения водокачки имела приямок, возможно, именно там располагался артезианский колодец со скважиной.

Старый иезуитский колодец во дворе кадетского корпуса к моменту начала обследований питьевых источников комиссией санчека в 1920 г., вероятно, уже не использовался, в найденных нами архивных документах

Рис. 1. Место стыка сводчатого тоннеля дымохода с трубой паровой водокачки

упоминаний о нём не содержится. В целом указанный колодец не был рассчитан на подачу больших объёмов воды, а непрерывный рост её потребления вызывал необходимость устройства новой артезианской скважины с паровой водокачкой, что было выполнено в ходе модернизации зданий бывшего кадетского корпуса в 1910—1914 гг.

Описание сетей водопровода комплекса зданий бывшего кадетского корпуса связано с размещением в его восточной части госпиталя № 1133. 9 июня 1920 г. комиссией «по проведению недели водоснабжения и санпросвещения» было произведено соответствующее обследование зданий. В отчётных документах комиссии указано, что «...водопровод в правом крыле исправен, а в левом, за недостатком труб находится в неисправности...» [12, л. 71 об.]. Левое крыло ансамбля (относительно Николаевского собора) состояло из двух трёхэтажных зданий. Во время осады г. Полоцка белополяками именно эта часть комплекса была наиболее подвержена обстрелам, поэтому в ней не размещали медицинские и жилые помещения, она чаще остальных корпусов пустовала. Отсутствие водопроводных труб, выявленное комиссией, вероятно, было связано с их хищением. Кражи могли происходить во время нахождения горожан в укрытиях, когда воры проникали в пустующие здания. Правое

двухэтажное крыло от обстрелов прикрывал Николаевский собор, что делало его наиболее безопасным.

С исправным состоянием водопровода была тесно связана и работа парового отопления. Кадетский корпус был единственным объектом в г. Полоцке начала XX в., который имел подобное устройство отопления. В условиях неразберихи и разрухи первого послереволюционного десятилетия система пришла в негодность (частично была неисправна, частично — разобрана), восстановить её было крайне сложно, поэтому весь огромный ансамбль был вновь переведён на печное отопление.

В составленном 23 сентября 1920 г. протоколе констатировалось, что: *«начэвак (начальник эвакуационного госпиталя) рисует плачевную картину в смысле холода, зданий бывшего Кадетского корпуса. Впредь до ремонта парового отопления следовало установить бы печи»*.

Работникам, обслуживавшим комплекс, приходилось не только восстанавливать все старые кафельные печи, но и возводить новые. В этой связи членами комиссии в срочном порядке было принято решение: *«Укомтруду к 14-ти часам дня 24 сентября мобилизовать и препроводить (слово неразборчиво) списке всех кровельщиков, печников и каменщиков г. Полоцка в распоряжение Начэвака под его личную охрану, который совместно с Полоцким прорабом должен установить 80 печей/жесть получить у прораба и горсовета, кирпич в коммунальном отделе/предкомтруда в случае несвоевременного исполнения настоящего задания предоставляется право Начэваку арестовать и предать суду реввоен трибунала»* [10, л. 6].

С этого времени в зданиях бывшего кадетского корпуса появились первые печи в железных кожухах. В отличие от кафельных, они имели оболочку без щелей и трещин, что обеспечивало дополнительную пожарную безопасность и сокращало время на их сооружение (печи данной конструкции просуществовали в зданиях корпуса вплоть до ремонтов 2006, 2011 гг.) (рис. 2). Жёсткие меры по отношению к работникам, не исполнившим в срок поручение, были обусловлены острой необходимостью введения в строй всех имеющихся в городе госпиталей и санучреждений в связи с участвовавшими вспышками инфекционных заболеваний и постоянным притоком раненых с фронта.

В тексте представленного выше документа был также пункт о *«приведении в должный порядок парового отопления в зданиях Кадетского корпуса»*. Следует отметить, что в г. Полоцке к 1920 г. не осталось квалифицированных специалистов для ремонта и обслуживания имевшихся отопительных систем. На начало XX в. кадетский корпус был единственным в городе сооружением, где была создана новая инженерная сеть. В то

Рис. 2. Печь 20-х гг. XX в.,
стоявшая в восточной пристройке
современного корпуса «Е»

же время в г. Витебске подобные инженерные сети уже имелись на многих предприятиях и были обеспечены специалистами по их обслуживанию. В этой связи на заседании комиссии по ремонту зданий бывшего кадетского корпуса было принято решение — «в виду того, что завтра 24 сентября с. г. происходит в г. Витебске на сдачу ремонта парового отопления в зданиях бывш. Кадетского Корпуса, Начэваку 144 специальное лицо для освещения положения с отоплением в госпитальных, поставит об этом в известность Начгубвида, для того, чтобы были приняты всяческие меры к сдаче этого подряда в самом срочном порядке» [10, л. 6]. Таким образом, восстановлением и обслуживанием паровой системы Полоцкого кадетского корпуса занимались витебские мастера.

Масштабность архитектурного ансамбля бывшего кадетского корпуса и сложность его оборудования требовала нали-

чия значительного количества специалистов для его обслуживания, что отражено в протоколе от 3 января 1921 г., составленном для передачи зданий Глубокским курсам (школе красных командиров): «представитель Инженерной дистанции заявляет, что часть рабочих /квалифицированных/ Инженерной дистанции, в числе 40 человек, заняты обслуживанием парового отопления Кадетского корпуса, ремонт которого окончен и обслуживание которого должно перейти всецело к Глубокским курсам...» [14, л. 20]. По данному вопросу в Полоцком архиве сохранилась довольно обширная переписка, длившаяся почти весь январь 1921 г. Наконец было принято положительное решение, и после передачи котельной и паровой

водокачки для обслуживания курсам, рабочих перевели на восстановление санучреждений во флигелях корпуса [14, л. 20, 21, 22. 24].

Не менее острая проблема была с устройством уборных в корпусных зданиях. Весь архитектурный ансамбль и несколько прилегающих зданий на бывшей Корпусной площади были оснащены проточно-промывной канализацией, основу устройства которой составляли кольца и трубы [15, л. 218]. Остро стояла проблема отсутствия специалистов по обслуживанию канализации такого типа.

В целом очисткой города от нечистот занимался ассенизационный обоз, но его работникам в условиях разрухи и недостатка средств далеко не всегда удавалось справляться с поставленными задачами, что также приводило к распространению болезней. В некоторых жилых домах имелись встроенные капитальные туалеты с вытяжными трубами и выгребными сводчатыми ямами, которые также периодически подвергались очистке. Такое устройство уборных было известно ещё в XVII в. В Полоцке они впервые выявлены на фиксационном плане первого этажа бывшего иезуитского коллегиума, в зданиях кадетского корпуса, а также в возводимых или реконструируемых общественных зданиях в XIX — начале XX вв. [23, с. 183: рис. 3.1.15; 384: рис. 4.4.16]. В настоящее время остатки конструкций уборных подобного типа сохранились в домах по ул. Нижне-Покровской, д. 12, д. 14, проспекте Ф. Скорины, д. 22, ул. Евфросиньи Полоцкой, д. 7.

Создание в городе новой керамической канализационной системы велось одновременно с устройством водопровода и парового отопления в ходе модернизации кадетского корпуса на протяжении 1910—1914 гг. Канализация нового образца также объединяла большинство зданий на центральной городской площади, поскольку часть из них являлась корпусными флигелями. Восстановление данной сети было крайне важно для успешного функционирования многочисленных госпиталей в центральной части города.

Многочисленные смены учреждений, эксплуатировавших здания бывшего кадетского корпуса, привели в том числе и к плачевному состоянию оборудования санитарных узлов. Прежде всего это касалось различных керамических воронок, раковин, писсуаров и унитазов (в документах 1920 г. они названы «*клозетными горшками*»). Насколько был велик дефицит данных утилитарных изделий, говорит тот факт, что их поставки в г. Полоцк были организованы из г. Смоленска. Решать данный вопрос приходилось оперативно, поскольку «*холерная эпидемия не позволяет никаких отлагательств*» [10, л. 17]. Кроме того, на территории бывшего кадетского корпуса были устроены обычные деревянные туалеты, которые могли быть использованы в случае выхода из строя оборудования стационарных уборных. Непригодная сантехническая керамика оказалась

Рис. 3. Фрагменты сантехнической керамики нач. XX в., найденные на территории бывшего кадетского корпуса

на свалке в старом иезуитском колодце либо в ямах, вырытых для мусора на территории дворов (рис. 3).

В ходе модернизации бывшего кадетского корпуса 1910—1914 гг. было организовано электро-снабжение зданий от городской электростанции. Кроме того, в подвале главного корпуса была устроена своя небольшая, но достаточно мощная электростанция [18, с. 11; 7, с. 3, 63]. Однако в ходе многолетней эксплуатации к началу 1920-х гг. электропроводка вышла из строя, и комплекс зданий бывшего кадетского корпуса оказался без электрического освещения. 16 января 1921 г. Яном Фабрициусом был подготовлен следующий документ: *«Доклад Военкома Командных курсов. О восстановлении электричества»*. В документе подчёркивалось значение нового военно учебного заведения для всей страны и без-

действие местных властей по данному вопросу. Итогом данного обращения стало решение *«о немедленном установлении электрической станции, что поручить сделать Коммунальному отделу совместно с начальником Курсов»* [11, л. 175].

Таким образом, можно полагать, что имевшаяся в подвале корпуса электростанция была либо неисправна, либо уничтожена. Руководством курсов командиров было принято решение о её восстановлении, чтобы не зависеть от городских источников электроэнергии, где имели место постоянные перебои. В этой связи уисполком постановил: *«поручить в самом срочном порядке Коммунальному отделу войти в соглашение с нач. Курсами об исходатайствовании через Комзама необходимую техническую силу для установления электр. станции, получить необходимую арматуру и минеральное топливо и немедленно установить электрическую станцию»* [11, л. 175].

Ещё одним из важнейших объектов архитектурного ансамбля бывшего кадетского корпуса было здание Николаевского собора. После снятия белопольской осады в мае 1920 г. храм требовал значительного ремонта. В куполах и крыше имелись множественные пробоины, отсутствовали окна, в ходе обстрелов были повреждены башенные часы. С первых дней установления мирной жизни в Полоцке предпринимались попытки восстановления старейших городских часов.

Из доклада Полоцкой уездной комиссии по охране памятников старины и искусства от 27 июля 1920 г. по результатам обследования Полоцкого Николаевского собора следует: *«на одной из башен этого памятника находятся башенные часы, относящиеся к 1756 (1634) г., которые в момент осмотра оказались повреждёнными неприятельскими снарядами, в особенности в системе колёс, двигавших часовые стрелки и механизм боя»* [8, с. 40—41].

В 1920 г. в союз Кооперативов поступило обращение с просьбой обеспечить коммунальный отдел Полоцкого уисполкома двумя пудами веревок для ремонта башенных часов, находящихся на Николаевском соборе [6, л. 44]. В следующем, 1921 г., в городской коммунальный отдел поступило заявление от Самуила-Шабе Лейбовича Левита: *«Прошу зачислить меня в число служащих в качестве часового мастера, как исполняющий ремонт и заводку башенных часов наход. на Николаевском соборе и других часов в ведении коммунального отдела»* [20, л. 9]. Не исключено, что этот мастер обслуживал старинные иезуитские часы ещё в действующем кадетском корпусе в дореволюционные годы [21, л. 73]. Башенные соборные часы были не только уникальным историческим сооружением, но и важным для городской жизни прибором определения точного времени. Поэтому С. Левит был принят на работу, обеспечен продовольственным пайком и удостоверением [6, л. 25—25 об., 189].

Уже 23 июля 1921 г. коммунальным отделом уездного исполкома было предложено С. Левиту *«представить смету на ремонт башенных часов, помещающихся на Николаевском соборе...»* [22, л. 155]. Однако сроки начала ремонта постоянно переносились, поскольку требовалось специальное снаряжение для высотных работ, которое в разрушенном войнами и революцией городе отсутствовало.

Параллельно коммунальным отделом велись переговоры с членами прихода Николаевского собора по обеспечению свободного доступа мастера к часам [6, л. 160].

Ремонт предстояло вести на огромной высоте. Отчасти работу облегчало наличие небольшого балкона с парапетом по периметру нижнего яруса башни, однако габаритные и тяжёлые грузы для ремонта приходилось поднимать

с помощью системы канатов и лебёдок. В этой связи 7 сентября 1921 г. начальнику пожарной команды города было направлено письмо следующего содержания: *«Коммунальный отдел просит выдать имеющийся у вас канат для ремонта башенных часов, находящихся на Николаевском соборе»* [22, л. 281].

Однако устранить поломки в короткие сроки не удалось, о чём свидетельствует тот факт, что при составлении производственного плана Полоцкого отделения коммунального хозяйства на 1924 г. снова был включён пункт *«Исправление городских башенных часов»* с описанием необходимого комплекса работ их стоимости. Согласно приложенному списку, требовалось облицевать кирпичом и заделать повреждённые места в стенах башни собора, исправить штукатурку (5 кв. саженей), исправить пол (3 кв. сажени), соорудить деревянную трубу для часовой гири, вмонтировать в стену башни деревянный брус для поддержания часовой стрелки, отремонтировать лестницу и кровлю. Общая стоимость указанных работ составила 185 р. [13, л. 7—8].

20 августа 1920 г. был поднят вопрос о ремонте самого здания Николаевского собора. В военные годы храму был нанесён значительный ущерб: *«попало несколько снарядов в крышу и большой купол, вследствие чего промокают своды, отпадает штукатурка, портятся иконы»* [8, с. 46]. Судя по данному описанию, снаряды повредили только само покрытие главного купола и крыши здания, кладка сводов сохранилась полностью. Сложность и масштабность работ по ремонту храма, вероятно, не позволила осуществить их в 1920 г., возможно, ремонт был проведён позднее.

Найденные нами архивные документы позволяют выявить некоторые факты, свидетельствующие о состоянии зданий бывшего Полоцкого кадетского корпуса в годы революции и гражданской войны. По перепискам различных инстанций и учреждений можно проследить характер ремонтов, производимых в годы становления советской власти, а также лучше понять масштабы строительных работ, проведённых в ходе модернизации объекта в 1910—1914 гг. В свете найденных документов многие артефакты, детали конструкций и инженерных систем, находимых нами в зданиях и на территории корпуса, получают более точную интерпретацию. Именно в это время сформировался знакомый нам облик архитектурного ансамбля, который сохранялся до начала модернизации 2003 г.

Литература и источники

1. Брокгауз, Ф. А. Паровые котлы / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон // Энциклопедический словарь (в 86 т. с иллюстрациями и дополнительными материалами) / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. — Санкт-Петербург, 1897 г. — Т. XXIIa. — С. 852—862.
2. Дейнис, И. П. Полоцк в XX веке. (1905—1967 гг.) / И. П. Дейнис // Нац. Полоцк. ист.-культур. музей заповедник, 307 с. — КП-5 2774.
3. Доклады, отчёты, сводки о работе уевоенкомата и его отделов об обстановке в волостях, списки служащих госпиталя // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 182. — Оп. 1. — Д. 57.
4. Захарова, Е. Л. Деятельность Полоцкого государственного архива (1941—1945 гг.) / Е. Л. Захарова // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г.) уклад. Т. А. Джумантаева, І. П. Воднева, С. В. Нікалаева. — Полацк: НППКМЗ, 2012. — С. 212—215.
5. Маніс, М. А. Час барацьбы і выпрабаванняў / А. М. Маніс // Памяць: гіст.-дакум. хроніка Полацка / рэд. кал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелЭн, 2002. — С. 317—329.
6. Переписка с учреждениями по хозяйственным вопросам, заявление служащих о выплате зарплаты // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 60. — Оп. 1. — Д. 12.
7. Полоцкий Кадетский корпус 1835—1982 гг. — Сан-Франциско: Глобус, 1982. — 163 с.
8. Православная церковь на Витебщине (1918—1991): док. и материалы / ред. кол.: М. В. Пишуленок (гл. ред.) [и др.]; сост. В. П. Коханко (отв. сост.) [и др.]. — Минск: НАРБ, 2006. — 365 с.: ил.
9. Приказы западного военного округа, Полоцкого военного революционного комитета, телеграммы и переписка о борьбе с дезертирством, организации санитарного надзора, борьба с инфекционными заболеваниями, штатное расписание уевоенкомата // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 182. — Оп. 1. — Д. 74.
10. Приказы западного военного округа, протоколы заседаний санитарно-технической комиссии, сведения и переписка санитарных учреждений // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 182 — Оп. 1. — Д. 75.
11. Протоколы заседания Полоцкой городской санитарной чрезвычайной комиссии // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 55. — Оп. 1. — Д. 27.
12. Протокол уездного съезда волвоенокомов, заседаний Полоцкого городского реввоенсовета, народных судей, уездной комиссии по борьбе с чумой рогатого скота // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 631. — Оп. 1. — Д. 17.
13. Протоколы заседания о ликвидации отдела городского хозяйства и положения об организации, планы, доклады о деятельности жилищно-земельного отдела // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 60. — Оп. 1. — Д. 2.
14. Протоколы заседаний строительной подкомиссии при санитарной чрезвычайной комиссии, переписка с инженерной дистанцией, горсельстроем о ремонте санитарных учреждений города // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 55. — Оп. 1. — Д. 29.
15. Протоколы совещаний производственного товарищества мукомолов и переписка с Полоцким союзом кооперативов и другими местными организациями об укреплении деятельности кооперации // ЗГА в г. Полоцке. — Фонд 51. — Оп. 1. — Д. 56.
16. Протоколы заседаний полоцкого исполнительного городского (уисполкома), крестьянского комитета общественной взаимопомощи (УККОВ), комиссии по организации школы крестьянской молодёжи в округе, месячные отчёты о работе общего

отдела уисполком и др. учреждений и организаций. // ЗГА в г. Полоцке.— Фонд 104.— Оп. 1.— Д. 1. (том 1).

17. Соловьёв, А. А. Полоцкий иезуитский коллегиум в ретроспективе (1581—1914 гг.): архитектурно-археологический очерк / А. А. Соловьёв.— Полоцк: Полоцк. кн. изд-во, 2012.— 95 с.: ил., VIII с. цв. ил.

18. Социокультурная функциональная, планировочная и архитектурная организация бывшего полоцкого коллегиума иезуитов: отчёт о НИР по госбюджетной тематике / А. В. Кулеш, Р. А. Хартанович, В. Д. Терин, Г. Д. Машковцев, А. С. Давидович.— Новополоцк: ПГУ, 1996.— 20 с.

19. Списки бывших офицеров, военных чиновников, лиц, занимающих инструкторские должности и состоящих на службе в военных учреждениях уезда // ЗГА в г. Полоцке.— Фонд 182.— Оп. 1.— Д. 121.

20. Списки и удостоверения работником коммунального отдела // ЗГА в г. Полоцке.— Фонд 60.— Оп. 1.— Д. 11.

21. Списки заявления служащих жилищно-земельного п/о удостоверения //ЗГА в г. Полоцке.— Фонд 60.— Оп. 1.— Д. 17.

22. Списки, заявления и удостоверения служащих коммунального отдела. // ЗГА в г. Полоцке.— Фонд 60.— Оп. 1.— Д. 18.

23. Чантурия, Ю. В. Белорусское градостроительное искусство: средневековое наследие, ренессанс, барокко, классицизм в контексте европейского зодчества / Ю. В. Чантурия.— Минск: Беларуская навука, 2017.— 503 с.; ил.

Е. В. Сумко

Комплектование и кадровый состав Полоцкой уездной советской рабоче-крестьянской милиции (1918—1924)

В статье рассматривается процесс формирования Полоцкой уездной советской рабоче-крестьянской милиции в период с 1918 по 1924 г. Отмечается, что оформление и становление рабоче-крестьянской милиции проходило в сложных условиях. В начале изучаемого периода наблюдался дефицит кадров, отмечались проблемы с профессиональным уровнем сотрудников, технической оснащённостью подразделений милиции на местах. В 1920 г. статус милиции был определён как «вооружённые части особого назначения со всеми вытекающими правами и обязанностями». Снабжение милиции продовольствием и всеми видами довольствия, а также специальное обеспечение семей милиционеров производилось в порядке, установленном для снабжения армии. В условиях перехода к мирной жизни серьёзной проблемой стал не только подбор соответствующих кадров, но и их удержание в рядах милиции. Необходимо отметить, что материальное обеспечение милиционеров отличалось в зависимости от района. На протяжении 1923 года тенденция хронической нехватки милиционеров до штатного уровня сохранялась. Постепенно требования к сотрудникам милиции повышались, больше внимания стали уделять повышению профессионализма. В 1923—1924 гг. возрос уровень подготовки кадров, на службу пришли сотрудники, окончившие школу милиции, имевшие опыт работы в правоохранных структурах, тогда же начали осваивать научные техники раскрытия преступлений.

Ключевые слова: милиция, советская власть, рабоче-крестьянская советская милиция, Полоцкий уезд.

Порядок комплектования кадров определяла инструкция НКВД и НКЮ РСФСР «Об организации советской рабоче-крестьянской милиции», которая была принята в октябре 1918 года. Согласно пункту № 18 в милиции могли служить граждане РСФСР, достигшие 21 года, грамотные, пользующиеся активным и пассивным избирательным

правом, признающие Советскую власть. Не могли приниматься на службу в рабоче-крестьянскую милицию лица, находившиеся под следствием и судом по обвинению в преступных деяниях; подвергшиеся по суду лишению или ограничению в правах; использующие наёмный труд, а также живущие на нетрудовой доход (проценты с капитала, поступления с имущества и т.д.); частные торговцы и торговые посредники; служители культов; агенты бывших жандармских отделений и чины бывшей полиции; лица, признанные в установленном порядке недееспособными, глухонемые, находящиеся под опекой [1]. Инструкция «Об организации советской рабоче-крестьянской милиции» юридически закрепила создание штатной профессиональной милиции как «исполнительного органа рабоче-крестьянской центральной власти на местах, состоящей в непосредственном ведении местных советов, и подчиняется общему руководству НКВД» [1]. Начальник милиции получил право принимать, перемещать, увольнять служащих по своему усмотрению. Организационная структура рабоче-крестьянской милиции устанавливалась следующая: уездная, городская и участковая. В состав каждого участка входило несколько волостей. Количество милиционеров на одну волость рассчитывалось исходя из численности населения. Цифры менялись в зависимости от периода. В среднем на 1 500 человек приходился один милиционер [2, л. 28]. Штаты в городах устанавливались из расчёта одного милиционера на 500 жителей [3, л. 1 об.].

Оформление и становление рабоче-крестьянской милиции проходило в сложных условиях. В отчётной документации за 1918 — начало 1919 годов часто встречались жалобы на то, что работать приходилось буквально «впотьмах», а также на дефицит кадров. Неудовлетворительное материальное положение милиционеров вызывало текучку кадров, для предотвращения которой была введена следующая практика: при поступлении на работу в милицию бралась подписка об обязательном выполнении служебных обязанностей в течение шести месяцев [4, с. 93].

В связи с польско-советской войной, СНК РСФСР 3 апреля 1919 года издал декрет (№ 75 Известия ВЦИК), который внёс корректировку в работу милиции: $\frac{1}{2}$ часть рядовых милиционеров и $\frac{1}{5}$ часть командного состава должна была постоянно находиться при действующей армии [5]. Это было актуально для техподразделений милиции, которые находились в районах боевых действий и могли, по согласованию армейских реввоенсоветов и местных исполнительных комитетов, привлекаться к выполнению военных задач. Был произведён учёт всех милиционеров, агентов уголовного розыска и лиц командного состава, подлежащих призыву в ряды Красной Армии и прикомандированных к отделам Управления. Милиционеры

должны были обучаться военному делу, преимущественно как пехота. Находящихся в волостях милиционеров время от времени было поручено отзывать в город, а на их место временно посылать новых, прошедших военное обучение. Занятия должны были проводиться ежедневно не менее часа. Кроме военизации органов правопорядка, декрет предусматривал с 1 апреля 1919 года содержание милиции из государственных средств по штатам, утверждённым Комиссариатом Внутренних дел [6, л. 65].

В апреле 1919 года Полоцкий уезд был объявлен прифронтовой полосой. По обоим берегам Западной Двины возводились оборонительные сооружения. Сотрудники Полоцкой уездной милиции не только отвечали за обеспечение объектов рабочей силой, но и сами на протяжении 1919 года были задействованы на строительстве укреплений. Во второй половине августа 1919 года фронт приблизился к Полоцку. Советские учреждения были эвакуированы на станцию Дретунь, часть служащих была распущена, а город Полоцк и уезд были объявлены на военном положении. В сентябре 1919 года польские войска вышли к Полоцку по левому берегу Западной Двины. Попытка форсировать реку и захватить весь город провалилась, началась позиционная война, которая продолжалась 8 месяцев [7, с. 154]. В осаждённом городе, после эвакуации Управления уездной советской рабоче-крестьянской милиции, осталось 55 милиционеров, которые вместе с регулярными войсками участвовали в его обороне [2, л. 28]. Преимущественно все были выходцы из крестьян, беспартийные и не имели опыта службы в армии.

В мае 1920 года в результате наступления войск Западного фронта левобережная часть Полоцкого уезда была освобождена. Из эвакуации вернулись советские учреждения, а город превратился в тыл армии. 10 июня 1920 года ВЦИК и СНК РСФСР утвердили положение «О советско-крестьянской милиции», которое определило статус милиции как «вооруженные части особого назначения со всеми вытекающими правами и обязанностями» [8]. Согласно новому положению, состав милиции подразделялся на сотрудников и вспомогательный состав (канцелярские и технические работники). Служба в милиции провозглашалась добровольной, но каждый поступивший в неё обязан был прослужить не менее года. Снабжение милиции продовольствием и всеми видами довольствия, а также специальное обеспечение семей милиционеров должно было производиться в порядке, установленном для снабжения армии.

В июне 1920 года было проведено перераспределение Полоцкой милиции на районы. Уезд разбивался на три района, каждый район делился на четыре участка (*табл. 1*). На каждый район назначался один районный

Таблица 1. Схема распределения Полоцкого уезда на районы милиции¹

№ района и место расположения почтового адреса	Название волостей, входящих в состав района	Количество (чел.)
1-й район, г. Полоцк	город Полоцк и 3 волости: Домниковская Петропавловская, Андреевская	52 142
2-й район, имение Куровичи Ветринской волости	7 волостей: Бононская, Ветринская, Воронечская, Гомельская, Начская, Ореховская, Туровлянская	39 802
3-й район, село Альбрехтово Вознесенской волости	9 волостей: Александровская, Владимирская, Вознесенская, Клястицкая, Ефросиньевская, Николаевская, Замшанская, Артейковическая, Юровическая	65 647

начальник, его помощник и пять старших милиционеров. Четыре старших конных милиционера руководили участками по одному на каждый, и один старший милиционер руководил резервом при районном начальнике. При каждом районе существовал один арестантский дом. В ходе дальнейшей реорганизации Полоцкая городская милиция была упразднена, а городские милиционеры стали подчиняться начальнику 1-го района Полоцкой уездной советской милиции [9, л. 121]. При отделах были предусмотрены пешие и конные резервы.

В октябре 1920 года была принята инструкция «О проведении в жизнь организации милиции в губерниях на основах Красной Армии», которая предусматривала «создание из Милиции боевых единиц, которые могут быть в нужный момент сконцентрированы в любой части губернии и допользованы путём переброски для усиления охраны, ликвидации выступлений бандитских шаек и т.д.» [10, с. 50]. Кадровый дефицит Полоцкой уездной милиции решался за счёт демобилизованных красноармейцев, преимущественно выходцев из центральных регионов России. Например, старшими милиционерами могли стать лица, которые прошли службу в Красной Армии и зарекомендовали себя «честными и стойкими товарищами». Кроме этого, в распоряжение Полоцкой уездной милиции перешли специальные формирования из красноармейцев, которые занимались преимущественно охраной предприятий и учреждений, конвоированием, поиском дезертиров и бандитов. Учитывая эту специфику, сложно подсчитать точное количество личного состава Полоцкой

¹ ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 63.

уездной милиции. В сводках за июнь — октябрь 1921 года численность постоянно менялась: с 1 по 11 июня — 308 человек, с 11 по 15 июня — 257, с 1 по 9 июля — 311, с 16 по 23 июля — 354, с 30 июля по 6 августа — 446, с 25 сентября по 1 октября — 521, с 1 по 8 октября — 648 [11, л. 10, 19, 21, 23, 34, 87]. Процент местных уроженцев снизился с 75 до 30 %. Политсводки о состоянии Полоцкой уездной милиции достаточно разрозненные, присутствуют отрывочные сведения по отдельным районам, которые не всегда совпадают. Например, движение личного состава 3-го района за август 1921 года было следующим: убито или умерло от ран — 11 человек, дезертировало — 2, выбыло по болезни — 1, прибыло — 20; на 1 августа было 37 милиционеров, на 30 августа — 57, добровольцев — 36, мобилизованных — 20; 41 человек — русские, 1 — татарин, 1 — еврей, 2 — латыша, 1 — литовец [11, л. 73]. В документах 1922 года уже присутствует более точная информация о кадровой милиции и сверхштатных полуротах.

В условиях перехода к мирной жизни серьёзной проблемой стал не только подбор соответствующих кадров, но и их удержание в рядах милиции. Необходимо отметить, что после окончания польско-советской войны выходцы из сельской местности, которых взяли работать в Полоцкую уездную милицию, предпринимали попытки уволиться и вернуться к своим прежним занятиям. Это не приветствовалось руководством уездной милиции, даже если просьба исходила от других советских органов. Так, Витебский губсовхоз неоднократно ходатайствовал перед милицией о переводе Петра Зеленкевича (милиционера 1-го района), который был по профессии кузнецом, в Баноньский райсовхоз для работы по специальности. В результате Витебский губсовхоз обратился в Народный комиссариат земледелия РСФСР за помощью: «Все ходатайства перед милицией бесполезны. Не смотря на то, что его можно заменить красноармейцем демобилизованных годов, а служа в совхозе мог бы целесообразнее по ремонту сельхозинвентаря и тем самым принёс больше пользы» [12, л. 98]. В фонде № 220 находятся дела, содержащие ходатайства как самих милиционеров, так и волостных исполкомов. Например, жители деревни Митьково Слободской волости написали письмо начальнику 1-го района Полоцкой уездной милиции с просьбой отпустить милиционера Алексея Кротова домой: «Мы, нижеподписавшиеся граждане деревни Митьково Слободской волости Юхновского уезда на общем собрании рассмотрели просьбу гражданина вышеупомянутой деревни Лаврентия Кротова в том, что семья Кротова находится в безвыходном положении в виду того, что некому обрабатывать поля, сенокосные угодья. Отец Алексея, 65 лет, уже стар и не может обрабатывать землю один, а мать совершенно не способна к труду. Жена Алексея Кротова только что

родила, а брат Иван умер 17 июня 1921 г. Поэтому обрабатывать покосы некому и поэтому просим отпустить Кротова на уборку полевых работ, дабы не оставить семью в безвыходном положении. Все вышеизложенное подтверждаем» [12, л. 813]. Иногда писали родители милиционеров. Например, Ефим Гайко из Гомельской волости писал следующее: «Товарищ начальник, неоднократные мои заявления к вам не дают никаких результатов об увольнении моего сына Гайко Андрея из вверенной вам милиции. Как уже было изложено в прежде подаваемых вам заявлениях, что я совершенно больной, никакими судьбами не имею возможности воспитывать семейство, состоящее из 11 душ, из коих 2 сына в рядах Красной Армии. Семейное положение на краю гибели, в виду всех нетрудоспособных. Хозяйство — исчезают остатки, а поддержать некому. За последний год разорилось всё. Потерпели от поляков. Разбит житейский дом, где исчезло все имущество. Лежал сам при смерти. Хлеб остался к нынешнему году не паханный и не убран яровой. Хотя часть была собрана, но с большим убытком. Сенокос весь остался на поле. В настоящий момент не имею возможности отремонтировать жилые постройки к наступающей зиме. Я лежу больной» [12, л. 816]. В редких исключениях, в ответ на такие ходатайства, давался двухнедельный отпуск.

С 1921 года первоочередной задачей стало повышение качества подготовки кадрового состава. В Витебске была открыта школа для подготовки младшего командного состава [4, с. 97]. На каждого работника в милиции заводилось личное дело, где находились анкета, учётная карточка с фотографией, копия удостоверения личности и документы о прохождении службы. Кроме этого, в личном деле хранились рапорты об уходе и возвращении с командировок. Материалы по личному составу свидетельствуют о том, что милиция оправдывала свой рабоче-крестьянский статус, закреплённый в самом названии рассматриваемого органа. Например, в первой половине 1922 года из 147 сотрудников Полоцкой уездной милиции 73 было из крестьян (41 местный и 32 приезжих), 49 из рабочих, 25 — выходцы из других сословий [13, л. 226]. Отличительной чертой организационно-структурного построения милиции было наличие в её штате специальных подразделений (политсекретариаты), которые занимались политико-воспитательной работой. Процент партийцев, как свидетельствуют архивные документы, в этот период был низким. Например, из 25 сотрудников 1-го района Полоцкой уездной милиции три человека были отмечены как «сочувствующие партии большевиков» (это был непосредственно начальник района и два старших милиционера), остальные были беспартийными. Кроме того, в отчётах политсекретариата отмечалось, что руководство Полоцкой уездной милиции

«пассивно относятся к партийным обязанностям и халатно смотрит на советское строительство», однако с точки зрения выполнения служебных обязанностей — работники хорошие [14, с. 51]. В своих анкетах сотрудники указывали свою конфессиональную принадлежность. Большинство милиционеров Полоцкой уездной рабоче-крестьянской милиции были православными.

Ориентация при подборе кадров на реализацию классового принципа приводила к тому, что среди сотрудников Полоцкой уездной милиции были люди не совсем соответствующие своим должностям. Особенно актуально это стало в 1922 году после разделения функции уголовного розыска и милиции. Всеми проишествиями, заключающими в себе признаки уголовно-наказуемого деяния, должны были заниматься агенты уголовного розыска, которые должны были разбираться в правовых проволочках и владеть определёнными технологиями для осуществления оперативно-розыскной работы. Необходимо отметить, что материально-техническое обеспечение уголовного розыска было неудовлетворительным: не было уголовных кодексов, денег на секретные расходы, отсутствовало дактилоскопическое оборудование. В отчётах отмечалась волокита при рассмотрении дел и недостаточный процент раскрываемости.

В первой половине 1922 года в Полоцкой милиции было зарегистрировано 15 малограмотных и неграмотных милиционеров [13, л. 223]. Повышением уровня образования занимался политсекретариат Полоцкой уездной милиции. Все сотрудники с недостаточным уровнем образования были разбиты на две группы и в течение шести месяцев (к 5-летнему юбилею рабоче-крестьянской милиции) ежедневно должны были заниматься. Однако проблемой была посещаемость, особенно в период продналоговой компании, когда почти все милиционеры и, в первую очередь, резерв откомандировывались в сельскую местность для сбора штрафов или налогов. Необходимо отметить, что представители последнего не всегда даже добирались до пункта назначения. Например, в декабре 1922 года в Домниковскую волость были командированы несколько сотрудников милиции (из резерва) для взыскания трудгужнала, однако по пути они, зайдя в питейное заведение, перебрали и начали хулиганить. Прибывшие старшие милиционеры обезоружили и отправили их в арестантский дом при 1-м районе [13, л. 255]. Однако принимая во внимание хроническую нехватку кадров, нарушители были отпущены под честное слово, что они исправятся и выполнят порученное задание.

Необходимо отметить, что в начале 1920-х годов в каждой волости предусматривался один выборный милиционер, который содержался на деньги волости. Выбирали из своей среды местного жителя,

которого все знали, а он, в свою очередь, преимущественно действовал по справедливости, которая отвечала представлениям локального общества, и только затем — по закону. Это можно проследить по архивным материалам, которые содержат информацию о ходе кампаний по сбору налогов, когда волостной милиционер, зная о бедственном положении, пытался смягчить налоговое бремя и скорректировать наказание. Витебское губернское управление было недовольно волостными сотрудниками Полоцкой милиции, которые избегали применять репрессивные меры по отношению к местному населению. Например, начальник Витебской губернской милиции отмечал следующее: «...отсутствие суровости по отношению к врагам породило заступничество со стороны милиции, выразившееся в составлении протоколов с указанием на крайнюю бедность самогонщиков, отказывающихся платить по исполнительным листам Народного суда. Приказываю не ограничиваться составлением протоколов, а описывать имущество согласно существующему положению, не чинить незаконного снисхождения» [15, л. 23]. В 1922 году штаб управления Полоцкой милиции начал проводить ротацию волостных милиционеров в районы, удалённые от места их рождения. Однако, как фиксировалось в документах, большинство сотрудников пыталось всячески уклониться от переезда в другую местность [14, с. 51].

15 февраля 1923 года было введено новое административное деление Витебской губернии, что отразилось на структуре Полоцкого уездной милиции (табл. 2). Два района Дриссенской милиции вошли в состав Полоцкой милиции как 4-й и 5-й районы.

Плохое материальное обеспечение и недостаточное снабжение, а также перегруженность милиции выполнением дополнительных функций влияло на качество работы по охране общественного порядка и приводило к оттоку кадров. Проблемным был вопрос с размещением милиционеров в волостях.

Необходимо отметить, что материальное обеспечение милиционеров отличалось в зависимости от района. Например, в протоколе сотрудников милиции 4-го района от 27 августа 1923 года старший милиционер Дриссенской волости жаловался на большую загруженность работой и плохое материальное обеспечение: «...Младшие милиционеры являются раз в неделю, а в остальное время приходится самому бегать с бумажками. Мостов исправных 2—3, остальные не исправны, особенно на реке Устья. <...> Борьба с контрабандой не ведётся, так как нет времени и сил. Жалованье маленькое, на которое в погранполосе не проживешь. Не отводят квартиры младшим милиционерам. Это тормозит дело, т.к. не знаешь где они находятся — сегодня у одного,

Таблица 2. Схема распределения Полоцкого уезда на районы милиции (июль 1923 года) ²

№ района и место расположения почтового адреса	Название волостей, входящих в состав района	Название старых волостей, входящих в данное объединение	Фамилии начальников районов
1-й район, ст. Оболь	Крестьянская, Трудовая, Бухаринская	Петропавловская, Владимировская, Козьянская (Городокского уезда), Домниковская, Юровичская Ореховская, Начская,	Соколов
2-й район, мест. Орехово	Ленинградская, Октябрьская, Калининская	Бобыничская, Туровлянская, Гомельская, Воронечская, Ветринская, Бононская	Савво
3-й район, упр. Сестренки	Володарская, Красноормейская, Первомайская	Николаевская, Владимирская, Вознесенская, Александровская, Артековская, Замшанская	Лапин
4-й район, упр. Дрисса	Семеновская, Дриссенская	Кохановичская, Стриженская, Зябковская, Сарьянская, Табалковская, Сушковская, Юстиановская	Олешковский
5-й район, упр. Борковичи	Борковическая, Пролетарская	Дзерновичская, Каменская, Филипповская, Ефросиньевская, Клястицкая	Шембелев

завтра у другого. Дриссенский волисполком не обращает внимание на нужды милиционеров. Лошадей не дают. На милиционера, при данном положении вещей, смотрят как на побирушку, а не на представителя власти» [16, л. 94—94 об.]. Такая ситуация, как показывают документы, была характерна для этого периода.

Волости отличались друг от друга не только своей спецификой, но и позицией волисполкомов по отношению к милиции даже в рамках одного района. Такое положение влияло на качество работы и активизировало текучку кадров. В первой половине 1922 года наблюдалась нехватка

² ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 108. Л. 17.

младших милиционеров. Например, из положенных 126, работало только 67 [13, л. 220]. При управлении Полоцкой уездной милиции существовал конный (18 человек) и пеший резерв (100), причём в последнем не хватало 55 человек [13, л. 224]. Резерв использовался для борьбы с бандитизмом, сбора продналога и охраны заготовительных контор.

На протяжении 1923 года тенденция хронической нехватки милиционеров до штатного уровня сохранялась. В связи с тем, что в стране не хватало руководящих кадров, специальным постановлением Главмилиции многие работники правоохранительных органов направлялись на работы в разные отрасли народного хозяйства. Поэтому кадровый состав Полоцкой уездной милиции был в движении с наличием вакантных мест. Например, личный состав на 8 июля 1923 года насчитывал 145 сотрудников, на 1 сентября — 125, на 2 ноября — 145 [17, л. 55, 89—99]. Анализ архивных документов позволяет отметить, что за нарушение дисциплины, халатное отношение к работе, пьянство к увольнению прибегали в крайнем случае. В основном применяли арест (преимущественно условно), вынесение выговора, понижение в должности или перемещение по районам.

Постепенно требования к сотрудникам милиции повышались, больше внимания стали уделять повышению профессионализма. За 1923—1924 года возрос уровень подготовки кадров, на службу пришли сотрудники, которые окончили школу милиции, получили опыт работы в разных правоохранительных структурах, начинали осваивать научные техники раскрытия преступлений.

Полоцкая уездная милиция перестала существовать весной 1924 года. Это было связано с принятием решения о передаче Белорусской ССР ряда уездов и волостей Витебской, Гомельской, Смоленской губерний. В их число входил и Полоцкий уезд, который в ходе административно-территориальных преобразований БССР превратился в Полоцкий округ, а Полоцкая уездная милиция была преобразована в окружную.

Литература и источники

1. Постановление НКВД РСФСР, Наркомюста РСФСР от 13.10.1918 г. «Об организации Советской Рабоче-Крестьянской Милиции (Инструкция)» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.bestpravo.ru/sss/eh-akty/j7b.htm>. — Дата доступа: 10.04.2014 г.
2. ЗГА в г. Полоцке. Ф. 220. Оп. 1. Д. 21.
3. ЗГА в г. Полоцке. Ф. 220. Оп. 1. Д. 16.
4. Кароткі нарыс гісторыі міліцыі Беларусі, 1917—1927 / склад.: Крэйнін І., Власаў В., Потэс В.— Менск, 1927.— 227 с.

5. История советской милиции: в 2 т. — М., 1977; История МВД. 1917—1931 [Электронный ресурс] // Объединённая редакция МВД России. Б. д. — Режим доступа: <http://www.ormvd.ru/history/10011/>.

6. ЗГА в г. Полоцке. Ф. 223. Оп. 1. Д. 7.

7. Петриков, П. Т. Полоцк: ист. очерк / П. Т. Петриков, М. О. Бич. — АН БССР. Ин-т истории. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск: Наука и техника, 1987. — 320 с.

8. О советско-крестьянской милиции: декрет от 10 июня 1920 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://base.consultant.ru>. — Дата доступа: 10.04.2014 г.

9. ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 63.

10. Кур'яновіч, Ю. У. Міліцыя Беларусі ў 1917—1939 гг.: арганізацыйнае развіццё, дзейнасць па ахове грамадскага парадку і барацьбе са злачыннасцю / Ю. У. Кур'яновіч // Вестн. МГИРО. — 2013. — № 2. — С. 46—52.

11. ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 69.

12. ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 97.

13. ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 118.

14. Сумко, Е. В. Полоцкая уездная советская рабоче-крестьянская милиция (1918—1924): проблемы кадрового состава и материального обеспечения / Е. В. Сумко // Вестн. Полоц. гос. ун-та. — 2017. — № 9. — С. 47—54.

15. ЗГА г. Полоцка. Ф. 14. Оп. 1. Д. 4.

16. ЗГА г. Полоцка. Ф. 220. Оп. 1. Д. 166.

17. ЗГА г. Полоцка. Ф. 19. Оп. 1. Д. 9.

С. В. Тарасаў

Полацк у часы Ефрасінні Археалагічна-тапаграфічная замалёўка

Абапіраючыся на найноўшыя археалагічныя дадзеныя, аўтар дзеліцца сваімі думкамі наконт старажытнай тапаграфіі Полацка: дзе і як праходзілі абарончыя сцены, дзе знаходзіліся брамы, дзе на Дзвіне былі прыстані. Распавядаючы пра новыя археалагічныя адкрыцці, ён скіроўвае нашу ўвагу на тое, што добра вядомыя ўсім помнікі архітэктуры, такія як Сафійскі сабор і Спасаўская царква, выглядалі зусім інакш: яны мелі своеасаблівыя галерэі і так званыя прыдзелы, якія істотна мянялі іх знешні выгляд. Аўтар шукае адказы на пытанні: якім чынам на Полаччыне з’явіліся манастыры, колькі іх было і дзе знаходзіліся. Адначасова аўтар разважае пра лёс полацкай князёўны Прадслава, што пазней будзе вядома як Еўфрасіння Полацкая.

Ключавыя словы: Полацк, старажытная тапаграфія, Прадслава, Ефрасіння Полацкая.

У якім бы месцы горада, і нават за яго межамі, палачанін не жыў, не ішоў і не стаяў, у XII ст. ён адусюль бачыў Сафію. Ён бачыў месца, дзе па ўяўленнях таго часу жыў Бог! Ён бачыў гэта месца, а Бог бачыў яго! На той час, як нарадзілася Прадслава, сабор ужо стаяў не меней за 50 гадоў. І гэта пераканаўчы адказ на пытанне: «Ці былі сярод палачан, прынамсі ў горадзе, язычнікі?».

З птушынага палёту было б заўважна, што вуліцы найперш звязваюць Сафію і плошчу вакол яе з трыма замкавымі брамамі. Першая брама знаходзілася ў вежы на поўдзень ад сабора з боку Дзвіны. Яна так і называлася Сафійская (Сафейская). Ад ракі да яе па дыяганалі блізка 45 градусаў вёў узвоз. Ён і сёння захаваўся ў выглядзе турыстычнай лесвіцы. Другая вежа з брамаю стаяла на захад ад Сафіі і праз пад’ёмны мост злучала замак з раёнам Запалоцце. Трэцяя вежа з брамаю стаяла пасярэдзіне ўсходняга прасла замкавай сцяны. Але не там, дзе сёння ўваход на замак з боку Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Тут брама з’явілася пазней. Пачатковая ўсходняя (магчыма, яна называлася Пасадская) вежа стаяла прыблізна

на месцы колішняга анкалагічнага дыспансера былой Полацкай бальніцы. Тут яшчэ быў збудаваны земляны вал, у падэшву якога, дзеля ўмацавання, былі пакладзены бярвенні ў выглядзе накатаў. Іх бачыў савецкі археолаг М. Каргер у 1957 г., калі назіраў за будаўнічымі работамі на Верхнім замку.¹

Падобную канструкцыю мелі магчымасць падрабязна даследаваць археолагі пад час даследавання Мінскага замчышча на Свіслачы ў 1984—1985 гг. Дарэчы, гэта пацвярджае той факт, што замак на Нямізе, як і Верхні замак у Полацку, будаваліся ў часы Усяслава Чарадзея. Па перыметры замка стаялі і іншыя вежы, якія называліся «быкі» і мелі выключна абарончыя мэты. Колькі іх было ў XII ст., мы не ведаем. Можна дапусціць па аналогіі з XVI—XVII стст., зыходзячы з геаграфічнага рэльефу і абрысу замка, іх магло быць каля 9-ці.

Да галоўных вуліц замка дамыкалі астатнія. Сярод іх мы ведаем вуліцу, якая ішла ўздоўж епіскапскага двара да Сафіі і да брамы, вуліцу, якая ішла ў бок княжага церама і храма на поўнач ад Сафіі, які, магчыма, быў асвечаны ў гонар Міхаіла Архангела. Безумоўна, да кожнага «быка», які выконваў ролю і вежы, і сховаў зброі ды прыпасаў, таксама падыходзіла вуліца.

На ўсход ад Верхняга замка, дзе месціўся Вялікі пасад і дзе жыла асноўная колькасць гараджанаў: гандляры, рамеснікі, партовыя рабочыя ды іншыя, — вулічная сетка мела свае абрысы. Калі дзед Прадславы пераносіў замак на новае месца, разам з пабудоваю самога замка быў умацаваны і пасад. Дзеля гэтага ад Палаты (у месцы, дзе сёння ў вадацяжнай вежы зроблены Музей прыроды) да Дзвіны (у раёне сённяшняга Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта) была збудавана адмысловая сцяна. У яе падмурак з вонкавага (напольнага) боку былі пакладзены каменні. А на іх — сцены ў выглядзе шчыльна пастаўленых зрубаў. Падобная канструкцыя называлася «гародні» і добра вядома археолагам не толькі па Полацку.²

Але на час, калі нарадзілася Прадслава, пасад выйшаў за межы гэтай сцяны, якая перастала выконваць абарончыя функцыі, хаця, магчыма, часткова яшчэ стаяла.

Пасадская забудова, нягледзячы на тое, што фарміравалася стыхійна, мела пэўныя заканамернасці. Асноўныя былі падпарадкаваны гандлю. Гандляры прыходзілі па вадзе. Таму і вуліцы, і гарадскія кварталы, так бы мовіць, будаваліся пад раку.

Галоўная вуліца — Вялікая — ішла ўздоўж Дзвіны ад Верхняга замка на ўсход. Яна і сёння захавала сваю трасіроўку, называецца Ніжне-Пакроўская. Матэрыялы XII—XIII стст. у гэтым накірунку ў Полацку

¹ Тарасаў, С. В. Полацк IX—XVII стст.: гісторыя і тапаграфія / С. В. Тарасаў. — Мінск: Бел. навука, 1998. — С. 21—22.

² Там сама. — С. 52—53.

трапляліся археолагам ажно да таго месца, дзе сёння стаіць Пакроўская царква.

Аднак сапраўдная гарадская мяжа на ўсходзе ў гэты час праягала ад Палаты да Дзвіны па трасе ад СШ № 10 да помніка Героям-гвардзейцам 1944 г.

Галоўную ролю ў планіроўцы Вялікага пасада адыгрывалі «ўзвозы». Па іх з ракі падымалі ў горад грузы з суднаў. Іх было чатыры. Тры сухія і адзін па Чорнаму ручаю, які працякаў каля падэшвы Верхняга замка з усходу. Трасы ўвозаў захаваліся і сёння, стаўшы гарадскімі вуліцамі. А Чорны ручай перасох.

У XII ст. Вялікі пасада таксама быў умацаваны сцяною з усіх бакоў і дадаткова ровам з усходу. Дакладную колькасць вежаў мы не ведаем, іх па аналогіі з XVII ст. магло быць каля васьмі. Археолагамі была знойдзена толькі адна побач з сучасным Музеем прыроды. Вежаў з брамамі павінна было быць не менш трох: вадзяная ля падэшвы Верхняга замка, дзе калісьці працякаў Чорны ручай (пазней яна называлася Варварынская); на ўсходзе ў бок Віцебска; на поўначы, там дзе сёння ў Полацку Чырвоны мост праз Палату (пазней называлася Себежская). Вуліцы да гэтых вежаў і Вялікая вуліца фармавалі планіроўку пасадскіх кварталаў.

А зараз, маючы ўяўленне дзе жыла юная Прадслава і як выглядала, разам з ёй можам прайсціся па горадзе. Хай гэта будзе спакойная вясна 1116—1117 гг., калі дзяўчынцы было каля 14-ці гадоў. Выйсці з замка ў горад можна было праз Сафійскую браму, альбо Пасадскую. Праз Сафійскую было цікавей, бо яна вяла наўпрост да правага берага Дзвіны, дзе на прыстанях заўсёды віравала жыццё.

Археолагі, якія вывучалі Полацк, заўсёды задаваліся пытаннем: «Дзе ў старажытным горадзе была прыстань?». Адказ аказаўся простым: нейкай адной канкрэтнай прыстані ў горадзе не было. Усе берагі Дзвіны і часткова Палаты ў межах горада былі адной суцэльнай прыстанню. Можна меркаваць, што месцы, куды падыходзілі гандлёвыя судны і баявыя караблі-дракары са сеткарамі, маглі адрознівацца. Так бы мовіць, прыстань княжацкая, прыстань купецкая, для мясцовых гандляроў і заморскіх.

Гарадская гістарычная тапаграфія падказвае: тое, што тычылася спраў дзяржаўных, мусіла знаходзіцца блізка ад замка і Сафіі. З гандлёвых дагаворных грамат XIII ст. паміж Полацкам, Віцебскам і Смаленскам з Рыгаю і Готландам вынікае, што замацаваны граматы былі не толькі подпісамі, але і крыжацалаваннем³. А гэта магло адбыцца толькі ў саборы і ў прысутнасці

³ Вішнеўскі, А. Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах: са старажытных часоў да нашых дзён: вучэб. дапам. / А. Ф. Вішнеўскі, Я. А. Юхо. — Мінск: Акадэмія МУС, 2003. — С. 15—23.

епіскапа. Апрача таго, Сафійскі сабор (дакладней, яго памяшканні) мелі непасрэдныя адносіны да гандлю.

Таму і на прыстані бліжэй да Сафіі стаялі княжацкія караблі і швартаваліся, так бы мовіць, «дыпламатычныя» дэлегацыі. Гандлёвыя судны швартаваліся каля ўзвозаў, па якіх тавары падымаліся ў горад і адпаведна спускаліся з горада і грузіліся.

Сутнасць партовых пагрузачна-разгрузачных работ па ўсім свеце не змяняецца тысячагоддзямі. Гандляр быў зацікаўлены як хутчэй прадаць тавар, для чаго яго трэба было як хутчэй разгрузіць (пагрузіць). У гэтым былі зацікаўлены ўсе бакі. Не выпадкова ў дагаворы 1229 г. паміж Полацкам, Віцебскам, Смаленскам з Рыгаю і Гоцкім берагам было асобна запісана: «Як цівун пачуе — лацінскі госць (купец) прыйшоў, паслаці яму людзей з коламі (павозкамі) перавезці тавар, а не затрымліваць яго; а калі затрымаюць, то можа ўчыніцца пагуба».

Абслугоўваннем «гасцей» і займаліся на прыстанях грузчыкі, аб'яднаныя ў арцелі. У апошнія ўваходзілі людзі, якія добра ведалі адзін аднаго. Можна меркаваць, што ў работах на прыстанях працавалі арцелі вулічан — жыхароў адной вуліцы. Гэта было зручна і прыносіла сталы прыбытак. Аб актыўнасці гэтай працы сведчаць незвычайныя знаходкі ў незвычайным месцы.

Усе полацкія аматары даўніны ведаюць адно месца, якое некаторыя называюць «Каландайк» ці «Вусце». Гэта сутока Палаты і Дзвіны...

Але вернемся да маладой Прадславы. Гісторык А. Мельнікаў меркаваў, што маладая князеўна збегла да цёткі Раманіі ў заслаўскі манастыр⁴. Манастыр у Заслаў'і, а ні мужчынскі, а ні жаночы, не згадваецца ніякімі крыніцамі. Для XII ст. манаскі рух быў ужо даволі пашыраным. Звесткі аб заслаўскім манастыры так ці іначэй недзе праявіліся б. Але іх няма.

Другое: адлегласць ад Віцебска да Заслаў'я — 229 км па прамой ці 313 км па сучасных дарогах. Можна сабе ўявіць (не забываем аб XII ст.), каб князеўна каля 12-ці гадоў ад нараджэння самастойна пераадолела гэты шлях, каб не схапіліся бацькі, каб не паслалі наўздагон? Відавочна, што падобныя ўцёкі немагчымыя проста фізічна! Трэцяе: што ўдаве князя Рамана Усяслава рабіць у Заслаў'і, калі гэтыя землі знаходзіліся ва ўладанні Глеба Усяслава? І апошняе: на віцебскім сталі ніколі не згадваецца Святаслаў-Георгій.

Такім чынам, і нараджэнне Прадславы, і яе адукацыя, і яе ўцёкі ў манастыр, і далейшае перапісванне кніг, і заснаванне манастыра Спаса — усё геаграфічна адбываецца ў Полацку і яго ваколіцах. Гэта пацвярджаецца

⁴ Мельнікаў, А. А. З неапублікаванай спадчыны / А. А. Мельнікаў. — Мінск: Чатыры чвэрці, 2005. — С. 44—45.

не толькі імклівым разгортваннем падзей ў «Жыцці Ефрасінні Полацкай», але і археалагічнымі матэрыяламі.

Вышэй мы паспрабавалі апісаць, як выглядаў Полацк у пачатку XII ст. Але гэта не значыць, што ў ім не адбывалася зменаў. Яны былі і досыць імклівыя, нават у знешнім выглядзе такіх манументальных пабудоў, як Сафійскі сабор.

Раскопкі ў Полацкім Спасаўскім манастыры 2015 г. сумеснай экспедыцыі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта і аддзела архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа Расіі прымусілі згадаць ужо вядомае, але моцна забытае.

Пад час раскопак падмуркаў Спасаўскай царквы высветлілася, што папулярная рэканструкцыя храма, якая прысутнічае абсалютна ва ўсіх падручніках, энцыклапедыях, «гуляе» ў інтэрнэт-сеціве, мякка кажучы, не зусім адпавядае сапраўднасці. У канструкцыі храма ад пачатку былі закладзены архітэктурныя элементы, аб якіх нават не здагадваліся. Найперш, гэта галерэі, якія, наколькі можна сёння меркаваць, абкружалі храм з поўначы, поўдня і, магчыма, усходу. Важным архітэктурным элементам быў агромністы экзанартэкс — прыдзел (яго яшчэ называюць паперцю), праз які траплялі ўжо непасрэдна ў храм. У выніку гэтых адкрыццяў даводзіцца цалкам перарабляць праекты рэканструкцыі і рэстаўрацыі архітэктурнага аблічча храма.

Аналагічная сітуацыя мелася і ў Сафійскім саборы! Вядомы макет-рэканструкцыя магчымага выгляду Сафіі адпавядае XI ст., часам Усяслава Чарадзея. У XII ст. ён выглядаў ужо зусім іначай. У яго з'явіліся незвычайныя прыбудовы, якія былі даследаваны археалагічнай экспедыцыяй Ленінградскага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам Валянціна і Васіля Булкіных у канцы 1970-х гадоў⁵.

Раскопкі закранулі ўсходнюю, паўднёвую і часткова заходнюю тэрыторыю, непасрэдна дамыкаючы да сценаў Сафіі.

Найвялікшая прыбудова была зроблена з усходняга алтарнага боку храма. Пры агульнай шырыні самога храма з поўначы на поўдзень каля 25,0 м, прыбудова мела шырыню 35,2 м. Яна цалкам перакрывала ўсе тры храмавыя апсіды і вытыркалася на два бакі за сцены сабора. Па лініі захад — усход даўжыня ў асноўным была каля 7,0 м, змяншаючыся ў раёне апсід. Агульная плошча прыбудовы складала крыху менш за 240 кв. м. І гэта не ўсё.

З поўдня да сабора была прыбудавана царква з вельмі адметнаю квадратнай апсідаю (канструкцыйна — поўны аналаг Пятніцкай царквы-

⁵ Булкін, В. А. Работы в Полоцке / В. А. Булкін, Вас. А. Булкін, В. Н. Смирнов, И. Е. Ратнер // Археологические открытия 1978 года. — М., 1979. — С. 430—431.

пахавальні ў Бельчыцкім Барыса-Глебскім манастыры) і дадатковы нар-тэкс каля паўднёвага ўваходу ў сабор. І яшчэ адна прыбудова квадратная ў плане была ўзведзена каля заходняй сцяны, побач з галоўным уваходам. Їх агульная плошча складала каля 127 кв.м. Такім чынам, агульная плошча даследаваных прыбудоў была каля 360 кв.м — амаль палова агульнай плошчы сабора XI ст.! Пры гэтым заўважым, што даследаванні з паўночнага боку былі не магчымымі, паколькі там археалагічныя напластаванні апынуліся пад новай апсідай храма ў XVIII ст.

Такім чынам, з высокай верагоднасцю можна казаць, што ў XII ст. Сафійскі сабор практычна з усіх бакоў займеў прыбудовы, павялічыўшы сваю плошчу амаль удвая! І пры гэтым мы не ведаем, якую вышыню гэтыя прыбудовы мелі. Дакладна можна сцвярджаць, што гэта не былі адкрытыя галерэі, паколькі пад узроўнем падлогі знаходзіліся мураваныя з цэглы пахавальныя крыпты. Вышыня прыбудоў магла быць на ўзровень апсіды — да 15 м — і, адпаведна, мець да трох паверхаў. Гэта велізарныя аб’ёмы!

Манастыр у горадзе павін быў неяк пазначацца. Зыходзячы з таго, што ў XII—XIII стст. гарадскія сядзібы Полацка мелі дакладна вызначаную тэрыторыю, можна не сумнявацца, што і манастырская зямля была абнесена плотам. Звычайна гэта быў вастракол. Месцамі ад гарадской вулічнай прасторы маглі аддзяляць вонкавыя сцены жылых і гаспадарчых пабудоў. Паколькі любы манастыр — замкнёная тэрыторыя, то павінна была быць і брама.

Само месца размяшчэння манастыра на Верхнім замку таксама можна прыблізна вызначыць. Ён не мог непасрэдна дамыкаць да Сафійскага сабора. Гэта замінала б святочным службам, хроснаму ходу ды і ўвогуле наведванню храма палачанамі.

Ён не мог быць на ўсход ад Сафіі, бо там знаходзілася досыць вялікае па тэрыторыі і колькасці розных будынкаў епіскапскае падвор’е. За падвор’ем на ўсход пачыналася сядзібная забудова гараджан.

На поўнач ад Сафіі на адлегласці меней за сто метраў XII ст. стаў храм, які стаў прататыпам храма Міхаіла Архангела ў Смаленску. Па аналогіі ён мог так называцца і ў Полацку. Далей, на паўночны ўсход, быў княжацкі двор з напалову мураваным палацам⁶. На поўдзень і паўднёвы ўсход пляцы зусім невялікія, а калі на гэтую тэрыторыю паставіць замкавыя сцены і вежы, якія рэальна тут існавалі і ў сваёй аснове ўяўлялі шчыльна пастаўленыя адзін да аднаго драўляныя зрубы, пляцы моцна зменшацца.

⁶ Тарасаў, С. В. Полацк... — С. 63.

Такім чынам, пад манастыр застаюцца плошчы на захад і паўночны захад ад сабора, бліжэй да берага Палаты. Унікальным з гэтага пункту гледжання тапаграфічным месцам з'яўляецца Машна. Гэты замкавы «закуток» мае дзве пляцоўкі — верхнюю і ніжнюю — і плошчу каля гектара. Абрывамі гэты «рог» сапраўды нагадвае кашалёк-машну.

У «Справах Полацкага гродзскага суда» 1533 г. згадваецца «Свіран Машоначны» і «ігумень Машоньскага святога Узнясення». А калі назва паходзіць не ад кашалёка, а трансфармавана ад «манашанка — манапанкі»? Полацкая рэвізія 1552 г. згадвае «Манастыр Машоначны ў замку Уваскрэсення Хрыстова»⁷.

На вялікі жаль, менавіта заходняя і паўночна-заходняя частка Верхняга замка археалагічна даследавана меней за ўсё. Непасрэдна ў Машне раскопкі праводзіліся толькі аднойчы, у 1979 г., экспедыцыяй Ленінградскага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам Вас. Булкіна. У АН Беларусі справаздачы аб раскопках няма. Наколькі зараз памятаецца, той раскоп быў невялікіх памераў (прыблізна 10х6 м), на агародзе прыватніка, слой чорнага насычанага колеру, аднародны, але глыбінёй не болей за метр. Драўляных канструкцый не было. Сярод керамікі прысутнічалі фрагменты гаршчкоў XII—XIII стст.

Цікавы гэты куток Верхняга замка яшчэ і тым, што менавіта яго штурмавалі войскі Стэфана Баторыя ў 1579 г., калі адваёўвалі Полацк у Масквы. Пад час штурму быў разабраны млын на р. Палаце ля падножжа замкавай гары ў гэтым месцы. Калі была спаленая вежа, якая стаяла на рагу Машны, абаронцы літаральна за дзень збудавалі новае прасла сцяны паміж суседнімі вежамі-быкамі. Безумоўна, у агульнай тапаграфіі Верхняга замка Машна займае сваё адметнае месца. Магчыма, нават сакральнае.

Прадслава і кнігі. На пачатку XII ст. тэарэтычна нейкая літаратура магла быць і ў прыватных княжых палатах. Аднак верагоднасць гэтага вельмі малая. Тым больш, калі гэта тычыцца такога спецыфічнага жанру, як літаратура жыццёвая. Бясспрэчна іншае: галоўным месцам захавання кніг былі храмы і манастыры. Менавіта там маладая Прадслава спазнала адукацыю і пачала чытаць кнігі.

Манастырская практыка на той час была не распаўсюджанаю, але знаёмаю. Лічыцца, што на тэрыторыі Кіеўскай Русі першым жаночым манастыром быў манастыр Св. Мікалая, заснаваны, як апавядае жыццё Феадосія Пячэрскага, непасрэдна ў Кіеве на «магіле Аскольда». Больш аб ім звестак няма. Крыху больш вядома аб другім жаночым манастыры — Андрэеўскім, які быў заснаваны ў 1089 г. таксама ў Кіеве сынам Яраслава

⁷ Тарасаў, С. В. Полацк... — С. 175—176.

Мудрага Усеваладам для сваёй дачкі Ганны. Вось ужо пры гэтым манастыры згадваецца школка для дзяўчынак, якіх вучылі не толькі чытаць, пісаць і спяваць, але таксама і хатнім гаспадарчым працам.

Трэба зрабіць адну істотную заўвагу. Абсалютная большасць першых манастыроў на працягу XI—XIII стст. была збудавана князямі і баярамі. Як слухна заўважылі гісторыкі М. Галубінскі і А. Карташоў, гэта была перанятая ад «грэкаў» традыцыя кцітарства, якая мела на мэце не саміх манахаў і манаства, а малітвеннікаў за ўласныя душы пры жыцці і пасля смерці⁸.

Падобныя манастыры не толькі цалкам залежалі ад сваіх дабрадзеяў, але і належалі ім на правах уласнасці. Былі выпадкі пабудовы манастыроў багатымі манахамі, якія па тых ці іншых прычынах аддзяляліся ад брацці і будавалі абіцель пад сябе на ўласныя сродкі альбо з прыцягненнем грошай князёў і баяр. Падобнымі былі ў XI ст. манастыры Спаса-Берастоўскай (Германеч) і Клоўскай Влахернскай (Стэфанеч) у Кіеве. Таксама трэба заўважыць, што першыя манахі ўвогуле не мелі манастыроў як нейкага памяшкання ці акрэсленай тэрыторыі. Іх жыццё праходзіла пры храмах. Першым самастойна ўзніклым сярод вядомых манастыроў гэтага часу да сёння застаецца Кіева-Пячэрскі, заснаваны Св. Антоніем. Апошні, як ні дзіва, ніколі не быў ягоным ігуменам.

Такім чынам, зыходзячы з падобнай тэндэнцыі, найверагодней і першыя полацкія манастыры былі заснаваны князямі. Калі не браць пад увагу досыць цьмяныя часы другой паловы X ст., місіянерскую ролю Торвальда і магчыма заснаваны ім мужчынскі манастыр Іаана Прадцечы на Востраве, то на ролю полацкіх кцітараў пасуюць Ізяслаў, Брачыслаў і Усяслаў полацкія.

Першы з іх пражыў вельмі кароткае жыццё. І нават няма пэўнасці, дзе яго скончыў: у Заслаўі ці Полацку?

Другі, вядомы сваёй актыўнай знешняй палітыкай, безумоўна, стаяў нароўні з Яраславам Уладзіміравічам ноўгарадскім, а потым і кіеўскім князем. Лагічна дапусціць, што, імкнучыся нічым не саступаць Кіеву, Брачыслаў мог засноўваць манастыры. Без сумнення тое, што ён спрыяў распаўсюджанню хрысціянства на Полаччыне і ў залежных ад Полацка землях. Не выключана, на нашу думку, што ініцыятыва і пачатак будаўніцтва Сафійскага сабора ў Полацку таксама належала Брачыславу.

Пад час праўлення Усяслава Брачыславіча (1044—1101) манастыр ужо быў. Той самы, куды і прыйшла цягам часу будучая Ефрасіння. Здзіўляе толькі тое, што гэта адзіны на той час у Полацку манастыр і менавіта жаночы.

⁸ *Карташев, А. В.* Очерки по истории русской церкви / А. В. Карташев. — М.: Наука, 1991. — Т. 1. — С. 224—227.

Агульнаеўрапейская практыка, нягледзячы на тое, што самыя першыя манастыры ў IV ст. каля Александрыі былі заснаваныя Пахоміем (мужчынскі) і яго сястрой (жаночы) адначасова, паказвае, што найчасцей спачатку з'яўляліся манастыры мужчынскія. І менавіта яны заўсёды пераважвалі па колькасці. Лагічна было б чакаць, што і ў Полацку першым манастыром была мужчынская абіцель. Гіпатэтычна тая, што заснаваў Св. Торвальд. А магчыма і іншая.

Прынамсі, на гэтую ролю можа мець права Бельчыцкі Барыса-Глебскі манастыр. Шанаванне культа Барыса і Глеба афіцыйна пачалося з 1071 г. праз 56 гадоў пасля смерці князёў. Цагляныя пабудовы ў Бельчыцах датуюцца канцом XI — пачаткам XII ст. Мы не ведаем, што было да цаглянай забудовы, аднак уражвае колькасць храмаў у адным месцы і на прыстойнай адлегласці ад самога горада: Вялікі сабор, Барыса-Глебская царква, Пятніцкая царква-пахавальня і храм-трыконх.

Безумоўна, месца невыпадковае, сакральнае. Ад Полацкага Верхняга замка, дзе зараз знаходзіцца Сафіійскі сабор, уверх па Дзвіне напразткі адлегласць каля трох кіламетраў. Тапаграфія нагадвае геаграфічнае размяшчэнне кіеўскіх замкаў і Кіева-Пячэрскай лаўры. Ці не быў Бельчыцкі манастыр (мужчынскі, дарэчы) такой самаю Лаўраю для Полацка, як Пячэрскі для Кіева? І менавіта ён рэальна існаваў ужо ў часы маладой Прадславы.

Першыя даследчыкі Бельчыц у XIX ст. К. Гаворскі і А. Семянтоўскі лічылі, што гэты манастыр быў «княжаскім», г. зн. кцітарскім, у тым ліку спасылаючыся на падзеі 1159 г., калі полацкі князь Расціслаў Глебавіч хаваўся ў ім ад бунту гарадскога веча. Але наўрад ці гэта можна лічыць доказам, як і наяўнасць пахавальнай крыпты ў Пятніцкай царкве. Але выключаць нельга.

Засмучае адлегласць ад горада, на якой гэты манастыр быў заснаваны. Прычым на левым беразе Дзвіны, у той час як увесь Полацк знаходзіўся на правым. Трапіць у манастыр з горада было далёка не так проста, як падаецца сёння. Аўтамабільнага моста і дарогі, якая сёння фактычна перасякае манастырскую тэрыторыю, не было. Плынь на Дзвіне ў гэтым месцы досыць хуткая — каля аднаго метра ў секунду, з каменнымі парогамі. Калі перакласці на «мову човена» з двума вёсламі, то супраць плыні лодка ў лепшым выпадку будзе стаяць на месцы. Каб патрапіць на другі бераг дакладна пад манастыр, трэба было падняцца вышэй па рацэ мінімум метраў на 100—200 і толькі тады сплаўляцца на чоўне. А плывучы ад манастыра, лёгка можна было прыстаць на правым беразе пад Верхнім замкам.

Заўважым пры гэтым: каб паўтарыць падобнае падарожжа, трэба было б гэты човен волакам уздоўж берага зноў цягнуць у кропку вышэй мана-

стыра на правым беразе. А гэта як мінімум 3,5 кіламетры! Праўда, можна было яшчэ пераплыць на Востраў, што насупраць Верхняга горада. Але ўсё адно даволі далёка давялося б ісці да манастыра.

Калі Ефрасінні і полацкаму епіскапу Ілы будзе сон аб заснаванні манастыра ў Сяльцы, то на тым месцы ўжо будзе стаяць епіскапскі храм і само месца належаць царкве. Да таго ж гэта месца на правым беразе Дзвіны, пры дарозе на поўнач, у накірунку на сённяшні Себеж—Пскоў—Ноўгарад.

Бельчыцы — у адваротным баку. За два кіламетры ад Бельчыц па тым жа левым беразе Дзвіны пад в. Казьянкі быў знойдзены самы багаты скарб арабскіх дырхамаў — 7,5 тысяч манет вагой каля 20 кг! Праўда, ягонае закладка датуецца 930-мі гадамі. Што ж было такім прыцягальным у гэтым раёне дзвінскага левабярэжжа?

Адназначнага адказу мы не дадзім. Але звернем увагу будучых даследчыкаў на некаторыя цікавыя дэталі. Прыблізна за шэсць кіламетраў ад Казьянак уверх па Дзвіне існавала феадальная сядзіба Лучна. Яна вельмі добра даследавана беларускім археолагам М. Клімавым. Матэрыялы раскопак паказалі, што некаторыя рэчы (у прыватнасці, посуд) абсалютна супадаюць па формах і памерах з полацкімі на XI—XII стст. З аднаго боку і не дзіва, але з другога — адна майстэрня, адна «рука».

Побач з Лучна ёсць в. Абалонне — поўны этымалагічны аналаг Абалоні пад Кіевам.

Яшчэ прыблізна ў васьмі кіламетрах вышэй па Дзвіне ў яе ўпадае рака Тураўлянка. Фактычна гэта рака Дзіва, якая бярэ свой пачатак пад Лепелем і праз сістэму азёраў даходзіць да Дзвіны. На Дзіву-Тураўлянку, разам з азёрамі, як каралі нанізаны язычніцкія сакральныя мясціны і капішчы.

Самае вядомае з іх — на возеры Янава. Апрача таго, гэта тэрыторыя — фактычна міжрэчча паміж Дзвіной і яе левым прытокам Ушачай. Менавіта паміж Бельчыцай—Казьянкамі і Фарынава—Вішнева адлегласць паміж рэкамі найменшая — каля 12—13 км.

Тапаніміка гэтага міжрэчча захавала такія цікавыя назвы, як Глінішча (5 км ад Бельчыцкага манастыра на рацэ Бяльчанцы) і Глінкі (пад Лучна), Чарнаручча, Лысая Гара, Туроўля, Межна, Тросна, Сомніца, Меруті ды іншыя.

Нам ужо даводзілася пісаць аб уяўнай сакральнасці гэтых месцаў як мінімум ад часоў жалезнага веку. Вядома, што хрысціянства пад час свайго распаўсюджвання абарочвала язычніцкія мясціны на сваю карысць. Так, да прыкладу, храмы будаваліся на капішчах. І гэта была агульная тэндэнцыя. Наколькі пашыраная?

Вось прыклады: на месцах язычніцкіх капішчаў стаяць: галоўная святыня армянскай царквы Матэнадаран, Дзесяцінная царква ў Кіеве, Сафійскі

сабор у Ноўгарадзе, Нотр-Дам у Парыжы, царква Раства Багародзіцы на Пярыні пад Ноўгарадам, кафедральны сабор Св. Станіслава ў Вільні, манастыр Святых Херувімаў у сірыйскай Сайднайі, Спаса-Праабражэнскі сабор у Чарнігаве, нарэшце храм Гроба Госпада ў Ерусаліме і г.д. Таму цалкам верагодна, што на месцы Бельчыцкага манастыра і на месцы Сафійскага сабора некалі існавалі язычніцкія капішчы. І менавіта гэтым было абумоўлена абранне месца для будаўніцтва храмаў і манастыра.

З гэтага гледзішча мужчынскі манастыр у Бельчыцах (апрача Іаана Прадцечы на Востраве), пэўна, з'явіўся раней за жаночы пры Сафійскім саборы. Апошні ў гады сталення Прадславы-Ефрасінні мусіў мець ужо і свае пляцы, і свае келлі, аб чым мы пісалі вышэй. Менавіта тут і магла праходзіць адукацыя маладой князеўны-палачанкі. Тут яна магла пазнаёміцца з Жыціем Ефрасінні Александрыйскай, упадабаць і абраць яе шлях прыкладам для свайго подзвігу ў зямным жыцці.

А. А. Трусаў

Гісторыя будаўнічай тэхнікі полацкай архітэктурнай школы

У першай частцы артыкула выкладаецца гісторыя вывучэння полацкага манументальнага дойлідства, пачынаючы з XVIII ст. і да нашага часу, прыводзяцца імёны даследчыкаў, вынікі іх працы. У другой частцы артыкула разглядаюцца асноўныя будаўнічыя канструкцыі і матэрыялы помнікаў старажытнага полацкага дойлідства. Нададзена ўвага і пытанню аб вырабе плінфы — асноўнага будаўнічага матэрыялу старажытных дойлідаў. На тэрыторыі Беларусі у XII ст. працавала некалькі будаўнічых арцеляў. Полацкая зямля мела дзве самастойныя арцелі — полацкую і віцебскую. Пры канцы XII ст. манументальнае будаўніцтва ў Полацкай зямлі спынілася. Полацкія дойліды заснавалі архітэктурную школу ў Смаленску і ўдзельнічалі ў будаўніцтве царквы Пятра і Паўла ў Ноўгарадзе. З дапамогаю полацкіх майстроў (асабліва цагельнікаў) у другой палове XII ст. была створана самастойная будаўнічая арцель у Гарадзенскім княстве.

Ключавыя словы: полацкае дойлідства, Полацкая зямля.

Трэба адзначыць, што беларускае манументальнае дойлідства зародзілася ў XI ст. у Полацку і асабліва расквітнела ў XII ст. на тэрыторыі Полацкай зямлі, дзе акрамя полацкай архітэктурнай школы склалася самастойная і вельмі ўнікальная віцебская архітэктурная школа.

Таксама была спроба пабудаваць каменны храм з дапамогай замежных (польскіх) майстроў у Мінску. Аднак у сваім артыкуле мы спыніліся толькі на дзейнасці полацкіх майстроў, якія мелі дзве будаўнічыя арцелі, што пабудавалі толькі ў Полацку не менш за 10 храмаў і княжацкі палац (церам).

Першым даследчыкам будаўнічай тэхнікі XI—XII ст. беларускіх мураваных храмаў быў архімандрыт гродзенскага Каложскага манастыра Ігнат Кульчынскі. Як адзначае даследчык полацкай зямлі Л. А. Аляксееў, ён быў першым, хто прапанаваў даціроўку Каложскай царквы па цэгле (плінфе) і ў якасці аналага прывеў цэглу Полацкай Сафіі [1, с. 14].

Першыя вядомыя нам раскопкі храма Бельчыцкага манастыра ў Полацку былі зробленыя ў 1790 г. Вынікі гэтых раскопак надрукаваў М. Варонін, які знайшоў у архіве адпаведныя матэрыялы. Ён лічыў, што

гэта ўнікальны храм-трыконх, які мае аналагі з храмамі Афона, Балгарыі і Сербіі [2, с. 102—104].

У XIX ст. робяцца спробы рамонту і рэстаўрацыі некаторых помнікаў старажытнага беларускага дойлідства. Так, у пачатку 1830-х гг. сталі складаць гістарычныя даведкі пра іх лёс і перабудовы, спрабуючы іх апісаць і замаляваць, зрабіць графічныя чарцяжы накішталт архітэктурных «абмераў». Першым такім помнікам, на які была звернута ўвага, стала Спаская царква XII ст. Еўфрасіньеўскага манастыра ў Полацку. У сваім лісце да мясцовага генерал-губернатара ад 10 лютага 1832 г. епіскап Полацкі і Віцебскі Гаўрыіл дае апісанне вышэйзгаданага храма і звяртае ўвагу на масіўныя сцены і вузкія вокны, дзве крыжовападобныя келлі Еўфрасінні Полацкай і яе сястры, фрэскавы роспіс на хорах царквы і старажытныя надпісы на сценах [1, с. 53]. У наступным 1833 г. у «Журнале министерства внутренних дел» былі надрукаваныя некаторыя гістарычныя звесткі пра вышэйзгаданы храм і ўпершыню прыведзены яго малюнак-чарчэж. Гэта падрабязны план будынка і яго бакавы фасад. Тут былі пазначаныя пілястра на ўсходнім фасадзе, аркавыя аздабленні вокнаў і некаторыя іншыя дэталі, якія былі страчаныя падчас перабудовы царквы [3].

Адным з першых даследчыкаў, які ў XIX ст. звярнуў увагу на муроўку са схаваным радам (альбо шэрагам) быў Ксенафонт Гаворскі. Ён падрабязна апісаў муроўку Барысаглебскай царквы Бельчыцкага манастыра XII ст., надрукаваў памеры плінфы з гэтай муроўкі ў вяршках і адзначыў, што шырыня цаглянай рошчыны паміж двума радамі плінфы ў два разы большая, чым таўшчыня плінфы [4].

Цікавую інфармацыю, а таксама ўласныя замалёўкі помнікаў беларускага дойлідства, пакінуў мастак Маскоўскай зброянай палаты Дзмітры Струкаў, які некалькі разоў быў у Беларусі.

У 1864 г., калі ён наведаў Полацкі Сафійскі сабор, мясцовы будаўнік Ягор Завалока паведаміў, што пад падлогай храма XVIII ст. захаваліся ніжнія часткі храма XI ст. з фрэскавым роспісам. Гэтую інфармацыю пацвердзілі і мясцовыя святары. Калі Д. Струкаў аглядаў сутарэнні былога Полацкага езуіцкага калегіума, ён знайшоў там «7 плит древнего кирпича, тонкого ручного, лежащего между мусором нового кирпича» [5, с. 14—15].

Такім чынам, Д. Струкаў добра ведаў розніцу паміж плінфай і вялікапамернай цэглай больш позняга часу.

У 1884 г. Д. Струкаў даследаваў верхнюю частку Спаса-Праабражэнскай царквы Еўфрасіньеўскага манастыра ў Полацку і замаляваў рэшткі асновы барабана пад купалам царквы.

Значную ролю ў археалагічным вывучэнні помнікаў архітэктуры адыграў IX Археалагічны з'езд, які адбыўся ў жніўні 1893 г. у Вільні. Тут

упершыню была звернутая ўвага на даследаванні старажытнага беларускага дойлідства XI—XII стст. у Віцебску і Полацку. Грунтоўны даклад на гэтую тэму на з’ездзе зрабіў А. Паўлінаў. Ён вывучаў Полацкую Сафію, Спаса-Праабражэнскую царкву ў Еўфрасіньеўскім манастыры, помнікі Бельчыцкага манастыра і Дабравешчанскую царкву ў Віцебску.

Даследчык зрабіў першыя абмеры Дабравешчанскай і Спаса-Еўфрасіньеўскай цэркваў і руін Бельчыцкага вялікага сабора XII ст. Асаблівую ўвагу А. Паўлінаў звярнуў на ўнікальную муроўку Віцебскага храма і Полацкай Сафіі (ўсходняя апсіда) [6].

Пачынаючы з 1909 г. полацкі Сафійскі сабор вывучае П. П. Пакрышкін. У 1913 г. падчас рамонту пад сучаснай падлогай інжынер-архітэктар І. П. Суханаў знайшоў рэшткі старажытных муроў XI ст. П. Пакрышкін у гэты час робіць зандажы заходніх і ўсходніх сцен сучаснай Сафіі і знаходзіць старажытную муроўку XI ст. Вынікі даследаванняў П. Пакрышкіна ў 1915 г. надрукаваў К. Шароцкі [7].

У 1923 г. у Полацк прыехаў з Масквы Мікалай Бруноў. Ён правёў абследаванне Спаскай царквы і ўпершыню звярнуў увагу на спецыяльную масіўную апору барабана пад сучасным дахам царквы, якая з боку кожнага фасада мела трохлопасцевую крывую. Даследчык прапанаваў сваю рэканструкцыю першапачатковага выгляду храма XII ст. і падтрымаў думку прафесара Някрасава аб моцным уплыве гэтага храма на ранняе маскоўскае дойлідства [8, с. 3]. Пазней, у 1928 г., у сваім артыкуле, прысвечаным беларускай архітэктуры XI—XII стст., ён выказаў меркаванне, што ў Полацку і Смаленску існавала арыгінальная творчая манера дойлідства, якая паўплывала на архітэктuru Ноўгарада.

Значную ролю ў вывучэнні полацкага мураванага дойлідства адыгралі выдатныя беларускія навукоўцы — мастацтвазнаўца Мікола Шчакаціхін і археолаг Іван Хозераў. У 1926 г. гэтыя даследчыкі абследавалі Полацкую Сафію і даказалі, што заходнія апсіды сабора больш познія. Нягледзячы на тое, што яны, як і ўсходнія апсіды, зроблены таксама з плінфы, але плінфа пакладзена не на цямяначнай, а на чыстай вапнавай рошчыне.

Мікола Шчакаціхін быў не толькі прафесійным даследчыкам, але і цудоўным выкладчыкам. З 1923 г. ён чытае ўпершыню ў Беларускім дзяржаўным універсітэце курс гісторыі беларускага мастацтва, які потым у 1928 г. друкуе асобнай кнігай [9]. Даследчык адзначае, што першым навукоўцам, які вызначыў беларускае мастацтва як самастойную еўрапейскую плынь, быў нямецкі даследчык Альбэрт Іпель у 1918—1919 гг. М. Шчакаціхін прадоўжыў гэтую думку Іпеля і напісаў у сваёй кнізе вялікі раздзел «Царкоўная архітэктатура XI—XII стст.» «Ён адзначае вялікі ўплыў на мураванае

беларускае дойлідства візантыйскіх архітэктурных формаў, у тым ліку і пераробленых правінцыйных візантыйскіх формаў» [9, с. 79].

Даследчык дае падрабязнае апісанне муроўкі Полацкай Сафіі XI ст. і прыводзіць сярэдняю таўшчыню (2,5 см) плінфы з гэтай муроўкі. У якасці аналагаў ён прыводзіць муроўку кіеўскіх і чарнігаўскіх храмаў. Ён звяртае сваю ўвагу і на муроўку Спасаўскай царквы Еўфрасіньеўскага манастыра.

Гэта чыста-цагляная муроўка «з асобным прыёмам маркіроўкі прамежкавых шэрагаў цэглы з дапамогай досыць шырокіх пластоў надворнага тынку.» (Зараз мы гэтую муроўку называем муроўкай са схаваным радам (шэрагам) — А. Т.).

Адначасова з Міколам Шчакаціхіным полацкае мураванае дойлідства XI—XII стст. вывучае Іван Хозераў. У выніку вывучэння Полацкай Сафіі ён прыйшоў да высноваў, што заходнія апсіды храма былі зробленыя не раней за XV ст. Ён даследаваў муроўку заходняй сцяны сабора, да якой былі прыбудаваныя пазней апсіды, і вызначыў, што заходні фасад храма XI ст. быў зроблены ў тэхніцы мяшанай муроўкі. Таксама ён зрабіў рэканструкцыю першапачатковага плана сабора, у аснове якога ляжаў квадрат, бакі якога мелі памеры каля 27 м кожны [10]. У 1926 г. І. Хозераў даследаваў верхнія часткі Спаскай царквы XII ст., дапоўніў рэканструкцыю М. Брунова і прапанаваў сваю. Пры гэтым ён дэтальва вывучаў сістэму муроўкі храма [11].

У 1928 г. даследчык правёў раскопкі двух храмаў XII ст. Бельчыцкага манастыра. Падчас раскопак Пятніцкай царквы былі знойдзеныя рэшткі першапачатковай прамавугольнай апсіды і падземная камера (крыпта) пад усім будынкам храма з трыма прытворамі. У аснове падмурка храма пакладзены дубовыя брусы. Знойдзена дзве падлогі: адна ў выглядзе цямяначнай гладкай паверхні, таўшчынёй 10—12 см і другая, выкладзеная з квадратных плітак падлогі. Абодва храмы былі распісаныя фрэскамі. І. Хозераў дэтальва вывучаў розныя будаўнічыя матэрыялы, асабліва плінфу.

У 1928 г. ён прапанаваў выступаючыя выявы на плінфе называць знакамі (гэтыя малюнкi былі выразаныя ў сценках драўлянай формы для вырабу цэглы), а выявы, уціснутыя ў гліняную масу яшчэ вільготнай цагліны адразу пасля яе вырабу асобым штампам, — клеймамі [12, с. 168].

Пасля вайны ў 1946 г. І. Хозераў вяртаецца ў Беларусь, дзе працуе ва Упраўленні па справах архітэктурны пры СНК БССР. У 1946 г. ён прыязджае ў Полацк, дзе вывучае Полацкую Сафію і Спасаўскую царкву Еўфрасіньеўскага манастыра. На фасадах Спасаўскай царквы былі зробленыя ім зандажы, дзякуючы якім удалося вызначыць першапачатковую форму вокнаў храма, што мелі звонку цагляныя аздабленні [13].

На жаль, у часы «хрушчоўскага» змагання з рэлігіяй былі канчаткова зруйнаваныя рэшткі двух храмаў XII ст. Бельчыцкага манастыра, а яго тэрыторыя была шчыльна забудавана жылымі дамамі. Праз падмуркі вялікага сабора Бельчыцкага манастыра прайшла асфальтная дарога.

Тым не менш, даследаванні ў 50—70-х гг. XX ст. старажытных помнікаў дойлідства па Беларусі працягваліся. У гэтыя часы тут працуе расійскі археолаг і мастацтвазнаўца Міхаіл Каргер.

Пачынаючы з 1957 па 1964 г. ён правёў раскопкі вялікага храма на тэрыторыі Спаса-Еўфрасіньеўскага манастыра. Гэта быў будынак з трыма прытворамі і дадатковай галерэяй, якая была спачывальняй полацкіх епіскапаў. Тут упершыню на Беларусі былі знойдзены рэшткі мазаікі з каляровых шкляных кубікаў — смальты. М. Каргер лічыў, што мазаіка ўпрыгожвала часткі сцен над саркафагамі, дзе хавалі нябожчыкаў [14]. Таксама ў Полацку М. Каргер вывучаў Полацкую Сафію і Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра.

У гэты час пачаў даследаваць полацкую архітэктурную XII ст. Георгі Штыхаў. У 1962 г. ён на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку ў шурфе знайшоў шмат плінфы і цямянкі, што сведчыла пра існаванне тут каменнага будынка XII ст.

У 1967 г. на тэрыторыі Верхняга замка Полацка, непадалёк ад Полацкай Сафіі, Міхаіл Каргер раскапаў рэшткі раней невядомага храма XII ст., з прамавугольнай апсідай. Даследчык дасканала вывучыў будаўнічую тэхніку будынка. Гэта муроўка са схаваным радам (шэрагам) і падмуркі, складзеныя з камянёў на сухую, без ужывання вапнавай рошчыны.

Каргер зрабіў рэканструкцыю плана царквы і лічыў, што гэта прататып вядомага храма Міхаіла ў Смаленску [15].

У сувязі з рэстаўрацыяй Полацкага Сафійскага сабора з 1975 па 1980 г. вялікія раскопкі вакол храма, а таксама ў яго інтэр'ерах правёў ленинградскі археолаг Валянцін Булкін. Ён высветліў, што ў аснове сабора знаходзіцца адзіны, і адначасова фундаментны, каркас. У паўднёвай сцяне храма знайшлі рэшткі дзвярнага праёма XI ст. Сабраныя фрагменты фрэсак, плінфа са знакамі на тарцах і аплаўлены свінец з даху сабора.

Было высветлена, што ўсходняя сцяна храма была аздоблена поясам дзвюхпрыступкавых нішаў, паўкалонкамі на апсідах, а таксама мастацкай расфарбоўкай вонкавай паверхні муроу пад паласатую муроўку.

Былі раскапаныя розначасовыя прыбудовы XII—XIII стст. да асноўнага аб'ёму сабора, а таксама рэшткі паўночна-заходняй лесвічнай вежы храма, амаль квадратнай формы (7,4 × 7,1 м). Устаноўлена, што тры ўсходнія апсіды Полацкай Сафіі мелі не шматгранную, а акруглую форму. У заходнім

трансепце храма знойдзеныя рэшткі падлогі XI—XII ст., зробленыя з паліваных плітак падлогі [16].

У 1976—1977 гг. Павел Рапапорт выявіў рэшткі храма XII ст. на адным з полацкіх пасадаў на стрэлцы Ніжняга замка. Гэты храм быў чатырохслуповым, аднаапсідным, меў стужкавыя падмуркі і галерэю, дзе знайшлі рэшткі шыфернага саркафага. Даследчык лічыў, што гэта княжацкая спачывальня і датаваў гэты будынак першай паловай XII ст. [17].

Адначасова, у 1976 г., П. Рапапорт знайшоў на тэрыторыі Верхняга замка ў Полацку рэшткі княжацкага палаца (церама). Гэта быў прамавугольны будынак (4,7×4,2 м) з прыбудовай да яго з заходняга боку (2,5×2,4 м). У 1977 г. даследчык раскапаў і драўляную зрубную прыбудову (4,9×5,0 м), зробленую з моцных драўляных брусаў, абмазаных глінай. Яны датуюцца XIV ст. У гэтай прыбудове былі знойдзеныя рэшткі першых на тэрыторыі Беларусі кафляных печаў, складзеных з гаршковай кафлі [18].

Сляды яшчэ адной царквы XII ст. у 1976—1977 гг. П. Рапапорт прасачыў у Полацку на вуліцы Горкага. Калісьці храм стаяў на знешнім краі абарончага рога гарадскога дзядзінца.

У гэты час прадоўжыліся даследаванні Вялікага сабора Бельчыцкага манастыра. Гэта раскопкі М. Каргера (1965 г.) і П. Рапапорта (1977 г.), а таксама аўтара (1990 г.). Археолагамі былі прасочаны рэшткі фрэскавага роспісу храма, сабрана трапецыпадобная плінфа і знойдзена першая на тэрыторыі Беларусі мулярская кельня XII ст. [19, мал. 45].

Пасля 1991 г. археалагічнае вывучэнне помнікаў полацкага манументальнага дойлідства доўгі час не праводзілася. Варта адзначыць, што рэстаўрацыя фрэсак у інтэр'ерах Спаса-Праабражэнскай царквы ні на адзін год не спынялася і працягваецца зараз.

Падчас рэстаўрацыі фрэсак у келлі Еўфрасінні Полацкай была знойдзена яе выява. У руках яна трымае мадэль будучага храма. Асабліва добра бачная верхняя частка царквы, аздобленая трохлопасцевымі какошнікамі. Падчас апошніх раскопак, пачатых у 2015 г., каля сценаў храма былі знойдзеныя рэшткі бакавой галерэі.

Цяпер варта разгледзець асноўныя будаўнічыя канструкцыі і матэрыялы помнікаў старажытнага полацкага дойлідства.

Пачнём з характарыстыкі падмуркаў XI ст. Полацкай Сафіі. Даследчыкі высветлілі, што яны стужкавыя і ўтвараюць суцэльны каркас. Складзеныя з невялікіх камянёў на вапнавай рошчыне без цямянкі. Глыбіня падмуркаў паўднёвай сцяны — 1,23 м, стужкавых — 1—1,1 м. У аснове падмуркаў быў зроблены каркас з драўляных лаўжоў. Над стужкавымі падмуркамі ніжэй узроўню падлогі знаходзілася цагляная адмостка [20, с. 93].

Цікавую канструкцыю падмуркаў XII ст. сустрэў у 1928 г. Іван Хозераў падчас вывучэння Вялікага сабора Бельчыцкага манастыра. Падмуркі храма былі закладзеныя ў пясчаным грунце на глыбіню 1,63 м на лаўжах з дубовых брусоў (0,2 × 0,25 м), замацаваных жалезнымі каванымі чатырохграневымі штырамі (даўжынёю 24 см) [19, с. 69—70]. Лаўжы пакладзеныя па тры шэрагі ў адной плоскасці. Пад абсідамі лаўжы перакрыжоўваліся ў каркасны шматвугольнік.

I. Хозераў аданаचाў, што тагачасны гарызонт грунтовай вады супадаў з асновай падмурка. Лаўжы былі залітыя вапнавай рошчынай амаль без цямянкі, таўшчыня заліўкі — 25 см. Муроўка падмурка зробленая з бутавага каменю на вапнавай рошчыне з дамешкаў цямянкі. Памеры валуноў самыя розныя — ад 8—10 да 25—30 см у дыяметры.

Падмурак Спасаўскай царквы Еўфрасіньеўскага манастыра зроблены з камянёў, пакладзеных усухую, без вапнавай рошчыны. Глыбіня падмурка блізу 1 м, ён праходзіць праз пласт чырвонай гліны і апіраецца на шчыльны мацерыковы пясок, да таго ж падмурак крыху шырэйшы за сцены.

Цікава выкананыя падмуркі ў полацкім княжацкім палацы (хораме), які меў падвал глыбінёю каля 1,5 м ад узроўню дзённай паверхні. Падмурак складзены з камянёў на вапнавай рошчыне без цямянкі і быў вельмі тонкі — шырынёю 60—75 см, а ў малым памяшканні — толькі 50 см [20, с. 95].

У другой палове XII ст. полацкія дойліды ўжо адмовіліся ад дубовых лаўжоў у аснове падмуркаў. Пасля таго, як падмуркі былі зробленыя з цэглы і камянёў, рабіліся сцены будынкаў.

Першы мураваны будынак у Беларусі — Полацкая Сафія (сярэдзіна XI ст.) — пабудаваны ў тэхніцы мяшанай муроўкі (*opus mixtum*). Гэта чаргаванне шэрагаў палявых камянёў з шэрагамі плінфы, што звязвала ўсю канструкцыю. Амаль квадратная форма плінфы перашкаджала добра перавязваць швы. Таму на фасад выходзіў адзін шэраг цэглы, а тарцы плінфаў з прамежкавых шэрагаў былі крыху «заглыбленыя» ў мур. Звонку гэтыя шэрагі прыкрываліся цямянкавай рошчынай, прычым таўшчыня яе палоскі дасягала 15—20 см. Такая сістэма перавязкі плінфы атрымала назву муроўкі са схаваным, або ўтопленым, шэрагам (радам).

Адначасова з мурамі раслі драўляныя рыштаванні вакол іх. Яны значна адрозніваліся ад сучасных, бо не прывязваліся да муроў, а мацаваліся так, што канцы брусоў насцілаў закладваліся непасрэдна ў муроўку. Па заканчэнні будаўніцтва іх адразалі або вымалі. Зрэдку адтуліны ад іх закладвалі, але ў большасці выпадкаў яны заставаліся і імі можна было карыстацца, каб выставіць рыштаванні для рамонту будынка. У Беларусі такія рыштаванні існавалі да XVII ст. Цікава, што пры пабудове Полацкай

Сафіі (XI ст.) насцілы рыштаванняў клалі на круглыя жэрдкі (ад іх захаваліся круглыя адтуліны ў муроўцы сцен), а пачынаючы з XII ст. — толькі на прамакутныя брусы.

Муроўка са схаваным шэрагам характэрная для полацкай архітэктурнай школы XII ст. Калі плінфа набыла прамакутную форму, то канструкцыйная патрэба заглыбляць шэрагі знікла. Засталася толькі дэкаратыўная функцыя. Звонку камяні ўжо не клаліся, яны сустракаюцца часам усярэдзіне цаглянага мура.

Усярэдзіне сценаў полацкія дойдзіды закладвалі драўляныя звязы. Пры даследаванні муроўкі Барысаглебскай царквы Бельчыцкага манастыра І. Хозераў прасачыў па ўсім перыметры яе плана на ўзроўні крыху ніжэй за пачатак старажытных ваконных праёмаў ніжняга яруса царквы канал амаль квадратнага сячэння (21×23 см), на дне якога ляжала дубовая парохня. Аналагічныя прыёмы навуковец заўважыў і ў смаленскіх цэрквах XII ст. [19, с. 75—76].

У часе даследавання канструкцый Спасаўскай царквы Еўфрасіньеўскага манастыра ў 1947 г. навукоўцы высветлілі, што квадратныя пліты, размешчаныя над васьміграневымі часткамі ў слупоў храма, зробленыя з дрэва, магчыма, з марэнавага дубу [20, с. 97].

Даследаванні апошніх гадоў паказалі, што гэта тоўстыя дошкі (5—6 см), якія ўбудаваныя ў дзве калоны ў цэнтральнай частцы царквы і зробленыя яны з дубу, верагодна, дубу чарэшчатага. Таксама была абследаваная дубовая бэлька, што злучае адну з калон і сцяну храма. Бэлька была зробленая з бервяна, расколатага ўздоўж на дзве палавіны.

Навукоўцы зрабілі дэндрахраналагічны аналіз вышэйзгаданых драўляных канструкцый і прыйшлі да высноваў, што царква пабудаваная ў перыяд ад 1124 да 1137 г. [21, с. 16].

Вельмі важным элементам кожнага будынка з’яўляюцца вокны і ваконныя праёмы. На жаль, першапачатковыя вокны Полацкай Сафіі не захаваліся, таму свой аповед мы пачнём з аналізу вокнаў у храмах XII ст., якія, відаць, у значнай ступені нагадвалі вокны сваёй славутай папярэдніцы.

Найбольш дэталёва ваконныя праёмы Спасаўскай царквы Еўфрасіньеўскага манастыра вывучыў у 1946 г. І. Хозераў. Зробленыя ім зандажы паказалі, што ваконныя праёмы першага і другога ярусаў паўночнай і паўднёвай сценаў царквы першапачатковыя. Форма касых зрэзаў вонкавых адхонаў акна дасягалася з дапамогаю адмысловай муроўкі — чатырохкутных, спецыяльнай формы цаглін, адзін бок якіх скошаны. Абрыс верху ваконных праёмаў быў паўцыркульны, пашыранае вонкі вусце вокнаў, адпаведна, мела той самы профіль, што і арачкі вакна і саміх адхонаў.

На паўночнай сцяне над ніжнім ярусам вокнаў даследчык прасачыў рэшткі рэльефных цагляных аздабленняў — гэтак званых «бровак». Броўкі мелі паўцыркульныя абрысы, а іх ніжнія канцы пераходзілі ў гарызантальныя адросткі («вусікі»).

У 1928 г. І. Хозераў вывучыў старажытныя вокны Барысаглебскай царквы Бельчыцкага манастыра. Ён высветліў, што вокны ніжняга яруса ў памяшканні нартэкса царквы мелі падковападобныя абрысы. Падчас раскрыцця старажытных вокнаў царквы, якія пазней былі закладзеныя цэглай, навуковец знайшоў старажытныя ваконніцы, зробленыя з хваёвых дошак. Вызваленыя ад пазнейшых закладак адхоны вокнаў мелі ўнікальны фрэскавы роспіс арнаментальнага характару, да таго ж кожнае вакно вылучалася сваёй каляровай гамай, нават калі матывы арнаменту і супадалі. Асабліва багата былі аздабленыя тры акны ў памяшканні нартэкса [19, с. 75—77].

На сёння архітэктурна Беларусі XI—XII стст. вывучана археолагамі дастаткова глыбока. Але асноўны будаўнічы матэрыял старажытных дойлідаў — плінфу — дэтальна вывучалі далёка не ўсе даследчыкі. Некаторыя з іх наогул не казалі пра параметры плінфы і іншыя яе характарыстыкі ў сваіх публікацыях.

Першым належную ўвагу на полацкую і смаленскую плінфу звярнуў І. Хозераў. Ён упершыню падрабязна апісаў знакі на старажытнай цэгле і прапанаваў іх класіфікацыю [12].

У адпаведнасці з ёй зараз навукоўцы вытыркнутыя выявы на тарцах і пасцелях цаглін называюць знакамі, а выявы, зробленыя з дапамогай штампа і ўціснутыя ў паверхню цагліны, — клеймамі. У дадатак да класіфікацыі І. Хозерава маскоўскі археолаг Л. Бяляеў прапанаваў тэрмін меткі — для абазначэння знакаў, зробленых пальцам ці якой іншай прыладай на вільготных баках цагліны да яе абпалу [22].

Храналагічную шкалу смаленскай плінфы склаў П. Рапапорт, ступень дакладнасці даціроўкі дасягае 10—20 гадоў. Ягоная праца ўяўляе асаблівую цікавасць для беларускіх даследчыкаў, бо заснавальнікамі смаленскай архітэктурнай школы былі полацкія дойліды. Даследчык прыйшоў да высновы, што эвалюцыя шырокага боку плінфы ідзе ў накірунку змяншэння яе плошчы, а таўшчыня, як правіла, паступова павялічваецца і ў помніках канца XII — пачатку XIII стст. перавышае 4 см [23].

Будаўнікі XI—XII стст. працавалі з плінфай двух і больш фарматаў. Прычым адзін быў асноўны, а іншыя складалі 20—30 % ад агульнай колькасці. Выраблялі плінфу ў драўляных формах. Таму адна з пасцеляў была шурпатая і часам мела адбітак дошкі. На шурпаты бок клалі рошчыну, значыць, цэгла клалася роўнай паверхняй уніз.

Гэтым, пэўна, дасягалася лепшае счапленне цаглінаў. Сушылі цэглу перад абпалам пад адкрытым небам, іншым разам на траве. Абпальвалі ў спецыяльных печах — напольных ці зладжаных у схіле якога-небудзь пагорка, звычайна, высокага берага ракі.

На тэрыторыі сучаснай Беларусі рэшткі печаў для абпалу плінфы пакуль не знойдзеныя. Аднак падчас нагляду за рамонтам цеплатрасы на вул. Войкава каля дамоў № 1—5 у г. Полацку быў прасочаны завал плінфы без рошчыны, а таксама шмат абгарэлай плінфы і плінфы, якая спяклася. Сярэдняя таўшчыня кавалкаў плінфы вагаецца ад 2,7 да 3,5 см. Некаторыя з іх таўсцейшыя — ад 3,7 да 4 см. Плінфа знойдзена ў пласце вільготнай і абпаленай чырвонай гліны з дамешкамі вугля і попелу. Магчыма, што гэта рэшткі глінянай падушкі падпечку для абпалу плінфы [24].

П. Рапапорт таксама звярнуў увагу даследчыкаў, што ў «Жыццяпісе» Еўфрасінні Полацкай даецца апісанне печы для абпальвання цэглы: «...обретется печь полна пlynф жженных, и уже студеных, крепких зело...».

Даследчык падкрэсліў, што аўтар «Жыццяпісу» спецыяльна адзначыў, што цагліны ўжо былі халодныя, гэта значыць прыдатныя для будаўніцтва [25].

Даследчыкі адзначаюць, што знакі сустракаюцца на шырокіх баках полацкай плінфы, а таксама на яе тарцах. У 2017 г. пры раскопках храма-спачывальніцы полацкіх епіскапаў была знойдзеная плінфа з выявай схематычнага плана будынка на яе пасцелі [26].

Пры будаўніцтве Полацкай Сафіі ўжывалася плінфа розных тыпаў і памераў. Акрамя звычайнай прамавугольнай плінфы існавала і фасонная. Такую цэглу XI—XII стст. называюць лякальнай плінфай.

Яна ішла на выкладку скругленых кутаў вонкавых лапатак, парталаў, слупоў, паўкалонак ды інш. Форма яе самая розная: трапецыя, прамакутная цэгла з паўкруглым канцом, цэгла з адным скругленым кутом (у чвэрць круга), цэгла ў форме паловы васьмігранніка, праса і нават круглая, з адтулінай пасярэдзіне.

Сярэднія памеры звычайнай плінфы з муроў Сафійскага сабора роўныя 34,25×23,75×3,5 см. Даследчыкі адзначаюць, што з цягам часу параметры плінфы змяняліся, і асабліва яе таўшчыня. Так, І. Ганецкая адзначае, што Сафійскі сабор складзены з плінфы вельмі тонкай і максімальнай для пазнейшых храмаў Полацка даўжынёй і шырынёй пасцелі, прычым тут вытрыманы адзіны стандарт на таўшчыню цэглы [27].

Важным элементам інтэр'ераў каменных полацкіх храмаў была падлога, якую рабілі з керамічных плітак. Падчас раскопак у Полацкай Сафіі ў заходнім папярочным нефе археолагі знайшлі рэшткі старажытнай

керамічнай падлогі на цамянкавай падрыхтоўцы. Тут былі сабраныя кавалкі паліваных плітак жоўтага і зялёнага колераў [16].

У 1928 г. І. Хозераў падчас раскопак Барысаглебскай царквы Бельчыцкага манастыра выявіў фрагмент падлогі з керамічных паліваных плітак. Падлога з квадратных плітак захавалася ў дзяканніку і часткова ў праходзе з яго ў алтар. Паліва галоўным чынам зеленавата-жоўтая, але трапляліся пліткі з цёмнай зеленавата-жоўтай і цёмна-зялёнай паліваю. Выглядае, што колернай гаме ўвага не надавалася, бо ўсе пліткі ў дачыненні да колеру пакладзеныя выпадкова. Адна плітка была з ярка-чырвонай паліваю [28]. Гэты факт сведчыць пра мясцовую вытворчасць полацкіх плітак, бо чырвань — прыкмета браку пры абпале. Керамічныя пліткі былі пакладзеныя на цамянкавай вапнавай праслойцы таўшчынёю 7—8 см.

Вядомыя выпадкі, калі паліваныя пліткі ў мураваных будынках выкладалі не на вапнавай рошчыне, а на гліне. У адной з цагляных прыбудов XII—XIII стст. да Полацкай Сафіі В. Булкін прасачыў рэшткі падлогі з квадратных плітак (14×14 см), пакладзеных на гліне [29].

У часе раскопак храма-пахавальні ў Полацку знайшлі розныя пліткі — квадратныя, маленькія трохкутныя і фігурныя (дугападобнай формы), пакрытыя жоўтай, зялёнай і чорнай паліваю. Гэта пакуль адзіны ў Беларусі храм, дзе нароўні з пліткамі ўжывалася тоўстае шкло-смальта. Яна ўяўляе сабой пласціны таўшчынёй ад 0,6 да 0,8 см — квадраты, трохкутнікі і палоскі [17, с. 148—149]. Разнастайныя паліваныя пліткі падлогі знойдзеныя пры вывучэнні храма на вуліцы Горкага і Спасаўскай царквы Еўфрасіньёўскага манастыра. Асаблівую цікавасць уяўляюць полацкія пліткі з раскопак Верхняга замка. Пакрытыя яны шэрай палівай з нанесенымі на яе каляровымі кружочкамі [30]. Бакі многіх вырабаў скошаныя — гэта дапамагала ім лепей трымацца на вапнавай рошчыне.

У XII ст. існавалі княжацкія і манастырскія будаўнічыя арцелі. Кіравалі імі вопытныя майстры, якія ў адрозненне ад пазнейшых архітэктараў былі адначасова і праектантамі, і выканаўцамі.

На тэрыторыі Беларусі на той час працавала некалькі будаўнічых арцеляў. Полацкая зямля мела дзве самастойныя арцелі — полацкую і віцебскую. Полацкую на пачатку XII ст. заснавалі кіеўскія майстры, якія пабудавалі Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра. Дабравешчанскую царкву ў Віцебску, магчыма, зрабілі чарнігаўскія майстры пад кіраўніцтвам візантыйскага дойдзіда. Яго, відаць, прывезлі з сабою полацкія князі, калі вярнуліся на Радзіму з выгнання.

Зараз толькі ў Полацку вядома 10 архітэктурных помнікаў, створаных полацкай будаўнічай арцеллю. Да нас дайшло імя полацкага майстра Івана, які пабудаваў Спасаўскую царкву Еўфрасіньёўскага манастыра. Віцебскія

майстры, акрамя Дабравешчанскай царквы і іншых, пакуль невядомых нам, храмаў у Віцебску, стварылі асноўны аб'ём царквы ў Наваградку, аднак скончылі яе (прыбудова галерэі) полацкія рамеснікі. Пры канцы XII ст. манументальнае будаўніцтва ў Полацкай зямлі спынілася. Полацкія дойліды заснавалі архітэктурную школу ў Смаленску і ўдзельнічалі ў будаўніцтве царквы Пятра і Паўла ў Ноўгарадзе.

З дапамогаю полацкіх майстроў (асабліва цагельнікаў) у другой палове XII ст. ствараецца самастойная будаўнічая арцель у Гарадзенскім княстве.

Літаратура і крыніцы

1. Алексеев, Л. В. Археология и краеведение Беларуси XVI в.— 30-е годы XX вв. / Л. В. Алексеев; под ред. Б. А. Рыбакова.— Минск: Беларуская навука, 1996.
2. Воронин, Н. Н. К истории полоцкого зодчества XII в. // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— 1962.— Вып. 87.
3. Церковь Всемилоостивого Спаса в Полоцке // Журнал Министерства внутренних дел. Приложение.— 1833.— № 3.
4. Говорский, К. А. Историческое описание полоцкого Борисоглебского монастыря / К. А. Говорский // Вестник Западной России.— Ноябрь, 1864.
5. Струков, Д. Альбом рисунков 1864—1867 / Д. Струков; редкол.: Т. В. Белова (гл. ред.) [и др.].— Минск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011.— 308 с.: ил.
6. Павлинов, А. М. Древние храмы Витебска и Полоцка / А. М. Павлинов // Труды IX АС.— М., 1895.— Т. I.— С. 1—18.
7. Шероцкий, К. Софийский собор в Полоцке / К. Шероцкий // Зап. отделения рус. и слав. археологии имп. рус. археол. о-ва.— Пг., 1915.— Т. 10, ч. 2.
8. Брунов, Н. И. Извлечения из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года / Н. И. Брунов.— М., 1926.
9. Шчакаціхін, М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва / Мікола Шчакаціхін.— Менск, 1928.— Т. 1.
10. Хозераў, І. Полацкае будаўніцтва старадаўняга перыяду / І. Хозераў // Зап. аддз. гуманіт. навук. Кн. 6. Працы камісіі гісторыі мастацтва.— Менск, 1928.— Т. 1, сш. I.— С. 111—112.
11. Хозераў, І. Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку / І. Хозераў // Гіст.-археал. зб. № 1.— Менск, 1927.— С. 281.
12. Хозерев, И. М. Знаки и клеймы кирпичей смоленских памятников зодчества древнейшего периода / И. М. Хозерев // Научные известия Смоленского ун-та.— Смоленск, 1929.— Т. 5, вып. 3.
13. Звязда.— 1946.— 20 верасня.
14. Каргер, М. К. Храм-усыпальница в Ефросиньевском монастыре в Полоцке / М. К. Каргер // Сов. Археология.— 1977.— № 1.— С. 241—244.
15. Каргер, М. К. К истории полоцкого зодчества XII в. / М. К. Каргер // Новое в археологии.— М., 1972.— С. 203.
16. Булкин, В. А. Архитектурно-археологические работы в полоцком Софийском соборе / В. А. Булкин // Археол. открытия 1975 г.— М., 1976.— С. 417; Булкин, В. А.

Исследования Софийского собора в Полоцке / В.А. Булкин // Археол. открытия.— 1980 г.— М., 1981.— С. 331—332.

17. *Раппопорт, П. А.* Полоцкое зодчество XII века / П.А. Раппопорт // Сов. археология.— 1980.— № 3.— С. 152.

18. *Раппопорт, П. А.* Дворец в Полоцке / П. А. Раппопорт, Е. В. Шолохова // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— 1981.— Вып. 164.— С. 92.

19. *Хозеров, И. М.* Белорусское и смоленское зодчество XI—XIII вв. / И. М. Хозеров.— Минск: Навука і тэхніка, 1994.— 151 с.

20. *Раппопорт, П. А.* Русская архитектура X—XIII вв. / П. А. Раппопорт.— Л.: Наука, 1982.

21. *Ярмохін, М.* Дэндрахраналагічнае датаванне будаўніцтва Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы / Максім Ярмохін, Адомас Вітас, Іна Калечыц // Беларускі гістарычны часопіс.— 2016.— № 8.— С. 13—17.

22. *Беляев, Л. А.* Из истории древнерусского строительного ремесла / Л. А. Беляев // Проблемы истории СССР.— М., 1973.

23. *Раппопорт, П. А.* Метод датирования памятников древнего смоленского зодчества по формату кирпича / П. А. Раппопорт // Советская археология.— 1976.— № 2.— С. 85.

24. *Соловьев, А. А.* Итоги археологического надзора за ремонтом теплотрассы на ул. Войкова в г. Полоцке / А. А. Соловьев // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск, 2009.— Вып. 17. Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2007 годзе.— С. 261.

25. *Раппопорт, П. А.* Кирпич Древней Руси / П. А. Раппопорт // Памятники науки и техники. 1987—1988.— М., 1989.— С. 144—145.

26. *Шчарбацэвіч, Н.* Архітэктар XII стагоддзя? / Ніна Шчарбацэвіч // Звязда.— 2017.— 2 верасня.— С. 13.

27. *Ганецкая, І.* Будаўнічыя матэрыялы і будаўнічая тэхніка ў культываваным дойлідстве Полацкай зямлі XI—XIII ст. / І. Ганецкая // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— 2003.— № 6.— С. 27.

28. *Хозераў, І.* Полацкая архітэктура XI—XII стагоддзяў у святле новых даследаванняў / Іван Хозераў // Маладосць.— 1991.— № 7.— С. 146; № 10.— С. 153.

29. *Архіў адзялення археалогіі Інстытута гісторыі НАН Беларусі.— Справа 594. Справаздача В. А. Булкіна за 1978 г.— С. 7.*

30. *Штыхов, Г. В.* Древнеполоцкое каменное зодчество / Г. В. Штыхов // Белорусские древности.— Минск, 1967.— Рис. 5—9.

Рис. 1. Лякальная плінфа XI ст.
Полацкая Сафія

Рис. 2. Муроўка XI ст.
Полацкая Сафія

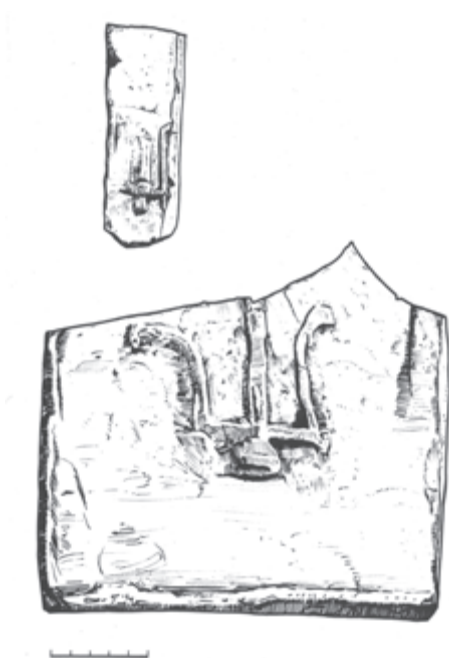

Рис. 3. Знакі на полацкай плінфе

Рис. 4. Плінфа XII ст. са знакам на пасцелі
Раскопкі М. Каргера ў Полацку 1961

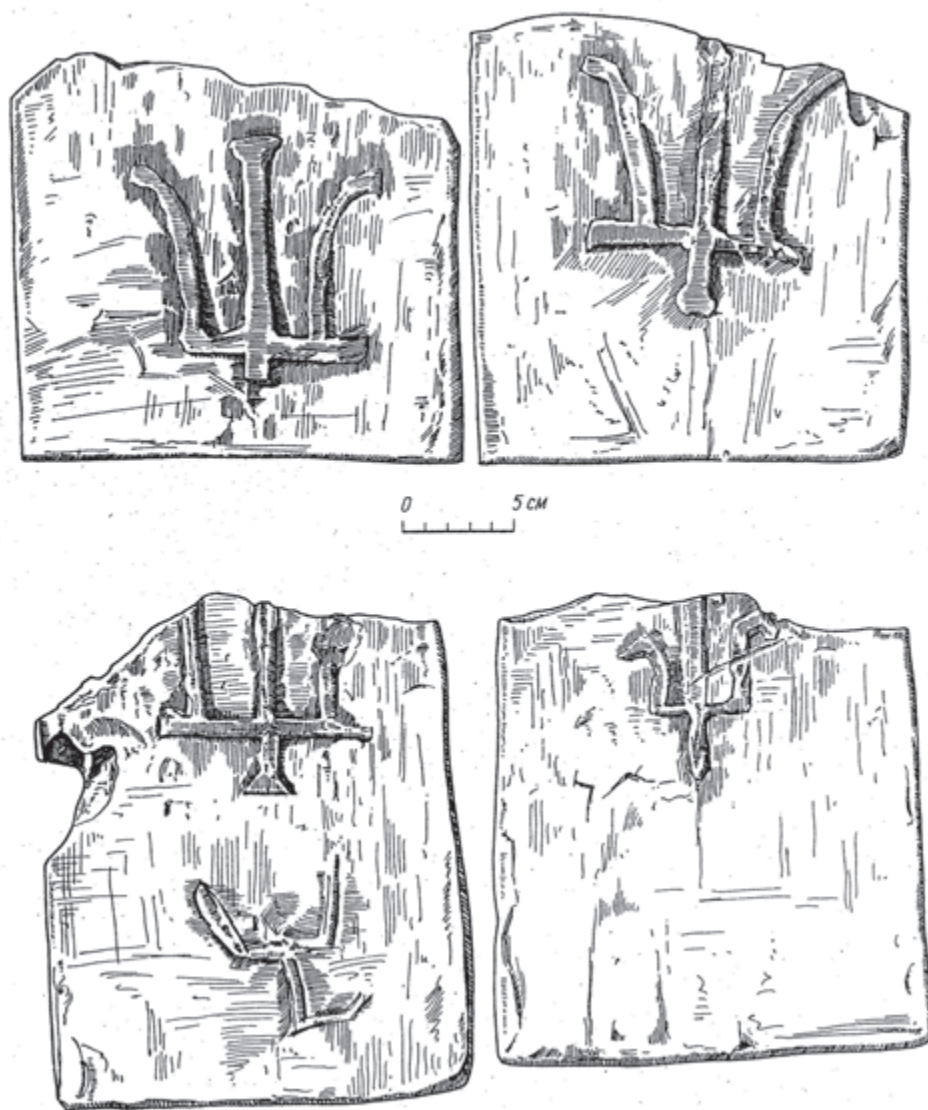

Рис. 5. Знакі на пасцелях полацкай плінфы XII ст. Царква на пасадзе
Раскопкі П. Рапапорта

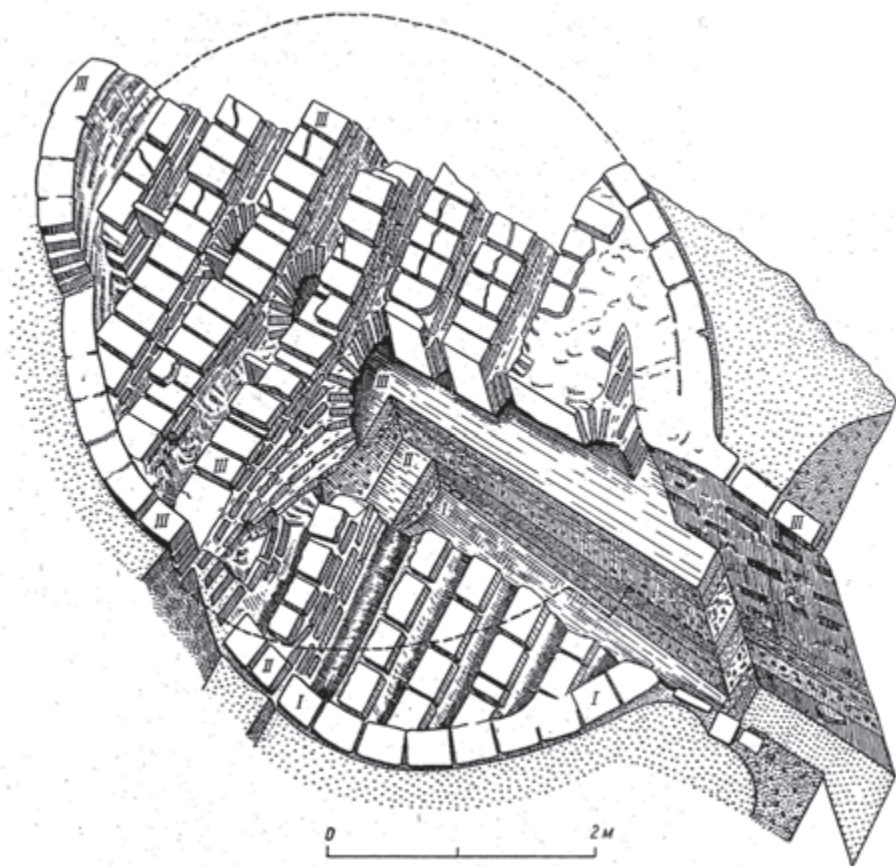

Рис. 6. Печ для абпалу плінфы канца XII — пачатку XIII ст. Смаленск

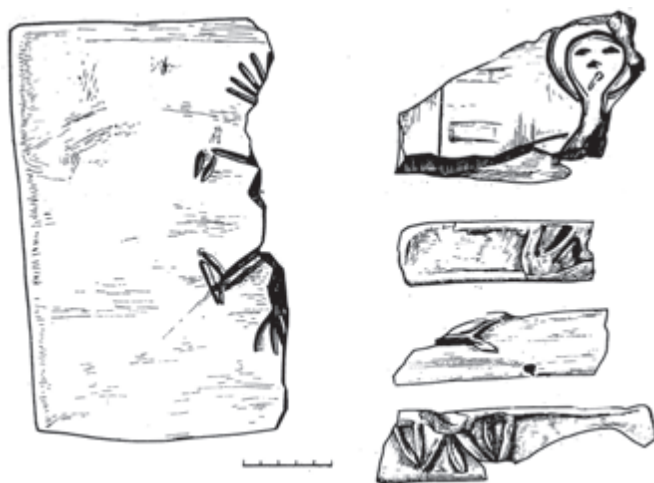

Рис. 7.
Знакі і меткі на плінфе
З раскопак М. Каргера
ў Полацку, 1967

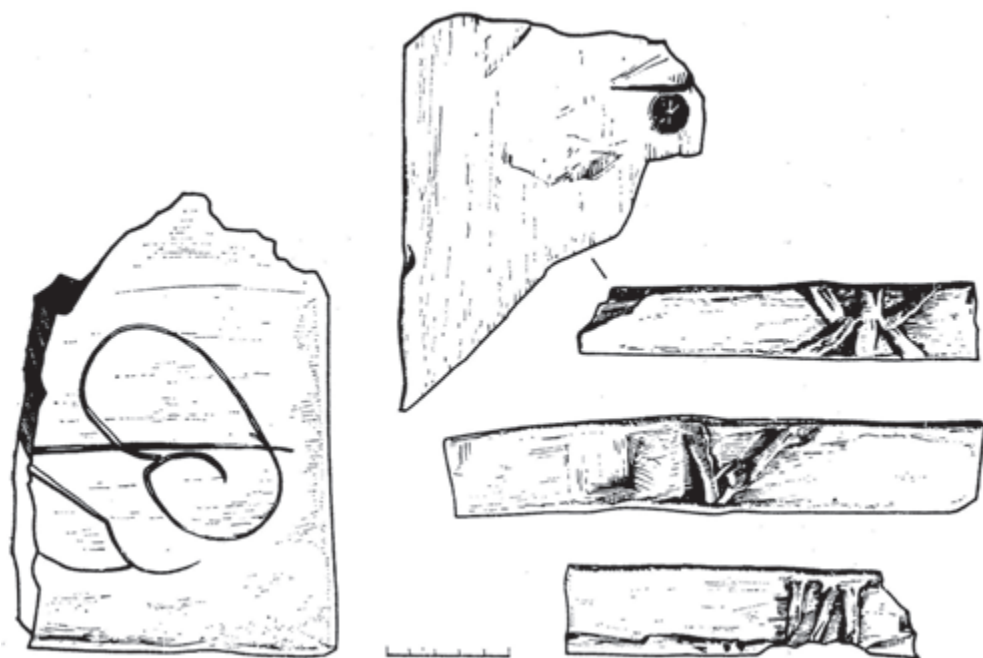

Рис. 7. Знакі, клеймы і меткі на плінфе.
З раскопак М. Каргера ў Полацку, 1967

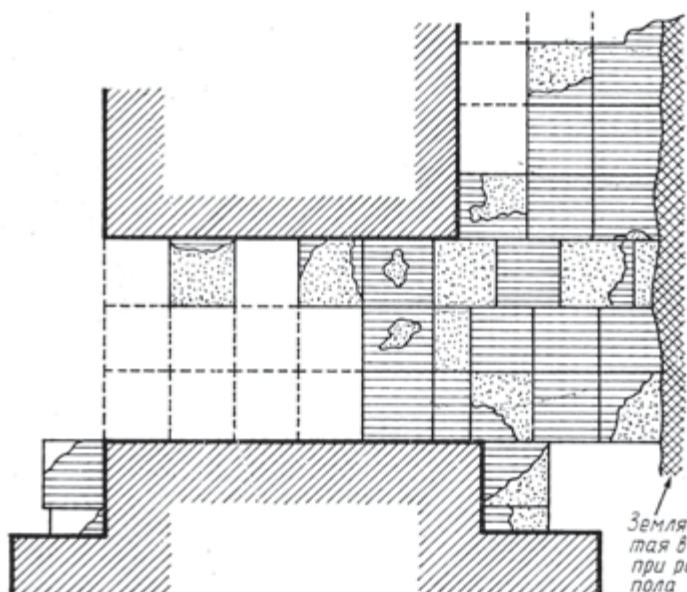

Рис. 8.
Раскопки вялікага
Бельчыцкага сабора
ў Полацку
Фрагмент керамічнай
палогі
Даслед. І. Хозерава,
1928

— Плитки с
глазурью

— Плитки с утраченной
глазурью

Земля, откинута в сторону при расчистке пола

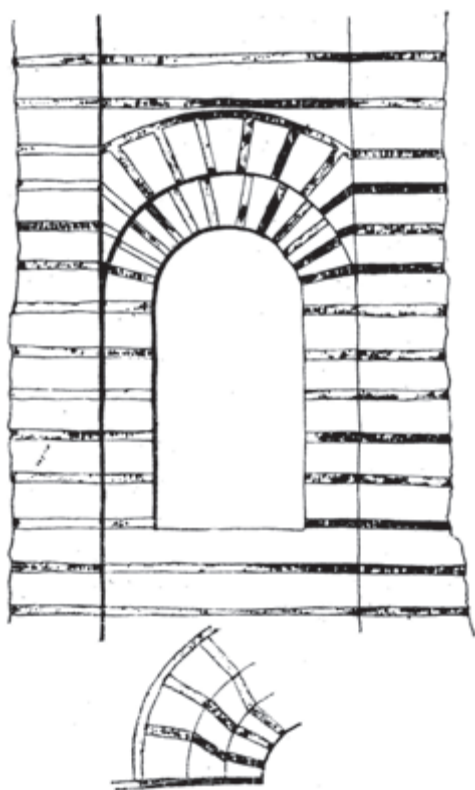

Рис. 9. Барысаглебская царква ў Полацку
Акно I яруса на паўднёвым фасадзе
Абмер І. Хозерава, 1928

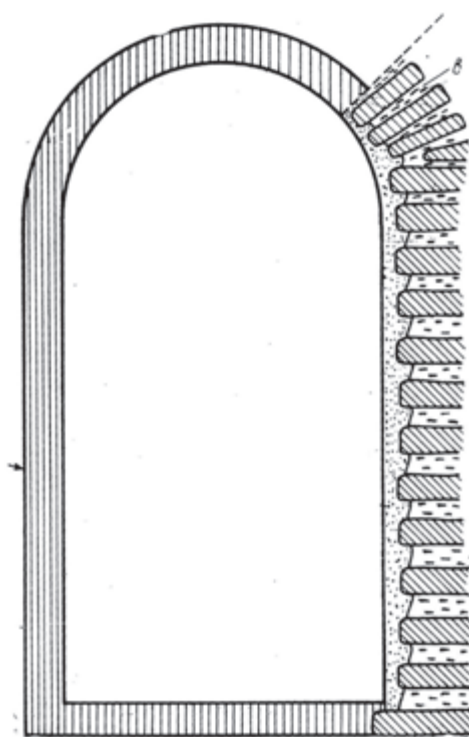

Рис. 10. Барысаглебская царква ў Полацку
Акно кафеалікона

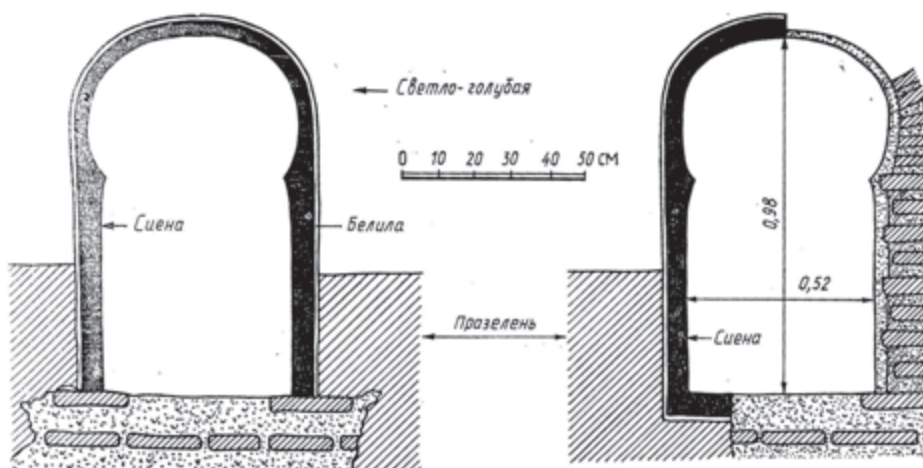

Рис. 11. Барысаглебская царква ў Полацку. Аконныя праёмы
Абмер І. Хозерава, 1928

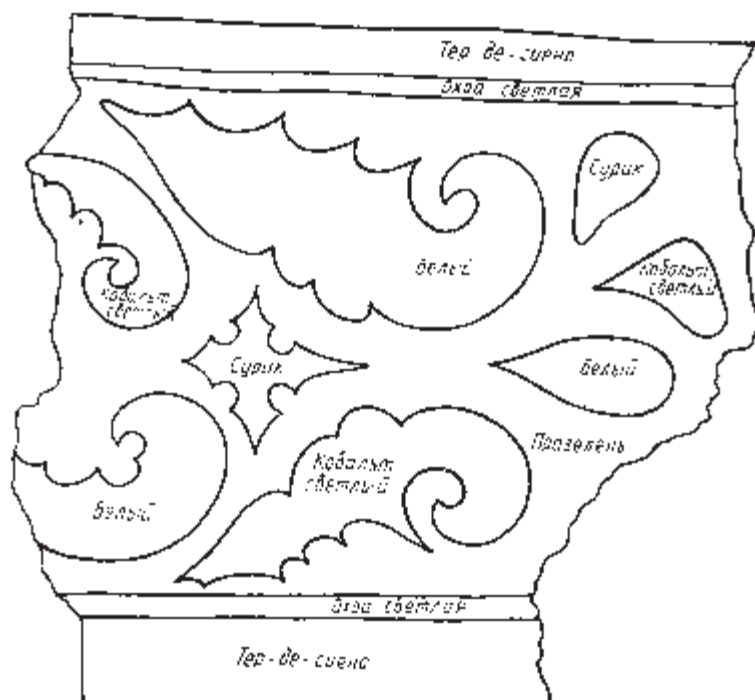

Рис. 12. Барысаглебская царква ў Полацку
Фрагмент фрэскі на адхоне сцяны заходняга партала
Раскопкі І. Хозерава, 1928

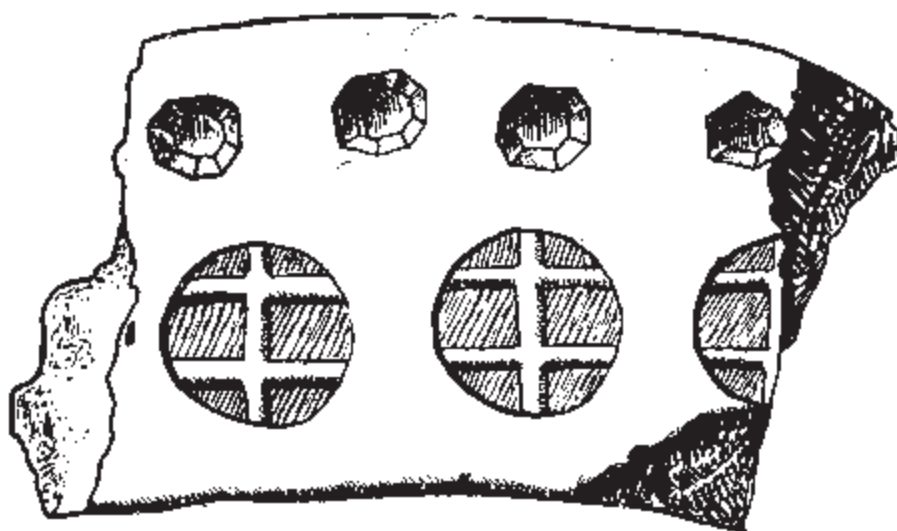

Рис. 13. Пятніцкая царква ў Полацку. Фрагмент лякальнай цагляны з клеймамі
Раскопкі І. Хозерава, 1928

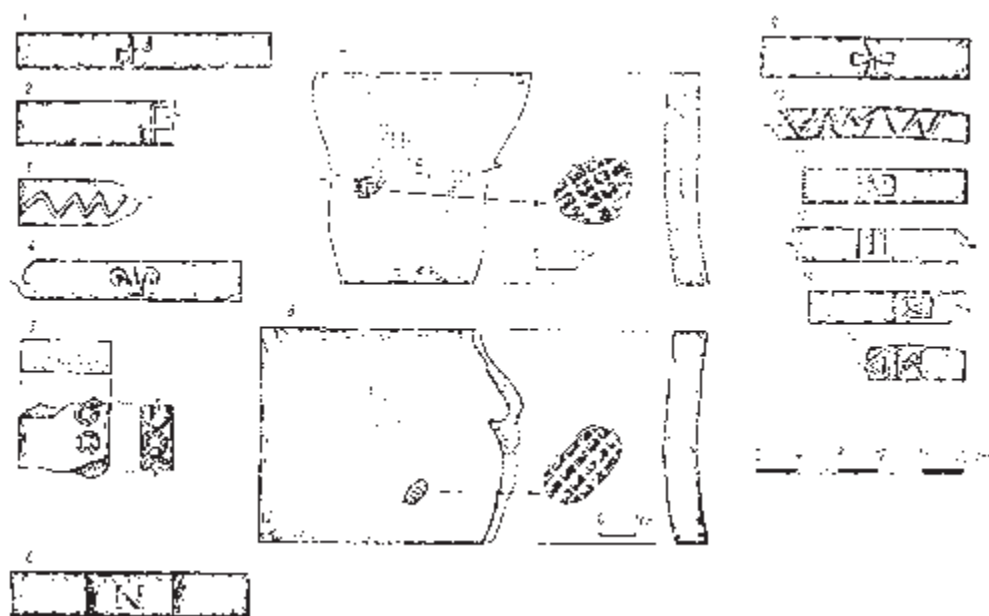

Рис. 14. Знакі і клеймы на полацкай плінфе

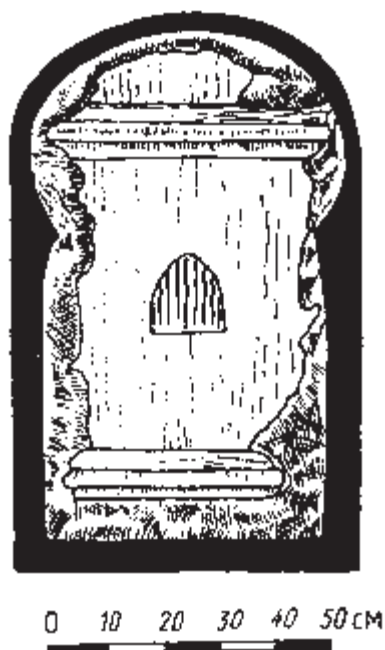

Рис. 14. Драўляная аканіца
з глінянай абмазкай у акне нартэкса
Барысаглебская царква ў Полацку
Абмеры І. Хозерава, 1928

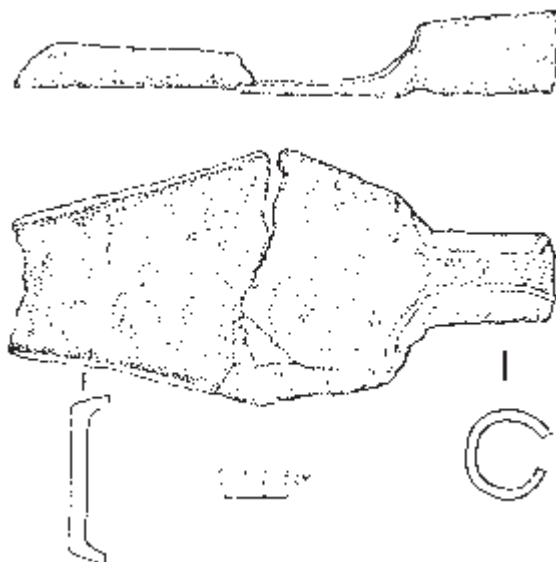

Рис. 15. Каваная кельня XII ст.
Вялікі сабор Бельчыцкага манастыра ў Полацку
З раскопак А. Трусава, 1990

В. У. Чараўко

**Пахавальны абрад
познесярэдневяковага могільніка
каля в. Івесь Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці
(па матэрыялах археалагічных даследаванняў
у 2010—2015 гг.)¹**

У ходзе археалагічных даследаванняў на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна было даследавана 29 грунтовых пахаванняў. На падставе пахавальнага і памінальнага інвентару могільнік датуецца XIV—XVIII стст., пры гэтым большасць пахаванняў адносіцца да перыяду XIV—XVI стст. Могільнік выкарыстоўваўся вясковай грамадой. На ім было выяўлена 11 мужчынскіх, 7 жаночых, 8 дзіцячых пахаванняў, а таксама 2 пахаванні дарослых, чый пол не быў устаноўлены па прычыне дрэннай захаванасці косных парэшткаў. Нябожчыкаў апрааналі ў адзенне, якое не мела металічных засцежак, шкляных і, відаць, касцяных гузікаў. Памерлых хавалі без нацельных крыжыкаў, што характэрна і для іншых сінхронных могільнікаў Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый і з'яўляецца асаблівасцю пахавальнай практыкі. У запаўненні магільнай ямы маглі змяшчаць камяні, аднак надмагільную канструкцыю працягвалі рабіць нейкі час пасля пахавання, прывозячы, напрыклад, камяні з палеткаў. Магілу абазначалі вымасткай або абкладкай па перыметры, часта маркіруючы галаву ці галаву і ногі пахавання. На камянях, усталяваных у галавах, маглі высякаць крыж. Пахавальны абрад могільніка Івесь адпавядае абраднасці сінхронных і блізкіх па часе могільнікаў Беларускага Падзвіння.

Ключавыя словы: Падзвінне, пахавальны абрад.

Уводзіны. Пахавальны абрад насельніцтва Беларускага Падзвіння XIV—XVIII стст. застаецца найменш вывучаным у параўнанні як з папярэдніх, так і з наступнай эпохамі. Познесярэдневяковыя пахавальныя помнікі рэгіёна не былі прадметам спецыяльнага археалагічнага вывучэння

¹ Работа выканана ў рамках НДР «Фарміраванне антрапалагічнага складу і адаптыўнага статусу насельніцтва Полацкага Падзвіння ў XI—XIX стст.» у межах задання 1.1.02 «Сацыяльна-эканамічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў IX — пачатку XXI ст.: крыніцазнаўства, гістарыяграфія, антрапалогія і іншыя спецыяльныя даследаванні» ДПНД «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» на 2016—2020 гг.

да канца XX ст. [15, с. 176—177]. Планамерных этнаграфічных назіранняў у той час не праводзілася. Бадай што адзінай пісьмовай крыніцай, дзе ўтрымліваюцца звесткі аб пахавальных традыцыях познесярэдняковага насельніцтва Полацка-Дзісенскага Падзвіння, з'яўляецца выдадзены ў 1582 г. «Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў, іх шлюбныя і пахавальныя абрады, побыт і адзенне...» Паўля Одэрборна [18, с. 176—178; 21, с. 162]. Унікальная інфармацыя П. Одэрборна не з'яўляецца, аднак, вычарпальнай. Таму археалагічнае вывучэнне пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV—XVIII стст. з'яўляецца актуальным і перспектыўным напрамкам навуковага пошуку.

Мэтай артыкула з'яўляецца апісанне і характарыстыка пахавальнага абраду насельніцтва, што пакінула грунтовыя пахаванні могільніка каля в. Івесь, на падставе дадзеных археалагічных раскопак 2010—2013 і 2015 гг. У археалогіі даследаванне пахавальнага абраду прадугледжвае вывучэнне не непасрэдна рытуальных і практычных дзеянняў у адносінах да цела памерлага, а іх матэрыяльнага выніку — пахавальнага помніка. Пры гэтым пахавальны помнік разумеецца як сістэма ўзаемазвязаных элементаў (магілы, надмагільных канструкцый, парэшткаў цела нябожчыка, пахавальнага інвентару і г.д.) з уласцівымі ім характарыстыкамі [2, с. 177]. У якасці ўзору ўзята схема, выкарыстаная У. Г. Івакіным для характарыстыкі пахавальнага абраду насельніцтва Кіева IX—XIII стст. [9, с. 93—144].

Асноўная частка. Гісторыя вывучэння могільніка. Могільнік каля в. Івесь Псугейскага сельсавета Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці размешчаны на заходнім беразе возера Івесь паміж берагам і дарогай з в. Івесь у в. Шо. Інфармацыя аб могільніку атрымана ў 2009 г. ад дацэнта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, к.г.н. Уладзіміра Аляксандравіча Лобача. У тым жа годзе на помніку была праведзена візуальная разведка. У 2010—2013 і 2015 гг. экспедыцыямі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта на могільніку ажыццяўляліся археалагічныя шурфоўкі і раскопкі. Палявыя матэрыялы ўведзены ў навуковы зварот і ў асноўным апублікаваны [25; 26; 27; 30; 31]. Антрапалагічную экспертызу і вывучэнне астэалагічнага матэрыялу праводзіла к.б.н., дацэнт, загадчык кафедры гісторыі і турызму Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта Вольга Антонаўна Емяльянчык. Вынікі гэтых даследаванняў таксама ўведзены ў навуковы зварот і часткова апублікаваны [6; 7; 8].

Рэпрэзентатыўнасць атрыманых вынікаў. Пры даследаванні познесярэдняковых могільнікаў важнай праблемай з'яўляецца рэпрэзентатыўнасць атрыманых дадзеных. Раскопкі пахавальных помнікаў Беларусі вялікімі плошчамі з'яўляюцца адным з прыярытэтных напрамкаў

іх палявога даследавання, на што неаднаразова звярталася ўвага [12, с. 22; 17]. На могільніку каля в. Івесь аўтарам даследавана 28 грунтовых і 1 курганнае пахаванне. Для параўнання, М. В. Клімавым на могільніку XIII—XIV стст. Лучна II даследавана 29 магільных ям, у т. л. 7 падвоеных [14, с. 122, 124]. На могільніку другой паловы XVI ст. Лучна I М. В. Клімавым ускрыта 17 пахаванняў, якія ўтрымлівалі парэшткі 18 пахаваных [13, с. 21, 23]. На могільніку XV—XVIII стст. Доўгае аўтарам даследавана 31 пахаванне [28, с. 171, 174—177]. Не ставячы пад сумненне мэтазгоднасць далейшых раскопак, адзначым, што на сённяшні дзень помнік каля в. Івесь з’яўляецца адным з найбольш вывучаных познесярэдневяковых могільнікаў Беларускага Падзвіння.

Могільнікі ўтвараюцца дастаткова аўтаномнымі пахавальнымі комплексамі. Пры раскопках вялікімі плошчамі магчыма дакладна бачыць узаемнае размяшчэнне пахаванняў і іх надмагільных канструкцый [12, с. 22—23; 17]. Абмежаванасць наяўных рэсурсаў і працаёмкасць работ па фіксацыі, разбору і аднаўленню каменных канструкцый вымушалі абмяжоўвацца невялікімі па плошчы раскопамі. Кампрамісам стала закладанне новых раскопаў шляхам прырэзкі да папярэдніх. Гэта дазваляе разглядаць усю ўскрытую плошчу як адзін раскоп. Яго складаная канфігурацыя абумоўлена выяўленнем пахаванняў, якія выходзілі за межы першапачаткова закладзеных раскопаў. Для іх даследавання рабіліся прырэзкі. Усяго на могільніку Івесь было даследавана 141,25 кв. м.

Узаемнае размяшчэнне пахаванняў. Даследаваныя ў межах раскопа пахаванні не маюць агульнай сістэмы. Па ўзаемным размяшчэнні, шчыльнасці і арыенціроўцы прасочваецца некалькі груп, якія пазначаюцца сярод бессістэмна размешчаных пахаванняў [10]. Першая група-шэраг лакалізуецца ў паўднёвай частцы раскопа і ўключае пахаванні 8, 2, 1, 3, 4. Пахаванні ляжаць шэрагам, які выцягнуты з поўначы на поўдзень. Касцякі размешчаны шчыльна (прамежак паміж імі складае каля 1 м) і да таго ж маюць падобную арыенціроўку. Адхіленні ад роўнага шэрагу ў межах групы могуць тлумачыцца стратай памяці аб дакладным размяшчэнні касцяка. А. В. Квяткоўская прыводзіць павер’е, паводле якога нельга хаваць памерлых родных «у радок», бо ў такім выпадку да іх хутка будуць пакладзены і жывыя родзічы [12, с. 55]. Магчыма, да гэтай групы таксама адносяцца пахаванні 10, 6, 5 і нават 14—15, якія ляжаць па лініі шэрагу і могуць працягваць яго, але прамежкі паміж імі істотна большыя.

Другая група-шэраг лакалізуецца на ўсход ад першай і прадстаўлена пахаваннямі 28, 27 і 24. Стратыграфія і каменная канструкцыя паміж пахаваннямі 27 і 24 указваюць на яшчэ адно пахаванне, якое не захавалася. Пахаванні размешчаны ў шэраг, які выцягнуты з поўначы на поўдзень.

Група адрозніваецца сярэдняй шчыльнасцю і падобнай арыенціроўкай касцякоў. Магчыма, да яе адносілася і выяўленае на поўдзень ад пахавання 24 пахаванне 25, посткраніяльны шкілет якога не захаваўся.

Пахаванні ў паўночнай частцы раскопа (17, 18, 19 і 20) размешчаны няшчыльна, вылучаюцца падобнай арыенціроўкай касцякоў, нехарактэрнай для большасці астатніх пахаванняў, і могуць ствараць трэцюю, «паўдыскрэтную» групу.² Незахаванасць посткраніяльных шкілетаў дзіцячых пахаванняў 21, 22 і 23, размешчаных на захад ад пахаванняў 17 і 20, не дазваляе рабіць высновы адносна іх арыенціроўкі і прыналежнасці да гіпатэтычнай трэцяй групы.

Каменныя надмагільныя канструкцыі. Каменныя надмагіллі сустракаюцца на большасці сельскіх познесярэдневяковых могільнікаў Беларускага Падзвіння [1, с. 126]. Глыбоцкі раён адносіцца да рэгіёнаў іх максімальнай канцэнтрацыі [23, с. 18—19]. Раскоп на могільніку Івесь закладзены ў месцы найбольшай колькасці камянёў, заўважных на ўзроўні дзённай паверхні. Каменныя канструкцыі могільніка ў значнай ступені схаваны пад слоём дзёрну і заглыблены ў зямлю. Пра іх дакладную канфігурацыю магчыма казаць толькі пасля ўскрыцця культурнага слоя.

З 28 даследаваных на могільніку Івесь грунтовых пахаванняў каменных надмагілляў не мелі пахаванні 13, 22 і 25, астатнія магілы былі абазначаны валуннымі вымасткамі, абкладкамі, асобнымі камянямі. Камяні надмагільных канструкцый пахаванняў 1—10 знаходзіліся на ўзроўні дзённай паверхні і ў пласце 1. Надмагілле пахавання 11 цалкам знаходзілася пад дзёрнам у пласце 1. Каменныя канструкцыі пахаванняў 21, 23, 24, 26—28 мелі працяг у пласце 2. Каменныя канструкцыі пахаванняў 14—16 працягваліся і ў пласце 3, а пахаванняў 12, 17—20 — і ў пласце 4. Камяні ў пластах 2—4 размешчаны хаатычна і без камянёў на ўзроўні дзённай паверхні і ў пласце 1 не даюць уяўлення аб характары канструкцыі, таму разглядаюцца як працяг надмагілляў.

У межах раскопа былі зафіксаваны наступныя варыяцыі каменных канструкцый:

— суцэльная вымастка з валуноў, размешчаных над магілай; такая каменная канструкцыя абазначала пахаванне 9;

— суцэльная вымастка з валуноў, размешчаных над магілай, з вялікім каменем у галавах пахавання; падобнае надмагілле маркіравала пахаванні 7, 16, 18, 19 і 21;

² Паводле І. С. Камянецкага, паўдыскрэтнымі называюцца групы або згущэнні пахаванняў у межах могільніка, унутры якіх адсутнічае пэўны парадак. Яны блізкія да груп-шэрагаў і таксама могуць аб'ядноўваць пахаванні родзічаў [10].

— суцэльная вымастка з валуноў, размешчаных над магілай, з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; такое надмагілле мелі пахаванні 15 і 28;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай; падобныя надмагіллі абазначалі пахаванні 23 і 26;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай, з вялікім каменем у галавах пахавання; такі выгляд мелі канструкцыі пахаванняў 5, 6 і 10;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай, з вялікім каменем у нагах пахавання; падобныя надмагіллі абазначалі пахаванні 8 і 20;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай, з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; надмагіллі такіх канструкцый мелі пахаванні 12 і 17;

— вымастка з валуноў над часткай магілы; такая канструкцыя маркіравала пахаванне 11;

— замкнёная валунная абкладка магілы з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; такія надмагіллі абазначалі пахаванні 3 і 14;

— разарваная абкладка магілы з вялікім каменем у галавах пахавання; такую канфігурацыю мела надмагілле пахавання 27;

— разарваная абкладка магілы з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; такія надмагіллі маркіравалі пахаванні 2 і 4;

— некалькі асобных камянёў, размешчаных над магілай, з вялікім каменем у нагах пахавання; такі варыянт канструкцый мелі пахаванні 1 і 24.

На вялікіх камянях, размешчаных ў галавах пахаванняў 2, 3, 5 і 19, высечаны крыжы. Выявы размешчаны з заходняга боку камянёў [25, с. 421—422; 30, с. 85]. На могільніку зафіксаваны 4 каменныя крыжы, што павялічвае колькасць варыяцый каменных канструкцый, але даследаванні пазначаных крыжамі пахаванняў не праводзіліся [26, с. 379].

Некаторыя надмагіллі не зусім дакладна суадносіліся з пахаваннямі, што можа ўказваць на іх выраб праз нейкі час або на працягу працяглага перыяду, з прычыны чаго інфармацыя аб дакладным размяшчэнні і арыенціроўцы цела памерлага была забыта (пахаванні 9, 12, 16, 17). Недакладнае супадзенне каменных канструкцый і пахаванняў адзначана В. М. Ляўко на могільніку Новы Болецк Гарадоцкага раёна [1, с. 136]. Наяўнасць каменных канструкцый дазваляе меркаваць, што зыходная колькасць пахаванняў у межах раскопа была большай, што часткова пацвярджаецца стратыграфіяй. Улічваючы дрэнны стан захаванасці костак некаторых пахаванняў, у першую чаргу дзіцячых, асобныя шкілеты магілі не захаваліся.

Першапачатковая канфігурацыя асобных каменных канструкцый магла быць іншай. Так, пахаванне 4 было моцна пашкоджана каранямі дрэва, якое расло на поўдзень ад яго. Верагодна, зыходная абкладка пахавання 4 была замкнёнай. Надмагілле пахавання 1 уяўляла сабой размешчаныя над магілай асобныя валуны з вялікім каменем у нагах пахавання. Аднак яно размешчана паміж пахаваннямі 2 і 3, надмагіллі якіх уяўляюць абкладкі розных канфігурацый, сценкі канструкцый якіх мяжуюць з пахаваннем 1. Таму магчыма, што надмагіллі пахаванняў 1, 2 і 3 — абкладкі магіл з агульнай сценкай [25, с. 418—419]. Агульныя сценкі абкладак каменных надмагілляў зафіксаваны В. М. Ляўко на могільніку Новы Болецк Гарадоцкага [1, с. 136, 238] і Д.У. Дукам на могільніку Туржэц 2 Полацкага раёнаў [4, с. 263—265].

Магільныя ямы і іх засыпка. Магільныя ямы большасці пахаванняў мелі падпрамавугольную форму і былі запоўнены шэрым (гумусаваным) пяском. У адзінкавых выпадках пры пераборцы пластоў 2—4 фіксаваліся невялікія кавалачкі вугалю аб'ёмам каля 1 куб. см (пахаванні 4, 25). Запаўненне некаторых магільных ям (напрыклад, 14, 16) не вылучалася па колеры. У засыпцы магільных ям шэрагу пахаванняў сустракаліся камяні, якія былі працягам надмагільных канструкцый (гл. вышэй) або дробнымі камянямі памерамі 1—2 см (пахаванні 25). У адным выпадку (пахаванне 1) камень быў выяўлены ў нагах шкілета. У раёне касцей ног таго ж пахавання 1 знаходзіўся фрагмент сценкі керамічнай пасудзіны.

Арыенціроўка магільных ям адпавядала арыенціроўцы касцякоў. Метрычныя параметры магільных ям добра суадносіліся з параметрамі пахаваных, што характэрна і для іншых могільнікаў [1, с. 137; 13, с. 22; 14, с. 122]. Глыбіня магільных ям вагалася ад 0,51 да 1,39 м. Пры гэтым глыбіня магільных ям пахаванняў дарослых у асноўным знаходзілася ў інтэрвале 0,72—1,15 м (17 з 20 пахаванняў дарослых). Глыбіня магільных ям пахаванняў дзяцей у асноўным знаходзілася ў інтэрвале 0,51—0,73 м (5 з 8 пахаванняў дзяцей).

Адразу пад камянямі надмагільных канструкцый, у дзёрне, у пластах 1—3 культурнага слоя могільніка былі выяўлены фрагменты глінянага посуду XIV—XVI стст.: керамічных сценак, венцаў, донцаў і накрыўкі. Пераважная большасць з іх (117 са 150 адзінак) знойдзена ў пласте 1 [29]. Фрагменты керамічных начынняў сведчаць аб памінальнай практыцы познесярэдневяковага насельніцтва і з'яўляюцца памінальным інвентаром.

Арыенціроўка пахаванняў. Арыенціроўка была вызначана для 24 пахаванняў з 28, што складае 86 %. Арыенціроўка 4 пахаванняў (21—23, 25) не была ўстаноўлена па прычыне незахаванасці посткраніяльных шкілетаў, 3 з якіх належалі дзецям і 1 — чалавеку сталага ўзросту. У адным выпадку

(пахаванне 7) арыенціроўка вызначалася па выразна заўважнай магільнай яме, яшчэ ў адным (пахаванне 14) — па магільнай яме і каменнаму надмагіллію.

Заходнюю арыенціроўку мелі 6 пахаванняў, заходнюю з нязначнымі адхіленнямі да поўначы — 4, заходнюю з нязначнымі адхіленнямі да поўдня — 8. Арыенціроўка 1 пахавання ўмоўна абазначана як заходняя з магчымым нязначным адхіленнем (пахаванне 14). Паўночна-заходнюю і блізкую да яе арыенціроўку мелі 5 пахаванняў. Такім чынам, усе пахаванні з устаноўленай арыенціроўкай у цэлым былі арыенціраваны галавой на захад і тварам на ўсход, што адпавядае хрысціянскай традыцыі. Большасць адхіленняў ад магнітнай арыенціроўкі тлумачыцца сезоннымі ваганнямі кропак усходу і захаду сонца, па якіх вызначаліся бакі свету [3, с. 139—140]. Магчыма, улічвалася і арыенціроўка надмагілляў суседніх пахаванняў.

Стан захаванасці і палажэнне касцякоў. Выяўленыя касцякі характарызуюцца рознай ступенню захаванасці, таму не ва ўсіх выпадках можна казаць аб палажэнні рук і нават посткраніяльнага шкілета цалкам. У першую чаргу гэта датычыцца косных парэшткаў дзяцей і людзей сталага ўзросту. Шкілеты, якія захаваліся адносна добра, размяшчаліся на спіне ў выцягнутым стане, рукі пераважна былі сагнуты ў лакцях, кісці знаходзіліся на жываце, грудзях або тазавых костках. У некаторых выпадках чэрап быў злёгку павернуты направа або налева, што тлумачыцца працэсамі разлажэння мяккіх тканак і ўздзеяннем цяжару грунту. У асобных выпадках анатамічны парадак касцей парушаны ў выніку перакопаў і ўздзеяння карнявой сістэмы вялікіх дрэў. Напрыклад, чэрап пахавання 8 знаходзіўся побач з посткраніяльным шкілетам злева ад грудзей, а ніжняя сківіца, косці правай рукі і лапатка — на адлегласці да 0,2 м на захад ад шкілета. Плечавая костка левай рукі пахавання 10 была знойдзена на адлегласці 0,5 м злева ад пахавання 10.

Палажэнне рук у даследаваных на могільніку Івесь пахаваннях характарызуецца вялікай варыятыўнасцю, што тыпова для старажытнаруускага і познесярэдневяковага перыядаў і шырока фіксуецца ва ўсходнеславянскіх землях [9, с. 115; 19, с. 57—58]. Палажэнне рук прасочана для 18 з 28 пахаванняў, што складае 64 %. У 8 выпадках рукі былі складзены на жываце (у тым ліку ў 5 выпадках правая рука размяшчалася паверх левай), у 3 — на грудзях (у 2 выпадках правая рука размяшчалася паверх левай, у 1 — левая паверх правай), у 2 — на тазавых касцях (у тым ліку ў 1 выпадку правая рука размяшчалася паверх левай). У 3 выпадках правая рука была пакладзена на грудзі, а левая — на живот. У 1 выпадку левая рука знаходзілася на грудзях, а правая — на тазавых касцях. Палажэнне

рук, калі левая рука была выцягнута ўздоўж цела, а правая знаходзілася на тазавых касцях, зафіксавана 1 раз.

Полаўзроставы склад пахаваных. Па выніках антрапалагічнай экспертызы, праведзенай В. А. Емяльянчык³, з 28 даследаваных на могільніку грунтовых пахаванняў 11 належалі мужчынам, 7 — жанчынам, 2 — дарослым, пол якіх не ўдалося вызначыць з-за дрэннай захаванасці касцей, 8 — дзецям [7, с. 153; 8, с. 25].

Труны. Наяўнасць трун прасочана для 10 з 28 даследаваных грунтовых пахаванняў, што складае 36 %. Пры гэтым у пахаваннях дарослых труны фіксуецца ў 8 пахаваннях з 20 (40 %), дзяцей — у 2 пахаваннях з 8 (25 %). У пахаваннях мужчын труны меліся ў 4 выпадках з 11 (36 %), у пахаваннях жанчын — у 3 выпадках з 7 (43 %). Працэнт пахаванняў у трунах унутры полаўзроставых груп у цэлым адпавядае агульнай тэндэнцыі.

Ва ўсіх выпадках на прысутнасць труны ўказваюць каваныя жалезныя цвікі. Колькасць цвікоў у магілах моцна адрозніваецца: 1 (пахаванні 8, 10), 2 (пахаванне 1), 6 (пахаванне 20), 7 (пахаванне 28), 8 (пахаванні 17, 19), 9 (пахаванні 5, 18), 12 (пахаванне 16). У асноўным труне адпавядаюць 6—9 цвікоў. Цвікі каразіраваны, некаторыя маюць сляды валокнаў ад драўніны. Магчыма, не ўсе цвікі захаваліся. Зыходзячы з размяшчэння цвікоў, труны ўяўлялі сабой збітыя з дошак драўляныя скрыні ў выглядзе чатырохгранных прызм, у тым ліку звужаных у раёне ног. Невялікай колькасці цвікоў яўна недастаткова для надзейнага замацавання дошак труны, таму трэба дапусціць або тое, што не ўсе цвікі захаваліся, або тое, што дошкі трун часткова змацоўваліся з дапамогай пазоў ці шыпоў.

Фрагменты дошак, тлен ад труны і даўблёная труна зафіксаваны ў трох пахаваннях на познесярэднявковым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна [24, с. 132; 28, с. 176]. Гіпатэтычна можна дапусціць наяўнасць і на могільніку Івесь даўблёных трун або трун, вырабленых з дошак, што замацаваны ў пазах ці з дапамогай шыпоў. Аднак сляды драўніны ці тлену ад іх не зафіксаваны. Адсутнасць рэшткаў трун у шэрагу пахаванняў адзначана таксама на могільніках Лучна I, Лучна II Полацкага і Доўгае Глыбоцкага раёнаў. Нязначная колькасць цвікоў ад труны, выяўляемая ў магільных ямах, таксама адпавядае сітуацыі на могільніках Лучна I, Лучна II і Доўгае [13, с. 22; 14, с. 122; 15, с. 180; 28, с. 174—176].

Пахавальны інвентар. Наменклатура пахавальнага інвентару выглядае наступным чынам. На чэрапе жаночага касцяка 6 выяўлена 14 бляшак ад галаўнога ўбору. Бляшкі квадратныя, вельмі тонкія, выраблены ў тэхніцы ціснення з сярэбранага сплаву з пазалотай [25, с. 422—423]. Арнамент у выглядзе прамога крыжа, накладзенага на касы крыж. Па вуглах бляшак

³ Аўтар выказвае падзяку В. А. Емяльянчык за праведзеную антрапалагічную экспертызу.

маюцца адтуліны-дзірачкі для мацавання на аснове. Падобныя бляшкі ў пахаваннях былі знойдзены А. М. Ляўданскім каля в. Пуцілкавічы Ушачскага, А. М. Плавінскім і В. Н. Рабцэвічам каля в. Гаравец Барысаўскага, А. В. Квяткоўскай каля в. Перавоз Глыбоцкага, М. В. Клімавым на могільніку Лучна II Полацкага раёнаў, В. І. Шадырам на могільніку каля воз. Сялява ў Крупскім раёне і г. д. [11, с. 31—32; 14, с. 123; 15, с. 177; 16, с. 234; 20, с. 342—344].

У жаночым пахаванні 16 знойдзены вузкапласцінчаты пярсцёнак з двайным рыфленнем, выраблены з меднага сплаву [27, с. 389]. Дзіцячае пахаванне 21 (пахаванне дзяўчынкі) утрымлівала 2 завушніцы ў выглядзе пыталніка, вырабленыя з меднага дроту, з петлямі для прывесак [30, с. 87]. У мужчынскім пахаванні 27 знаходзіўся вузкашчытковы пярсцёнак з меднага сплаву [32, с. 23, 28, 57]. Справа ад касцяка дзіцячага пахавання 1 былі выяўлены 2 кавалкі драўніны. У іх былі ўвагнаныя 2 фрагменты прадмета з меднага сплаву, які мае ў даўжыню 4 см, у шырыню — 0,2—0,4 см і нагадвае мініяцюрны меч [26, с. 380]. Функцыянальная прыналежнасць прадмета невядомая.

Звяртае ўвагу поўная адсутнасць сярод пахавальнага інвентару гузікаў, засцежак ад вопраткі, крыжыкаў. Прысутнасць крыжыкаў у старажытнах хрысціянскіх пахаваннях Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый не была абавязковай. Дапускаецца нават, што крыжыкі маглі спецыяльна здымацца перад пахаваннем [19, с. 158—159; 22, с. 354—355]. Магчыма, у якасці прадметаў-маркераў рэлігійнай прыналежнасці могуць разглядацца згаданыя бляшкі ад галаўнога ўбору (мелі выяву прамога і касога крыжоў) і пярсцёнак з рыфленнем (мяркуецца, што двайное рыфленне, якое падзялала пласцінку на 3 часткі, магло быць звязана з сімвалай Святой Тройцы) [33, р. 339]. Адсутнасць гузікаў і металічных засцежак таксама характэрна для пераважнай большасці познесярэдневяковых пахаванняў Беларускага Падзвіння. Д. У. Дук мяркуе, што памерлых апрадалі пераважна ў вопратку без засцежак [5, с. 70].

На падставе пахавальнага інвентару можна вызначыць, што могільнік пачаў функцыянаваць не пазней за пачатак XIV ст., актыўна выкарыстоўваўся ў XIV—XVI стст. і працягваў дзейнічаць у XVIII ст.

Пахавальны інвентар меўся ў 5 пахаваннях, што складае 18% ад колькасці даследаваных пахаванняў. Інвентар прысутнічаў у 1 мужчынскім, 2 жаночых і 2 дзіцячых пахаваннях. Вылучэнне пахаванняў з інвентаром унутры полаўзроставага груп дае наступную сітуацыю: інвентар прысутнічаў у 3 з 20 пахаванняў дарослых (у тым ліку ў 1 з 11 мужчынскіх і 2 з 7 жаночых пахаванняў) і ў 2 з 8 пахаванняў дзяцей. Колькасць пахаванняў з інвентаром на могільніку Івесь як у цэлым, так і ўнутры полаўзроставага

груп нязначная і адлюстроўвае агульную тэндэнцыю да безынвентарнасці познесярэдневяковых пахаванняў.

Заклучэнне. Такім чынам, у ходзе археалагічных даследаванняў на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна было даследавана 29 грунтовых пахаванняў. На падставе пахавальнага і памінальнага інвентару могільнік датуецца XIV—XVIII стст., пры гэтым большасць пахаванняў адносіцца да перыяду XIV—XVI стст. Могільнік выкарыстоўваўся вясковай грамадой. На ім было выяўлена 11 мужчынскіх, 7 жаночых, 8 дзіцячых пахаванняў, а таксама 2 пахаванні дарослых, чый пол не быў устаноўлены па прычыне дрэннай захаванасці косных парэшткаў. Нябожчыкаў аправалі ў адзенне, якое не мела металічных засцежак, шклянных і, відаць, касцяных гузікаў. Памерлых хавалі без нацельных крыжыкаў (магчыма, здымалі іх перад пахаваннем), што характэрна і для іншых сінхронных могілінікаў Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый і з’яўляецца асаблівасцю пахавальнай практыкі. Поўная адсутнасць крыжыкаў не можа быць патлумачана іх незахаванасцю ва ўсіх без выключэння пахаваннях. Не з’яўляецца прычынай і беднасць мясцовага насельніцтва, паколькі ў чатырох пахаваннях выяўлены ўпрыгожанні, у т.л. у адным — 14 сярэбраных пазалочаных бляшак ад жаночага галаўнога ўбору.

У цэлым пахавальны інвентар нешматлікі. Акрамя згаданых бляшак, у адным жаночым і адным мужчынскім пахаваннях выяўлена па аднаму пярсцёнку, а ў пахаванні дзяўчынкі — 2 завушніцы. Гэтыя рэчы былі выраблены з меднага сплаву. Таксама з меднага сплаву быў выраблены артэфакт невядомага (магчыма, сімвалічнага) прызначэння, які ўяўляў сабой мініяцюрны меч і быў знойдзены ў дзіцячым пахаванні. Пры гэтым артэфакт выяўлены разламаным на 2 часткі, абедзве з якіх былі ўвагнаныя ў фрагменты драўніны. Арнамент на бляшках і рыфленне на адным з пярсцёнкаў, магчыма, успрымаліся як рэлігійная сімволіка. У такім выпадку гэтыя рэчы спалучалі эстэтычную і рэлігійную функцыі. Пахавальны абрад дапускаў наяўнасць у пахаваннях упрыгожанняў, якія, відаць, адлюстроўвалі сацыяльны ўзровень сям’і пахаванага.

Цэла нябожчыка маглі змяшчаць у труну, зробленую з дошак і змацаваную каванымі цвікамі. Труны ўяўлялі сабой прызматычныя скрыні. Цвікі ад трун знойдзены ў 10 пахаваннях. Магчыма, у некаторых выпадках ужываліся іншыя канструкцыі трун, для вырабу якіх не выкарыстоўваліся цвікі. Труны вырабляліся індывідуальна для памерлага і адпавядалі памерам яго цела. Цэла памерлага размяшчалі ў выцягнутым стане, на спіне, рукі звычайна складвалі на жываце, грудзях або ў раёне таза. Мяркуючы па вялікай варыятыўнасці, больш дэталёвае палажэнне рук не было рэгламентавана.

Магільную яму капалі, арыентуючыся збольшага на метрычныя параметры нябожчыка і арыентавалі яе па лініі ўсход — захад. Нябожчык павінен быў быць пакладзены тварам на ўсход і галавой на захад. Напрамак вызначаўся па сонцы, якое мае сезонныя ваганні кропак усходу і захаду, таму зробленыя ў розны час пахаванні маюць адхіленні ад заходняга напрамку ў бок поўначы або поўдня. Размяшчэнне некаторых пахаванняў у шэраг можа сведчыць аб сямейных участках, калі памерлых хавалі побач з родзічамі. У запаўненні магільнай ямы маглі змяшчаць камяні, аднак надмагільную канструкцыю працягвалі рабіць нейкі час пасля пахавання, прывозячы, напрыклад, камяні з палеткаў. Магілу абазначалі вымасткай або абкладкай па перыметры, часта маркіруючы галаву ці галаву і ногі пахавання. На камянях, усталяваных у галавах, маглі высакаць крыж. Неўзабаве пасля пахавальнай цырымоніі і праз нейкі час пасля яе на могілках адбываліся памінкі, аб чым сведчаць фрагменты керамічнага начыння, выяўленыя пад надмагільнымі камянямі. Пахавальны абрад могільніка Івесь адпавядае абраднасці сінхронных і блізкіх па часе могільнікаў Беларускага Падзвіння.

Літаратура

1. Археалогія Беларусі: у 4 т.— Мінск: Беларуская навука, 1997—2001.— Т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст. / В. М. Ляўко [і інш.]; пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.].— 2001.— 597 с.; іл.
2. Вайцяховіч, А. В. Пахавальны абрад / А. В. Вайцяховіч // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т.— Мінск: БелЭн, 2009—2011.— Т. 2. Л — Я.— 2011.— С. 177—178.
3. Генинг, В. В. Метод определения древних традиций ориентировок погребённых по сторонам горизонта / В. В. Генинг, В. Ф. Генинг // Археология и методы исторических реконструкций: сб. научных трудов / отв. ред. В. Ф. Генинг.— Киев: Наукова думка, 1985.— С. 136—152.
4. Дук, Д. У. Археалагічныя раскопкі на грунтовым могільніку Туржэц 2 Полацкага раёна / Д. У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск, 2008.— № 15. Археалогія эпохі Сярэднявечча. Да 80-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава.— С. 261—269.
5. Дук, Д. У. Могілки полацкага гарадзішча (па выніках археалагічных раскопак у 2007 г.) / Д. У. Дук, В. А. Емяльянчык // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— Мінск, 2011.— Вып. 21. Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка).— С. 61—73.
6. Емельянчик, О. А. Краниологическая характеристика населения XIV—XVI вв. / О. А. Емельянчик // Палеоантропология Беларуси / И. И. Саливон [и др.]; науч. ред.: И. И. Саливон, С. В. Васильев.— Минск: Беларуская навука, 2015.— С. 123—127.
7. Емяльянчык, В. А. Новыя матэрыялы па антрапалогіі вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XIV—XVI стст. / В. А. Емяльянчык // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнар. навук. канф. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. В. М. Ляўко.— Мінск: Беларуская навука, 2012.— С. 149—157.

8. Емяльянчык, В. А. Вынікі антрапалагічнай экспертызы астэалагічных матэрыялаў з грунтовых могільнікаў каля вёсак Івесь, Доўгае, Васькавічы Глыбоцкага раёна (раскопкі В. У. Чараўко, 2015 г.) / В. А. Емяльянчык // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі.— Спр. № 3350.— С. 25—26.

9. Івакін, В. Г. Хрысціянскія пахавальні пам'яткі давньоруськаго Києва / В. Г. Івакін.— Київ: КИТ, 2008.— 272 с.; іл.

10. Каменецкий, И. С. Код для описания погребального обряда / И. С. Каменецкий // Древности Дона: материалы работ Донской экспедиции / отв. ред. Ю. А. Краснов.— М.: Наука, 1983.— С. 221—250 [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://rostov-region.ru/books/item/f00/s00/z0000020/st017.shtml>.— Дата доступа: 05.11.2017.

11. Квяткоўская, А. В. Даследаванне каменных магіл каля в. Ваўча Докшыцкага і в. Перавоз Глыбоцкага раёнаў / А. В. Квяткоўская // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка: тэзісы дакладаў.— Полацк, 1992.— С. 30—32.

12. Квятковская, А. В. Ятвяжские могильники Беларуси (к. XI—XVII вв.) / А. В. Квятковская.— Вильнюс: Diemedžio, 1998.— 327 с.; ил.

13. Клімаў, М. В. Лучанскі грунтовы могільнік I / М. В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.].— Мінск: Нацыянальная бібліятэка, 2013.— С. 20—23.

14. Клімаў, М. В. Лучанскі грунтовы могільнік II: пытанні археалагічнай інтэрпрэтацыі / М. В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.].— Мінск: Нацыянальная бібліятэка, 2013.— С. 121—125.

15. Климов, М. В. Погребальные памятники полоцкой округи XIII—XVIII вв. / М. В. Климов, В. В. Червко // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX—XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV—XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.]; редкол.: А. А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О. Н. Левко.— Минск: Беларуская навука, 2012.— С. 176—182.

16. Ляўданскі, А. Кароткае паведамленне аб досьледах культур эпохі жалеза ў БССР у 1930—1931 гг. / А. Ляўданскі // Працы сэкцыі архэолёгіі. Т. 3.— Мінск, 1932.— С. 230—235.

17. Мядзведзеў, А. [Рэц. на:] Квятковская, Алла В. Ятвяжские могильники Беларуси (конец XI—XVII вв.) / А. Мядзведзеў // Беларускі гістарычны агляд.— 1999.— Т. 6, сш. 1—2 [Электронны рэсурс].— Рэжым доступа: <http://www.belhistory.eu/kvyatkovskaya-alla-v-yatvyazhskie-mogilniki-belarusi-koniec-xi-xvii-vv-alyaksandr-myadzvedzey/>.— Дата доступа: 05.03.2014.

18. Одерборн, П. Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў / П. Одерборн // Беларускі гістарычны агляд.— 2005.— Т. 12, сш. 1—2.— С. 167—189.

19. Панова, Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI—XVI веков / Т. Д. Панова.— М.: Радуница, 2004.— 181 с.; ил.

20. Плавінскі, М. А. Сярэднявечны могільнік Гаравец у вяр'хоўях Бярэзіны / М. А. Плавінскі // Культурны шар: статтi на пошану Гліба Юрiйовича Івакіна.— Київ: Лаурус, 2017.— С. 337—354.

21. Сагановіч, Г. Паўночная Беларусь у апісанні Паўля Одерборна / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд.— 2005.— Т. 12, сш. 1—2.— С. 162—166.

22. *Соболев, В. Ю.* Древнерусская погребальная культура Новгородской земли: проблемы и особенности формирования / В. Ю. Соболев // Археологические вести.— СПб., 1992.— Вып. 21.— С. 352—367.

23. *Чараўко, В. У.* Матэрыялы да карты пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV—XVIII стагоддзяў / В. У. Чараўко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.— 2010.— № 7.— С. 14—20.

24. *Чараўко, В. У.* Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна ў 2010 г. / В. У. Чараўко // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых прац Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 21—23 красавіка 2011 г. У 2 ч. / пад агульнай рэдакцыяй Д. У. Дука, У. А. Лобача.— Наваполацк: ПДУ, 2011.— Ч. 1 — С. 130—134.

25. *Чараўко, В. У.* Археалагічнае вывучэнне могільніка каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2011 г. / В. У. Чараўко // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 20—23 мая 2012 г.; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. В. М. Ляўко.— Мінск: Беларуская навука, 2012.— С. 417—426.

26. *Чараўко, В. У.* Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2010 годзе / В. У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— 2012.— Вып. 23.— С. 379—383.

27. *Чараўко, В. У.* Археалагічныя раскопкі на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2012 г. / В. У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— 2014.— Вып. 25.— С. 382—389.

28. *Чараўко, В. У.* Археалагічныя раскопкі на могільніку каля вёскі Доўгае Глыбоцкага раёна ў 2015 г. / В. У. Чараўко // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў III Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 14—15 красавіка 2016 г.: у 2 ч. / пад агульнай рэдакцыяй Д. У. Дука, У. А. Лобача, А. І. Корсак.— Наваполацк: ПДУ, 2016.— Ч. 1 — С. 170—177.

29. *Чараўко, В. У.* Наменклатура, інфарматыўнасць і інтэрпрэтацыя пазамагільнага інвентару познесярэднявечных вясковых могільнікаў Беларускага Падзвіння / В. У. Чараўко // Сборник докладов научно-краеведческой конференции к 90-летию Краеведческого музея Полоцка, Полоцк, 7—8 декабря 2016 г. / сост. И. П. Воднева. [Электронный ресурс].— Полоцк: НПИКМЗ, 2017.— Рэжым доступа: <http://polotsk.museum.by/be/node/41851>.— Дата доступа: 07.08.2017.

30. *Чараўко, В. У.* Раскопкі на могільніку каля вёскі Івесь Глыбоцкага раёна ў 2013 годзе / В. У. Чараўко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.— 2017.— № 1.— С. 82—88.

31. *Чараўко, В. У.* Познесярэднявечныя пахаванні могільніка каля вёскі Івесь Глыбоцкага раёна (па матэрыялах археалагічных раскопак 2013 г.) / В. У. Чараўко // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, Віцебск, 23—24 кастрычніка 2014 г. / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.].— Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2017.— С. 27—32.

32. *Чараўко, В. У.* Справаздача аб археалагічных даследаваннях на могілніках каля вёсак Доўгае, Васькавічы, Івесь Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці ў 2015 годзе / В. У. Чараўко // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.— Спр. № 3350.

33. *Svetikas, E.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab.— XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais / E. Svetikas.— Vilnius: Diemedžio leidykla, 2009.— T. 1 — 659 p.; il.

Звесткі аб аўтарax

Агароднікаў Аляксандр Аляксандравіч, магістр гістарычных навук, выкладчык кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ПДУ), Полацк (Беларусь).

Баўтовіч Міхась Мікалаевіч, краязнаўца, Полацк (Беларусь).

Бортнік Ігар Аляксандравіч, кандыдат філасофскіх навук, дацэнт, загадчык кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін ПДУ, Полацк (Беларусь).

Вайцяховіч Андрэй Вячаслававіч, кандыдат гістарычных навук (к.г.н.), загадчык аддзела захавання і выкарыстання археалагічнай спадчыны Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Варонін Васіль Аляксеевіч, к.г.н., дацэнт, загадчык аддзела гісторыі Беларусі сярэдніх вякоў і пачатку новага часу Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Галубовіч Віталь Уладзіміравіч, к.г.н., дацэнт кафедры грамадскіх навук Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта, Гродна (Беларусь).

Джумантаева Тамара Аляксандраўна, кандыдат культуралогіі, дырэктар Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ), Полацк (Беларусь).

Дук Дзяніс Уладзіміравіч, доктар гістарычных навук, прафесар, рэктар Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, Магілёў (Беларусь).

Зыкаў Пётр Леанідавіч, старшы навуковы супрацоўнік (ст.н.с.) сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, Санкт-Пецярбург (Расійская Федэрацыя).

Емяльянчык Вольга Антонаўна, кандыдат біялагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры гісторыі і турызму ПДУ, Полацк (Беларусь).

Калечыц Іна Леанідаўна, к.г.н., дацэнт кафедры ўсеагульнай гісторыі і методыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта, Мінск (Беларусь).

Кепін Дзмітрый Уладзіміравіч, к.г.н., малодшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага навукова-прыродазнаўчага музея НАН Украіны, Кіеў (Украіна).

Клімаў Марат Васільевіч, к.г.н., навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Корсак Алеся Іосіфаўна, к.г.н., дацэнт, загадчык кафедры гісторыі і турызму ПДУ, Полацк (Беларусь).

Кошман Вадзім Іванавіч, к.г.н., дацэнт, загадчык аддзела археалогіі сярэдніх вякоў і новага часу Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Коц Аляксей Леанідавіч, магістр гістарычных навук, выкладчык кафедры гісторыі і турызму ПДУ, Полацк (Беларусь).

Кулінок Святаслаў Валянцінавіч, к.г.н., загадчык аддзела інфармацыі і выкарыстання дакументаў Беларускага дзяржаўнага архіва навукова-тэхнічнай дакументацыі, Мінск (Беларусь).

Магалінскі Ігар Уладзіміравіч, к.г.н., дацэнт, дэкан факультэта па рабоце з замежнымі студэнтамі ПДУ, ст.н.с. НППКМЗ, Полацк (Беларусь).

Мацук Андрэй Уладзіміравіч, к.г.н., ст.н.с. Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск (Беларусь).

Оськін Аркадзь Філіпавіч, кандыдат тэхнічных навук, дацэнт кафедры тэхналогій праграмавання ПДУ, Полацк (Беларусь).

Падлеўскі Святаслаў Уладзіміравіч, старшы лабарант Нацыянальнага архітэктурна-гістарычнага запаведніка «Чэрнігів старадаўній», Чарнігаў (Украіна).

Рудава Таццяна Давыдаўна, дырэктар Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка ў 1985—1994 гг. (Беларусь—Ізраіль).

Салаўёў Аляксандр Аляксандравіч, вядучы навуковы супрацоўнік НППКМЗ, Полацк (Беларусь).

Снагошчанка Валянціна Уладзіміраўна, кандыдат педагагічных навук, дацэнт кафедры ўсеагульнай гісторыі і методыкі выкладання грамадскіх дысцыплін Сумскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта, Сумы (Украіна).

Сумко Алена Вячаславаўна, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі і турызму ПДУ, Полацк (Беларусь).

Сяліцкі Аляксандр Ігаравіч, к.г.н., дацэнт Кубанскага дзяржаўнага ўніверсітэта, Краснадар (Расійская Федэрацыя).

Талдыкін В. Б., студэнт 3-га курса факультэта інфармацыйных тэхналогій Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Полацк (Беларусь).

Тарасаў Сяргей Васільевіч, к.г.н., дацэнт Інстытута прадпрымальніцтва і парламентарызму, Мінск (Беларусь).

Торшын Югеній Мікалаевіч, ст.н.с. сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, Санкт-Пецярбург (Расійская Федэрацыя).

Трусаў Алег Анатольевіч, к.г.н., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музейнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, Мінск (Беларусь).

Чараўко Віктар Уладзіміравіч, магістр гістарычных навук, выкладчык кафедры гісторыі і турызму ПДУ, Полацк (Беларусь).

Асобныя даклады,
якія не ўвайшлі ў дадзены зборнік,
можна паглядзець на YouTube-канале
НППГКМЗ.

Навукова-папулярнае выданне

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

Матэрыялы
VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі
(Полацк, 1—2 лістапада 2017 г.)

Укладальнік:
Явіч Таццяна Уладзіміраўна

Адказны за выпуск А. І. Суднік

Асаблівае мова і арфаграфія аўтараў захаваны

Падпісана да друку 14.01.2019. Фармат 70х100/16. Папера афсетная
Друк лічбавы. Ум.друк.л. 27,41. Улік.-выд.л. 21,37. Тыраж 50 экз. Заказ 138.
ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва». Пасведчанне ДРВВРДВ № 1/269 ад 03.04.2014.
Праезд Замкавы, 4, к. 16, 211400, Полацк. Тэл./факс: 8(0214) 42-16-86. E-mail: ooo.pki@mail.ru
Надрукавана на памнажальнай тэхніцы ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва»
Праезд Замкавы, 4, к. 16, 211400, Полацк.

